

LIIVI RAHVA USUND

OSKAR LOORITS

I

MIT EINEM REFERAT:
DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

TARTU 1926

Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, Pikk t. 2.

S I S U

SAATESÕNA	VII
LÜHENDUSED	IX
Liivi külad	
Sõnaltühendused	
Kirjandus ja ainekogud	
MÄRGID	XIII
TEHNILISI ANDMEID	XIV
Liivi materjal	
Läti materjal	
Eesti materjal	
I. AINESTIK	1
Liivi usundit käsitlev kirjandus. — LF-Arhiivi koosseis 1920—1926.	
— Liivi tähtsamate keeleobjektide nimed. — Liivi vanavara kogud.	
II. ÜLDJOONI LIIVI USUNDIST	10
USK JA „LIIGUSK“	10
§ 1. Ristiusu väljendusvormid Liivis. — § 2. Terminid ebausutõlgitsemiseks. — § 3. „Taevasõitjad“.	
HING JA VAIM	13
§ 4. Animatismi ja animismi ideoloogia. — § 5. Hing-sõna vaste liivis jeng. — § 6. Lätist lainatud gara vaim-mõiste tõlgitsemiseks. — § 7. „Leil“ hinge tähenduses.	
JUMALAIST JUMALANI	18
§ 8. Soomesugu rahvaste haldjateusundi lähtekohad. — § 9. Läti Hendriku „jumalad“; Taara ja Piktulis. — § 10. Ebajumalad ja jumalakujud. — § 11. „Jumalad“ kui haldjate nimetus. — § 12. Jumala isik ja esinemine.	
OHVERDAMISI JA „EHTIMISI“	24
§ 13. Preestrid ja targad. — § 14. Inim-, looma- ja aineohvrid. — § 15. Ohverdamisterminoloogia: zied jt. — § 16. „Ehtimine“ ja „lindude tõstmine“ ülelõõtsmispüha hommikul. — § 17. Jaanipäeva pühitsemine.	
PÜHADUSI	30
§ 18. Looduse vahenditu jumalastamine. — § 19. Pühad paigad ja ohvrikohad. — § 20. Rinda-jõe püha pärn.	
III. LOODUS JA HALDJAD	35
TAEVATAAT	35
§ 21. Taevataadi nimed ja identifitseerumine kristliku Jumalaga.	

JUMALA POJAD JA PÜHAD NEITSID	37
§ 22. Jumala pojad. — § 23. Pühad neitsid Liivis ja Lätis; seintes tiksuteleva koi terminoloogia Baltikumis.	
PÄIKENE. VIRMALISED. VIKERKAAR	41
§ 24. Päikene. — § 25. Päikese poeg ja päikese tütar. — § 26. Virmalised. — § 27. Vikerkaar (S. 5).	
PIKNE	49
§ 28. Pikse nimetused. — § 29. Piksega ühenduses olev looduslooline terminoloogia. — § 30. Pikse isik ja tegevus (S. 1—4). — § 31. Ebausk ja kombeid pikse puhul. — § 32. Piksekivi.	
LUMI JA VIHMA, UDU JA PILVED	56
§ 33. Vihma ja lume tekitajad; lumeema; laste vallatelu (S. 7). — § 34. Uduema (S. 8). — § 35. Pilved, pilvetükid.	
TUUL	60
§ 36. Tuulehaldjad ja nende tegevus (S. 6 ja 7, US. 13). — § 37. Tuule ja tuuleemaga seotud looduslooline terminoloogia. — § 38. Ohvreid, ebausk ja kombeid ühenduses tuulega merel ja maal.	
KÜLM JA TALV, SOE JA TULI	65
§ 39. Külmetaat (S. 9), külma Prants ja Jaan. — § 40. Talvetaat. — § 41. Sooja ja Külma või tähtpäevade suurustelu (US. 14). — § 42. Soojaema ja -taat; „Soojakott, päikesekorv ja külmahunt“ (S. 10). — § 43. Tulehaldjad ja nende omavaheline kõnelus (S. 11).	
MAJA, REHI, SAUN	71
§ 44. Majahaldjad ja nende kõnelus äikese ajal (S. 15). — § 45. Rehehaldjad; seginimine puugi ja surnutega (S. 16). — § 46. Saunahaldjad (S. 17); seginimine Maarjaga.	
MAA, LIIV, PÖLD, LINA	81
§ 47. Ilma loomine (US. 1); maaema ja liivaema (S. 12); maa ja muru austamine. — § 48. Põllutöö haldjad; katoliku mõju (S. 13). — § 49. Linadeema (S. 13 C).	
KARJAHOID JA ÕITSIELU	91
§ 50. Karjahaldjate (S. 14) taganemine katoliku pühimuste eest. — § 51. „Õitsitaati-ema hoolitsevad õitsiliste ette“ (S. 14 C).	
METS, PÕÖSAD, LEHED, MARJAD, SOO	95
§ 52. Laialivalgusus metsahaldjate terminoloogias. — § 53. Metsahaldjate esinemine ja tegevus (S. 22). — § 54. Põõsaema (S. 39). — § 55. Lehtedeema; jüriema (S. 20). — § 56. Marjadeema (S. 19). — § 57. Sooema (S. 21).	
TEE	109
§ 58. Teehaldjad ja nende tegevus (S. 18).	
MERI, JÕGI, JÄRV, KAEV	111
§ 59. Veehaldjate terminoloogia. — § 60. Ohvreid, ebausk ja kombeid ühenduses merega. — § 61. Merehaldjate tegevus ja esinemine; side surnutega (S. 23). — § 62. Jõgede ja järvede haldjad (S. 28 B ja C); kaevuema.	
MERENEITSID, NOORAD	131
§ 63. Mereneitsite olemus ja esinemine (S. 26); Undine (S. 24); germaani mõju. — § 64. Mereneitsi nimetus noora ja selle põlvnemine lätist.	

„MEREPULM“ 143

§ 65. „Merepulg“, liivi rahva armsaim muistend (S. 25); kingi leidmise (lhk. 143) ja vee all käimise (lhk. 147) redaktsioon.

SINILEHMAD JA MEREHOBUSED 163

§ 66. Sinised merelehmad; nende kinnipüüdmine ja neid karjatavad mereneitsid (S. 32); sinilehmade motiiv Lätis ja Eestis; selle germaani algupära. — § 67. Merehobused (S. 31).

VAARAO LAPSED, KALASAVALISED 180

§ 68. Punameres hukkund vaarao sõjaväe saatust; seginimine kalasavaliste sireenega; „Kinnipüütud kalasavaline“ (S. 27). — § 69. Vaarao lapsed Lätis. — § 70. Kalasavalised ja vaarao sõjavägi Eestis.

SUUR-HALL, NATT 191

§ 71. Reaalsete vee-elukate muutumine üliloomulikeks olevuksiks massifantaasias; hülged (tabel lhk. 192); ebausk ja kombeid ühenduses hüljetega. — § 72. Hülgenimetusest suur-hall väljavõrsund suursöödik, hiiglane ja veevaim (S. 28 A). — § 73. Lastehirmutis natt, mis tähendab ühtlasi tigu, karbilist ja hüljet; selle sisuline side germaanist põlveneva näkiga (S. 30).

POTERMANN 202

§ 74. Germaani laevahaldja klabautermanni esinemine Baltikumis (S. 29).

ÖNN. MURE. ILU. UNI. ÖÖ 210

§ 75. Önneomad, inimsaatuse määrajad; ööne esinemine inimesehaldjana; muistendeid önnelhaldjaist (S. 37). — § 76. Muinajuttude Frau Sorge; mureema abielude sobitajana (S. 36). — § 77. Iluema; uneema (S. 35); ööema.

MAARJA 219

§ 78. Maarjaga ühenduses olev terminoloogia; muistsete haldjemade asetamine Maarjaga; muistendeid Maarjast (S. 38).

LIIVI HALDJATE ÜLDNIMESTIK 224

§ 79. Liivi haldjate nimetused läti ja eesti vastetega ning saksa-keelse tõlkega.

LIIVI JA LÄTI HALDJATE OLEMUSEST 231

§ 80. Liivi haldjate üldilme; nende täielik antropomorfiseerumine; haldjate sisemine elu ja omavahelised suhted; teatud ebamäärasus terminoloogias; haldjate moderniseerumine; haldjalugude sagedane juhuslikkus, nende pedagoogiline koloriit ja siirdumine laste repertuaari. — § 81. Emade esiletung haldjate perekondlikus atmosfääris; läti dainade matroonid ja nende kujunemise lähtekohad; P. Šmit'i oletus matriarkaadist läänemeresoomlaste perekonnaelus.

REFERAT: DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN 248

Järgmised päätükid:

IV. SURM JA SURNUD	X. TUULISPÄÄ
V. KÜLMKING	XI. LIBAHUNT
VI. KURAT	XII. PAINAJA
VII. KUMMITUSED	XIII. HALLTÕBI
VIII. NÕID JA NÕIDUS	XIV. RAHA JA VARA
IX. VÕLU	XV. VARIA

LÕPUSÕNA

SAATESÕNA

Käesoleva teose esimeseks ja päämiseks ülesandeks on pakuda põhjalik deskriptiivne ülevaade liivi rahva usundilisest loominguist, kuivõrd see on säilind tänapäeva liivlaste mälus ja kuivõrd sellest on dokumenteeritud enam-vähem usaldetavaid andmeid vanemast ajast. Päärõhku pannakse seejuures praegusest Liivist kogutud materjali täielikule ja täpsele esitusele, kuna muistsest Liivist põlvenevaid teatekesi refereeritakse enamasti konspektiivselt või tsiteeritakse ainult vastav kirjandus, jättes asjast huvitetu enda hooleks sellega ligema tutvunemise. Liivi materjali esitamise kõrval püütakse tähistada vastavat arengut ka Lätis ja Eestis, et võimaldada perspektiivi leidu vastastikutuste suhete ja mõjutuste hindamisel. Seks otstarbeks juhitakse alamärkuisis aina vastavale läti ja eesti kirjandusele kui ka käsikirjalisile vanavara kogudele. Mõningaid küsimusi, mida läti ja eesti folkloristlikus kirjanduses pole puudutat senini veel peaaegu sugugi, käsitletakse vähe laiaulatuslikumalt, esitades kõrvu liivi ainetega ka vastav eesti ja läti materjal, kuigi see just liivi usundi seisukohalt välja minnes nii hädavajaline poleks. Mitme spetsiaalküsimuse puhul viidatakse ka kaugemaile paralleelele kui ainult Baltikumi vasted ja katsutakse jälgida neid lähtekohti, kust põlveneb teatud mõiste või motiiv ja milliseid teid see on saand tuttavaks liivlaste juures. Muidugi on võimata nii kitsalt alalt lähtudes jälgida erimotiive nende rahvusvahelises ulatuses, ja sellepärast on teadlikult piiratud ebaus, taigade ja muistendite lokaalkoloriidi pildistamisega ainult Baltikumi kohalikes raames. Usundiliste mõistete grupeerimisel arvestatakse siin esimeses joones just tänapäeva liivlaste eneste teadvuses tunduva liigiteluga ja esitatakse ainestik harilikult ikka nende terminite all, nagu seda jutustaja igakord väljendand, olgugi need terminid sageli üsna kõikuvad ja juhuslikud, mis on seletetav meieaja mõjuga, kus muistsest usundist on säilind rahvamälus tihti ainult moonutat riismeid. Eks ole ju aga kogu rahvaloomingu pärandet „vanavara“ otsekui imeloss, mis on varisend ajaga unarusse ja rusudeks. Folkloristi ülesandeks ongi tabada selle vanavara hiiglaehituse arhitektooniline struktuur ning asetada iga säilind katkend ja killuke õigele kohale — ses õige koha leidmises ja terviku restaureerimises just seisab uurimise raskus ja pääeesmärk. Jäägu siis häätahtliku arvustaja otsustada, kuivõrd õnnestund on käesolev liivi muistse usundiilma restaureerimiskatse.

Raamatu ilmutamise eest võlgnen tänu Tartu Ülikoolile, kes võttis selle oma „Toimetuste“ sarja. Ruumi puudusel pääsis valmis käsikirjast kahjuks ainult kolm esimest päätükki trükki. Julgen loota, et lähemas tulevikus võimaldub järgmistegi päätükkide avaldamine.

Väga paljudele võlgnen sooja ja südamlikku tänu lahke abi ja nõu eest ühe või teise seiga lahendamisel. Enne kõike mõtlen oma lugupeetud õpetaja, eestlaste, liivlaste ja kõigi meie hõimude tulise sõbra ja elupõlise uuriija prof. Lauri Kettuse pääle, kes esimesena juhtis mu Liivi alale ning aastate jooksul on aidand ja õpetand mind töös ega ole pidand paljuks isegi veel korrektuurpoognate läbilugemise vaeva, milletõttu sain parandada mõnegi komistuse. Edasi olen tõsiselt tänulik, et prof. Kettunen, prof. Setälä, mag. Saarimaa, prof. Eisen, prof. Šmits, cand. phil. Anna Bērzkalne ja P. Voolaine on võimaldand mulle oma käsikirjaliste kogudega tutvumise. Kuude kaupa olen töötand Riia linna raamatukogus ja nautind kogu juhataja dr. N. Busch'i vastutulelikkust, kuna tema abi J. Misiņš — läti kirjavara parim tundja ja suurim koguja — on lahkelt andnud mulle palju tähtsaid näpunäiteid ja seletusi läti folkloristliku kirjandusega tutvumisel. Talvel 1924/5 töötasin Helsingis Soome Kirjanduse Seltsi kogudes ja vaatasin läbi säääl hoiul olevad Hurt'i kuulsa „vanavara“ tööle innustavad köited, kusjuures mu alaliseks juhatajaks ja nõuandjaks oli kõigile folkloristele aina abivalmis prof. Kaarle Krohn. Oma töökaaslaste ja sõprade hulgast kõige enam aidand mind on veli Juulius Mägiste põhjaliku eesti ja soome murrete kui ka lähemate sugukeelte tundmisega. Teen hella pai ka oma armsale isale abi eest minu silmele nii piinarikka korrektuuri lugemisel ja pr. Helmi Lukk'ile saksakeelse referaadi redigeerimise eest. Olgu mainitud suurima tänutundega veel üht või teist viisi avitamise eest S. Aaslava, lektor J. Aavik, J. Ait (Anseküla), mag. A. Anni, dr. A. Audova, kirikuõpetaja E. Bāns (Mazirbe), prl. R. Dietrich, prof. J. Endzelīns (Riia), mag. L. Hakulinen (Helsingi), mag. Ksenia Kurgvel, V. Kuusküll (Põide), F. Leinbock, mag. H. Moora, pr. A. Nurk (Palamuse), mag. E. Päss, prl. M. Sander (Narva), pr. A. Sonin (Tallinn), A. Švabe (Riia), prl. A. Tamm, A. Tiitsmaa, V. Treumann (Tallinn), lektor J. V. Veski, prof. W. Wiget, mag. G. Vilberg jt. Kuid enam kui keegi muu on aidand ja õpetand mind käesoleva töö valmimisel, juhataades alatasa ja hoia tades, täiendades aina oma põhjatute teadmistega ja õiendades eksimusi kõige asjatundlikkusega mu auväärt õpetaja prof. Walter Anderson, mispärast iga selle raamatu rida mu mälestuses on lahutamata seotud tema ülimat tänu vääriva nimega.

Tallinn, 27. X. 1926.

O. L.

LÜHENDUSED

LIIVI KÜLAD

L = Lūž	} = lvL	{ moodustavad L ä ä n e - l i i v i murde- ala; kuuluvad P o p e n i (lt Pope, lv Puojp) valda.	} lvÜ = üldliivi	
Pz = Piza				
Ii = Īra				
Uu = Ūžkila	} = lvI	{ moodustavad I d a - l i i v i mur- deala; kuuluvad administratiiv- selt D o n d a n g e n i (lt Dun- daga, lv Duoņig) valda (Musta- num = lt Melsile on lätistund juba peaaegu täiesti).		
Sr = Sīkrōg				
Ir = Ire				
Kr = Koštrōg				
Pr = Pitrōg				
Sn = Sānag				
V = Vaid				
Kl = Kuolka				
M = Mustanum				

SÕNALÜHENDUSED

ahd. = althochdeutsch	murd(eti)
al(ias)	NL = Naturlaut
alam(ärkus)	nn. = nii-nimetet
anord. = altnordisch	n(umbe)r
Dond(angen)	näit(eks)
e. = eesti keeli	part. sg. = singulari partitiiv
eL = Lõuna-eesti murdeala	pl(uural)
eP = Põhja-eesti murdeala	pt. = päätükk
ibid(em)	Pä(rnumaa)
jj. = ja järgmised	red(aktsioon)
jne. = ja nõnda edasi	resp(ective)
jt. = ja teised	S. = Sage
Jä(rvamaa)	s(ündind)
lhk. = lehekülg	sm = soome
ld = leedu	s. t. = see tähendab
lt = läti	Ta(rtumaa)
lv = liivi	umb(es)
lvI = Idaliivi murdeala	US. = Ursprungssage
lvL = Lääneliivi murdeala	var(iant)
lvÜ = üldliivi	VI = Viljandimaa
maarpj(äev)	vrdl. = võrdle
ms. = muuseas	vt. = vaata
Mt. = Märchentypus	Võ(rumaa)

KIRJANDUS JA AINEKOGUD

MÄRKUS I. Ainekogude lühendused on trükitud poolrasvaselt. Tärnikesega lühenduse eel on märgitud ajakirjad, albumid ja muud perioodilised või koguväljaanded, ilma et siinkohal tähendetakse eraldi ära käesolevas teoses tsiteeritud köited ja nende ilmumisaastad. Alles ilmuvad väljaanded märgitakse kriipsukesega esimese köite järel.

MÄRKUS II. Tsiteeritud raamatu pealkirjale järgnev numbrikene rea kohal ülal tähendab raamatu vastavat trükki (näit. DM³ = Deutsche Mythologie, 3. Auflage), kuna numbrikene rea all tähistab ühes köites eripaginatsiooniga esinevate artiklite vastavat järjekorda (näit. Magazin XX₂ tähendab tsiteeritud köite teist artiklit), ainult väljaannete „Suomi“ ja IMM puhul tähendab see number vastava seeria erikõidet (näit. Suomi V₂ tähendab 5. sarja teist kõidet).

A = Anderson (käsikirjaline kogu eesti lastelaule ja salmikuid, hoiul Tartu ülikoolis).

Aa = A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen (FFC 3). Helsinki, 1910.

B = Bērzkalne (käsikirjaline kogu läti vanavara, nüüd LFK-le üle antud).

* Balt(ische) Monatsschrift I—LXXVI. Riga, 1859—1913.

DEAGWG = J. W. Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen u. Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg, 1854.

* **DL** = Etnografiskas Ziņas par latviešiem. „Dienas Lapas“ pielikums I—IV. Rīgā, 1891—1894.

DM = J. Grimm, Deutsche Mythologie. Göttingen, 1835 (mitmeid trükke tarvitet).

DVA = Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 3. Bearbeitung von E. H. Meyer. Berlin, 1900.

E = Eisen (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud lehekülgede järel).

* **E. Kirj(andus)** = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartu, I (1906) —

* **EKI** = Eesti keel. Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu, I (1922) —

* **EKmSA** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat I—XVIII. Tartus, 1873—1890.

EKS = Eesti Kirjanduse Selts (käsikirjalised kogud eesti vanavara).

EKS 4° = Eesti Kirjameeste Selts (käsikirjaline kogu eesti vanavara kvart-formaadis, tsiteeritud köite, lehekülje ja järjekorra numbriga järel).

EM = Eisen, Eesti mütoloogia (I, Tartu, 1919. II = Eesti uus mütoloogia, Tallinna, 1920. III = Esivanemate ohverdamised³, Tallinnas, 1920. IV = Eesti vana usk, Tartu, 1926).

- EREJ = Fr. R. Kreutzwald, Eestirahva Ennemuistessed jutud. Helsinki, 1866.
- ERKr = P. Šmits, Etnografisku rakstu krājums. Rīgā, I (1912); II—III (1923).
- ERM = Eesti Rahva Muuseum.
- * ERMA = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Tartu, I (1925) —
- EWb = F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, redigirt von dr. J. Hurt. St.-Petersburg, 1893.
- * EÜSA = Eesti üliõpilaste Seltsi album. Tartus, I—IX (1889—1915).
- * FBR = Filologu Biedribas Raksti. Rīgā, I (1921) —
- * FFC = FF Communications, edited for the Folklore Fellows. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, I (1910) —
- * FUF = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors, I (1900) —
- * GEG = Die Gelehrte Estnische Gesellschaft (selle toimetet Sitzungsberichte d. GEG. Dorpat, 1861 —).
- GM = E. Mogk, Germanische Mythologie. 2. Auflage. Strassburg, 1898 (Sonderabdruck aus d. zweiten Auflage von Paul's „Grundriss der germanischen Philologie“).
- H = Hurt (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud seeria, köite, lehekülje ja järjekorra numbri järel).
- * IMM = Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā, I (1920) —
- * JKr = Jelgavas Latviešu Biedribas Rakstniecības Nodaļas Rakstu krājums. Jelgavā, I—VI (1890—1901).
- Ket = L. Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben. Tartu, 1925.
- KrMr = O. Kallas, Kraasna maarahvas. Helsingis, 1903.
- * KsVk = Kalevalaseuran Vuosikirja. Helsinki, I (1921) —
- * KV ehk Kult. Vēstn. = Kulturas Vēstnesis¹⁾. Rīgā, I (1921) —
- L = Loorits (käsikirjalised üleskirjutused. NB! mitte ära vahe-tada liivi materjali puhul esineva kohanimega L, s. t. Lūž-kūla!).
- * LAR = Latvijas augstskolas raksti. Rīgā, I (1921) —
- LD = Latvju Dainas, Kr. Barona kopojumā. (Chansons nationales latviennes, réunies par Kr. Baron.) I—VI, Rīgā, 1922. (NB! tsiteeritud laulunumbrite, mitte lehe-külgede järel).
- LdE = F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.
- LFK, Bdz = Latviešu Folkloras Krātuve, Bērnu dziesmas (Lāti Rahvaluule Arhiiv, lastelaulude osakond).

¹⁾ Siin avaldab K. Rēpss oma populaarse ülevaate läti vanausust, millel pole küll mingit teaduslikku väärtust, kuid mida on mainitud siiski üksikute haldjate puhul bibliograafia täielikkuse pärast.

- LGr = J. A. Sjögren's Livische Grammatik. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.
- LK = V. Alho, Liivin kansa, sen entisyys ja nykyisyys. Jyväskylä, 1891.
- LM = P. Šmidta Latviešu mitoloģija. Maskavā, 1918¹⁾.
- 80LMrMj = O. Kallas, Kaheksakümmed Lutsi Maarahva muinasjuttu. Jurjevis (Tartus), 1900.
- LP = A. Lerchis-Puškaitis, Latviešu tautas teikas un pasakas I—VII, Jelgavā—Rīgā, 1891—1903.
- LPT = P. Šmits, Latviešu pasakas un teikas. Rīgā, I (1925) —
- LRV = T. Zeiferts, Latviešu rakstniecības vēsture. Rīgā, I—III (1922—1925).
- LSb = Fr. Bienemann jun., Livländisches Sagenbuch. Reval, 1897.
- LWb = J. A. Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.
- Lönnr. = E. Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I—II. Helsingissä, 1874—1880.
- * Magazin = Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft I—XX. Mitau-Riga, 1828—1913.
- ME = K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. (K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin.) Rīgā, I (1923) —
- MML = Fr. Kreutzwald u. H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854.
- * MVM = Mājas Viesa Mēnešraksts I—XI. Rīgā, 1895—1905.
- NS = O. Dähnhardt, Natursagen I—IV. Leipzig, 1907—1912.
- Or. Liv. = Henricus de Lettis, Origines Livoniae.
- Osil. = J. B. Holzmayer, Osiliana I—II (Verhandlungen d. GEG VII). Dorpat, 1873.
- Очерки = Я. Яаутенбахъ, Очерки изъ исторіи литовско-латышскаго народнаго творчества I—II. Юрьевъ, 1896, 1915.
- Renvall = G. Renvall, Suomalainen Sana-Kirja. Aboæ, 1826.
- * RKr = Rakstu krājums, izdots no Rīgas Latviešu biedrības zinātniskas komisijas I—XVII. Rīgā, 1876—1914.
- RpLF = A. Švabe, Raksti par latvju folkloru I. Rīgā, 1923.
- Saar = Saarimaa (käsikarjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).
- SaH = C. Russwurm, Sagen aus Hapsal und der Umgegend I. Reval, 1856.

¹⁾ Tsiteeritud esimese trüki järelle. Kuid vahepeäl on ilmund raamatust teine trükk: P. Šmits, Latviešu mitoloģija, Rīgā, 1926. Sisuliselt see ei erine kuigi palju esimesest trükist ja on varustet aineregistriga, mispärast ei ole raske tsiteeritud koha leid ka teise trüki järelle.

SaHWöR = C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö. Reval, 1861.

* Script(ores) rerum Livonic(arum).

* SDP = Sēta, Daba, Pasaule I—VIII. Rīgā, 1860—1893.

Set = Setälä (käsikirjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).

* Sitzungsber(ichte) d(er) kurl(ändischen) Ges(ellschaft für Literatur u. Kunst). Mitau, 1850 — ?.

SjWied = Sjögren-Wiedemann (vt. LGr ja LWb).

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (käsikirjalised vana-
varakogud).

SL = J. Hurt, Setukeste laulud I—III. Helsingis, 1904—1907.

SRU = K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto. Helsinki, 1915.

SSPJP = J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. Helsingissä, 1894.

* SUSA = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Helsinki, I (1886) —

* SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsinki, I (1890) —

Šm = Šmits (vt. LM).

* Зап(иски) РГО = Записки Имп. Русскаго Географическаго Общества II, 1847.

Topogr. Nachr. = A. W. Hupel, Topographische Nachrichten I—III. Riga, 1774—1782.

Ulm = C. Chr. Ulmann, Lettisches Wörterbuch I. Riga, 1872.

* Urkundenbuch = F. G. v. Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.

Wb = Wörterbuch (vt. ME).

WG = U. Holmberg, Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker. Helsinki, 1913.

Wied(emann).

* Vir = Virittäjä XVIII (1914), lhk. 90—94: E. A. Saarimaa, Liiiviläisten mytologisia uskomuksia.

VK = J. Hurt, Vana kannel I—II. Tartus, 1875—1886.

MÄRGID

* Tärnikene liivi teatele järgneva külanimetuse ees tähendab vastava teate juhuslikkust, individuaalset esinemist või kontrolleerimatust.

• Punktikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pr 275) tähendab, et liivi tekst on kirjutet üles konspektiivselt.

◦ Nullikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pz 8°) tähendab, et liivi teksti originaal on katkendlik, fragmen-
taarne.

[] Nurksulgesse asetet liivi jutustuse number (näit. Sr [75]) tähendab, et vastav tekst on kirjutet paberile eesti keeli.

- < > Lahtised otsad näitavad terava otsa pool oleva sõna või andme päritolu.
 ~ Tähendab paralleelset esinemist.
 + Ühendab ühes jutustuses esinevate eritüüpide numbrid FFC 66 järele (näit. S. 16 + 55).

TEHNILISI ANDMEID

LIIVI MATERJAL

Liivi tekstid esitatakse võimalikult sõnasõnalises tõlkes, säilitades enam-vähem ka liivi keele lauseehituslikku struktuuri. Üksi jututõlkeis on äärmise kirjavuse ärahoidmiseks tarvitet ühtluse pärast alati ainult mineviku partitsiipi predikaadis. Ülevaatlikkuse hõlbustamiseks trükitakse muistendid harilikult kompress-laos kokkuvõtliku päälkirjaga, millele klambreis järgneb vastava loo number liivi juttude ja muistendite katalogis (FFC 66, vt. lhk. 8). Ühelt isikult põlvenev notiits on püütud suruda ka väliselt ikka ühe lause raamesse, mispärast on tarvitet väga palju semikoolonit ja muid kirjamärke. Põlveneb mingi teade mitmelt isikult, siis ei tõlgita alati kõiki seletusi eraldi, vaid liidetakse need kokku. Igale üksikule teatele järgneb klambreis kohanime algtäht, kust külast tekst pärit, ja märksõna, mille abil teksti originaali leida. Kui klambreis märgitakse ära ainult külade algtähed, siis teksti originaalid leiduvad nende ridade kirjutaja arhiivi (vt. lhk. 7) LF V-ndas osas mütoloogiliste märgete hulgas. Kui külanime algtähte järgnevad vahenditult numbrid, siis viitab see LF IV-ndale osale (muinasjutud, naljandid, muistendid ja sünnilood), kus igal külal on oma erinumeratsioon. Kui aga teksti originaal seisab LF-arhiivi muis osades, siis on ka need alati tsiteeritud (näit. LF III L 120 juhib mõistatuste ossa, kus samuti kui LF I-seš ja LF IV-ndas on igal külal erinumeratsioon). Kui tekstid põlvenevad muilt liivi vanavara kogujailt, siis järgneb küla algtähele veel vastava koguja nimi või selle lühendus (vt. ainekogude lühendusi). Mis puutub eraldi prof. Kettuse materjalisse, siis on tema üleskirjutet lood kõik juba trükist ilmund, ja näit. Ir Ket 1 (1) juhatab tema raamatu „Untersuchung über die livische Sprache“ I 1. lehekülje 1. jutunumbrile. Kuna Kettuse tekstid on juba niikuinii trükis kättesaadavad, siis esitatakse mõned neist siin vähe lühendat kujul; niisama on refereeritud ka muid varem trükis ilmund notiitse mõnikord lühemalt ja kokkuvõtlikumalt. Ülestähendusis esinevaile Liivi kohanimelele on lisatud klambreis kohe ligi ka vastav külanimi, kus mainitud paik leidub, näit. „Ruotš-talu (V) poisid läind randa...“ Liivikeelsed sõnad on esitet harilikult nominatiivis, kuigi eesti-

keelne tõlge süntaktilisil põhjusil peaks esinema mingis muus käändes.

Liivi muistendid, mis on pandud kirja mitmes variandis, esitatakse üheskoos, nii et võidaks jälgida teisendite varieerumisi üksikasjes. Seejuures tähistetakse sisu järkjärguline arenemine rooma numbrite ja väikeste üksiktähtega (I a, b, c; II a, b, c jne.), väikesed kaksiktähed aga (aa, ab, ac; ba, bb, bc jne.) eraldavad ühe ja sama motiivi varieerumisi teisendeis, kuna suured tähed (A, B, C jne.) lahutavad eriteisendeis paralleelselt esinevaid kirjeldusi. Teisendid ise märgitakse ära järjekorra numbriga (nagu see noteeritud muistendi alul päälkirja all variantide registris), mitte ent originaali märksõnaga nagu muud muistendid.

Mis puutub eraldi liivikeelsete sõnade transskriptsiooni, siis ei ole see täpselt teaduslik-foneetiline, vaid liivi igapäevane, niiteldada kirjakeele transskriptsioon. Ometi on märgitud apostroofiga ära ka nn. katkehäälik (näit. rī'); teiseks harilikust kirjaviiisist kõrvalekaldumiseks on lääne-liivi labialiseerund a märkimine â-tähga. Kriips vokaalil tähendab selle pikkust. Tähed k, t, p, s, š väljendavad vokaalide vahel lühikesi geminaate. Helilised konsonandid g, d, b, z, ž on helitus ühendis ja sõna lõpul hääldamispausi eel helitud. Konsonandid d', t', n', r', š', t' on muljeeritud, samuti NB alati ka š ja ž, kuigi neile trükitehnilisil põhjusil ei ole lisatud eraldi muljeerimismärki. Mingi tähe klambrisse asetamine sõnas tähendab sõna kahelaadilist hääldamist, näit. sõna r(j)ek esineb kas rjek või rek kujul.

LÄTI MATERJAL

Päale trükitud materjali on kasutat Lāti Rahvaluule Arhiivi (LFK), prl. A. Bērzkalne ja prof. P. Šmit'i käsikirjalisi kogusid, kuna keelelisel küsimusel on andnud seletusi prof. J. Endzelīns. Lisaks nende ridade kirjutaja on küsitelnud isiklikult Dondanjeni lätlast, et teha kindlaks läti-liivi mütoloogilise terminoloogia kohalikke suhteid.

Lätikeelsed sõnad on transskribeeritud ühtluse pärast kõik u u e s (foneetiliselt täpsemas ja meile loetavamamas) kirjavii-sis, mis praeguses Latvijas ametlikult maksmas, olgugi et suurem osa tsiteeritud kirjandust on ilmund veel vanas kirjavii-sis. Ainult diftong uo on transskribeeritud enamasti o-kujul, nagu seda praegugi üldisemalt tehakse.

EESTI MATERJAL

Päale trükitud materjali ja käsikirjaliste vanavara kogude on kasutat lisaks nende ridade kirjutaja enese poolt isiklikult kogutud või korrespondentide saadetud andmeid, mis on märgitud igale teatele klambreis järgneva L-tähga. Nende ridade kir-

jutaja on matkand eriti Muhus, Saares, Sõrves ja Ruhnul, et selgitada liivlaste ja saarlaste usundi ühiseid jooni, mida üksikasjalikumalt puudutetakse käesoleva teose järgnevais, ruumi-puudusel esialgu trükkimata jäänd päätükkes.

Tsitaadid eesti vanavarast esitatakse harilikult ortograafiliselt muutmata kujul. Et mitte selgust kaotada, on tulnud muuta mõnikord ometi kirjamärke, kui need originaalis on olnud hoopis juhuslikud ja segased. Pikemaid teateid refereeritakse mõnikord ka lühendat kujul ja muudetud kirjaviisis, kusjuures ometi jutumärkes esinevad laused vastavad täht-tähelt originaalile.

I. AINESTIK

Muu maailm tunneb ja teab liivi usundit täniseni võrdlemisi väga vähe. Ainult vadja ja vepsa hõimude mütoloogiast on ilmund seni ka umbes sama pisut materjali nagu liivi omast; kõikide teiste kaugemategi sugurahvaste usundisugemed on meile palju kättesaadavamad ja põhjalikumalt uuritud tänu esimeses joones soome teadlasile. Liivlaste vanausu kohta aga laiemalt tuttavad on vast ainult L ä t i H e n d r i k u kuulsa ajaraamatu „Origines Livoniae“ väheldased andmed, kuna hilisema aja liivi sõnalise vanavara tõelise kogumise ja uurimise ajalugu on iseendast üsna lühikene.

Vanema aja Baltikumi kroonikate järele esimene uueaja kirjutus liivlaste kohta on ilmund M. J. H a i g o l d 'i koguteoses „Beylagen zum Neuveränderten Russland“ II (Riga u. Leipzig 1770) A. L. S c h l ö z e r 'i sulest: „Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven in Livland und Kurland“ (lhk. 347—380). Kura hertsogi käsul kohalikud pastorid T a u r e c k ja Z i m m e r m a n n saadavad siis Schlözerile teateid liivlasist ja keelenäiteid, kuid mitte midagi nende usundist, vaid Zimmermann teatab ainult, et liivlased kõik on „überhaupt heimlich, aber gläubisch und an ihre alten hergeführten Gewohnheiten klebend“.¹⁾

Aastal 1828 ilmub Stuttgart'is J. L. von P a r r o t 'i „Versuch...“²⁾, kus esitetakse kokkuvõttes Läti Hendriku andmed

¹⁾ Selle artikli Rosenplänter trükib uuesti 1828. a. — vt. Beiträge XIX 48—49; säälsamas (lhk. 48) trükitaakse ka märkus T. Hiärn'i kroonikast (1622), et lätlased kardavad liivlasi nende nõia kunsti pärast.

²⁾ Tollele ajale vastavalt teos kannab hiiglapikka päälkirja: Versuch / einer Entwicklung / der / Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie / und bürgerlichen Verhältnisse / der / Liwen, Lätten, Eesten; / mit Hinblick auf einige benachbarte Ostseevölker, / von den ältesten Zeiten bis zur Einführung des Christenthums. / Nebst einer Topographie und topographischen Charte des Lan- / des zu Anfang des dreizehnten Jahrhunderts. / Von / J. L. von Parrot / Königlich Württembergischem Hof- und Domainen-Kammerdirektor, Commandeur des / Civil-Verdienstordens und correspondirendem Mitgliede der Gesellschaft der Wissenschaften / und Künste zu St. Quentin. / Erster Band. / Stuttgart. / Bei Carl Hoffmann. / 1828.

liivlasist üldse ja ms. ka teated liivi usundist (lhk. 315/6 Gottheiten der Liwen, 316/8 Religiöse Gebräuche u. Opfer, 318/9 Heilige Oerter und Gegenstände, 345 Bocksheiligung). See raamat pakub veel tänini parima ülevaate Läti Hendriku materjalist liivi usundi kohta, kuid Parrot ise omaltpoolt ei lisa midagi uut täiendavat juurde.

Schlözeri ja Parroti kõrval avaldavad teateid liivlasist ka Hupel, Hempel, Jannau, Hillner jt.¹⁾, kuid need ei puuduta põrmugi liivi usundit; näit. Hillner konstateerib sõna jummal (= jumal tolleaegses transskriptsioonis) kui ainsa usundilise termini liivi keeles!

Sääl siis 1846. ja 1852. a. Vene Teaduste Akadeemia saadab oma liikme J. A. Sjögren'i uurima ja koguma liivi keelt ning vanavara²⁾, kuid Sjörgren sureb, jättes pooleli oma töö, mille sooritajaks valitakse akadeemik F. J. Wiedemann, kes teeb reisi liivlaste manu 1858. a. suvel ja kelle toimetusel ilmub siis Peterburis 1861 „Livische Grammatik nebst Sprachproben“ — tähtsaim töö liivi keele alal tänapäevani³⁾. Keelenäiteina ilmub siin hulgake valme ja muistendeid, osalt algupäraseid, osalt tõlkeid lätist, kui ka kogu ülestähendusi ebausukombeist, niisama saksakeelseid märkeid grammatika eessõnas (lhk. LXI—LXII, LXXIII jj.). Spetsiaalselt usundisugemete mõttes küllalt tähtis on ka Sjörgren-Wiedemanni teine suurtöö liivi keele alal „Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch“ (St.-Petersburg, 1861), sest siin registreeritakse esimest korda trükipaberil liivikeelne mütoloogiline terminoloogia. Lisaks esitet seigale see sõnaraamat on veel äärmiselt tähtis kui ainus Salatsiliivi usundiline materjal: need paar mütoloogilist sõna, mis

¹⁾ Nende ridade kirjutajal on käsikirjas valmis täieline liivi bibliograafia, mispärast jäetakse siin esitet autorite tööd ligemalt tsiteerimata. Esialgse eestikeelse ülevaate liivisse puutuvast kirjandusest pakub ms. Vaaldapää artikkel „Liivikeelse trükitud paberi ajalugu“ (Postimees 13 III 1925, nr. 71).

²⁾ Sjörgreni esimese reisi aruanne ilmub eribrošüürina: A. S. Sjörgren, Reise nach Livland und Kurland zur genauen Untersuchung der Reste der Liven und Krewingen (Weimar 1847); vene keeli vt. Записки Русск. Географического Общества II (1847), 253—266. Aruandes ei puuduteta liivi mütoloogiat, vaid esitetakse ms. ainult väheseid ebausukombeid ja tähtpäevade pühitsemisi eelmärkusega, et «Ливы суевѣрны и слывуть колдунами» (Зап. РГО II 260).

³⁾ Grammatika eessõnas Wiedemann esitab ms. ka põhjaliku bibliograafia tööde kohta, mis käsitlevad kuidagiviisi liivit enne teda.

SjWied on paigutand sinna Salatsi liivist, on ühtlasi kõik, mis säilind selle väljasurnud Liivimaa kuulsa hõimu mütoloogiast... — Nõnda siis, jättes kõrva vanade kroonikate ebatäpsed ja kahtlased andmed, meil on täpseid ja usaldetavaid teateid liivi mütoloogiast vast ainult 1861. aastast alates, liivi usundisugemete kogumise ja uurimise ajalugu ulatub seega tagasi ainult 19. sajandi keskele.

Suvel 1888 teeb reisi Liivi randa tol ajal veel noor soome keelemees, hiljem Soome keeleteaduse suurnimi, E. N. Setälä koos üliõpilase V. Wallin'iga ja kirjeldab reisi tulemusi Ungaris J. Budenz'i toimetetavas keeleteaduslikus ajakirjas „Nyelvtudományi közlemények“ XXI 241—273, kus ms. kinnitab (lhk. 263), et üldiselt võetult kõik paganusaja mälestused on kustund täielikult, mütoloogilise sisuga jutte ei esinevat enam kui vast ainult üks jumalast, piksest ja kuradist pulmavõõrain (S. 1), küll aga jutustetavat veel palju muinasjutte. Samalt reisilt põlvneb Setälä väga väärtuslik käsikirjaline liivi tekstide kogu, mis sisaldab pääasjalikult muinasjutte, kuid nende seas ka mõnegi tähtsa andme liivi usundist (kogu hoitakse alal Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis Helsingis).¹⁾

Setälä kaaslane Wallin (= pärastine professor V. Voionmaa) kirjeldab oma reisi ajalehe „Hämeen Sanomat“ 1889. aasta-käigu mitmes numbris, kusjuures nr. 8 ja nr. 12 sisaldavad ka lühikesi teateid liivi mütoloogiast. Wallin avaldab pääl selle A l h o varjunime all eriraamatu „Liivin kansa, sen entisyys ja nykyisyys“ (Jyväskylä, 1891), mis sisaldab natukene enam usundisugemeid, pääasjalikult piirdub aga siiski ainult mütoloogiliste mõistete loetelemisega (lhk. 46/7), vt. lhk. 30: „Väikesed saavad vanadelt kuulda pikki lugusid tähtest ja kuust, mereinimesist, merekarjast jne; kummitusjutte on tagavaras; libahuntest, nõidest ja kuradi liitlasist kõneldakse pikkade muinasjuttude sekka“.

Läti Hendrik, Sjögren-Wiedemann ja hiljem ka Setälä-Wallin ongi siis senini kogu liivi mütoloogia võrdlemisi pisikeseks allikaks, kust kord üht, kord teist on kasutand mitmed soome ja eesti uurijad oma töis. Mainitagu neist kronoloogilises järjekorras ainult tähtsamad, kus vähegi on puudutet ka liivi usundit: A. A h l q v i s t (Murteiskirja, 1869), J. J u n g (Liivlaste vürst Kaupo,

¹⁾ Setälä käsikirjalisest ainete kogust ei pääse pääle Ungaris avaldet tekstide õieti muud midagi trükki kui ainult neljaleheküljeline keelenäide „Liivin kieltä“ (Helsinki 1894) õppevahendiks sugukeeli harrastavaile üliõpilasile.

Kodu-maalt nr. 5, 1876), M. Lipp (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1889), J. Krohn (Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, 1894), M. Varonen (Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, 1898), M. J. Eisen (Eestlaste sugu, 1909), U. Holmberg (Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker, 1913), K. Krohn (Suomalaisten runojen uskonto, 1915), M. J. Eisen (Eesti mütoloogia, 1919 ja Esivanemate ohverdamised³, 1920), T. I. Itkonen (Suomensukuiset kansat, 1921).

Varsti pääle Setälä-Wallini reisi leiab trükipaberil sõnasust ka lätlaste esimene kultuuriline huvi liivlaste vastu: enneaegu hauda varisend noor läti üliõpilane ja ajakirjanik Fr. Kärkluvaks avaldab 1892² Riias populaar-teaduslikus sarjas „Sēta, Daba, Pasaule“ VII 3—62 „ajaloolis-etnograafilise“ kirjutuse „Lībieši“, kus ms. trükib esimest korda ära ka kaks liivlaste kõige enam armastet lugu merehaldjate pulmast (S. 25)¹⁾ ja siniseist merelehimest (S. 32).

Mõni aasta hiljem läti tuntuim ja tähtsaim proosalise vanavara koguja A. Lerchis-Puškaitis on leidnud omale kaastöölisi juba liivlaste eneste ridadest ja paigutab kümme-kond liivlase A. Berthold'i saadetud juttu oma kogusse „Latviešu tautas teikas un pasakas“ VII (Riga, 1903).²⁾

Aastal 1906 dr. G. Sodoffsky avaldab reisikirjelduse „Von Baltischen Küsten und Inseln“ ja peatub selles erilise huviga just liivlasil (lhk. 45—102, vt. eriti 54—57), kuid mütoloogilisi andmeid ta pakub vähe, kusjuures needki näivad põlvnevat eelmisilt autoreilt, näit. märkus lhk. 57, et jutustetakse „lange Märchen von Sternen, vom Monde, von Meermenschen und der Herde des Meeres; man erzählt sich von Werwölfen und Zauberern, von den Verbündeten des Bösen usw.“, — see märkus tuleb ju sõnasõnalt meelde Alho eelpool tsiteeritud lauset, et tahtmata tekib mulje selle kasutamisest tõlkena.

Et värskendada oma endist tutvust liivi keelega, prof. Setälä külastab teist korda liivi rannikut 1912. a. suvel, kusjuures seekord teda saadab Soome-Ugri Seltsi stipendiaadina

¹⁾ Selle trükib omakorda ära A. Birkerts, Latvijas vēstures chrestomatija I 59—62, nr. 46.

²⁾ Teine liivlane, A. Hermanbrik, on saatnud isegi Eestisse, E. Kirjanduse Seltsile, kolm liivi muinasjuttu (EKS, Kogu nr. 17), milledest üks on ilmud ka trükis — vt. Lasteleht 1910, nr. 7, lhk. 104—107. Ometi ei sisalda need jutud midagi mütoloogilist.

E. A. Saarimaa eriülesandega koguda just liivi ebausmaterjale. Oma käsikirjalisist ülestähendusist Saarimaa avaldab 1914. a. valiku mütoloogia sugemeid soome keeleteaduslikus ajakirjas „Virittäjä“ XVIII 90—94: „Liiviläisten mytologisia uskomuksia“. Sissejuhatuses ta kurdab kohe, et ainete saak pole olnud rikas: võrdlemisi kõrgele arenend moodne kultuuriline tasapind, usulised liikumised, eriti baptism, kiire lätistumine ja mis puha põhjustavat asjaolu, et liivi rannikul pole säilind enam kuigi palju „algsoomelist peru“. Edasi esitatakse mõnerealist andmeid surnuist, merehaldjaist ja muist nimedest, vähekeses sisukamalt ainult halltõvest, painajast, võlust ja libahundist. Kuid sellest hoolimata — Saarimaa on kirjutand paberile kokkuvõttes siiski enam usundisugemeid kui teised enne teda.

Sama 1914. aasta lõpupoole kirjutab liivlasist keegi tundmata autor läti päevalehes „Dzimtenes Vēstnesis“ nr. 235 („Kaut kas par tagadejiem lībiešiem“) ja esitab paar lugu liivlaste ebausklikkuse illustreerimiseks. Kirjutus äritab liivi isamaalast, kaugel Voroneži linnas töötavat telegrafisti Albinus Bertholdi vastama samas lehes nr. 299 varjunime all „Rekkēji“ (=teekäija), kusjuures ta jutustab omaltpoolt lisaks loo kuradi sillaehitamisest üle mere (S. 104) ja Kuolka maanina tekkimisest (S. 273).

Pääle Ilma- ja Vabadussõja suuri muudatusi on jõudnud lõpuks nii kaugele ka iseseisvund Eesti, et võib pöörduda teaduslikku ja rahvuslik-kultuurilist tähelepanu oma vähemaile hõimuvendele ja edendada nende vaimuelu uurimist. Vast-avatud Tartu Ülikool saadab 1920. a. suvel oma läänemere-soome keelte professori Lauri Kettuse ja nende ridade kirjutaja liivi rannikule koguma keele ja vanavara sugemeid, mis aina suurenevad järgnevail aastail korratud kogumisreiside järele. 1922. aastal Kettunen avab siis eesti keeleteadusliku ajakirja „Eesti Keel“ esimese ilmumisnumbri artikliga „Liivlaste mere-neitsid noorad“ (lhk. 3—7), mis on ühtlasi esimeseks tõeliseks uurimuseks liivi usundi alal, kuna eelmised kirjutused kannavad ju kõik ainult deskriptiivset laadi. Paar aastat hiljem Kettunen avaldab Tartu Ülikooli Toimetuste sarjas (Acta et Comm. Univ. Dorp. VIII.) esimese suurema liivi keele tekstide kogu Sjögren-Wiedemanni järele (NB teaduslikus transskript-sioonis ja eestikeelse tõlkega): „Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben“ (Tartu,

1925). Teiseltpoolt Emakeele Selts on asund toimetama liivlasile endile määratud ja nende ridade kirjutaja poolt redigeeritud „Liivi lugemikkude“ sarja, kuhu on pääsnud paar usundisegi puutuvat pala.

Vabadusaastail külastavad Liivi rannikut ka läti uurijad — etnograafid, muusikud, antropoloogid. Nende sulest satuvad mõned read liivist läti ajakirjandussegi, ms. M. S a m s avaldab kalurite ajakirjas „Zvejnieku Vēstnesis“ nr. 5, 1923, lhk. 70—74 liivlaste armastetuima loo mereväe pulmast „Jūras mäte“ (S. 25) „autori algupäraste ülesvõtetega“ kalapüügilt.

Mis puutub lõpuks nende ridade kirjutaja enese materjalidesse, siis on kogutud neid aastast aastasse kõrduvaid reisel liivi rannikule 1920. a. juunis ja juulis, 1921. a. jaanuaris, 1922. a. juunis, 1923. a. novembris, detsembris ja 1924. a. jaanuaris ning 1925. a. septembris. Pääle selle liivi keele tekste on kirjutet kogu 1921. aastal ja 1922. a. esimesel semestril kahelt Tartus õppivalt Emakeele Seltsi liivi kasvandikult, märtsis 1925 Eestit külastavalt Liivi Seltsi laulukoorilt, juunis 1925 ja 1926 Riias asuvailt liivlasilt ja aprillis 1926 nende ridade kirjutaja poolt ekstra selleks Eestisse palutud liivi vana-vara kuldsuult — hõbedajuukseliselt „emakeselt“ Maří šaltjār'ilt Pitrõg-külast. — Pangem paberile ja raiugem raamatusse ka tähtsamate keeleobjektide nimed, kes on mäletand enam kui muud kaasrandlased liivi usundisugemeid, kuna kõigi objektide loetelu sisaldaks oma paarsada nime ja viiks liig pikale. Suuremad liivi usundi sõnastajad oleksid siis L ũ ž -külas: Maří Leiše (sündind 1883), Didrik Leiše (s. 1877), Uldrik Anderson (s. umb. 1827), Liž Belt(e) (s. 1847), Lot Lindenberg (s. 1866); P i z a -külas: Didrik Belt(e) (s. umb. 1836); ĩ r a -külas: Bõrõk Galniek (s. umb. 1842), Mařt' Anderson (s. umb. 1852), Griet Nornberg (s. 1839); S i k r õ g -külas: Põtõr Ansenau (s. umb. 1841), Didrik Breinkopf (s. 1850), Griet Sprogis (s. 1859); I r e -külas: Katriń Bulmań (s. 1853); K o š t r õ g -külas: Ańdrõks Skadin (s. 1860), Griet Skadin (s. 1863), Joń Skadin (s. 1863), Kristĩn Ozolzĩle (s. 1880), Didrik Vielmann (s. 1847), Bårpõ Gutmann (s. umb. 1844); P i t r õ g -külas: Maří šaltjār (s. 1860); S ā n a g -külas: Didrik Sandberg (s. 1847); V a i d -külas: Katriń Zẽberg (s. 1877), Maří Berthold (s. 1879), Liž Berthold (s. 1881); K u o l k a -külas: Didrik

LFA KOOSSEIS 1920—1926

LF	Tekstide sisu ja arv	Lääne-Liivi			Ida-Liivi külad									Kokku
		L	Pz	Ii	Uu	Sr	Ir	Kr	Pr	Sn	V	Kl	M	
I	Laulud, lasteread ja mängud	185	11	46	4	19	23	160	106	13	89	29	2	687
II	Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge . . .	290	11	34	1	148	253	336	150	4	270	30	6	1533
III	Mõistatused	128	15	91	8	144	22	182	38	8	244	38	2	920
IV	Traditsionaalsed jutustused	175	17	68	1	132	32	298	275	10	212	41	1	1262
V	Ebausk ja kombed													
	Mütoloogilised märked	103	14	95	6	127	48	204	259	9	239	43	4	1231
	Aasta tähtpäevad.	94	2	23	—	40	7	101	51	—	45	3	—	366
	Elu tähtpäevad .	26	5	1	—	16	4	314	341	—	303	1	—	1011
	Rahvameditsiin .	29	1	1	—	2	6	119	236	—	64	—	—	458
	Rahvabaromeeter.	146	1	6	—	26	13	94	12	2	104	9	—	413
	Varia	89	1	3	—	38	24	201	92	—	251	1	—	700
		1265	78	368	20	692	432	2089	1560	46	1821	195	15	8581

Zvirgzdiņ (s. 1858), Liž Berthold (s. 1885) ja Riia linnas Rozal Dziadkovsky (s. 1883, Pr.). Nii mõnigi eelpool nimetatuid on varisend vahepeäl juba Manalasse ega ava enam iial oma suud muistse põlve päranduse kirjeldamiseks... Mitmed liivi rahvuslased on võtnud vaevaks kirjutada ka ise mälestisi paberile ja saatnud neid nende ridade kirjutajale. Sellised liivi korrespondendid oleksid: Jõn Belte (s. 1893, L), Alfred Damberg (s. 1909, Sr), Vilma Damberg (s. 1911, Sr), Karl Stalte (s. 1870, Ir), Ougust Skadin (s. 1902, Kr), Teodor Skadin (s. 1905, Kr), Jõn Zēberg (s. 1904, V), Andrōks Zēberg (s. 1909, V), Alfred Berthold (s. 1910, V) ja lõpuks liivi emakeele õpetaja rannikul Maft Lepste (s. 1883, Ir), kes on innustand muistendite üleskirjutamistööle ka oma noori õpilasi kooles.

Nõndaviisi nende ridade kirjutajal on valmivad ajajooksul käsikirjaline arhiiv LF (=Livish Folklore, Liivi Folkloor), mille sisu ja punktide arvu esitab ligilisatud tabel (lhk. 7). Trükki sellest kogust on pääsnud senini väga vähe: ainult siinsääl ajalehtes ja ajakirjes ilmud reisi- ja kultuur-ajalooliste kirjelduste hulka on poetet ka paar usundilist märkust, näit. Postimehes (Hommiku Väljaanne 1920, № 204—206: „Pildikesed liivlastest“ ja № 228—231, 234—235: „Lääne-Liivi“) ja Eesti Kirjanduses (1920, № 1—4: „Liivi rahva olevik“), lisaks Agu (1924, № 13, lhk. 415—417) sisaldab kontaminatsiooni 29 variandist, mis käsitlevad juba eelpool läti väljaannete puhul mainitud muistendit merehaldjate pulmast (S. 25)¹⁾. — Täielikuima ülevaate liivi rahva muinasjuttude, naljandite, muistendite ja sünnilugude repertuaarist pakub nende ridade kirjutaja kokkusäetud ja rahvusvahelise Folkloristide Liidu Toimetuste sarjas Soome Teaduste Akadeemia kirjastusel ilmud tüüpide register „Livische Märchen- und Sagenvarianten“ (FFC 66), millele viidatakse alata ka käesolevas uurimuses.

Kokkuvõttena esitagem lõpus tabel kõigi liivi vanavara korjajate materjalidest, mille järele selgub summa summarum, et liivi rahvas omab praegu ligi paar-teist tuhat punkti vanavara. Kui arvesse võtta, et liivlasi on tänapäev kõiki kokku vast ainult veel umbes 1500 hinge, siis tuleks iga liivlase kohta keskmiselt ligi kaheksa punkti va-

¹⁾ Seitse liivi muinasjuttu LF Arhiivist on pääsnud A. Löwis of Menar'i toimetet kogusse „Finnische und estnische Volksmärchen“, 1922.

navara. Sellega oleksid saavutand liivlasedki omaette kah nagu mingi ilmarekordi, sest vaevalt leidub teist rahvast, kel oleks iga hinge kohta suhteliselt sama palju punkte vanavara paberil. Tuletagem võrdluseks meelde, et Eestis näit. tuleb alles iga nelja hinge kohta hädavaevalt üks punkt vanavara, siis iga hinge kohta veerand punkti Liivi kaheksa vastu, — ja ometi peetakse just Eestit suhteliselt maailma rikkaimaks ja suurimaks vanavara-aidaks, tänu meie suurtele „aidameestele“ — Hurt'ile ja Eisen'ile. — Nõndaviisi siis Läti Hendriku kroonika kõrval v a n a v a r a oleks teiseks suureks monumendiks, mille liivi rahvas ise enne lõpulikku hääbumist on püstitand oma mälestuse jäädvustamiseks.

Ning sellega oleks ühtlasi vaadatud üle liivi pisikene vanavara-ait, nähtud liivi trükipaberi väikene ladu ja esitet liivi rekordid ning saavutused maailma sõnavara-turul.

LIIVI VANAVARA KOGUD

LF	T e k s t i d	Sjögren- Wiedemann	Setälä	Saarimaa	Kettunen	Loorits	Muud	Kokku
I	Laulud, lasteread ja mängud	13	64	4	43	687	1	812
II	Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge	143	140	10	(50)	1533		(1876)
III	Mõistatused	156	116	40	(50)	920		(1282)
IV	Traditsionaalsed jutustused	16	90	17	48	1262	34	1467
V	Ebausk ja kombed	86		413	27	4179	16	4721
VI	Etnograafilised üles tähendused					(1500)	(100)	(1600)
		414	423	484	(220)	10081	(151)	(11758)

II. ÜLDJOONI LIIVI USUNDIST

USK JA „LIIGUSK“

1. Usundi mõistet liivlased väljendavad omakeelse sõnaga usk (lvÜ); samast tüvest esineb ka verb uskõ (lvÜ) = uskuda ja adjektiiv uskli (lvÜ) = 1) usklik või 2) usuline. Usk-sõnaga tõlgitsetakse üldiselt nimelt ristiusku, mis on importeeritud Baltikumisse teatavasti osalt Idast venelaste, veelgi enam aga Läänest sakslaste ja skandinaavlaste vahetalitusel, kusjuures tänapäeva Liivis tuntakse järgmisi ristiusu lahke: luteri = luterusk (lvÜ)¹), vene(laste) = krievõ(d)-usk (lvÜ), alias õigeusu-liste = pareiznikad-usk (lvÜ)²), katoliku = skattõl- ~ (s)katuol'-usk (lvÜ)³) ja baptistide = baptistõd-usk (lvÜ)⁴); vähem tuttavad on metodistide = metodistõd- ~ memodistõd-usk (*Pr) ja kalvinistide = kalvinistõd- ~ kalavīnõd-usk (*Pr). Üldterminiks spetsiaalselt ristiusu jaoks on „ristitud usk“ = ristõd-usk (L, Sr, Ir, Pr), kuid seda tarvitetakse võrdlemisi väga vähe, mis seletub kaudselt võib-olla ikka enam ja enam kõnekeeleks tungiva läti mõjuga: läti keel ei tunne aga mingit „risti“ usku, vaid ainult „kristlikku“ usku (= lt kristīga ticība, kuna „rist“ on läti keeli

¹) See on liivlaste ametlik usk kahe (praegu ajutiselt ühe) vaimuliku ehk nn. „papi“ ja kolme kohaliku abikirikuga (Pz, Ir, Kl, varemalt ka Ii), kuna emakirikud on rannast kaugemal läti sisemaal Popenis (lt. Pope) ja Dondangenis (lt. Dundaga).

²) Levind kogu Baltikumis tuntud „hingemaade“ ja muude soodustuste töötamise abil Vene valitsuse poolt 19. a. s. 40.-aist aastaist alates. Liivi rannikul õigeusulisil on oma kirik Kuolka-külas.

³) SjWied (LWb) kirjutab skattel-usk ~ katuol usk (vt. ka LGr CII). Inimpõlv või paar tagasi olnud kogu rannikul väga populaarne igasugu suuremate hädade ja õnnetuste puhul nn. „katolikku minemine“, s. t. sõit Riiga või Alschwangeni katoliku vaimulikkude jutule, kes raha eest palund ja palvetand kuipalju suutnud häda parandamiseks ning saatnud vande ja needuse häda tekitaja kaela (L, Ir, Pr).

⁴) Baptism on praegu Liivis üsna „moes“ oma kahe palvemaja (Ii, Pr) ja palgaliste jutlustajatega.

krusts)¹⁾. Ristiusu huvides liivlased on küllalt usklikud, on ehitand mitu kirikut oma küladesse, peavad ülal oma hingedarjaseid, ostavad igasugu vaimulikku kirjandust ja palvevennatsevad agarasti oma kodudes ning „kokkusaamisil“ või „piiblitundel“, olgugi et viimasel ajal on hakand puhuma sellelgi rannikul teistsugu elutuuli...

2. Kuid nagu harilikult ikka — ka ristiusk on teatav ebausu väljendusvorm, sest kus palju usku, sääl ka palju ebausu — nii Liiviski ametliku kirikuusu kõrval esineb veel teine „usk“, avalikult küll halvaks pandav, salajas ometi austetav ja täniseni laialt levind, ning see on nn. „liigusk“ = lieka-usk (Kr), SjWied (LWb) kirjutab löiga usk 'Aberglaube' (Pz) < lt lieks 'was mehr als nötig ist, zu viel, überzählig, überflüssig', lieka ticiba 'Wahnglaube, falscher Glaube' (Ulm). „Liigusu“ kõrval praegu üldisemalt öeldakse mõn - usk (lvI) ~ mǎñ-usk (lvL) = „eba-usk“, mitte „maausk“ < *maan usko, nagu võiks eeldada SjWied (LWb) transskriptsiooni järele mõn usk, kuid muljeeritud ñ viitab kindlasti laenule lätist: < lt mǎñi 'Gaukelbilder, Trugbilder, Phantasien, abergläubische Vorstellungen, trügerische Lehren' (vrđl. lvü mõñõd samus tähenduses) ja mǎñu ticiba 'Der Aberglaube' (Ulm).

Esitet terminite kõrval öeldakse ebausu kohta mõnikord ka lihtsalt „v a n a a j a u s k“ = vana äjga usk (Kr, Pr) ja edasi halvaks panevalt „p a k u u s k“ = blek-usk (Pr) — sõna blek SjWied (LWb) noteerib veel kujul blök 'Klotz, Block' (< *blokki); tänapäeva liivis sõimatakse „pakuks“ sageli ka nõida (Kr, Pr) ja isegi kummitusi (Sr, Pr), millega seletub siis kummitusisse uskumise nimetamine „paku-usuks“ (vrđl. lt bluķis 'der Block, der Klotz; übertr. auf unempfindliche, klotzige, wohlbeleibte lebende Wesen'; bluķu vakars 'der Blocksabend — ein Rest der alten indogermanischen Pflock- und Säulenverehrung', ME). Tüübilised on nimetused „t ü h i u s k“ = tüja usk (Pz SjWied, LWb; Kl Saar; Alho LK 46) ~ tija usk (Kr) ja „t u l e u s k“ = tül-usk (Pz SjWied, LWb; V; Kl Saar). SjWied (LGr 374) kirjutab „vanast tül uskõst, mis vel paldin sõb alikstõd“ (V) ja tõlgib selle 'Von altem Aberglauben, an dem noch jetzt

¹⁾ Eisen (ERMA II 86) väidab, et eestiski ristiusk ei ole algupäraselt ühendetav rist-sõnaga, vaid Kristus-sõna genetiiviga Christi.

gehalten wird'. Sõna „tuul“ liivlased kasutavad üldse tühise, väärtusetu ja ebausutava tõlgitsemiseks (vrld. e: see on mulle nagu „õhk“; vrld. lt vēja vārds s. t. „tuule sõna“ 'ein leeres Wort', Ulm), näit. „tuuletaevas“ = tül-tōvaz (lvŭ) tähendab tühja juttu, loba ja lora, eriti aga just vanajuttu, muistendit; „rääkida tuuletaevaid“ = rōkandō tül-touvidi (lvŭ) või „tühja tuult rääkida“ (lvŭ) tõlgitseb lobisemist, tühja-tähja kõnelemist ja väga tihti ka vanajuttude ning muinaslugude jutustamist. Ja nii nagu tühi jutt on ainult tuul, samuti siis tühi usk saab nimeks tuuleusk, ja veelgi enam — isegi selle tühise usu olevusile antakse nimeks „t u u l e v a i m“ = tül-gara (*Sr), NB mitte eriti just tuule haldja tähenduses, vaid tuulevaim on üldse üliloomuline olevus, kelle olemasolu ei taheta uskuda enam hästi, vaid kes olevat kui „mullikene vee pääl“ (Sr).

Ometi selliseid ebausust „mullikesi“ on säilind veel küllalt liivi juba oma loomu poolest alalhoidliku mererahva mälus, osalt küll ainult vanaaja mälestusena või kivistund kombena, traditsioonina ja harjumusena, osalt aga ka veel tänini otse elava usuna, nii et liivlased isegi kinnitavad, nende rannikul olevat väga „ku-radiuskuja rahvas“ = kuře-uskiji ro'uz (L). Sageli öeldakse ebauskliku inimese kohta „nõia resp. nõiduse uskuja“ = buŗa uskiji (Sr, Kr, Pr), mõnikord ka „viirastuste uskuja“ — vōlatōkst uskiji (* Kr 281 = S. 128).

3. „Usu“ ja „ebausust“ sõbraliku ühtesulamise ja suure elujõu illustreerimiseks veel tänapäeval järgnegu kirjeldus, kuis liivi palvevennad kavatsesid sõita taevasse talvel 1920¹⁾. —

TAEVASÕITJAD (S. 258)

Sel talvel Pitrõg-külas üks mees tahtis sõita taevasse. Ta „kiitis“ (s. t. ütles), las rahvas tema juurde minna, et ta ajab kõiki kuradeid välja. Ja tema juurde läksid paljud. Tema ütles kõigile, kes tulid, et pärast kümmet päeva nad sõidavad üles ja et „lugu“ nendel praegu on täis. Nii ühel õhtul nad kõik olnud koos ja oodand. Siis läind koju murelikult. Ent hommikul taas üks naine on tõusnud üles ja läind muile kah ütleva, et nüüd ta sõidab taevasse. Ja üks olnud tapnud vasika — selle kinkind ära muile, sest talle endale ei ole vaja enam midagi. Teine naine taas keetnud kapsaid — need ta lükand tulle. Ja

¹⁾ Ebausust ja ebausklikkusest Liivis üldse vt. pikemalt nende ridade kirjutaja artiklis „Liivi rahva olevik“, Eesti Kirjandus 1923, 172—180.

nii nemad läind, oodand ja palund, et nad nüüd sõidavad üles. Nüüd nad näind, et üks pilv tuleb. Nad mõtelnud, et see nad võtab ühes. Kuid kui see pilv on saand nende juurde, siis ta on lagunend ära. Nu, nüüd see pühamees on öelnud, et üks on patune nende seas ja et on minemist (s. t. peab minema) ja ajamist sellel see kurat välja. Siis nad ajand seda kuradit välja: nad põlvede pääl palund jumalat, pää maas, pe- õhus. Pärast pühamees on öelnud, et praegu talle kõlistetakse taevast, et nüüd nad sõidavad üles. Kuid Pitrõg-küla inimesed vaatavad akna taga, kuis nad säääl elavad (s. t. töötavad), ja naeravad kui penid. Nu, nüüd see pühamees näeb neid ja jookseb kaikaga neile järgi ja tahab nad maha rabada, kuid nemad võind ära põgeneda. Ja see pühamees on läind tagasi ja palund nüüd taas. Siis ta on öelnud, et nüüd vaja minna koju, kuid ärgu nad töötagu enam, las käigu kõik valgeis riideis, sest pärast neljakümnet päeva nad sõidavad edaspidi (s. t. ära) sellest maailmast, las müügu ära oma vili (s. t. varandus), sest neile ei ole enam vaja seda vara, mis vaja on maa pääl. Ja siis ka viind talle, kes saab sellesse uskuda: mõni on viind pundade kaupa võid, mõni osa (s. t. liha), mõni vasikaid, mõni peent jahu pundade viisi, las ainult saagu tema usku, sest siis nad saavad elusalt taevasse. Ja kõik käind valgeis riideis kui pühad neitsid.

Nu, nüüd on tulnud see neljaskümnes päev, kus nad nüüd sõidaksid. Nad veel palund jumalat, kuid nüüd nad näind, et tuleb must kult sisse ja kõiki nuusutab ja pühamehe juures kaob ära! Nu, siis nad rehkendasid, et pühamees on kurat ja et see ei sõiduta taevasse. Teisel õhtul nad taas palund ja siis nad näind, et tuleb üks mees sisse, saag käes, ja saeb pühamehe selga. Pühamees ise olnud ära higistund, et higi on tulnud seljast maha nagu vesi. Kõik öö nad on vaevelnud; siis tulnud pühapäeva hommik. Nüüd nad läind koju tükkis (s. t. kõik). See pühamees on jäänd üksinda istuma oma pengi pääle. Kõik läind „laadale“ (s. t. jumalateenistusele), ja ta võtnud ühe va pangi kätte ja löönd kella bim-bom. Siis ta näind, et sõbra peni läheb sööma tema kanamune. Nii ta on ajelnud (s. t. joosnud) ja hakand (s. t. haarand) selle peni kätte, ise öelnud sellele penile: sa sööd kõik kanamunad ära, mis siis mulle jääb süüa! Nüüd ta on lasknud selle peni valla ja läind tuppa ja kõlistelnud taas bim-bom, bim-bom.

Liivi lugemik I 17—18(V).

HING JA VAIM

4. Usundi üldise kujunemise üheks tähtsamaks lähtekohaks on ürginimlik ettekujutus mingi hingelise jõu olemasolust kehalise jõu kõrval ja käsitus *h i n g e s t* kui niisugusest, siit edasi käsitus mingist iseseisvast hingelisest olevusest, keda nimetame hari-

likult v a i m u k s (vrdl. saksa Seele — Geist, inglise soul — ghost). Hinge-usu algupära baseerub iseendast mitmel erialusel, kust on tekkind ja arenend erilised käsitused hingest. Neist käsitustist päämised on hinge vahenditu ühtumine inimkeha ja selle üksikute elunditega (Körperseele), hingamise ja hingeõhuga (Hauchseele), inimese varjuga (Schattensee) ja lõpuks lihtsalt inimese nimega (Namensee) ¹⁾. Ilma et hakata ligemalt eriteleva hinge-usu üldisi avaldusvorme, esitetagu alamal ainult kokkuvõtte hinge ja vaimu mõistete suhtest praeguse liivlase usundilises teadvuses.

5. Põlise soomesugu sõna h i n g vaste liivis j e n g (lvÜ) tähendab kõigepäält hingamist, hingust (Atem, Hauch), siis iga-sugu elava olevuse hinge (Seele), edasi surnud hinge resp. surnut (der Tote — sellest üksikasjalikumalt vt. surnute päätükis § 82 ja 90), ka haldjat ehk deemonit, näit. nimetus metsahinged = mõtsa-jēngōd (Sr) väljendab metsahaldjaid, mereneitsid noorad olevat sellised h i n g e n e i t s i d = jengneitsōd (*Sr), s. t. haldjaneitsid, ja lõpuks hing tõlgitseb mõnikord üldse igasugu üliloomulikku olevust, vaimu, näit. „hää vaim või paha vaim“ = juva jeng aga äbjuva jeng (L 102), ka külmking (vt. vastavat päätükki) on „hing“ (Ir 11), isegi närtsest varanduse hankimiseks tehtud fetiš ehk nn. „laps“ on „hing“ (Sr 73). Iseloomustav on inimesegi nimetus liivi keeli, mis identifitseerib inimese mõiste hinge mõistega: rīšting (lvÜ) s. t. „ristihing“, milline termin on moodustet ilmsesti ristiusu mõjul ²⁾.

¹⁾ Mainimata ilmakeelseid suurteoseid, mis käsitelevad usundi põhiprobleeme, olgu juhitud tähelepanu soome usunditeadlase Uno Holmberg'i populaarsele kokkuvõttele „Jumalauskon alkuperä“ (1916), mis huvitab meid sellepärast, et siin usundi üldprobleeme valgustetakse näidetega just soomesugu rahvaste alalt. Vt. ka H. P a a s o n e n : Über die ursprünglichen seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen völkern (SUSA XXVI₄).

²⁾ Sama tüübiline ristiusu mõju peegeldub veelgi ilmekamalt Lutsis, kus „k a t o l i k“ tähendab ristiinimest resp. inimest üldse (O. Kallas, 80 Lutsi Maarahva Muinasjuttu 381, nr. 65), kuna sellevastu „l ü t e r“ s. t. luterlane esineb sõimusõnana kas või näit. kärbsegi pihta: „lütēra' pōrglazō“ (P. Voollaine). — Ka idavadjas entši < *henki tähendab nihästi hinge kui inimest, kuna läänevadjas esineb eriti iseloomustav vahe: omakeelne häälikusääduslikult arenend entši tähendab hinge, kuna hilisemal ajal soome murdeist laenatud sama sõna henki-kujul väljendab inimest (Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria, 21, 51, 102). — Vrdl. eestiski: „meie talus ei ole täna ühtki h i n g e (s. t. inimest) ~ hingelist kodus“. — Lõunavepsas asi on läind nii kaugele, et põhjemalt murdeist laenatud inehmō (= deminutiiv sõnast inime) tähendab kuradit (Kettunen, E. Kirjandus 1925, lhk 368).

6. Nõnda siis näeme, et üks ja seesama jeng-sõna tõlgitseb liivis nii „hinge“ kui ka „vaimu“, kõnelematä muist tähendusist. Selle puuduse kõrvaldamiseks on laenatud lätist eriti just v a i m u väljendamiseks g a r a (lvÜ) <lt gars, väga laiade tähendusfunktsioonega, ms.: '1) der Dampf, der Qualm in der Badstube; 2) der Geist, Lebenshauch, Seele; 3) der Geist, die Lebenskraft, der Lebensmut jne. jne.; 9) der Geist, überirdisches Wesen, so namentlich die Seele eines Verstorbenen, das Gespenst' jne. (ME). — Jälgides gars-sõna tähenduslikku arenemist lätis ja arvestades selle sõna haruldase levimisega võrdlemisi muu läti mütoloogilise terminoloogia kõrval, on arusaadav, miks ka liivi keelde laenatud gara on kodunend siin kõnekeeles väga populaarseks vastavais tähendusraames: inimese vaim vastandina kehale on gara (lvÜ) ja üldse igasugu üliloomulik olevus on gara (näit. L 28, L 48, Kr 78, Kr 110, V 93). Iseäranis armastetakse tarvitada gara-sõna just hääde ja halbade vaimude defineerimiseks ühenduses vastava atribuudiga: h ä ä d vaimud = juvad garad (näit. Sr 4, Kr 151), p a h a d vaimud = äbjuvad (s. t. „eihuvad“) garad (näit. Kr 122, Pr) ehk sliktid garad (Kr 103, Kr 105, Pr, V) ja isegi kuradi vaimud = kuře garad (Kr 66). Sellised „hääd“ ja „halvad“ vaimud on ristiusu sünnitusi, ja väga tõenäoliselt gara-sõna levimist juba lätigi keeles ja eriti veel liivi rannikul on soodustanud mõjuvalt kaasa aastasadu läti keeli peetud liivi keelt mitteoskavate vaimulikkude jutlused, milledes hääd ja pahad vaimud esinesid alatasa just gara-sõna läbi väljendetuina ja siirdusid kirikust koguduse kodusessegi kõnekeeles alatasa tarvitetavaiks sõnuks, nii et on tõrjund välja omakeelse terminoloogia¹⁾. Kirikukeelega vast seletub osalt samuti, miks öeldakse omakeelse „ei-hüva“ = äbjuva gara kõrval ka keskalasaksast laenatud „slikt“ gara (vrđl. lt slikt 'schlecht' Ulm).

¹⁾ Huvitava paralleeli sellest, kuis just kirikukeel mõjutab teatud sõnade erilist levimist (sageli isegi moondund kujul!), pakub eestis issand-sõna, mis on üldistund maakeelt halvasti tundvate ja moonutavate (vrđl. lisaks vana kirjaviisi!) vaimulikkude kaudu kogu eesti keele alale jumala tähenduses, kuna ta selles tähenduses on arvatavasti lihtsalt nn. tõlke-laen muude kiriku-terminoloogia tõlgete hulgas: vrđl. ladina dominus, vene Господь, saksa der Herr > issand jumal (jumal issake, issa pojuke ja püha vaimuke), ka lätis esineb „kungs“ vastavas tähenduses kirikukeele mõjul (vrđl. Kraasnas „puustuze-jez ändä“ — O. Kallas, Kraasna Maa-rahvas 67, 79).

Töenäoliselt omakeelne hing = jeng on esinend varemini üldisemalt läti laenuvaste gara asemel: veel praegugi juvad garad kõrval öeldakse ka juvad jēngōd (Pr), kod-gara ja kod-jeng väljendavad ühtviisi koduhaldjat (L) jne. Ning kõigest läti mõjust hoolimata tehakse täniseni kindel vahe terminis h i n g e d e a e g = jēngōd ājga (lvÜ, vt. surnute päätükki), kus ei öelda kunagi garad ājga, olgugi et lätis esineb paralleelselt nii veļu laiks kui gaŗu laiks ja isegi gaŗu mēnesis, s. t. „vaimude kuu“ (oktoober), — küllap hingede aja mõiste juurdub nii tugevasti liivlaste minevikus, et isegi selle terminit pole suutnud tõrjuda kõrva hilisemal ajal võidukalt pääletungiv läti laensõna gara. Mõnel muul juhusel öeldakse küll liiviski surnute kohta kah garad (Sr 58—60, Kr 151, Pr, V), näit. ta ajas halva „gara“ hauda tagasi (V). Lõpuks gara on tungind haldjategi terminoloogiasse: mereneitsi nōra on gara (Sr 55), laevahaldja potermann on merevaim = mjer-gara (L 90, vrđl. Sr 51), veeisa kõrval öeldakse ka veevaim = vjed-gara (Pr 113) ja mäehaldja on kalnō-gara (Pr 138). — Ühe sõnaga, liivi keeles kiriku ja kes teab milliste muude asjaolude mõjul moodsaks ja üldtarvitetavaks saand läti laensõna gara vastab täielikult eesti v a i m - sõna tähenduslikkele funktsioonele ja tarvita-misrohkusele. Aga mis see „vaim“-sõna siis eestiski lõppude lõpuks muud on, kui tõlkelaen saksa Geist-sõnast (üliloomuliku olevuse tähenduses) või vähemalt saksa keele mõjul — ja jällegi just saksa pastorite ehk „vaimulikkude“ kaudu! — eesti keeles nii laiali levinend ¹⁾).

Huvitav à propos on jälgida keeleinstinkti nüansse ka kirikliku termini sanctus spiritus tõlkimisel: der heilige Geist resp. святой духъ eeskujul öeldakse eestis üldiselt p ü h a v a i m, samuti lätis svētais gars. Ka Lutsis öeldakse „pühä vaim“, kuid siin see „vaim“ on juba ainult „muistinō paatre sõna“ (NB reminiscens e e s t i k e e l s e t e jutluste aegelt kodumaal!); Lutsi kõnekeeles vaim-sõna ei tunta enam sugugi, vaid inimesil on „hing“ ja „tõpral — toss“, muu midagi ²⁾). Kraasna maarahvas ei tunne aga vaim-sõna üldse, vaid sääl esineb sanctus spirituse tähenduses „jumala h e n g“ ³⁾), kuna liivi keeles ei ole ei „p ü h a vaimu“ ega „jumala h i n g e“, vaid keskelt läbi „j u m a l a

¹⁾ Vrđl. U. Holmberg, Wassergöttheiten 175: Wassergeist > veevaim jne. — Soome v a i m o 'naine' tähenduslikust arenemisest vt. Virittäjä 1901, lhk 7.

²⁾ P. Voolaine andmeid.

³⁾ O. Kallas, Kraasna Maarahvas 65.

vaim“ = jumal gara (Kr 18, Pr), mis teinekord võib tähendada aga ka lihtsalt hääd haldjat (Sr) või jumala inglit (Pr)¹⁾!

7. Saarimaa (Vir 91—92) identifitseerib gara-sõnaga ja asetab liivi „mütoloogiliste olevuste“ nimekirja ka veel ühe põlise soome-ugri sõna: leil = läul (lvÜ), esitades näitena „tal on leil välja läind, tal enam leili pole sees“ (Sr). Arvatavasti on juhtind Saarimaa tähelepanu sellele sõnale märkus Sjögren-Wiedemanni sõnaraamatus: lävl 'heisser Wasserdampf, Dampfbad, Schwitzbad, Hauch, in L (= NB Salatsi liivis!) auch Geist'. Ja tõepoolest, tänapäevgi öeldakse liivis näit. üldise „hingekurk“ = jeng-kurk (lvÜ) kõrval mõnikord ka „leilikurk“ = läul-kurk (Sr, Kr, — vrđl. lt vėsmaš rikle, mitte gara r-), niisama hari-likuma ja pieteetsema kõnekäänu „hing välja läind“ (L, Pr, V) kõrval öeldakse tooremas ja vallatumas stiilis „laskis leili välja“ (Pr, V), sedagi öeldavat küll enam looma puhul (Pr), — järelikult siis just sellesamas tähenduses, nagu lõuna-eestis öeldakse t o s s väljas, laskis tossu välja (põhja-eestis harilikult hing väljas, heitis hinge, soomes henki meni, henki on pois). Kaugemais sugu-keeltes leidub küll paar paralleeli „hinge“ ja „leili“ (resp. auru) mõistete kokkupuutumisest²⁾, kuid liig julge on siiski oletada liivi esitet fraases kajastusi muistsest ajast, kus hinge kujuteldi olemuselt auruna. Praeguses liivis läul ei ole küll mingi „mütoloogiline olevus“, nagu eeldab seda Saarimaa, vaid lihtsalt piltlik figuur, poolnaljatelev stiilivõte, mille algupära ei tarvitse otsida igivanast mütoloogilisest käsitusest, vaid tõenäolisemalt küll hoopis uuemast ajast: liivi läul-sõna hinge tähenduses näib olevat lihtsalt nn. tõlkelaen l ä t i eelpool käsiteldud gar(s)-sõnast, mis tähendab algupäraselt just auru, leili (sama tüvi, mis vene ropъ, leedu gāras, 'der Dampf', ME, sub gars) ja mis lätiski tähendab ühtlasi hinge, mida on kujuteldud aurutaolisena — sellest siis ütlus garu izlaist 'den Geist aufgeben, fahren lassen' (ME), edasi gars tähendab lätis üldse igasugu vaim-olevust, ja Sjögren-Wiedemann noteerib seda Salatsi l ä t i s t u n d liivis ka läul-sõna kohta, kuid küllap säälgi läul-sõna vaimu tähenduses on öeldud juhuslikult ja

¹⁾ Vrđl. niisama „jumalamees“ = jumal-miez tähendab kord prohvetit (Pr 104), teinekord aga hääd kaitsevaimu külvamisel (Pr 111).

²⁾ Virittäjä 1901, lhk. 7; U. Holmberg, Jumalauskon alkuperä 21. — Saunaleili pühakspidamisest Eestis Hornungi aegu vt. E. Kirjandus 1921, lhk 18.

ilmsesti igapäev kõneldava läti keele mõjul. — Vaevalt siis spetsiaalselt liivi, vaid ennem küll läti keeles on sooritet leili ja hinge mõistete ühtumine, mis sellisena on siirdund juba valmi käsitusena liivi keele alale; kuid sääal saunaleili tõlgitsemiseks oli olemas juba oma sõna läul (ja sellepärast läti gara-sõna ei laenatud mitte leili tähenduses!), kuna vaimu mõistele vastavat väljendust polnud ja selleks laenatigi siis gara. Raske on väita, mis on mõjutand eesti piltliku kõnekäänu „leil väljas“ tekkimist ¹⁾, kuid väga võimalik, et näit. lõuna-eesti „laskis t o s s u välja“ on kujunend omakorda vene ütluse выпустилъ душу eeskujul või mõjul ²⁾. Igatahes peaks olema ettevaatlikum, eeldades aur-hinges meie hõimude ürgaegade usundiliste käsituste kajastust ³⁾.

JUMALAIST JUMALANI

8. „Käsitus, et kõikjal looduses asub mingisuguseid hingelisi, keda meie esiisad on nimetand h a l d j a i k s, on olnud meie rahva muinasusu oluliseimaid ja samal ajal eluvõimeliseimaid piirjooni“ ⁴⁾. Õeldu maksab üldse meie sugurahvaste kohta. Kuid kes on siis õieti need haldjad ehk nn. deemonid? Nende algupära seletamises erineb praegu kaks voolu meie hõimurahvaste usunditeadlaste seas. Soome-eesti rahvalaulude spetsialist Kaarle K r o h n omas teoses „Suomalaisten runojen uskonto“ tuletab kogu soome haldjate rikkaliku maailma ja isegi jumala mõiste s u r n u t e austamisest (kui pole tegu ilmsete laenude või kõrvalmõjutusiga): esimesest uues majas surnud pereisast saab majahaldja, uppunust

¹⁾ On ju küllalt veel muidki selliseid piltlikke kõnekäände ilma vähe-magi mütoloogilise tagapõhjata, näit. „ajas koivad sirgu“, vrđl. soomes „ketaransa (s. t. k o d a r a d!) pystyyn heitti“ jne.

²⁾ H. Ojansuu tahab ühendada t o s s -sõna auru tähenduses soome vastega tuoksu 'lõhn' (eL ks > ss) — vt. KsV k I 178. — Ka liivis esineb t o s s -sõna vaste: tosa-pila (Ii, Ir, Pr) tähendab aurupõlve (NB tosa ei ole aga häälikuliselt ühendetav soome tuoksu'ga).

³⁾ Sinnapoole tüürib ka H. Paasonen oma ülalmainitud artiklis (SUSA XXVI), kus ta kokkuvõttes jõuab lõpptulemusele, et inimhinge käsituses soome-ugri rahvail ei mängi rolli germaani atem, hingus, vaid meie sugu-rahvaile omane on ettekujutus hingest kui inimese v a r j u s t (Schatten-seele), mis psükooloogiliselt baseerub vast nägelisil mälestusil ja unedel surnuist.

⁴⁾ U. Holmberg, KsV k I 85.

saab veehaldja, metsa hukkunust metsahaldja jne., — nõnda lõpuks kõik haldjad põlvenevad Krohni järele surnuist. Teiselt poolt meie kaugemate sugurahvaste usundi parim tundja Uno Holmberg, ilma et ta eitaks haldjate osalist põlvenemist surnuist, näitab siiski teatud erinevusele surnuist põlvenevate haldjate ja nn. loodus-haldjate vahel ning oletab viimaste algupära inimese üldises psükoloogilises kalduvuses suhtuda ümbritsevasse loodusesse kui NB omataolisesse, elustada ja „hingestada“ otsekui endasarnaseks teda ümbritsevat välisilma ning kujutella loodusnähtuste „hingi“ eriolevusina, kes ongi nende nähtuste haldjad, — nõnda nagu teevad seda veel praegugi lapsed ja nagu on teind seda hõimud ja rahvad oma lapseas¹⁾.

Olgu lugu haldja-mõiste ürgse algupäraga ja haldjate-usundi arenemise psükoloogiliste predispositsioonega kuis tahte, — ainult liivi andmed üksi ilma põhjalikuma rinnastamiseta muude hõimude vastetega ei võimalda meil ei ühe ega teise teooria pimesi eelistamist ega lõplikku omistamist, — aga igatahes haldjate olemasolu liivi rahva usundilises teadvuses on ometi iseendast kindel ja konstateeritav tänapäevani.

9. Juba Läti Hendrik oma ajaraamatus kõneleb korduvalt liivlaste jumalaist ja tõlgitseb neid ladinakeelse vastega dei²⁾. Jääb küll teadmatuks, millise just omakeelse sõnaga tolle aja liivlased väljendasid seda dei-mõistet, kuid vaevalt tarvitseb kahelda, et need olid siiski apellatiivse iseloomuga haldjad ega mitte proprilised jumalad. Vähemalt mingisugust usaldetavat pärisnime kas või ühegi liivi isikulise jumala kohta pole säilind. Varemaja uurijad tahtsid lugeda küll vanust kroonikaist välja liivi jumalategi nimesid, nii näit. eesti kuulus koolmeister J. Jung³⁾ oletas ka liivlaste man Taara ehk Toora tundmist ja austamist, kuna noor läti üliõpilane Fr. Kärkluvaks⁴⁾ pidas Piktul(is)-jumalat liivi omaks, kuid ometi on nii ühel kui teisel juhul tegemist kas eesti või läti (resp. kure-preisi) nimede üldistamisega

¹⁾ Ilmeka kokkuvõtte oma seisukohtest Holmberg avaldab artiklis „Suomalaisista haltioista“ (KsVh I 85—93).

²⁾ Origines Livoniae I 10 Diis suis, X 14 Deum Livonum, XVI 4 Diis paganorum jne.

³⁾ Liivlaste würst Kaupo — Kodu-maalt nr. 5, lhk. 79.

⁴⁾ SDP VII 16 — ligemaalt vt. pikse puhul § 28.

— kusjuures need ise ka on omajagu kahtlased ¹⁾ — või ainult teksti eksliku interpretatsiooniga. Igatahes mingist Asgardist ega Olümpist Liivis ei saa olla juttugi, kui juba isegi Läti-Leedu Romove tõeline olemasolu muutub järjest kahtlasemaks ²⁾. Selle vastu haldjate apellatiivseid üldnimesid on säilind Liivis veel täniseni kogu hulgake, nagu eelpool esitatakse, ja nende ehtsuses pole teatud piirini põhjust kahelda.

10. Usu keskseks kujuks ja usundilise terminoloogia domineerivaks nimeks tänapäeva kristliku liivlase teadvuses on j u m a l = jumal (lvÜ), millise nimega tõlgitsetakse praegu pääasjalikult ainult üht personifitseeritud ristiusu Jumalat ja juutide Jehoovat, kuna kõiki muid jumalaid — ristiusu seisukohalt nimelt e b a - jumalaid — väljendatakse noore läti laensõnaga älkõd (L, Kr, Pr), kusjuures need älkõd NB ei tähenda kunagi haldjaid, vaid täpsemalt näikse tähendavat eriti just ebajumalate k u j u s i d (< lt elks 'der Götze, der Abgott', Ulm; bibliograafiat selle sõna kohta vt. ME, Wb I 567). Ebajumalakujusid tõlgitsetakse veel teise noore läti laensõnaga tälõd (< lt tēle ~ tēla ~ tēlis 'Bild, Schatten, Bildsäule, Skelett, Gerippe, Götzenbild', Ulm). Vanasti tehtud puust erilisi jumalakujusid, kuna nüüd öeldavat üldse asja kohta, mida keegi erandlikult hoiab ja armastab, see asi olevat selle inimese älk (*Pr).

Läti Hendrikul on paar huvitavat kohta, mis lubavad oletada teatavat jumalakujude tundmist temaaegsete liivlaste man ³⁾. Ta jutustab oma kroonikas (II 8), kuis liivlased pidand sakslaste jumalaks üht inimpää kuju, mille Saksamaale tagasisõitnud palverändajad nikerdand enne ühe puu oksasse ⁴⁾. Teisal (Or. Liv. X 14) kronist kirjeldab, kuis metsade tihnikust teatud liivlane tulnud öösel preester Danieli manu Sydegunde'sse ja jutustand sellele oma unes nähtud ilmutuse: ma nägin, öelnud mees, liivlaste jumalat (Deum Livonum), kes ütleb meile ette tulevasi asju (qui nobis futura praedicat); see oli üks rinnust pääläeni puust välja-

¹⁾ K. Grotenfelt, Ovatko muinaissuomalaiset palvelleet skandinaavista Tor-jumalaa (Suomi. V₂, lhk. 52—64). — Šm, LM 6 (preislaste „pikuls“ on asetet jumalate nimekirja vanade kronistide poolt).

²⁾ Šm, LM 6—7.

³⁾ Jumala- või õigem haldjakujusid tunnevad ju ka muud meie sugurahvad — vt. J. Krohn, SSPJP 61—81.

⁴⁾ Seda kohta refereerib ka Eisen, EM III 96.

kasvav kuju (imago excrescens ex arbore, a pectore ad sursum usque) ja see ütles mulle, et letoonlaste sõjavägi tungib homme pääle ¹⁾. — Selline tulevikku ennustav jumal pole vist muud midagi kui lihtsalt haldjakuju, kellelt liivi targad ja arbijad käisid küsitlemas ja maagiliste toimingutega järele uurimas tarvilisi teateid.

11. Aastasadade jooksul sissejuurdunud kirikuõpetuse mõjul valitseb nüüd väliselt muidugi täielik kuristik Jumala ja eba-jumalate vahel, kuid kogu see pärisnimelise jumala mõiste ise on ju liivis ristiusu importeeritud ²⁾, kuna väheldased enneristiusu-aegsest liivi usundist säilind andmekesed viitavad soomesugu rahvaile olulise haldjate-usundi poole. Küllalt iseloomustav siinjuures on asjaolu, et sama termin „jumal“, mis praegu singulaarselt väljendab ristiusu kolmainisat, esineb ühtlasi pluraalsel kujul jumald (lvü) ja näib tähendavat veel tänapäevgi ühtlasi just haldjaid ehk deemonid üldse. Nõnda kõneldakse, vanasti olnud palju jumalaid (L), aina igas kohas ja paigas olnud oma jumal (L), igal kohal on üks, kes seda hoiab, igal asjal on oma jumal ja see jumal teda kaitseb (Kr); vanad inimesed uskund taevaruumi, maa, vee ja metsa jumalaisse (Sr) ja palund oma jumalaid, kes neil olnud, merel ja maal neil olnud omad erijumalad (L). Jutustaja vanaema kõnelnuvat veel alatasa usklikult õhujumalaist, nurmejumalaist ehk tarajumalaist, metsajumalaist, merejumalaist ja mereemast (Kr < V); teise jutustaja — 80. aastase rauga — vanemad tuletand tihti meelde tarajumalaid (s. t. põlluhaldjaid), mereema ja tuuleema (Kr < Pr) jne. Üldiselt tundub, et inim-põlv või paar tagasi sõna „j u m a l a d“ on esinend liivis pluraalselt

¹⁾ Refereerides seda unenägu K. Krohn (SRU 209) lisab omaltpoolt kohe ligi: „Arvatavasti kujud olid tehtud puukandu ja voolitud ainult ülemise otsa pool inimkujulisiks (vt. ka J. Krohn, SSPJP 78).“

Sama kohta tsiteerib ka Eisen (EM III 96) ja lisab omaltpoolt Kruse järele (Necrolivonica I 7) teate Puiškaln'ist (Dondangeni ligidalt) leitud jumalakujust, mida peetavat ohvriks mõnelt mehele igatsevalt tüdrukult. — Vaevast küll on siin tegu j u m a l a kujuga, vaid tõenäolisemalt lihtsalt laiast tuttava maagilise võttega manada omaale abielu-õnne mehe kuju (sageli ka ainult suguelundi kuju) meisterdamise ja ohverdamisega, mida Puiškalni vananevad läti (mitte liivi) tüdrukud praktiseerind võib-olla alles üsna hilja.

²⁾ Vrdl. jumala-probleemi käsitletu K. Krohnil, SRU 353 jj.; vt. ka Eisen, EM I 165—169; šm, LM 11. Pika uurimuse „Jumalast läti mütoloogias“ kirjutab L. Bērziņš (Austrums XVI 1900), kus ta taoteleb siiski monoteismi printsiipi muistsete lätlaste usundis.

umbes samuti nagu näit. Kraasna maarahval nimetus „maa-jumala“¹⁾ NB haldjate tähenduses²⁾, kuna lätis deminutiiv „jumalakesed“³⁾ väljendab isegi veel spetsiaalselt surnute hingi, surnuid, keda toidetakse rooega vanade puude ja kivide man (lt. dieviņš 'der Götze'; dieviņi 'die verstorbenen Geister', ME; lāti rahvalaules esinevad dieviņa 'jumalatar' ja māte 'ema' segamini haldjate tähenduses, Ulm). — Kokkuvõttes võiksime siis lisaks endiste uurijate tulemusile konstateerida ka liivi poolt, et jumal-sõna võõrsilt laenatud kristliku tähenduse taga näib peituvat varjul meie hõimele põliselt omane haldja mõiste. Praeguses liivis jumal on ms. lihtsalt kah üks haldjate nimetusi, nagu on seda juba eelpool käsiteldud „hing“ ja „vaim“ (gara) ja nagu on seda veelgi sagedamini esinevad „emad“ ja „isad“, kelledel peatume alamal üksikasjalikumalt⁴⁾.

12. Ajaga jumal on spetsialiseerund ikka enam ja enam just ristiusu kolmainsaks, kusjuures talle on antud pieteetlikus alanduses kõikvõimsa isanda aukraad: „jumalaisand“ = jumal-izand (L, Sr, Kr 106, V) või „taevaisand“ = touvō-izand (Pr), nagu öeldakse ka eestis „issand“ ja lätis „kungs“ või „debess kungs“ (=taeva isand) vene-saksa-ladina eeskujudel (vt. § 6); vähem pieteetlikul suhtumisel nimetetakse taevast isandat ka vana jumalaks (L, Ir, Kr, V). Kuid see ristiusu jumal on võtnud üle palju kohuseid ja ülesandeid ka paganuse erinevalt haldjailt ja samuti katoliku pühimusilt. Lätis on iseäranis silmatorkav jumala suur roll näit. jaanipäeva pühitsemises. Jumal esineb aktiivse te gelasena väga paljudes lāti jaanilaules, ja need omakorda on tutta-

1) O. Kallas, KrMr 63 jj (sageli küll ka pühimuste tähenduses).

2) Nii tüübilised on read Kraasna rahva palves

madala maa-jumala,

korge kodokuninga (KrMr 82)

ja veel lisaks

puustuze-jezändä (KrMr 67, 79).

Vrdl. ka Lutsis pikkene-kuningas (O. Kallas, 80 LMrMj 330, muinas-jutus Aa 545 B).

3) Vrdl. Kraasnas: jumalakeze' ~ jumalakaze' (O. Kallas, KrMr 78, 80, 100).

4) Olgu mainitud võrdluseks, et lāti keeli sellevastu Dievs = Jumal on ainult pärisnimi, mitte üldnimi, mispärast ka lāti rahvaluules haldjad ei nimeteta harilikult „jumalaiks“ (šm, LM 11). Suurepärase ülevaate jumal-sõna funktsioonest lätis pakub ME, Wb 1 485/6 (sub dievs).

vad liivigi rannikul; esitagem neist kas või mõnedki, et iseloomustada Jumala reaalseid isikut, mis ei vasta kaugeltki ristiusu seisukohale:

Täna õhtul J u m a l sõitis, —
kuhu panna jumala varss?

— Pangem lilleaida tema,
kõitkem vaskse sidemega.

LF I Kr 118 — vt. LD 32911.

Jaaniööl J u m a l käib mööda nurmi
~ täna õhtul Jumal tuli meie nurmele.

Heina ta niitis ~ kitkus välja,
viljapäid tõstis üles ~ vilja aga kasvatas.

LF I Kr 50 — vt. LD 32559.

J u m a l läks ubadetarra,
ütles ubadele: „Tere õhtust, oad!
millised õied teil on?“

Oad öelsid: „Mustad, valged, kirjud“.

LF I Kr 51 — vrđl. LD 32518, 32540, 32553.

Aga mitte ainult jaaniõhtul, vaid vanasti jumal käind maa pääl ringi muulgi ajal (Pr), ja tema vastuvõttu liivlased kirjeldavad lätlasilt laenatud laulus järgmiselt:

Voi jumal, voi jumal,
kus(t) ma J u m a l a l e silmavett (s. t. pesuvett) saan?

— Püha M a a r j a allikast saan silmavett,
suurel pärnal kuivab silmarätt (s. t. käterätt),
kuldse luuga puhastan põrmandut.

LF I V 41 — vt. LD 34043.

Sama laulu Setälä on kirjutand aastate eest Ire külas üles palju täielikumal kujul:

Voi mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kust võtan J u m a l a l e silmavett (s. t. pesuvett)?

— Selle suure mäe päält, sellest pühast allikast,
säält võtan jumalale silmavett.

Selle suure mäe pääl kasvab üks suur puu.

Sellel puul on üheksa oksa,

igal oksal üheksa lehte, :::

igal lehel üheksa marja.

Voi mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kus kuivatan J u m a l a l e silmarätti (s. t. käterätti)?

— Selle suure puu oksa pääl,
säält kuivatan jumalale silmarätti.

Voi mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kust võtan J u m a l a l e voodiriideid?

— Selle suure mäe päält, selle suure puu alt,
säält võtan jumalale magamisrõivad.

OHVERDAMISI JA „EHTIMISI“

13. Kuna liivi muistsest haldjate ja surnute usundist üldse on säilind ainult riismeid, siis veel vähem on püsind jälgi nende muistsest kultusest. Läti Hendrik oma kroonikas kõneleb paaril korral liivi preestrest ja ennustajaist (arioli) ning ohverdamisist „oma jumalaile“. Tuttavaim on munga Theodorichi ohverdamlugu (Or. Liv. I 10, Gruberi väljaandes lhk. 6—7). — Sajusel ajal viljaikalduse hirmul Toreida liivlased kavatsend ohverdada oma jumalaile meelehääks Meinhardi abilise preester Theodorichi, kuid tahtnud saada enne seda liisu läbi teada jumalate arvamist ja nõusolekut, et ohver neile vastu võetav: nad lasknud astuda hobuse üle mahapandud oda, et näha, millise jalaga jumalad juhivad astuma hobust üle, kas elu või surma... — hobune astund esiteks pahema, s. t. ohverdamiseks ebasoodsa elu jalaga. Siis liivlaste preester (resp. tark) seletand, kristlaste jumal istuvat nägematult hobuse seljas ja juhtivat hobuse jalga; preester pühkind hobuse selga, et ajada võõras jumal ära, kuid hobune astund uuesti sama jalaga üle oda, ja siis Theodorich jäänd ohverdamata¹⁾. Nagu pahem jalg, niisama ennustand jumalate mittenõusolu ja halba kordaminekut ettevõttele ka ohverdetava tapalooma kukkumine pahemale poole (Or. Liv. XV 3, Gruberi väljaandes lhk. 76)²⁾.

Tänapäev mingisuguseid muid preestrid enam ei teata ega mäleteta kui ainult üht, ja see on ametlik ristiusu papp = päp (lvÜ), kuna siin-sääl külades elutsev tark = koval (lvÜ) pole mingi elukutseline ametmees ega soorita enam mingisuguseid ohvreid haldjaile ega surnuile, vaid on muutund kas ebauskliku rahva poolt kardetud kuradi käsilaseks, nõiaks, või jällegi koduseks arstiks ja abimeheks argielu hädades (ligemalt vt. nõia päätükis), kuna väheseid täniseni säilind ohverdamisi toimetab asjaomane isik ise.

14. Mis puutub üldse ohverdamisisse, siis need jagunevad praegu kolme suurde liiki: esiplaanile on tõusnud mui-

¹⁾ Refereerides seda lugu J. Krohn (SSPJP 124) lisab omaltpoolt täienduseks: See arbimise komme sellisel viisil on laenatud leedulasil või slaavlasilt, kuid ikkagi see võib olla algupärast, et oli olemas ohvripreestrid, kes arbisid (vrld. J. Jung, Liivlaste wüst Kaupo, lhk. 79). — Sama ohvrilugu mainib ms. ka Eisen, EM I 15 ja III 136, 150.

²⁾ Vt. Parrot, Versuch... lhk. 316/8.

dugi ristiusu ohvrid ja annid kui ka teatud road ühenduses kiriku, pühimuste ja nende tähtpäevaga, kuid teiseks teatakse ka ohvreid surnuile ühenduses pääasjalikult matuste ja hingedeajaga (ligemalt vt. surnute päätükis) ja kolmandaks ohvreid loodus haldjale meelehääks, et võita nende sümpaatiat ja häätahtlikku abi igasugu töis ning toiminguis. Kuna viimast liiki ohverdamised tänapäev tunduvad enam muistse aja mälestusena ja maagilise tembutusena kui tõsise kultusena, siis mõni aeg tagasi need on olnud üsna reaalsed.

Vanimaid teateid liivi ohverdamisist pakub teadagi Läti Hendrik. Eelpool oli juba juttu preester Theodorichi tapmise kavatsusist, mis viitab inimohvri praktiseerimisele tol ajal. Edasi Läti Hendrik jäädvustab mälestuse liivi loomaohvrist, kirjeldades oma ajaraamatus (XVI 4, Gruberi väljaandes lhk. 88/9), kuis Toreida juba ristitud liivlased sakslaste poolt ümberpiiratud kindlustuses resp. maalinnas ohverdand „auks oma jumalaile, vastavalt vanule kombeile, sokke ja muid loomi“ (hircos et alia animalia) ning visand tapetud koerad ja sokud (canes et hircos) irvituseks piiskop Alberti ja kogu sõjaväe nähes kindlustusest alla¹⁾, mida piiskop heitnud hiljem kibedasti ette armupaluvaile maavanemaile.

Aastasadade jooksul loomaohver on nihkund järjest taha poole, ja mingi reministsents sellest on säilind täniseni vast ainult ühenduses surnute kultusega vanas kombes tappa matuseiks teatud loomi (vt. surnute päätükis). Elujõulisemad on olnud igasugu aineohvrid, millede kajastusi esineb veel alatasa kas või näit. teatud ristiusu pühimuste ja tähtpäevade pühitsemise kombeis. Reljeeflikult kirjutab möödunud aastasaja keskpaigu vana Prinz Piza-külalt Sjörgen-Wiedemannile järgmiselt:

Andere legen zu Weihnachten und am ersten Tage des Jahres Opfer von Brot auf den Mühlstein zum Lohn für das, was im Jahre gemahlen wird, Andere wiederum thun dasselbe in den Pferde- und Schafställen, um für das Jahr den Lohn abzugeben. Endlich pflegen Viele, wenn sie zur See irgend wohin fahren wollen, im Augenblick, wo sie die Fahrt antreten, erst Branntwein in die See zu giessen, als Gabe für die Seemutter, damit sie das Meer bezähme. — SjWied, LGn LXXV.

¹⁾ Sama kohta mainivad ms. J. Krohn (SSPJP 181) ja Eisen (EM III 24). Vrdl. ka Parrot, Versuch... 345 jj ja Läti Hendriku Gruberi väljaanne 26—29.

15. Omajagu huvitav on jälgida ohverdamisega ühenduses olevat terminoloogiat liivis. Saksa keelest põlvenev „o h v e r“ = uppõr (lvü = lt upuris 'das Opfer'; verb „ohverdada“ = uppõrtõ, lvü = lt upurēt 'opfern') tähendab liivis ainult puhtkiriklikku või eetilist ohvrit moodsas mõttes, mitte kunagi ohvrit haldjaile. Haldjaohvrit väljendetakse üldiselt läti lainuga z i ' e d (lvü < lt zieds 'die Blüte, Blume'; ziedi 'Erstlinge, Erstlingsfrüchte, Geschenk, Gabe von Früchten, auch wohl Opfer', Ulm). Eriliselt silmatorkav on läti sõna tähenduslik arenemine õiest ohvrini¹⁾, mis peegeldub ka verbis — ziedõ (lvü) 'annetada, ohverdada' < lt ziedēt 'blühen, schimmeln' ja zieduot 'Geschenke machen, (Erstlings)gaben verteilen, opfern' (Ulm). Sõna zied väljendab liivis üldse meeelhäämaksu, mitte tasu, vaid andi. Nagu haldjaile antakse zied, nii ka targale või arstile antav and on zied, näit. puhumise eest haige ziedõb s. t. annetab puhujale mõne kopika raha või midagi muud (Kr). Samuti näit. esimest korda kevadel kalal olles visatakse üks kala merre tagasi, sest muidu olevat zied merest välja võetud (L). Või kui marjulised jõuavad eriti marjarikkasse kohta, siis nad harilikult hüüavad ikka: siin on nii palju, nii palju marju, et vaja panna siia zied! — ja siis pannaksegi kuhugi maha kas lõngatükikene või midagi muud (Pr). Ja zied on muidugi ka otsekohene and haldjaile: tara- ja metsajumalaile ja muile pandud selliseid ohvreid maha ja neid kutsutud zied (Kr); kes jumalaile on andnud oma zied, selle vastu nad on olnud ka hädä (Kr, Pr). Selliseks zied-ohvriks antakse pääasjalikult pühade toite, mune, võid, piima, soola, suhkrut, viljateri, leiba, kakku, saia, silke, liha, putru, suppi, viina, õlut, aga ka kõieotsi, võrgutükke, lõnga, võid, käterätte, säärepaelu, kindaid, sukke, isegi tubakat, õisi, aerupulke, tõrvapütte, ristteelt korjatud liiva ja muidugi ka päris sularaha, — seda täpsemalt kirjeldetakse iga üksiku ohvrisaaja puhul eraldi alljärgnevais päätükkes. Olgu mainitud lõpuks, et „zied“ asemel öeldakse mõnikord ka „h ä i e r m“ = ē'drōm (V), mis ongi ju otsekohene tõlge lätikeelsest zied-sõnast.

¹⁾ Nagu läti keele alal on sooritet tähenduslik arenemine 'õis > and > ohvriand', niisama esineb meie sugukeeltes huvitav arenemine 'õis > ilus asi > mänguasi' — vt. Kalima, SUST LII 86 jj. (Vrdl. ka liivis ē'drōm = „häierm“, s. t. õis — lu'm-ē'drōm = „lumehäierm“, s. t. lumehelbe ja pilapusk = pilvelill.)

16. Pääle zied-sõna leiame veel ühes teises nimetuses liivi keele alal kajastusi huvitavast tähenduslikust sugulusest õitsmise, ehtimise ja ohverdamise vahel. — Tänini rannikul on püsind endisaja komme ilustada lillede ja õitega põllupeendraid, puid, hooneid, aidu ja isegi inimesi teatud tähtpäevil, ja seda kommet nimetetakse ehtimiseks = puskantõmi (lvü, vrđl. lt puškuot 'eigentlich mit Blumen zieren, dann auch für schmücken überhaupt', Ulm). Kuna praegu selliseks tsentraalseks ehtepäevaks aastas on jaanipäev, kindlasti läti mõjul, siis mõni aeg tagasi tähtsaim päev liivi rannikul näib olevat ülestõusmispühahommik¹⁾. Ja siis, lihavõtte hommikul, ehitud lehtpuuokste ja õitega katused, rukkinurmed, paadid rannal ja puha, puha (Kr); rukkiorasele pistetud põllupeendraile selliseid õitsvaid oksti resp. palme jne. (Kr); peremehed tahtnud seda väga, et poisid-tüdrukud ehiksid lihavõtte ööl rukkimaad ära (L, Ii), — siis rakis kasvaks hästi (Ii). Niisamasugust ehtimist korratakse ka jaaniööl (Kr), kuna oluliseim ja pidulikuim moment spetsiaalselt just lihavõtte hommiku tseremoniaalis on päikese tõus, milliseks ajaks kogu küla noorrahvas (või ainult naisi — Kr) suures hulgas läheb randa künkaile „linde tõstma“ s. t. äratama ja ajama (L, Ii, Kr, Pr, V, Kl). Neiud on ehitud ja pärjatet ning laulavad kõrgel künkal:

Tšitšo(r)-linnukesed, tšitšo(r)-linnukesed,
(~ Suured linnud, pisikesed linnud),
nüüd te aeg on üles tõusta!

tšitšo, tšitšo!

Karud, hundid muusse (~ maamehe) metsa,
hüvad loomad (~ põdrad, jänessed) meie metsa!

tšitšo, tšitšo!

Lahjad lestad muusse (~ pisikesse) merre,
lihavad lestad meie merre!

tšitšo, tšitšo!

Hüvad poisid meie külla,
pahad poisid muusse külla!

tšitšo, tšitšo!

¹⁾ Prof. Šmit viitab asjaolule, et lihavõtte pühade kultus Baltikumis osutab algupäraselt enam vene kui saksa mõju; lätis isegi selle püha nimi lieldiena = „suurpäev“ on otsekohene tõlge vene terminist великъ день (Šm, LM 94—95). Vene poole viitavad ka „suur“-neljapäev ja „suur“-reede eestis, lätis, liivis. Vt. ka H. Ojansuu kirjutust „Suomen pääsiäinen ja päästäjä“ (KsVlk I 177—185). Lihavõtteist Liivis vt. SjöWied, LGr LXXIV ja LXXV; Записки РГО II 260.

Ilusad neitsid meie külla,
inetud neitsid muusse külla!

tšitsõ, tšitsõ!

— SDP VII 49, Set Ir, LF I Kr 67, Kr 68, Pr 9, V 73, Kl 16, Kl 23.

Pärast laulmist hõisatakse ja süüakse kakku, saia ja mis kellegil kaasas, vahetades üksteisega ja jättes ohvrina ka rannale. Sinnasamma mäeharjale ehitakse üks kuuse latv ja seda nimetatakse lindudekuuseks (Kr).

Vastavat „lindude ajamist“ tunnevad ka Kuramaa ranniku lätlased ¹⁾, kes laulavad „lindude mäel“ samuti näit.

Hundid, karud Saksamaale,
šüvo, šüvo!
Pisilinnud Kuramaale,
ligo, ligo ²⁾!

Lauldes visatakse ühtlasi mune alla orgu või vette. Isegi muistsed Preisi kurelased on laulnud vastavalt häist lindest ja hunttest-karudest, rasvaseist kaladest ja lahjadest ³⁾. Ja seda lindude ajamise tseremoniaali läti uuriija cand. phil. Bruņenieks ⁴⁾ ühendab muistse surnute kultusega, identifitseerides lindude ajamist lindeks kehastund pahatahtlikkude surnute ajamisega (garu dzišana) ja otsides sellele kombele vasteid isegi Fidži saarlaste hingede merre ajamisest. Kuipalju siin on tegu just muistse surnute kultusega, on siiski raske ütelda, kuid selgesti läti kombed ja laulud väljendavad küll maagilisi toiminguid ja manamisi kaitseks nõiduse, kadeda ja pahade vaimude vastu, edasi maagilisi abinõusid viljakuse, karja- ja kalaõnne tõstmiseks ja lõpuks huvitavaid puhastusvõtteid ⁵⁾, mis väga hästi võivad põlveneda ka hilisemast ristiusu ajast ning on ühendetavad Kris-

¹⁾ Parima ja ülevaatlikuima kirjelduse sellest annab K. Auziņš: „Putnu dzišana un pautu šaušana“ (RKr XIII 99—106); vt. ka LP VII 377—379. Vrdl. Lihavõtte kombeid eestis Eisen, EM II 147; saksas Wuttke, DVA ³ 69—73, § 80—83.

Huvitav on ülestähendus Muhust, kus tüdrukud suur-reede hommikul vara püüdvat tabada üksteist veel voodist, peksta vitstega ja hüüda: „Hääd kala õnne, häid siigu, häid lesti“ jne., H IV 6, 575 (12).

²⁾ LP VII 378, 2. Saksamaa esineb läti rahvaluules üldse kõige halva kodumaana; refreen šüvo tähendavat halvaks panevat eemalepeletamist, kuna ligo olevat häätahtlik — vt. MVM V 363 jj.

³⁾ Globus 1899, № 9, lhk. 146.

⁴⁾ Põkemas artiklis „Veco latviešu māņticība“, ajakirjas MVM 1899, V 363 (algus vt. lhk. 262).

⁵⁾ RKr XIII 99 jj.

tuse ülestõusmise suursündmusega¹⁾, millest isegi päikene tunneb rõõmu niivõrd, et kiigub ja tantsib tõustes (vt § 24 — NB just päikese tõusu aegu tehaksegi maagilisi toiminguid ja lauldakse loitse!).

17. Igatahes palju usaldetavamaid paganusaja usupüha järgi on säilitand Lätis ja eo ipso ka Liivis läti suurim tähtpäev aastas, läti aasta tuiksoon ja tähtpäevade kulminatsioon — j a a - n i ö ö. Selle öö ja päeva sisu lätlased ise iseloomustavad parimini nimetusega „õitepüha“ (ziedu svētki ja zāļu diena s. t. rohu-päev). Ka liivi rannikul see on enne kõike õite ja ehtimise püha, ja liivlasedki nimetavad jaaniõhtut vahel „heinaõhtuks“ = ājna(d)-ōdōg (L, Sr, Kr), sest siis tuuakse õisi ja lilli ning ehitakse nendega kõik kohad, hõisates „līgo, līgo, kõik kohad õitsevad, līgo“ (Kr). Jaani õhtul käiakse lauldes ja leelutades ümber põldude ja nurmede, pärjad päis ja süled täis lilli, õisi, rohelisti oksti; kõik viljaväljad ehitakse kaharate pihelga-, kase- ja pedaja-okstega, et kasvaks tore kahar vili (L, Sr); neiud seovad õuna-puile võid ja annavad sellega oma ohvri = zied (L); niisama ehitakse kõik tubade, lautade ja aitade katused ja ukсед, et inimesed kui ka loomad oleksid kõik terved ja et tuleks rikas aasta (L); ehitakse ka väravapostid ja paadid rannal pihelgaokste ja palmega, sest j a a n i i s a tuleb oma õnnistusega ainult sinna tallu, mis on ehitud (Kr); igas külas põletet vanasti pidulikult jaaniõhtul rannas üks vana paat ohvriks mereemale, et see õnnistaks saaki (Pr); ning jaanipäeva hommikul pannakse pärjad pähe isegi karjale (Li, Kl Saar); kogu jaaniöö „maal“ (s. t. läti sisemaal) peremeestel seisab väljas õues suur laud täis rooge, et sööksid säält j a a n i l a p s e d — need, keda nähakse, kui ka need, keda ei nähta (Pr)... — Prof. Šmit analüseerib läti jaanipäeva kombeid, võrdleb neid väga sarnanevate eesti omadega, eraldab venest ja saksast põlvenevad kristlikud elemendid ja jõuab lõppresultaadis paganusaja kihini, mis näib kajastavat lätlaste muistset paganusaja s i g i v u s p ü h a²⁾. Sellise kevadise

¹⁾ Vrdl. Šm, LM 94—95.

²⁾ Šm, LM 88—92, RKr XV 11—15. Peab küll mainima, et näit. eesti vastete analüüsil Šmit seisab väga nõrgal alusel: pääle Wiedemanni (LdE 362—363) ta tunneb nähtavasti ainult veel Kr. J. Petersoni fantastilisi materjale (vt. tema arutusi ligo-sõna puhul LM 90). — Vrdl. ka A. Bielensteini artiklit Das Johannisfest der Letten (Balt. Monatschrift 1874, XXIII 1—46).

sigivuspühana jaanipäev oleks siis vastandiks teisele põlisele rahvusvahelisele suupühale ja nimelt sügisesele närbumisaja surnute pühale ehk hingedeajale, millest eraldi surnute analüüsi puhul pikemalt.

PÜHADUSI

18. Ebauskliku liivlase teadvuses igalpool looduses eksisteerivad haldjad, kuid sellekõrval seletetakse veel, et inimene uskund igapäev selle asja sisse, mille ta pannud hommikul tähele, see asi olnud siis sel päeval tema jumal (*Kr), ehk nagu teine eidekene seda veidi teisiti defineerib: mis hommikul välja minnes juhtub esimesena silma ette, seda peetakse kogu päeva jumalaks; kui teisel päeval silmatakse midagi muud, siis peetakse taas seda jumalaks (*Kr)¹⁾; isegi pedajaid ja mida kõike peetud vanasti jumalaiks (*Kr); vanasti palutud ka metsloomi, puid ja jõgesid (*Sr); jumalaiks peetud lõpuks ka päikest, kuud ja muud (*Sr). — Sellises loodusnähtuste jumalastamises tundub siiski nagu natukene literaarset algupära: tõenäoliselt need põlvenevad omal ajal nii moodsast looduse vahenditust mütolooilisest sümboliseerimisest, milline targutamine on juurdunud õige püsivalt ka Lätis isegi algkoolide õpperaamatuisse ja nende kaudu saand teatavaks Liivi rannikul. Ning nende arvamiste lähtekohaks on vanemate asjakirjade segased teated, nagu näit. liivlastegi kohta selline seletus esineb paavst Innocentius'e bullas 1199 aastast, kus ta kutsub sakse ja vestfaallasi appi paganlikekude liivlaste vastu, „qui honorem deo debitum animalibus brutis, arboribus frondosis, aquis limpidis, virentibus herbis atque spiritibus immundis impendunt“²⁾ — kes jumalale kuuluva või omistatava austuse kulutavad või siiravad mõistusetu loomele, leherikkaile puile, selgeile vetele, haljendavaile rohetele ja roojaseile vaimele. Aga juba Sjögren-Wiedemann (LGr LXI) lisab kohe juurde: Wer nicht an die Unfehlbarkeit des Papstes glaubt, dem bleibt doch der

¹⁾ Vrdl. samalaadilist teadet saarlaste kohta: Uebrigens wählte sich jeder Oeseler jeden Morgen einen Gott, dem er den Tag über das Compliment machte (Luce, Wahrheit und Muthmassung 65).

²⁾ Vt. Bunge, Urkundenbuch № 12. Seda kirja refereerib ms. Eisen, EM I 243 ja III 43. Vt. ka Parrot, Versuch... 316 ja 318/9, kus Läti Hendriku sylvā pulcherrima't analüseeritakse (Or. Liv. Gruberi väljaandes lhk. 149).

Scrupel, ob Innocenz bei der grossen Entfernung auch über dieses Detail der livischen Glaubenslehre recht unterrichtet war.

19. Nagu ohverdamised ja „ehtimised“ liituvad ajalisel teatud pühadega, niisama ka ruumiliselt teatud kohaga — tähtpäevele seltsivad pühad paigad ja ohvrikohad. Neist Liivis on säilind küll veelgi vähem mälestusi kui pühadest päevest. Ainult loetud raamatuist põlvenevad teated pühadest metsest ja hiitest (Sr, V), kus ohverdet vanule jumalaile (Sr). Usaldetavamad ja kindlasti suusõnalise traditsiooni pärandet on mälestused vanade kalmistute ja matuspaikade äärmiselt pieteetlikust austamisest (Ir, Kr — vt. § 95)¹). Alho (LK 20) kirjeldab mõnd sellist vana kalmistut: üks neist on Piza-küla lähedal metsas Rinda-jõe kaldal; mõne aja eest jõgi lõhkund kalda murenema ja liivast tulnud nähtavale palju surnute luid; teine muistse kalmistu koht on keset Īra-küla, kuid keegi ei julge ehitada sinna midagi ega kasutada maad põlluks, vaid seda kohta peetakse erilises aus. Ja nõnda see paik püsib puudutamatuks päälle Alho kirjeldusaega veel täniseni. Teist muistset matmispaika sama Īra-küla ligidal nimetatakse Alho teatel (LK 21) „saarlaste surnuaiaks“, sest sinna maetud saaremaalasi. Neist kalmistuist leitud aegajalt igasugu pisiasju, nagu sõlgi, vaskrõngaid, tualettasju jne., mis olevat samasugused nagu leiud Liivimaagi liivlaste vanult kalmistuilt (Alho, LK 21)²).

Praegu enam mingit spetsiaalset ohvrikohta ei teata, vaid koht vaheldub vastavalt ohvri saajale ja igakordsele ohverdamise tingimusile. Nii viiakse merehaldjaile määratud „zied“, s. t. ohver randa või visatakse merre, rehehaldjad saavad oma anni rehes, põlluhaldjad nurme veerel, peendral, surnuile kantakse roog sauna või viiakse haua päälle ristile säärepaelu, võid jne.; sageli and pan-

¹) Prof. Šmit on uurind üksikasjalikumalt lätlaste matmiskoha küsimust ja jõudnud otsusele, et muistsed lätlased on matnud surnuid liivakünkaisse oma kodu ligiduses ja on hakand matma neid ühiseisse surnuaidesse alles katolikuaja lõpu poole (RKr XV 147; Šmit, Etnografisku rakstu krājums I 80; Šm, LM 54).

²) Arkeolooge võiks huvitada ka järgmine teade: 1900. a. paigu leitud šliter-mäest „kivipaak“, mille all olnud kivinuge, kivilusikaid ja muid kivi-riistu; „paak“ leitud sellises kivihunkus, kus olnud palju inimesi; paati peetud Noa laevaks; leidjad lõhkund selle aga kohe ära, lootes leida säält seest veel briljante või midagi muud väärtuslikku, ent pole leidnud tühjagi (Pr).

nakse väravapostile või rehe ja tare vahel seisvale suurele tulbale, edasi ka „toa“ või lae päale, niisama vundamendi alla, ahju taha, kivile, kraavi „kandile“ ja metsagi, nagu see ligemalt selgub haldjate üksikkäsitelul.

20. Ometi on säilind mälestusi ka paarist spetsiaalsest ohvripaigast ühenduses teatud kivi või puuga. — Sinimägede kolmandal harjal (Knabenberg = lt Puiškalns, vrđl. § 10 alam.) olnuvat Alho teatel (LK 46) mõni aeg tagasi kummaline kivi, mida ümberkaudsed liivi-läti elanikud veel eelmisel, s. t. 18. aasta-sajal kumardand ja austand ohvritega ¹⁾.

Tuttavaim liivi-läti püha paik on siiski kuulus piva pärna = p ü h a p ä r n metsalagendikul seitse versta Piza-külast ja paar versta Aäntš-mõisast (Anzenhof). See pärn on kuulus kogu Põhja-Kuramaal, ja Alho ajal ümberkaudsed liivlased ja lätlased käind veel ohverdamas puule üht-teist, harilikuimalt kirjused säärepaelu, mis kinnitet tikukesiga puu tüvve tuulde lehvima (Alho, LK 46). Vanasti „ehitud“ pärna, viidud sinna riideid (kas ka söögikraami, seda jutustaja ei tea), lõigatud puu koossele oma märgid jne. (V). Selle pärna alla inimesed läind jumalat paluma, sest kes sääl on palund, selle palve jumal võtnud kuulda, kui vette visatud puulehed on ujund vastu voolu (Kl, Kl Saar Vir 91). Hädaajal käidud vare-malt ikka püha pärna juurel palumas abi ja küsitlemas tulevasi sündmusi (Alho, LK 46)²⁾. Harilikult ühendetakse seda palumist ja küsitelu mingi sõjaga — Rootsi (L 16), Poola (L 52) või saksa sõjaga (IiSet, Sr 103, V 117; Setälä kirjutab sakslaste asemel zaku'd). See juhtund nõnda. Rinda ehk Änger (= Angermünde) loss olnud purustet ja vaenlane tungind Dondangeni kindlustuse poole (Ii Set, L 52). Siis liivlased palund kõigest südamest Rinda-jõe kaldal ühe suure pärna all (L 16, L 52, Ii Set, Ii 67, Sr 103, V 90, V 117 — S. 241), et vaenlane ei pääseks edasi (L 16). Nad katkund selle suure pärna küljest ühe lehe (Sr 103) ~ lehti (L 16) ~ oksti (L 52), pildund jõkke ja ütelnud: kui leht läheb vastu voolu, siis jumalad (Sr 103) ~ jumal (L 16) võtavad kuulda nende palve ja „keeravad“ selle sõja ära; kui aga leht läheb päri voolu,

¹⁾ Vrđl. pühi kirivisid Eestis — Eisen, EM III 76—97 — ja Lätis — LP VII 353—360 w 1—21.

²⁾ Alho-Setälä andmeil kõnelevad samast lõhmusest ehk pärnast ka Eisen (Eestlaste sugu 80 ja EM III 50) ja Itkonen (Suomensukuiset kansat 96).

siis nende palvet ei kuulda (L 16, Sr 103). Ja tõesti, lehed (või oksad — L 52) läind vastu voolu (L 16, Sr 103) kolmandal viskamisel (Ii 67), — siis palujad teadnud, et neid on kuulnud. Ning jumal lasknud sündida, et vaenlase salgad läind pimedas taplema üksteisega viis versta pärna mant eemal ühe oja kaldal ja hukkund, — sellepärast kutsutakse seda oja siia maani Vjer-ürga s. t. Vereoja (S. 264), kuna suur pärn saand sellest ajast päale pühaks (L 52, Ii Set, Ii 67, Sr 103). Teises redaktsioonis jutustetakse, et usklikud läind püha pärna alla ja palund säääl nii pikalt, kuni vette visatud lehed hakkavad minema vastu voolu (Ii Set, V 117). Sellega palujad saand nagu märgi või „tähe“, et nende palve on võetud kuulda; nad läind vaenlasele vastu ja võitnud selle (V 117). Mõned taas mäletavad sellise tingimuse: kuhu poole veevool viib lehed, sinna poole sõda läheb ära; ja lehed läind vastu voolu liivlaste ranna poolt ära maa poole (V 90). See pärn saand siis nii pühaks, et pole tohtud võtta selle küljest enam lehekestki, veel vähem oksa ega teotada kuidagi seda puud (Alho, LK 46). Kes püha pärna mant iganes midagi võtnud, kas oksti või lehtigi, sellega juhtund ikka mingi õnnetus või ta jäänd haigeks. Kord keegi saarlane kusnud ülbelt pärnale ja suurustelnud: „Mina peaksin sellist sitta nimetama pühaks pärnaks!“ — kuid, sa näed, mees hakand paisetuma ja jäänd kärnaseks (L 53).

Püha pärna lugu on tuttav ka Lätis. Üldse t a m m ja p ä r n näivad olevat lätlaste pühi puid¹⁾. Juba 1892. aastal J. Freiberg²⁾ kirjutab „kultuurajaloolise ülevaate“ läti „pühatammest“ (Par svēt-ozolu), kus esitab andmeid Lätist ja võrdleb neid teiste rahvaste tamme-kultusega. J. Lautenbach³⁾ teab nende puude austamist ja neile ohverdamist veel olevikuski (1901) paljudes kohtes

¹⁾ LP VII 338—349 p 1—20: püha tamm; LP VII 349—351 r 1—7: püha pärn; vrđl. ka LP VII 334: pühad lehistud. — Just Liivi rannikul austetavast Rinda-jõe pühast pärnast kõneleb näit. LP V 117, № 42 IV ja V, kusjuures säääl esineb veel motiiv teejuhi kangelasteost, millist Eestis jutustatakse alatasa ühenduses sisside ja pardiajajatega: vaenlased võtnud kohaliku mehe teejuhiks, kes viind need sohu, kuna jõe kaldal palujad näind jumala abi töotust sellest, et kolm lehte läind vastu voolu. Vt. lõpuks ka Biene-mann, Livländisches Sagenbuch 136, № 176 < Döring, Sitz. ber. d. kurl. Ges. 1877, lhk. 66 jj. — Vrđl. pühi puid Eestis: Eisen, EM III 39—53.

²⁾ SDP VII 63 jj.

³⁾ Magazin XX₂, 236—257.

Kuramaal. Samuti A. Birkert(s)¹⁾ rõhutab just Põhja-Kuramaal taami murde alal eriliselt püsivat tamme ja pärna austust; alles hiljuti ohverdet pühil puil läti piksejumalale Pērkon'ile (sellest kutsutakse püha puud ka Pērkon'i tammeks) ja palutud vilja õnnistust²⁾. Hiljem, 1920. aastal, A. Švabe³⁾ analüseerib uuesti „tamme ja pärna läti usundis“ ja viib need ühendusse totemistliku kultusega, kuna P. Šmit(s)⁴⁾ sadade läti rahvalaulude põhjal näeb tammes meeste sümbolit, jõu ja elu kehastust, kes võib kaitsta inimest igasugu häda ja isegi surma vastu, kuna sellevastu surma paika — kalmistule — istutetakse harilikult pärn, kes olevat ühtlasi õrnema soo, naiste, sümboliks. — Läti rahvalaulud nimetavad küll tõesti alatasa meest tugevaks kui tamm ja naist käharaks kui pärn, kuid palju kaugemale see luulekõne piltlik „sümbolitamine“ ka ometi ei lähe (vt. siiski LD 1676, 4289, 9780 jt.).

1) Latvijas vēstures chrestomatija I 66.

2) Vt. ka Inland 1836, № 9.

3) „Ozols un liepa latviešu religijā“ — vt. IMM I₁ (1920), № 7—10, lhk. 40—46, 135—151, 260—267, 343—346. Vt. ka Švabe, RpLF I 46—81.

4) Šm, LM 106—107; vrdl. ka Šmit, ERKr I 18—26; Mežs mūsu tautas dziesmās.

III. LOODUS JA HALDJAD

TAEVATAAT

21. Baltikumi vanema aja teoloogest kronistid näevad paganust kirikliku prilli läbi: paganad teeninuvat õige jumala asemel kuradit. Ja sellepärast nad annavad juba a priori kõigile paganuse mütoloogilisile nimedele halva sisu ja tähenduse ning sellepärast nad nimetavad ja kirjeldavad küll paganate „kuradeid“, kuna kõik vanemad kroonikad vaigivad surnuks ja olematuks paganate t a e v a t a a d i, sest et see on — identifitseeritud ristiusu Jumalaga. Nõndaviisi seletab prof. Šmit ¹⁾, miks on säilind vanemast ajast küllalt igasugu kahtlasi läti-leedu-preisi „kuradite“ ja muude haldjate nimetusi, kuna taevataadi nimi mainitakse Lätis esimest korda alles 17. sajandil katoliku preester Paul Einhorni kirjutusis ²⁾. Läti rahvalaulud annavad aga Šmitile täieliku õiguse asetada taevataadi üldisesse haldjate perre samaväärse liikmena nagu näit. tuuleema, pikseisa, mereema jne., olgugi et ristiusu mõjul taevataat on suland tugevasti kristlikku Jumalasse.

Kuna läti rahvaluules taevaisa (= debess tēvs, deminutiivselt d. tētiņš) esineb nii mõnigi kord ja üsna mitmekesise tegelaseks ³⁾, siis Liivis sellevastu mäletetakse temast võrdlemisi kurnis vähe. Liivi keeli taevas = tōvaz : touvōd (lvū) tähendab ühel hoobil nii taevast kui ka ilma ja tormi (vrđl. lt. gaiss 'der Luftraum, die Luft, das Wetter' — negaiss 'das Unwetter', Ulm); siis vastavalt ka „taeva“ haldjad võivad esindada kord taeva, teinekord aga tuule ja tormi haldjaid, nii näit. üldtuttava tuulehaldja — tuuleema — kõrval esineb ka „t a e v a e m a“ — touvōjema (Pr) tormiema tähenduses (vt. § 36). Spetsiaalsemalt just

¹⁾ Šm, LM 6, 10—11, vrđl. lhk. 31.

²⁾ Vt. Script. rerum. Livon. II 571—652.

³⁾ Näit. LD 9291, 31167, 31834, 33718, 33720. Võrratult sagedamini esineb dainades siiski Jumal = Dievs. Ülevaate läti taevataadist ja jumalast pakub Šm, LM 11—13, 31; vt. ka Šm, LPT I 26. Eestis andmeid vt. Eisen, EM I 170—173.

taeva haldjana esineb nagu Lätis ja Eestiski *t a e v a t a a t* = *touvō-tōfi* (lvI) ~ *touvō-tāfi* (lvL). Taevataadi kõrval öeldakse ka lihtsalt *t a a t* = *tōfi* (L, Kr) või taas *t a e v a i s a* = *touvō-iza* (L 28), *t a e v a v a l i t s e j a* = *touvō-võlikšiji* (Ii, V), vrdl. eelpool juba mainitud *t a e v a i s a n d* = *touvō-izand* (Pr — vt. § 12). Tähtsa mälestuse on jäädvustand meile SjWied (LWb ja LGr 359,9) *S a l a t s i* liivist nimetuses *v a n a i s a* = *vana iza* pikse tähenduses (ligemalt vt. § 28).

Kuid pääle nimetuse taevataadist teatakse Liivis väga vähe olulist: ta figureerib mõnes jutustuses (L 28 = S. 55 + 72, Kr 17 = US. 40; Pr 127 = S. 14); kui sähvateleb pikne, siis öeldakse, et taevataat riidleb (L, Pr, V — vt. § 30); kui sajab palju lund või vihma, siis öeldakse, et *t a e v a t a a d i l a p s e d* (L, Pr) või *vana jumala lapsed* (L, V) vallatelevad või et *vanataati-vanamemme* jahvatavad püüli (L, Ii, Kr — vt. § 33); kui merel mässab kole torm, siis palutakse taevataadi resp. tormitaadi käest abi (L — vt. § 38); tuult nimetetakse üldiselt taevataadi (Pr) ehk lihtsalt taadi (L) hobuseks (vt. § 36), kuna vikerkaart taas (*taeva-*?) ema vööks (L — vt. § 27), — *taeva e m a s t* harilikult küll juttu ei tehta, vaid vastandiks meestesooost taevataadile asetatakse *nai-seliku printsibi* kehastajana ikka *maaema* (vt. § 47) ¹⁾. On säilund pisikene mälestus isegi taevataadile *o h v e r d a m i s e s t*: jõuluööl viidud toa pääle rooga, et see taevataat kah saaks süüa (*V). — Üldiselt aga taevataat Liivis on identifitseerund osalt pikse, osalt tuule ja ilma haldjatega, kõige enam *ristiusu Jumalaga*. Ristiusu mõju on läind isegi nii kaugele, et taevataadi perekondliku seisuga analüüsimisel jõutakse arvamisele: *M a a r j a* = *Mōri* on taevataadi ema (V — kas vast veneusuliste *божья мать, богомать* mõjul, vrdl. šm, LM 13) ja *i n g l i d* = engõld on taevataadi lapsed (Kr, V). Ning kristlik ema uinutab oma hällilast lauluga: Maga, mu pisike kanake, maga:
t a a t sind hoiab inglitega.
Maga nüüd hommikust saadik,
kunas kuked laulavad kikirigi!

LF I Kr 127 ²⁾.

¹⁾ Samuti Lätis — vt. šm, LM 13—14. Läti dainades *taevaema* nimi esineb ainult üks kord (LD 415), kuna mõnes laulus esineb veel *jumalaema* nimi (LD 7964, 16978⁹, 33789, 33949, 34054), mis näib põlvnevat vene *богоматерь*-ist (vrdl. šm, LM 13).

²⁾ Selle lastelaulukese läti vasteid vt. LD I lhk. 344 ja A. Bērzkalne kogudes: LFK, Bdž 6,1; 10,1; 83,1; 106, 26 jne.

JUMALA POJAD JA PÜHAD NEITSID

22. Tuult ja sadu tekitavate taevataadi laste (vt. § 21 ja 33) kõrval esineb veel eriline termin: jumala pojad = jumal puogad (lt dieva dēli 'Gottes Söhne, als Personifikation der Himmelserscheinungen ... mythologische Personen, scherzhaft auch Zigeuner' ME, sub dievs). Kuna Jumalapoege ainsuses väljendab ühtlasi ka ristiusu Kristust (Kr 18, V 155), siis jumala pojad mitmuses figureerivad peaaegu ainult nimena, mida olevat küll ja küll kuulnud, osalt jutustuses, veel enam aga NB läti laules, ilma et ligemalt mäletetaks kuulnud restaureerida (Sr, Kr, Pr, V). Tegelikult jumala pojad kuuluvadki üleni ja otsani läti mütolooiasse, kus neile on otsitud vasteid küll Indias, küll Greeka dioskuures jne.¹⁾ ja kus hiljuti nii moodne natuurmütoloogide „sümbolitamine“ on näind neis küll koidu- ja ehatähe (W. Mannhardt), küll pilvede (A. Bielenstein), küll valguse (L. Bērziņš) jne. kehastusi²⁾, mis meid liivi seisukohalt suurt ei huvita³⁾. Läti keelest tõlgitud on ms. ka järgnev rahvalaul, kus figureerivad jumala pojad.

Külaneitsi aset teeb,
kutsub mind kõrva magama.
Ma ei lähe sulle kõrva:
sul on must palak.
Mul endal on saarepuust paat,
mis mere pääl hõljub ja kiigub.
Saarine paat kergesti ujub —
sada penikoormat ööga.
Mina nägin Saksamaal
kolm neitsit töötamas:
üks kudas, üks ketras,
üks keris taas siidi.
Anna, ema, mulle see tütar,

¹⁾ Lautenbach, Очерки I 160 jj.; vrdl. ka šm, LM 8; šm, LPT 26; šm, LAR V 220; K. Rēps, KV 1921, № 8—9, ltk. 53.

²⁾ šm, LM 13—14.

³⁾ Jumala poegel läti rahvalaules kindlat arvu ei ole; vahel neid on ainult üks või kaks; ühes laulus jumalal on neli poega: Mikk, Andres, Peeter ja Paavel (LD 33734, 2), sageli nimetatakse ka Jaani Jumala pojaks (LD 32902/9), mis kõik viitab silmatorkavale ristiusu mõjule (vrdl. šm, LM 14), — raske ongi veenvalt väita, kuipalju siin laulude piltlikus luulekõnes peitub üldse jälgi mingist paganusaja läti mütolooilisest mõistest.

kes seda siidi keris.
 Kui sa ei anna seda tütar,
 siis ma suren (mure kätte) ära.
 (Kui ma olen surnud mure kätte,
 kuhu te mind matate?)
 Matke mind siis roosiaida,
 sinna roosijuurte (~ lehtede) alla.
 (Hommikul tulevad siis külaneitsid,
 küll need selle kalmu ehivad.)
 Pärast üheksat aastat
 sääl kasvas üles kähar pärn,
 sääl kasvas üles kähar pärn,
 üheksa ilusa haruga (~ oksaga).
 Igal (pühapäeva) hommikul külaneitsid
 läksid sinna (~ tulid selle pärna juurde) ennast ehtima.
 Murdke, neitsid, mis teie tahate —
 latvu üksi ärge murdke:
 las jääda need ladvad, las jääda
 pisikeste lindude magamiskohaks.
 (Hommikul) ratsutasid manu jumala pojad,
 murdsid ladva(d) ära.
 Nemad murdsid ladva(d) ära
 ja viisid Maarja-ema pühakotta.
 Viisid Maarja pühakotta,
 panid Maarja-ema hälli.
 Maarja-ema nuttes hällitas:
 need pole sugugi pärna ladvad,
 need on poisi hinge tükid,
 need on poisi hinge tükid,
 kes suri ära mure kätte!

LF I Pr 36 — vt. LD 33625; Lautenbach, Очерки I 32—42.

Pääle esitet laulu jumala poeg figureerib veel laulus LF I Kr 52 (vt. § 25).

23. Ühenduses jumala poegega nimetetakse mõnikord ka pühi neitseid = pivad ~ svätõd neitsõd (L, Pr, V), keda saamastetakse maarjaneitsitega (L, V — vt. § 78), kes peavad veehaldjaina merepõhjas oma pulmi (L 14 = S. 25, vt. § 65) ja kellele jaoks pannakse jõulu, vana-aasta ja kolmekuninga õhtuti lauale põleva küündla manu saia, liha, võid usus, et sel ajal jumala inglid, pühad neitsid ja maarjaneitsid tulevad kah meid külastama (V). — Nagu jumala pojad nii ka pühad neitsid on Liivis värske laen Lätist, kus neid säälggi peetakse nooreks mütoloogiliseks mõisteks, mis pole suutnud põrmugi koduneda rahvalaules ja mille lätikeelne nimigi svētas meitas on moodustet noortest laen-

sõnust (svēts < vene святой, meita < keskkõrgesaksa meit)¹⁾.

Sisuliselt läti pühad neitsid on õige ebamäärased ja hajuvad laiali mitmes tähendussuunas. Juba Lange oma sõnaraamatus (I 555) tähendab, et pühad neitsid teenivad (Lätis teatavasti surnutehaldja osas esinevat) maaema, on nii siis maaema tüdrukuid. Vanem Stender jätkab, et nad teevad õiti igasugu töid ka neid hooldavaile inimesile²⁾. Mõnikord pühad neitsid esinevad pahaloomulisina ja seginevad kuradiga, vahetades või varastades vastsündind lapsi³⁾. Enamasti aga kujutellakse neid häätahtlikkena ja identifitseeritakse Lätis samuti kui Liivis merehaldjate hulka kuuluvate maarjaneitsitega (vt. § 59, 78), lastes ka neid karjatada siniseid merelehmi (vt. § 66)⁴⁾. Tihti läti püha neitsi asub ahjutaguseis tuleasemeil, mispärast hoidutakse valamast sinna tulist vett, et mitte kõrvetada püha neitsi pääd⁵⁾.

Õige sagedasti austetakse Lätis püha neitsi nimega ka seintes näriivat ja tiksutelevat koid (Annobium pertinax L), kelle kohta öeldakse muude nimetuste hulgas ka „püha neitsi ketrab tik tik tik“⁶⁾ ja kelle tekkimist seletetakse järgmiselt: orjaaegu virk teotüdruk kedrand nädal otsa mõisas ja hakand pühaõhtul veel enda veime ketrama, kuid surnud ära, kuna ta hing ketravat veel täniseni seintes⁷⁾; või jällegi keegi vahva orjatüdruk pole lasknud mõisahärrat end vägistada, ta pandud keldrisse, ja sinna ta jäänd ketrama veel pääle surmagi püha neitsina⁸⁾. — Sellises tähenduses püha neitsi esineb idaliivlastegi man: videviku aegu ta ketrab seinas tšik, tšik, tšik (Kr), kuna läneliivlased nimetavad puukoid maarjaneitsiks: ta ketrab virgasti tšik-tšik, tšik-tšik otsekui taskukell, kuid igas toas teda ei ole, — oma ketramisega maarjaneitsi annab inimesile teada, et mingi õnnetus ei ole enam kaugel (L).

¹⁾ Šm, LM 15. Läti rahvalaules „Svēta meita“ on noteeritud ainult ühes dainas (LD 1226), kus kujutellakse teda vastsündind lapse saatuse määrana, s. t. läti kuulsa Laima ehk õnneema osas, kes teatavasti on seginenud alatasa katoliku Maarjaga (vt. § 75) ja tuletab vägisi meelde katoliiklastegi „püha neitsit“.

²⁾ Šm, LM 15.

³⁾ JKr VI 33 jj. — vrdl. S. 106—108.

⁴⁾ JKr. VI 33 (NB teade põlvneeb Windau!) > LP VII 641, 13.

⁵⁾ JKr VI 32; LP VII 329 (13).

⁶⁾ Austrums 1893 I 190; MVM V 458; JKr IV 16, № 6; JKr VI 32; LP V 199—200.

⁷⁾ LP V 200 III.

⁸⁾ LP V 200 IV.

Ka Lätis öine vokivurin seinas ennustab õnnetust või surma¹⁾ ja just niisama Eestiski: kuuleb keegi öösel, kui kõik magavad, nagu ketramise mürinat, läheb vaatama ega leia midagi, siis tuleb surm sinna võõraks; vahel öeldakse, et „maa-alused piavad ketrama“²⁾. — Wiedemann oma sõnaraamatus teab Eestis seinakoile mitu nime: maa-alused taguvad, tikutavad, luiskavad 'die Todtenuhr klopft, pickt' ~ maa-aluse sepp 'Ternes pulsatorium L'³⁾ ~ taguja ~ puu-näkk ~ puusööja ~ puu-tõuk, seinatõuk, taguja-tõuk 'Wandmotte, Todtenuhr'. Lisaks eelmisile tuntakse veel nimesid maa-a(j)a ja⁴⁾, raudpä⁵⁾, risti-kaiv(a) ja⁶⁾, puuk: puugi⁶⁾, toone-sepp⁷⁾ jne. Iseäranis ligidane vaste läti-liivi pühaneitsile on eesti öö-ema, keda tuntakse Tartumaal: „Öö ema pidada ölema üks vana naene; kui üüsisst taku ehk lina koonal vokki peale jääb, siis peab öö ema ketrama hakkama ja kes selle kinni suab tabada, sell piab siis ketramise jõudu suama“⁸⁾. Lisagem lõppu paar iseloomustavat lugu öisest ketramisest Eestis. —

ALASTI ÖÖEMA VURISTAB VOKKI

Jutustaja ema ikka kõnelnud, kuis kord Kuremaa vallas Kүүra talus (oma sada aastat tagasi) nemad kõik magand koos rehetas (vaat vanasti kambris ju ei magatud: see oli külm), kui jälle hakand voki kangesti vurisema. Isa löönd tule kohe üles, kuid pole näind enam midagi muud, kui ainult voki ratas liikund veel mis vurinal. Säälsamas tares magand aga ka üks südak (s. t. julge südamega) lesknaine. See läind teine kord vurinat kuuldes pimesdas kobama, et kes ajab seda vokki ümber, — istme pääl olnud alasti inimene. Lesknaine kraband ta kinni, et hoida käte vahel, kuni teised võtavad tuld, kuid see veernud käte vahelt ära nii kui üks kera põrmandule. Ja tagajärg olnud see, et lambad äpardund sel talvel palju, — kus nõndaviisi kedratud, sinna tulnud sel aastal ikka lambaäpardus. Aga see lesknaine ise, kes võtnud ketraja kinni, see saand palju tööjõudu, nii et töö tema kätes läind väga jõudsasti edasi. — L < Palamuse.

¹⁾ DL I 134 (rišu mäte vērpi); vt. veel DL I 54 (vikala jeb rišu mäte) ja IV 169; JKr VI 32 (Laimes jeb Māras pinka); šm, LM 87 (rišu mäte ketrab öiti vokil ja jahvatab käsikivil).

²⁾ H II 37, 731 (1) < Jõhvi.

³⁾ Palamusel näit. öeldakse, et maa-alused rahvas töötavad ~ maa-alune sepp teeb tööd ikka tiks, tiks, tiks (L).

⁴⁾ Helme (E. Päss).

⁵⁾ Rāpina (P. Voelaine).

⁶⁾ Palamuse (A. Nurk).

⁷⁾ Alutaguse (J. V. Veski).

⁸⁾ H II 28, 809 (11) < M.-Magdaleena. Niisama vt. H II 68, 529 (91): Kes ööema ketrase päält kinni püüab, sellel on hää tööjõud (< Torma).

MAA-ALUSTE PERENAINE TULEB ÜLES SUKKA KUDAMA

Ühes peres vanal aal kuulnud alati tuas taga ahju taguse seina jaares moa sees üht inimest vokkiga kedrama. Vokki körin kost alati tuppa ära — nii ligidal old see Moa-alune. Täht-päävade õhtal ei ole teda sial ilalgi kuulnud kedrama. Piale Mihkle pääva on ta hakkand kedrama ja piale Maarja pääva öö ei ole ta änam kedrand, vaid on nagu kangast kudund: sihuksed kompsimesed on moa seest siis välla kost. Siis on kedramene sõn-kausa kadund old kui jälle teine oasta jälle piale Mihkle pääva, — siis hakkand ta jälle Moa all kedrama.

Kord märdi laupäeva õhtul kogu pere läind külla ja kõrtsi märdisanditama. Perenaine üksi jäänd koju, võtnud sukavardad, süüdand peeru ahju rinnal ja istund ahju äärelle sukavarrast tegema, mõelnud ise: „Lähen kuuln õige, kas Moa-aluste perenaine kedrab või piab koa Mardi õhtad.“ Läind kuulatama taha seinäärde, kus iga õhtu kedratud, kuid pole kuulnud midagi. Pannud siis uue peeru ja istund taas ahju äärelle tööle.

Korruga tulnud keegi ilus võõras naisterahvas takka seina äärest tule alla, kah sukavarras näpu vahel, ja võtnud tule all suka silma üles. Perenaine küsind ahju äärelt: „Maa mõtlesin, et ma üksi päine kodu olen, nüid nään, et mull küla inime koa siia on tuld.“ Maa-aluste perenaine öelnud vastu: „Meie teised rahvad läksid kõik kottu ära, ma jäin nii sammutigi üksi koeu, tulin siis igavuse pärast siia ülesse, et siin kahekesi seltsem sukka varrast teha, kedrada täna õhta muidugi ei tohi.“ Ta süüdand veel uue peeru, läind siis taha seina ja kadund sinna ära. Pärast ta pole näidand end enam, kuid pääle märdipäeva kuulnud teda taas ketramas. — H II 39, 297 (423) < Koeru¹⁾.

PÄIKENE. VIRMALISED. VIKERKAAR

24. Nagu massifantaasiale üle ilma nii ka liivi rannikul taevakehad ja taevased nähtused on erilise tähelepanu ja respekti aluseiks, mis väljendub juba kas või rahvusvaheliselt tuttavas ebausku kombes, et keeldakse näidata sõrmega päikese (Pr), kuu (L, Sr, Pr) kui ka vikerkaare (L, Pr) pääle, sest siis mädanevat ära see sõrm (L, Sr, Pr) või muu asi (L), millega näidatud, või jällegi tekkivat sõrmele kasvaja (L). Mõnikord piiratakse keeldu kitsamalt: kui kuu on täis, siis täiskuu pääle ei tohi näidata, kuna näitaja sõrm kuivab ära niisama nagu kuivab ja kaob kuu (L). Teiselt poolt põhjendatakse keeldu lihtsalt sellega, et inimesel ei kõlba näidata oma näpuga Jumala kalliste asjade pääle (Pr)²⁾.

Taevakehadel — päikesel ja kuul — arvatakse olevat ka oma „jumal“ resp. haldja (*Sr), kuid midagi ligemat sest ei

¹⁾ Lugu ise on esitet konspektiivselt, muudetud kirjaväis, kuna algus vastab täht-tähelt originaalile.

²⁾ Vt. Wuttke, DVA³ 12—13. Komme tuttav ka igalpool Eestis ja Lätis.

teata¹⁾. Keeleliselt iseloomustav on, et liivis üks ja seesama sõna päva: päuvõ (lvÜ) tähendab nii päeva kui päikest korraga, nagu tõvaz tähendab ühtlasi taevast kui ka ilma ja tormi (vt. § 21; vrdl. ka eestis murdeti „päev läheb looja“ jne. mitmeid muid juhuseid, kus „päev“ väljendab päikest); ometi esineb vahe- tegemiseks ka suffiksi abil moodustet päval'ik(k)i (lvÜ) päikese erinimetusena.

Liivigi rannikul on tuttav rahvusvaheline arvamine, et päikene tõustes liiguteleb (V) või täpsemalt: lihavõtte hommikul, kui „päev kargab“, siis ta otse tantsib (L, Kr, Pr), hüpleb (L, Pr), keerleb (L), „liigub“ (Pr) või virvendeleb = zibub (Pr), nagu vanarahvas ikka öelnud — selle suure rõõmu pärast, et Päästja (L) ehk Jumalapoeg (Pr) on tõusnud üles surnuist. Kes näeb päikese tantsimist, selle mõtted samal ajal lähevad täide (Kr) või see abiellub esimese vastutulijaga sel päeval (Kr)²⁾. Vihmast päikese paistel vt. § 91; päikesest korvis vt. § 42.

Läti rahvalaulud kubisevad päikese motiivist — ja just niisama kubisevad läti rahvaluule uurimused igasugu hiilgavaist hüpoteesest, teooriaist ja fantastilisist seletustist naiselise Päikese ning mehise Kuu arvel³⁾, analüseeritakse peensusteni nende abielu õnne, Kuu armulugusid Koidu(tähe)ga ja Päikese armukadeduspiinu⁴⁾... Mitmed läti päikeslaulud on kodunend

¹⁾ Vrdl. E. Kirjandus 1923, lhk. 173, kus kirjeldetakse, kuis laialt reisind liivi meremees ei usu maakera liikumist ümber päikese ega päikese tulikeralist olemust.

²⁾ Hurt'i kogud sisaldavad teateid kogu Eestist päikese tantsimisest, mängimisest, kiikumisest, hüppamisest või öötsumisest lihavõtte hommikul (vt. ka Eisen, EM II 148), kuna Lätis see ühendetakse harilikumalt jaanipäevaga (šm, LM 88; Zeiferts, LRV I 225; RKr XIII 100). — Vt. Wuttke, DVA³ 71, § 83.

³⁾ Neist silmapaistvaim on tuntud saksa „natuurmütoloogi“ ja loodus-sümboolika harrastaja W. Mannhardt'i „Lettische Sonnenmythen“ (lätikeelne tõlge RKr I).

⁴⁾ Ülevaate läti rahvalaules esinevast Päikesest ja Kuust kõigi nende kaaslasiga annab šm, LM 16—19; vt. ka švabe, RpLF I 82—85. Rahvalaulude kõrval huvitavaid (osalt küll kaunis kahtlasi) proosajutustusi Päikese ja Kuu armuromaanest pakub LP VII senini ilmunata teine osa № 54 (käsikiri hoiul prof. Šmiti käes); vt. ka LP V 111 (40). A. Švabe esitab lisaks Kuud kui lätlaste muistset sõjajumalust (RpLF I 18—45: Kaža dainas). Vt. ka veel Šmit, LPT I 18, 51—52; K. Rēpsš, KV 1921 № 8—9, lhk. 53.

ka liivi rannikul, kusjuures siin suureks vahetalitajaks on olnud läti kooli- ja lauluraamatud. Liivis tuttavad laulud ei puuduta aga sugugi Päikese nii-öelda eraelu ega armuvalu, vaid esitavad teda enne kõike vaeslaste ja kõigi väsinute ning vaevatute häätegitjana, nagu selgub järgnevaist näiteist. —

Kes need sellised, kes laulsid
päikeseta öhtul hilja?
Need on puha vaeslapsed,
kurja herra kuulajad (s. t. teenijad).
* LF I L 93 ja 95 = LD 4063.

Süütab põlema tule, soojendab ilma,
kuivatab kibedaid pisaraid,
närib ära kuiva leiva,
oja sisse kastes.
LF I L 96 = LD 133 (4. variant)¹⁾.

Päikene öhtul hilja
istub kuldse paadi sisse;
hommikul vara karates (s. t. tõustes)
jätab paadi lainetesse.
LF I L 97 = LD 33878 (2. variant).

Miks päikene hilja tõusis,
kus nii kaua viivitas?
— Sääl selle suure mäe taga,
vaeslapsi soojendeles.
LF I L 98 = LD 4358 (3. variant).

Tõuse päikene hommikul vara,
paista aknaist sisse:
vaeslaps kangib jalgu kinni,
pimedas nurgas istudes.
LF I L 99 = LD 4365.

Esitet viit värssi lauldakse Lätis harilikult ikka koos ja nad kuuluvad üldse populaarseimate läti dainade hulka²⁾, kusjuures peab ometi rõhutama, et selle värssidetsükli suur rahvapärasus on tingitud küll väga suurel määral ärkamisaja kirjan-
duslikust mõjust ja eestkätt nimelt läti kuulsa koolimehe J. Cimze väljaantud lauluraamatuist³⁾, — just nende läbi rahva raud-

¹⁾ Selle värsi puhul Baron teeb märkuse, et ta on vaid eelmise värsi uuemaaegseks jatkuks.

²⁾ Nende analüüsi vt. Lautenbach, Очерки I 23—25.

³⁾ J. Cimze, Dziesmu rota III (1874), lhk. 69, № 65 ja IV (1875), 102, № 83 (Cimze esitab ainult neli värssi, kooliraamatuis nüüd üldiselt aga on ka viimane värss viiendaks).

varaks saand raamatute tõttu esitet päikeslaulud on levinend otsaga ka Liivi rannikule.

Esitagem lisaks veel paar muud läti päikeslaulu, mis on tuttavad liivlasile. —

Jookse, jookse, päikene, maha (s. t. looja),
anna mulle püha õhtust.

Jookse, päikene, oota mind —

saadan oma emale palju terviseid.

LF I Kr 56 — vt. LD 4399 + 4384.

Mina tean, kuid ma ei ütle,

kus päikene magab öösel.

— Mere keskel tema magab

kuldse kepi otsas.

LF I Kr 57 — vt. LD 33829. *

25. Päikesel teatakse olevat ka lapsi. Nii jutustetakse me-reema tütre pulmast p ä i k e s e p o j a g a = päva puoga (Kr 96 = S 25 — vt. § 65) ¹⁾ ja lauldakse p ä i k e s e t ü t r e = päva tidar (Kr, Pr) meheleminemisest kuule või jumala pojale. Päikese poeg (lt. Saules dēls) läti rahvaluules esineb harva, ja šmit peab teda hilisema aja moodustuseks ²⁾, seda sagedasemad ja põlisemad aga on dainades päikese tütreid (lt Saules meitas), kellede vanaduse

¹⁾ Samas ühendis päikespojast kõneleb ka Kärkluvaks ja tema järele Sams (S. 25 — vt. § 65, 1. ja 4. variant).

²⁾ šm, LM 18. Eesti rahvaluules „päeva poega“ või „päeva poissi“ esineb korduslaulus „S u i s a s u u d“ (Kallas, Wiederholungslieder 326), Ristitud metsa laulus (Eesti Rahvalaulud I 132—142 ja kuulsas S a l - m e l a u l u s, näit.:

Tuli sõnna pääva poissi,

Pääva poiss, pääva hobune — — —

Tuli sõnna kuupoissi,

Kuu poiss, kuu hobune — — —

Tuli sõnna tähepoissi,

Tähe poiss, tähe sulane — — —

H II 54, 473 (171) < Muhu.

Kaheksas oli päeva poega,

Üheksas kuu kuningas — — —

H II 2, 417 (549) < Lihula.

Päeva pojast Eestis vt. veel Eisen, Maa päält taevasse 29 ja EM IV 20—24; päeva tütrest vt. Eisen, EM II 78 ja IV 24—27.

Šmit viib tagasi läti-leedu ühisaega¹⁾. Liivi rannikul tuttavad päikese tütre kosimislaulud põlveneivad ilmsesti lätist, arvatavasti literaarset teed.

K u u võttis, s. t. kosis, p ä i k e s e t ü t r e ,

P i k n e ratsutas vedajaks.

Sinna ratsutades, tagasi ratsutades

ta põtkas puruks kuldse tamme.

Vaeslaps kibedasti nuttis,

kuldseid oksti korjates.

Korjas ta kokku kuldse oksad,

tegi ta endale kuldse krooni.

Kõik inimesed imetelid:

„Kust sa sellise said?“

— „Riiast otsin, raha andsin,

Saksamaal kokku tagusin.“

Kõik inimesed imetelid:

„Kuis sa said Saksamaale?“

— „P ä i k e s e h o b u s e d minul olid,

roheline vaskne saan.

Kuivasid ära mu päikeshobused,

kulus ära mu vaskne saan.“

LF I Pr 75 — vt. LD 34047 (vrld. ka 33627); Lautenbach, Очерки I 14—18.

Minul oli üks valge uba;

ei tea, kuhu teda külvata.

Külvan tema randa

valge liivamäe sisse.

Uba kasvis suur ja pikk.

J u m a l a p o e g tuli sinna pääle

p ä i k e s e t ü t r e g a pulma jooma,

p i k s e p o e g tuli ette vedama.

LF I Kr 52 — vt. LD 34039 jj.; vrld. Lautenbach, Очерки I 19—23²⁾.

¹⁾ Šm, LM 18; vrld. Šm, LPT I 26; Šm, LAR V 220; K. Rēpss, KV 1921 № 8—9, lhk. 52—53. Ka proosajuttes esineb Lätis päikese tütreid: vt. näit. Fr. Brīvzemnieks: Mūsu tautas pasakas I № 26. A. Švabe oma analüüsis „Läti päikene“ (RpLF I 82—85) jõuab lõpptulemusele (lhk. 82), et läti rahvalaulude „päikene“ ja eriti veel „päikese tütreid“ on lihtsalt keeleline analoogia reaalse „ema“ ja „ema tütarde“ asemel, nagu näidand seda juba paarkümme aastat tagasi L. Bērziņš (Austrums 1900, lhk. 536).

²⁾ Just sõna-sõnalist vastet liivi laulule läti dainades ei leidu, sest see on pandud kokku kahest erimotiivist: esiteks esineb siin lätis väga populaarne laul oast, mis kasvab taevani ja moodustab trepi ülesronimiseks (LD V lhk. 388—401, № 34035—34047) ja teiseks laul päikestütre kosimisest (kokkuvõtte sellest annab Šmit, LM 17).

26. Kuna läti rahvalaules mainitakse päikese kõrval alatasa ka kuud ja tähti, mõnikord koitu ja ehagi, siis liivi rahvaluule nendega palju tegemist ei tee¹⁾, vaid taevasist nähtusist on äritand liivlase fantaasiat kihelema enam virmalised ja vikerkaar.

Virmalisi seletetakse mitmeti. Kõigepäält peetakse nende ilmumist lihtsalt taeva avamiseks ehk „vallaminemiseks“, mis esinevat juba maailma algusest saadik (L). Kui virmalised „põlevad“, siis need suured maa (kera) telge taguvad sepad on pannud töö „paigale“, s. t. kõrva, ja suitsetavad oma piipu, — sellest siis see valgus paistabki (Sr). Virmalised tekivad tulemägedest ja ennustavad sõda (Kl Saar). Virmalised olevat taevainglite tee: kui see tee hakkab põlema, siis inglid tulevad taevast maha; tee ulatub taevast maani, ja inglid tulevad ennustama sõda, nälga või rahutuid aegu; see on selline ettekuulutus (L). Keeleliselt on liivis virmalisile palju nimesid: inglite tee = engl'id rjek (L); punamine = pu'nnõmi (V) põhjataevas; põhjaselgus = puoj-sjeldõm (V), põhjapaistus ehk -valgus = puoj-blõsõm (Pr < lt ziemeļu blāsma) ehk puoj-vālkandõkš (Pr — näib olevat suguline eesti välk ~ valk sõnakujudega); sagedaimini öeldakse ērgil'd' (lvŭ, ka SjWied, LWb) ~ ērgl'id (lvL) põlevad = palabõd (L, Pz, Li, Sr, Ir, Pr, V, Kl) ehk põlemine = palami (L) ~ palamõd (Kr, V). Eraldetakse isegi valged ērgil'd', mis ennustavad pehmet ilma, ja punased, mis „näitavad külma pääle“ (V); üldse virmalisi peetakse baromeetriks, mis kuulutavad tuult ja tormi või külma. (L, Sr, V). Sõna ērgil' olevat liivlaste seletuse järele lainatud lätist ja tähendavat kulli, kotkast: lt. ērglis = vene опель; ka Dondangeni lätlased ütlevad virmaliste kohta ērg(i)ls deg, s. t. kotkas põleb (vrđl. põhjakotkast Kalevipojas!). Sääljuures on iseloomustav, et ērgil' liivis esineb ainult virmaliste tähenduses, kuna vastavate lindude väljendamiseks tarvitetakse omakeelseid sõnu kuļ ja kotkanõz. Mõiste kujunemise lõpulik lahendus tuleb lükata edasi, kuni selgu-

¹⁾ Pääle ilmaennustuste, arstimiste (kus palutakse näit. Kuu - i s a n - d a t, vrđl. Eisen, EM IV 30 jj.) ja töökommete (eriti põllutöös jälgitakse ja isegi palutakse kuud) kui ka selliste kõnekäänude nagu „kuu magab selili“ (L), „tähed otse tantsivad täna taevas“ (Pr) jne. — S ü n n i l u g u s i d tähedede tekkimisest vt. US. 10—12 ja inimese kuu pääle tõstmisest vt. US. 7—9.

vad ligemalt selle ideoloogilised lähtekohad läti keeles, mis on praegu veel mitmeti tumedad ¹⁾).

27. V i k e r k a a r t lääneliivlased nimetavad p i k s e v o o - l u k s ehk -j o a k s = pitkiz-ivatōks (L, kus ō > i) ~ -ōvatōks (Ii); idaliivis öeldakse p i k s e k a a r = pitkiz-kōr (Sr, Ir, Kr, Pr, V) ~ pitki-kōr (Ir, Pr, V), vrdl. eestiski „vikerkaar“ < .pikerkaar ²⁾); mõnikord kōr = 'kaar' on seginend sõnaga kōra = 'karv, värv' (vrdl. e. murd. punast „karva“) > pitkiz-kōra: part. sg. -karrō (Ir), mis on kergesti arusaadav rahvaetümoloogilise seletusena vikerkaari värvest; SjWied noteerib oma sõnastikus Kuramaalt samuti pitkiz kōr ja p. ōvatōks, S a l a t s i liivist aga varvikš < lt. varavīksne 'der Regenbogen' (< varš 'Erz, Metall, Kupfer' + vīksne 'die Ulme, Rüster, Ulmus campestris', ergo „vaskjalakas“ ³⁾).

Vikerkaare olemuse ja tekkimise kohta tuttavaim on piibline seletus: see on väline märk Jumala töotusest Noale, et veeuputust enam ei kordu (Sr, Pr — vt. I Moosese rmt. 9, 11—17).

¹⁾ Pääle hariliku virmalise nimetuse lätis z i e m a j u b l ā s m a (= e. põhjavalgus, vene сѣверное сияніе, saksa Nordlicht, rootsi nordsken jne.) on eriti huvitavad ideoloogiliselt vast järgmised: 1) b a i g s 'das Schreckbild, Scheusal > im Plur. furchtbare Zeichen am Himmel, namentlich das Nordlicht', ME (virmalised ennustavad ju sõda ja ügasugu koledusi!); 2) k ā v i ~ kavēji k a u j a s ~ kaunas (sõnasõnalt „taplejad taplevad“) 'das Nordlicht, eine mythologische Reminiscenz, dass das Nordlicht die Folge eines Kampfes der Seelen gefallener Krieger sei', ME; 3) j u o d s (ld jūodas 'schwarz') 'ein Waldteufel, ein böser Geist', im Plur. juodi ~ juogi kaujas 'das Nordlicht', ME, LP VII 467. — Läti virmalisist vt. Magazin IV, 1. lühk. 39—40; JKr II № 379; RKr VI № 57; LP VII 221 jj.; Pürs I 113. — Taplemise poole viitab ka eesti ütlus virmalised „vehklevad“. Küllap eesti „virmalised“ on ühendetavad virvendeluga (v ~ m vaheldus): virm: virma-lised (vrdl. virv: virva-tuled). Saaremaal esineb kuningas V i r m (vrdl. perekonnanime Virma!), kelle 12 poja omavahelist taplemist nimetetakse virmaliste (Virma laste) vehklemiseks (H, R 3, 390, № 4 — vt. FFC 25, US. 8). Kraasnas „virmalinō“ on sõimusõna (O. Kallas, KrMr 95). Vt. veel Holzmayer, Osiliana I 48—49; Wied, LdE 458; Eisen, EM I 32—33.

²⁾ Krohn, SRU 125; vrdl. ka Kettuse ja Ojansuu artikleid (Virittäjä 1910 ja 1911) kui ka Sjögreni „Ueber die Bedeutung des Estnischen Namens für den Regenbogen“ (Melanges russes II 128—136); Eisen, EM I 112.

³⁾ „Vaskse jalaka“ puhul tuletagem meelde ka eesti vikerkaare mõistatust „ülle ilma pühhelgas (pihlakas)“, mille on esitand juba Gutsclaff (Kurze Anweisung zur Ehstn. Spr. 371), vt. ka FUF XII 206 (sm. Rauni puhul).

Teiseltpoolt arvatakse, et samuti nagu tuul on (taeva-) taadi hobune (vt. § 36), nii vikerkaar on (taeva-) ema vöö, kusjuures ema vööks vastavas mõistatuses peetakse küll ka pilvi ja õhku (L, LF III L 122) või teed (Ir Set — vt. § 47). Vikerkaart tõlgitsevad veel järgmised mõistatused: suur pikk taadi rihm, ei saa painutada vakasse sisse (LF III L 123); siin maal pani hobuse ette, teise maale sõitis (LF III V 156); õitseb kui lill, ent ei ole lill, kõver kui look, ent pole look (LF III L 120) ¹⁾.

Nagu kuud ega päikest (vt. § 24) nii ei lubata vikerkaartki näidata sõrmega (L, Pr), veel enam: ei tohita minna ka sinna kohta, kus on vikerkaare ots maas, sest sääli vikerkaar rüüpaks inimese üles; lapsed kartnud seda koledasti: vihmaga koos nad sajaksid siis ülalt maha ja kukuksid surnuks (L). Ometi inimeste ülesrüüpamist juhtub erakordselt, kuna vikerkaare olulisemaks ülesandeks on just vee „joomine“ (L, Sr, Ir, Pr) või „võtmine“ (Sr) maast, merest, jõgedest ja järvedest üles taevasse, kust see sajab taas vihmamana alla (Ir, Pr Saar), — sellest see vihm tekibki (Ir — vt. § 33). Vikerkaare puhul öeldakse harilikult ikka: „va piksekaar joob juba jälle!“ ja ennustetakse sest halba ilma (Ir).

Ühenduses sellega teatakse jutustada mitmeid lugusid. — Nõnda vikerkaar joond kord ühel suvel terve järve tühjaks (Ir Saar). Kõneldakse, et vikerkaar joovat kalugi üles; kord keegi mees või naine, mis ta olnud, leidnud tee päält pääle sadu kalu; siis arvatud, need kalad sadanuvat vikerkaarest (L 99 = S. 5). Jutustaja isa sageli kõnelnud mälestust oma poisikespõlvest, kuis kord sadand kõva vihma, nii tugevasti, et kõik augud ja lohud olnud täis vett; ja siis neis aukes olnud kalu sees — kaugel kuival maal põldude pääl; need kalad kukkunvat õhust maha: ta (s. t. vikerkaar) ju veab neist järvest ja merest üles (Sr 77 = S. 5). Lõpuks teatakse ka inimese ülestõstmise lugu. Üks mees kalastand järves ja vikerkaar joond tema ühes kõige paadiga õhku; pärast mees vihmaga kukkumisele taas maha ühte lossi ja leitud säält surnuna (L 72 = S. 5).

¹⁾ Läti dainades vikerkaart mainitakse ainult üks kord ja sedagi mõistatus-stiilis:

Mõistke ära, külarahvas, mida ei saa kokku painutada.

— Vikerkaart taevas, seda ei saa painutada kokku.

LD 26029.

Šmit (LM² 24) teatab vikerkaare puhul ainult seda, et ta tõstab vee maa päält uuesti taevasse, kust siis taas vihma sajab.

PIKNE

28. Juba Kärkluvaks (SDP VII 16) seletab vanade kroonikate põhjal, muistsed liivlased nimetanuvat oma jumalat *P i k t u l i s* ja ohverdanuvat sellele musti oinaid Ozin'i soos Goldingeni ligidal; see Piktul(is) saatnuvat liivi vainlasile lätlasile udu selga ja kaevanuvat ms. ka Windau-jõe uue sāngi. — Küsitav on küll esiteks juba see, milline nimi õieti peitub selle kakitlaselt transskribeeritud sõna taga ja kuidas seda tegelikult on hääldet tol ajal, teiseks — kas pole siin enam tegu preisi-kure kui liivi jumaluse nimega¹⁾, ja kolmandaks — kuivõrd usaldetavad ning usutavad need andmed iseendast üleüldse on, aga neljandaks — kui just nii väga kangesti tahetaks — võidaks ju lõpuks tõesti näha selle nimemootutise varjus häälikuliselt sinnapoole viitava vana liivi jumaluse ja ei kellegi muu kui *p i k s e* enda nime, mis esineb *p r a e g u s e s* liivi keeles kogu rannikul pitki:pitkiz (lvü) kujul (vrđl. soome pitkiäinen, eesti pitkne > pikne; läti hääldamise mõjul öeldakse liivis sageli tk > kķ > tķ) ja kelle kohta veel tänapäevgi väidetakse (arvatavasti küll ainult literaarselt ja nimelt Lätis otse liiaks populaarsete ja kooliraamatuissegi lagunend Pärkon-targutuste mõjul), pikne olnuvat *j u m a l a t e p ä ä l i k* = jumald pēli (Sr) ja tema käes olnuvat suur võim ning valitsus muude jumalate üle (*Sr)²⁾.

Kuna Kuramaa liivis esineb igalpool „pikne“, siis SjWied (LWb) atesteerib sellevastu väljasurnud Liivimaa liivis nimetuse *v a n a i s a*, mis esineb ka ühes mõistatuses:

Juks übi iriksub Kur māl, sie üöl külub sie māl, nānt suiksud om Kriev māl? — *V a n a i z a*. (Ein Pferd wiehert in Kurland, die Stimme hört man in diesem Lande, die Zügel sind in Russland. — Der Donnerer). — SjWied, LGr 359, 9.

Pikse kujutelemine taadina või vana raugana on ju iseendast omane väga paljudele rahvaile, ja ka lätis esineb vastavalt „vana-isa“ (vecs tēvs), aga siiski Salatsi sõna tuletab meile nii elavalt meelde eesti — ja eriti just lõuna-eesti — vanaem(b)at, vanaisa, vanaätti, vanataati jne. pikse tähenduses, et ta lükiks nagu iseendast ühe lülina sellesse rühma³⁾. Ka Kuramaa liivis öeldakse mõ-

¹⁾ Vrđl. šm, LM 6; Lautenbach, Очерки II 180 № 113.

²⁾ šm, LM 20.

³⁾ Vt. Saareste, Leksikaalseist vahekõrdatest I 3—5; Toivonen, Suomi V₂, lhk. 374—375; Wuttke, DVA³ 21—23 („Altvater, der Alte“). Läti dainades Vecais tēvs esineb № 31834, 33718 ja 33720.

nikord pikseisa = pitki(z)-iza (L, Kr 108, Pr), isegi pikseisa and (Ii 18 = Mt. 545 B)¹). Teiselt poolt meie võime konstateerida „pikse“ nimetuse tundmist ka Salatsi liivis: SjäWied seda otsekohe küll ei noteeri, aga ta märgib teatud linnu, mõkitaja ehk bekassiini (vt. § 29), nimenä Salatsis pikis kabr (NB tk > k!), mis juhib meid kindlasti pikse mõistele. Olgu mainitud lõpuks, et Setälä 1888 aastal on pannud paberile liivi rannikul isegi veel pikse eufemistliku isikunime M ü r a J a a n = Böldar Jön (Kr Set — ligemalt vt. kuradi päätükis; S. 95), kus böldar ei ole mingis tege-mises germaani Balderiga, mida võiks oletada häälikuliselt, vaid on ühendetav praeguses liivis vähetuttava verbiga böldartö (Pr) 'kloppida, põristada, mürada' (vrdl. lt baldurēt 'lärmnen' < kesk-alasaksa balderen 'einen lauten, harten Schall verursachen', ME; vrdl. bořit-sõna seletust § 29)²).

29. Sõna „pikne“ tähendab liivis niihästi vätku ennast kui ka üldse äikest (näit. „pikne tuleb üles“, Kr). Vätk-sõna otsekohest vastet liivis ei olegi, küll aga sama tüvi esineb verbis „välgu t a d a = va'ltkō (L, Kr, Pr, V — arvatavasti „välk“ on ühendetav „valge“-sõnaga ühte tütve). Vätku löömise ehk välgutamise kõrval veelgi sagedamini öeldakse, et pikne põristab, põ r u t a b = boratōb (lvü, ka SjäWied) ~ borin'tōb (Pr). Edasi on tuttav m ü r i s t a d a = mõ'rštō (Pr), kusjuures öeldakse, et just pikne hakkab müristama (Pr), kuna eestis subjekti harilikult ei väljendeta; ometi müristamise-sõna näib praeguses liivis ununemas, kuna SjäWied (LWb) tunneb seda niihästi Kuramaal (mürz 'donnern, vom entfernten Donner', Kl) kui ka Liivimaal Salatsis (mürz: v a n a i z a m ü r z u b). Pikse sisselöömist liivis väljendetakse verbiga (sisse) r a b a d a = (si'llō) ra'bbō (L, Sr, Kr, Pr) ja põ t k a t a = potkastō (L, Ii, Sr, Kr, V). Põ u a -v ä l k u tõlgitsetakse läti laensõnaga „rooste“ = ruost (L) ~ rūs (Pr < lt rūsa 'der Rost, der Mehltau, das Wetterleuchten', Ulm); sellest arvatakse, et ta kõrvetab vilja ära ja teeb üldse

¹) Just samas jututüübis esineb ka lätis „pikse kuningas“ (LP V 87, № 24 IV).

²) Ka Eestis esineb midagi sellele vastavat: m ü r i - j ü r i (H II 31, 238, № 110 ja 111 < Otepää); Rõuges öeldakse kõnekäänuliselt: Pitkne põrristas puul (s. t. pool) paju kuurt (s. t. koort) vallalõ, Jürri jürrä tööse poole (H IV 3, 997, № 6). — Tõenäoliselt on eestis tegu tuletisega onomatopoeetilisest verbist jürisema ~ jürama; vrdl. vadjas gromu < vene рромъ jürizeb (L. Kettuse ülestähendus). — Böldar-sõna mõistmiseks olgu tähendat veel lisaks, et ka pudikeelset inimest kutsutakse selle nimega (Pr), nii eland Pitrõg-külas keegi Böldar-Anits.

palju kahju (L), kõnekäänuna võrreldakse ka suurustelijat põua-välguga (L).

Edasi pikse nimega on ühenduses laialdane terminoloogia: 1) *v i k e r k a a r* = *pitki(z)-kõr(a)* ~ *pitkiz-õvatõks* — ligemalt vt. § 27; 2) *paks valge äikespilv*, mis tõuseb üles nagu müür, on *pikse pää* = *pitkiz-pää* (Ir, Pr — vrđl. lt *pērkoņa galva* ~ p. *padebasis*, Dond.); 3) *teatud lind* on *pikse kaur* (itaja) = *pitkiz-ka'brik(k)i* (L, Pr), SjWied (LWb) kirjutab *pitkiz kabrik* (lvL), *pitkiz kabbõr* (lvI) ja *pikiz kabr* Salatsi liivis 'Beccasine, Scolopax Gallinago L' (vrđl. e. *mõkitaja*, *hirmutaja* ~ *hirmuti*); paralleelnimena SjWied esitab *pikse kits* = *pitkiz boka* (= lt. *pērkoņa buks* ~ *kaza*, e. *taevakits* ~ *pikse kits*, — vrđl. Wuttke, DVA³ 22 § 20); 4) *teatud taim* on *pikse heina* = *pitk-ajnad* ~ *pitkõd* (Ir, Pr, V), mis näib läti keelest otsekohe tõlgitud ja mille kõrval esinebki puhtläti nimi *pärkinõd* (V = lt *pėrkones* 'Hederich', Ulm; eestis *tillid* ~ *tillad*, mis kasvavad odras, kae-ras; vrđl. Wuttke, DVA³ 22 § 20); 5) *pikse kivi* (vt. § 32).

Ja lõpuks on tekkind ühenduses piksega mitu vastavat kõne-käänu: hüüdsõnana öeldakse tihti „(oh) *pikne*, (oh) *vää-vel!*“ = (o) *pitki*, (o) *zēvil* (Sr, Ir 18, Kr, V)¹⁾ ja vihahoos sajatetakse „*las pūha pikne* löögu sind maha!“ (L); vanasti vannutud alatasa „*o pūha pikne*, *o pūha bořit!*“ (L, Sr, vrđl. Sr 16)²⁾. On raske ütelda, mida tähendab siin õieti see sala-duslik sõna „*bořit*“, kuid võiks vist oletada, et niisama nagu böldartõ-verbist on tuletet *pikse* nimi *böldar* (vt. § 28), nõnda on esinend vast ka *boriņtõ* ~ *boratõ*-verbist *pikse* eufemistlik paralleelnimi *bořit* (vrđl. eesti põristaja ~ paristaja ~ põru-taja); praeguses liivis see sõna on unund ja teda ühendetakse samakõlalise *boř*-sõna mitmusega *bořid*, mis tähendab aga hoopis ussikesi, putukaid: „*o pūha* (NB mitte *pūhad*, mitmuses!) *bořid*, *las need su söögu ära!*“ (Pr)³⁾.

30. *Pikse* olemust esiteleb piltlikult juba kas või mõistatus, kus pikset nimetetakse taevaseks *sepaks*: *sepp* taob taevas,

¹⁾ Sellega kõlaliselte langeb täiesti ühte läti hüüd „*pikis un zēvele!*“, kuid läti *pikis* on hoopis 1) *pigi*, das Pech ja 2) ein Fluchwort, dem wohl die Bedeutung des Lithauischen *piklis* 'der Böse, der Teufel' zu Grunde liegen muss (Ulm); vrđl. *pikuls*. — Küllap siis see germaanist põlvnev kõnekään on leidnud liivis niiviisi endale suurepäraselt sobiva rahvaetümo-loogilise seletuse.

²⁾ *Pikse* atribuut *pūha* on tuttav Eestiski: vt. näit. Kreutzwald — Neus, MML 61: *Pūha* *Pikse* nimi saago nimetetu.

³⁾ Võib-olla on häälikuliselt mõjutand sõna kujunemist ka veel läti *barties* 'pahandella' ütluses *vecais tēvs baras* = vanaisa pahandeleb, tapleb.

söed „pudenevad“ merre (LF III Sr 62)¹⁾. Üldisem seletus äikestest on, et taevataatriidleb (L, Pr, V) või jumalriidleb (Pr) — sellest ka see müra (Pr Saar). Iseäranis lapsi manitsetakse: kuulatage, kuis taevataat riidleb, ja teie pole veel hääd ega sõnakuulelikud (Pr), ärge lapsed nüüd vallatelge (V). Siin esineb taevataat ise ilmsesti äikese haldjana.

Piksel on ka omad pojad = pitkiz-puogad (L, Kr, Pr; ka LF I Kr 52 — vt. § 25)²⁾. Üheksa tükki neid olevat ja oi, need alles olevat hullud! see isa ise nii pöörane ei olekski, aga need poisid, kui need hakkavad taplema, siis meil maa pääl olevat seda raske ära kanda, mõnikord isegi pilved kukkuvat siis taevast maha (Pr). Ja nende poiste kohta lauldakse:

Pikse-isal üheksa poega,
kõik üheksa ametimeest:
kolm pörutasid, kolm müristasid,
kolm välku viskasid.

LF I L 162 — vt. LD 33704³⁾.

Pikne on kõikide halbade vaimude, kuradite ja nõidade suurim ja vihaseim vaenlane ning tagakiusaja, kelle kas või ainult nime nimetamine peletab nad kõik eemale (L 80 = S. 114, Sr 6 = S. 207; Kr [62] = Mt 311 + 1880), kusjuures teda sellisel korral atesteeritakse veel meeleldi atribuudiga pühapikne (L 8 ja 88, vrđl. § 29). Eriti pikne ajab taga ja lööb kuradit (Sr), kes äikese aegu jookseb hirmul ringi ja otsib mistahesugu varju, kuhu pääseks aga pikse eest peitu (Pr). Esimese hooga ta tormab pörgusse (Sr) või järve vee alla (Pr), sambla alla nagu uss (Sr), aida

¹⁾ Vt. Šm, LM 21. Ka Eestis sepa-motiiv on laialt tuttav; Karusest on märgitud üles isegi sepa nimi Röömbert (H II 2, 690—696).

²⁾ Läti dainades pikseisa pojad ja tütreid esinevad alatasa, isegi pikseema mainitakse paar korda (LD 33703 ja 33708). Ka Eestis on tuttav piksepoiss (Wied, LdE 427, 436) või pikse poeg ja NB just nimelt lätipoolses Lõuna-Eestis (Eisen, EM I 183).

³⁾ Vt. Šm, LM 20—21. Liivis äsja esitet redaktsiooni kõrval veelgi tuttavam on teine, kus pikset nimepidi ei mainitagi, vaid jutt on pillimeestest:

Ühel isal üheksa poega,
kõik üheksa ametimeest:
kolm pörutavad trumme,
kolm puhuvad (~ mängivad) pille,
kolm veavad võrke,
veavad mööda rannikut.

LF I Kr 30, V 39, V 45 = LD 2198.

pääle (Kr 54 = S. 122), reheahju taha (V) või reheahju sisse nagu muudki pahad vaimud (Kr). Ka arvatakse, et kurat leiab varjupaika pikse eest kas või suure kumuli kääändud katla all (L), ja sellepärast kästakse käända pikse aegu kõik katlad, vakad ja muud riistad „silmi“, et kurat ei pääseks sisse (Sr). Nagu kuradit, niisama pikne kiusab halbu inimesi (Sr Saar), ja sellepärast kõik nõiad, võlud ja pahad vaimud poevad äikese aegu õõnsaisse puisse, — ega s' muidu ju pikne puisse sisse lööks: sääl need pahused on varjul (Kr).

Järgnegu mõned lood pikse ja kuradi suhteist ning äikesest üldse ¹⁾. —

PIKNE, JUMAL JA KURAT PULMAVÕÖRAIKS (S. 1)

Ükskord olnud üks „vana noormees“ s. t. vanapoiss. Kord Kurat puutund talle vastu, kiitnud, s. t. öelnud, miks ta naist ei võta. Mees öelnud, tal polevat raha pulmi teha. Kurat andnud talle matitäie raha. Teisel sügisel mees puutund jälle Kuradile vastu. Siis mees seletand, selle rahaga ta saand osta ainult kingad pruudi jaoks. Kurat andnud kaks matitäit raha ja öelnud, kutsugu mees teda ka pulma, kutsugu Jumal kah küll, aga Pikset mitte; kui Jumal on laua otsas, siis tema ise laua küljel.

Kuid pulmas nad olnud kõik kolm: Jumal, Kurat ja Pikne. Siis Pikne „põtkand“ (virutand) Kuradile üle külje, nii et see põdevat, s. t. valutavat veel praegugi. Kurat öelnud siis: kui Pikne läheb, pandagu ta siis ahju pääle, et kass „raiuks“ talle silmi, — siis ta nägevat, kuis see maitseb, kui ta teisele „rabab“ s. t. lööb. — Pz Set (Liivin kieltä 4).

KURAT KOERANAHAS (S. 2)

2 varianti: 1 Kr 291 (< Pr) — 2 Pr 172.

Üks tütarlaps olnud karjas, kui tõusnud üles äike ja löönd välja. Sääl tulnud joostes üks pisike kollane (1) või punane (2) koer ja tahtnud pugeda selle karjalapse manu varju. Tüdruk ajand teda minema, kuid koer pole tahtnud ega tahtnud minna, ja alles suure peksmise järele see põgenend pikse eest suure kumera kuuse juurte alla. Säälsamas aga pikne tulnud lähemale ja löönd selle kuuse puruksjahuks (1, 2).

¹⁾ Ülevaate läti Pärkon'ist annab Šm, LM 20—22; pääle selle vt. Magazin IV, ¹, lhk. 78 ja 93 (pastor Schilling'i väga väärtuslikus artiklis), JKr II № 374—375, RKr VI 69, DL I 85 ja 118, LP V 86—96 (№ 24), LP VII 376—377, Kult. Vēstn. 1921, № 1, lhk. 34 jne.

Eesti andmeid vt. Eisen, EM I 170—183.

Tüdrukukene läind õhtul koju ja jutustand lugu muile. Vanad targad mehed arutand, see olnuvat kurat koeranahas. Ei tohtivat pikse aegu lasta oma manu ühtki koera, ka oma enda koera mitte: ei võivat olla kunagi kindel, et kurat koerasse pole läind (1).

KURAT VEEHAUAS (S. 3)

Kui pikne pörutand ülal, üks mees parajasti käind mööda metsa oma hobust otsimas. Talle tulnud manu üks vanamees, andnud talle ühe sellise suure kuuli ja öelnud, ta olevat pikseis a, mingi mees jõe äärde, sääal olevat vee sees üks suur haud, selles hauas vahtivat varjus vana kurat ja õritavat pikset, kui ta pörutab, — valvaku mees sääal kaldal, kuul käes, oodaku, kuni see va must-perse tõuseb pinnale, ja visaku talle siis kuul tagumikku.

Nõnda mees teindki. Pikne kärgatand ülal — see must pistnud oma tagumiku välja ja õritand pikset. Aga siis kohe mees visand talle kuuli... ah, kuis vesi lennand õhku mis kihand! Ja sellest päevast kurat jõehaudes enam ei asu: tal on hirm, et veel mõni kuul ei tule talle tagumikku. — Kr 108.

VÕÖRAS ABIMEES ÄIKESE AEGU (S. 4 B)

Üks mees sõitnud veskile. Pikne löönd alatasa ja virutand kord pedajasse. Siis pedajas hakand kõnelema ja paluma. Mehel olnud hirm, et puu kukub hobusele pääle, kuid pedajas öelnud, ärgu kartku, talle ei juhtuvat midagi halba. Puu kukkundki risti üle tee, kuid mees hobusega jäänd terveks.

Mees sõitnud vähe maad edasi. Kui pikne hakand taas kõvasti pörutama, siis tulnud mehe manu üks võõras mees halles riideis, tõmmu näoga, selline keskmine ümar inimene, ja palund, võtku mees teda kah vankrile, muidu tal juhtuvat õnnetus. Mees mõtelnud küll, ta võõrast pole tundnud ega näind enne, kuid lasknud siiski istuda võõra omale kõrva. Nad sõitnud vähe maad. Siis võõras seletand, et nüüd tuleb üles suur must pilv ja pikne lööb, kuid ärgu mees kartku — ta võtab selle tule vastu, kui teda poleks vankril, siis see tuleks mehele pääle. Edasi võõras öelnud, tal olevat sellised „aparaadid“, et talle piksetuli ei „vea“ külge. Ning nõnda olnudki. Nad sõitnud edasi, üks pedajas kukkund jälle maha, kuid pole teind neile mingit kahju. Kui mees jõudnud pärale, siis võõras jätnud jumalaga ja kadund ära. — Inimesed arvand siis, see olnuvat saadetud mehele jumalast, et talle ei juhtuks halba. — Ii 53.

JUUT JA ÄIKE (S. 4 A)

Löönd tugevasti välku, kui teed mööda läind üks juut ja üks ristitud inimene. Kristlane „heitnud“ endale alatasa riste ette kaitseks äikese vastu. Juut öelnud: „Kui need ristid aita-

vad, siis löö mulle kah neid kaks-kolm tükki ette!“ — vaat juut ise ju ei tohi. Olnud selline pisike jõgi ja nad läind üle purde parajasti, kui välgatand taas koledasti. Siis juut palund „heita“ ka tema jaoks riste ette. Aga ristitud mees virutand juudile üle kõrva, nii et see kukkund üle kaela jõkke. — L 17.

31. Ühenduses äikesega on palju kombeid ja ettevaatusabinõusid, et pikne ei lööks sisse. — Alati kui väljahtab, lüüakse ehk heidetakse riste omale ette (L 17, Kr, Pr) ja öeldakse „Kristõz Jēz“ (Kr). Öösel süüdatakse tuli laual põlema, siis ei „rabavat“ sisse (Pr); äikese aegu pannakse alati päevalgi küünlatuli lauale (Kr). Samuti tehakse tuld kotta või pliidi alla: pikne siis ei rabavat, kui majas on tuli (Kr), kuid ahju või pliidi siibrid pannakse kõik kinni (Kr, Pr), samuti kõik ukсед-aknad (Kr). Akna ega ukse man vahtida ega kõõluda ka ei tohi (Pr); keegi vahtind aknal, kui pikne parajasti väljahtand, ja jäänd poolpimedaks (Pr). Kes on äikese aegu väljas, see ei tohi rutates joosta, olgugi tal hirm kui tahte suur, vaid peab tulema aeglaselt sisse (Kr). Puu alla ei tohita varju minna (Sr, Kr, Pr), vaid peab püsitama lagedal: võib ju olla, et pikne lööb just „akuraat“ sellesse puusse, kuhu alla mindud (Pr). Ka mingit raudasja ei tohita pidada äikese aegu enda man (V): niites visatagu vikat enda ja küüni mant eemale (Kr), suka-vakast visatagu välja puss, oldagu ise kus tahte, kas karjas või kuskil mujal, kui aga mingi väits on kaasas (Kr); samuti ei tohita pidada taskus tikke (Kr). Koer kardab pikset (Kr) ja „veab“ pikse juurde (Pr, V), — sellepärast aetakse koerad äikese aegu toast välja (Kr), eriti mustad koerad (Pr), ja ka karjalastele öeldud vanasti aina, aetagu koerad pikse aegu enda mant ära (Pr — vt. § 30, S. 2). Seda puud, kuhu pikne on löönd sisse, ei tooda koju ega kõeta sellega, muidu pikne lööb sisse (Pr). Samuti pikne lööb sisse sinna majja, mille ehitamisel on tarvitet sellist puud (V). Kui pikne on löönd sisse lauta, siis loomi tulest välja enam ei saadavat (Sr Saar). Üldse piksetuld veega ei saa kustutada, vaid pidavat valatama rõõska piima tulle (Pr).

Erilist tähelepanu pöördakse veel esimesele äikesele kevadel. Selle järele ennustetakse järgnevat suve: kui esimene äikene kevadel tõuseb merest, siis on suvel enam saaki merel, enam kalastamisõnne; kui aga esimene äikene tõuseb üles maa poolt, siis suvel on enam maavilja, põllusaaki (Kr, V); merest tõusev esik-äike tegevat suve jooksul üldse palju kahju, maa poolt tõusev ei tegevat (Kr). Ka maagiline arstimõju on esimesel äikesel: löödagu

siis pääga kolm korda vastu kivi (Pr, V) ja öeldagu sääljuures, olgu pää niisama kõva nagu kivi (Pr), — siis pää sel aastal ei valuta (Pr, V). Samuti lüüakse kevadel esimese äikese aegu jalgu vastu kivi (kolm korda — Kl Saar), — siis kogu suve jalad on terved (Pr), tugevad (V) ega ole neil midagi viga (Kl Saar), või siis pikne ei tule lähedale (Ir Saar). Täpsemalt õpetetakse: kuuldes esimest korda kevadel pikset, astutagu kivi päale paljaste jalgega ja tantsitagu säääl, — siis suvel on kõvad jalad nagu kivi ega lööda neid kuhugi vastu ära (Pr).

32. Pikselööki, mida kõik nii koledasti kardavad, seletatakse sellega, et piksel on selline kivi, mille ta viskavat ülalt maha (V), — see on piksekiivi = pi'kiz-ki'uv (Sr, Pr, V, Kl) ~ pi'ki-kiuv (L), mõnikord öeldakse ka kuul ehk „leht“ = lēd' (Kr 108 — vt. § 30, S. 3; Pr). — Tihti leiduvat maa sees selline iseäralik ümargune auk, kuhu mehe rusik mahub parajasti sisse ja mis olevat nii sügav, et keegi ei tea, mis säääl põhjas on, — sinna auku olevat läindki siis see pikse kivi või kuul (Pr). Üheksa suve järele või saja aasta järele piksekiivi tõusvat august taas maapinnale (V). Sellepärast pandagu teraselt tähele, kuhu kohta pikne „rabab“ (V), sest piksekiivi leidmine on suur võit: temaga võib arstida haigusi (Sr Saar, Kl Saar) ja nimelt hambavalu, kui hambad valutavad, siis hõõrutagu aga neid piksekiiviga (V, Kl Saar); niisama hõõrutakse temaga kooljaluud (V). Kui pole piksekiivi käepärast, siis võetagu kas või sellest puust, kuhu pikne on löönd sisse, peerge ja torgitagu nende puukildegaga või väljalõigatud pulgakesiga hambaid, — ja need kah enam ei valuta (Pr, V)¹⁾.

LUMI JA VIHMA, UDU JA PILVED

33. Vihma ja lume sadamist seletatakse piltlikult mitut moodi: vikerkaar joob vee üles, ja see sajab vihmana taas maha (Ir); kõik tekib või „sugeneb“ õitsmisest — ka talvine lumi õitseb juba suvel enne jaani valgete lumepilvede näol, mida kut-

¹⁾ Kirjandust: Tylor, Anfänge der Kultur II 263/4, 305; Grimm, DM^s 1171; Wuttke, DVA^s 91, § 111; Rantasalo, Der Ackerbau (FFC 30, lhk. 36, 67; FFC 31, lhk. 75, 78; FFC 32, lhk. 23); Krohn, SRU 124—125; Wied, LdE 384, 427, 457; Holzmayer, Osiliana I 5, 34, 50; Eisen, Pikse nool (Jõulu Album 1905) ja EM 182—183; LP VII₂ (ilumata osa) № 54, 7 (käsikiri prof. Šmit'i hoiul).

sutakse lumeõiteks — „lumehäiermad“ = lu'm-ē'drōmōd (Kr, Pr, V); samuti kutsutakse liivis lumeõiteks ka lumehelbeid endid (lvÜ). Edasi tuntakse l u m e e m a = lu'm-jema (L, Pr), kelle neitsid klopivad patju, milledest kukkuvad suled ongi lumi; kui neitsid klopivad virgasti, siis sajab paks tihe lumi; kui neitsid on laisad, siis sajab lundki hõredalt (L, Pr). See motiiv näib põlvenevat vist küll rahvusvahelisest muinasjutust virgast vaeslapsest ja laisast päristütrest (Die Spinnerinnen am Brunnen = Aa 480, vt. L 1) ning sunnib meid tugevasti kahtlema lumeema ehtsuses ja vanaduses ¹⁾.

Sagedasti öeldakse suure tormi ja tuisu puhul, et s u r n u d jahvatavad ülal lund (Kr), meie enda isad tegevat lund ülal taevast (L), vanapoisid taevast hõõveldavat lund, kuna vanatüdrukud taas kusevat vihma (L); tuisku ja lume „vahutamist“ tähendab ka mõistatus „vanataati-vanaema kogu öö jahvatavad püüli, hakkavad jämedaid jahu jahvatama ja sõelaga läbi sõeluma“ (LF III L 96 ja Kr 177 < Ii). Kestva vihma puhul öeldakse: nüüd v i h m a a i t. on lukustet valla (L) või v i h m a k o t t on valla (V), kuna paksu lumesaju korral sõnatakse: taevast on k o t t auklikuks läind (L).

Väga populaarne on laste vallatelu motiiv. — Kui lund või vihma sajab väga palju, siis öeldakse aina, et nüüd t a e v a t a a t i s e on läind kodunt ära ja lapsed üksi hullavad (Pr) ning mängivad kodus ega tea oma aruga, mida nad teevad — paiskavad kõik lume ümber (L). Ja kui sajab selline tihe lai lumi, siis öeldakse, et nüüd v a n a j u m a l on läind kodunt külla, nüüd need lapsed aina pilluvad — suured lapsed suure sületäie, väikesed lapsed pisikese sületäie (L), või — nüüd lapsed sülega üha pilluvadki, kuna vanajumala kodus olles lapsed raputavat lund peenemaks ja vähem (L). Kord vanajumalat pole olnud kodus, ja lapsed teind vallatuse pärast koti suu pärani valla; siis sadand vihma nii kole palju, et maa pääl kõik inimesed olnud uppumas; siis vanajumal tulnud koju tagasi, sidund kotisuu taas

¹⁾ Ka lätis lumeema esineb ainult ühesainsas dainas:

Lumeema, lumeema, raputa oma padjakesi,
las tuleks lund üle maa, et poisid saaksid metsa sõita.

LD 2863.

Kuid muinasjuttes on lumeema lätiski sagedasem: Šmit, LPT I 86, 111, 117, 120; FBR IV 96 jne.

kinni ja pahandand lastega, et need nii teind; pärast maa kui-
vand taas tahedaks (V 174 = S. 7, vrdl. Pr 136 — vt. § 36)¹⁾.

34. Enam kui vihm ja lumi on köitnud Liivis massifantaasiat
saladuslik udu, mille tekitajaks peetakse uduhaldjat — udu-
ema = u'd-jema (Sr, Kr, Pr, V) ~ u'd-äma (Pr). Kui jutustaja
olnud veel pisikene plika (aastat 60 tagasi), siis õpetet lapsi
alati vaatama, kuis udu tuleb: kõige ees tuleb uduema ise ja
järgi tuleb udu, selgesti olevat udu sees näha uduema pead, mõni-
kord nähtavat teda iseäranis hästi — kõik juuksed, nina ja sil-
mad olevat näha; jutustaja isegi vaadanuvat veel vana inime-
senagi mitu ja mitu korda ning näinuvat tõesti sageli selgesti
udu sees inimpää kuju (Pr). Uduema pead kõrvalt pistavad oma
peäkesed udust välja tema lapsed, need udu lapsed = u'd-
lapst, ja nii palju olevat uduema lapsi, et kui nad tulevad, siis
kõik ilm udu täis (Pr). Uduema tuleb ikka halli mütsiga ja hal-
les riideis (V), ülijakk ümber (Pr). Ta on selline otsekui
suur hall pakk (V) — paks ja ümar, väheldane naine kähara
pääga: ta uul on vanutand tal juuksed üsna ära, sellepärast see
pea tal olevat nii kähar (Pr)²⁾.

Kui nähakse uduema tulevat, siis on teada, et pea on ka
torm käes (V). Vanasti uduema olnud rannarahvale otsekui
„ajaraamatuks“, mille järele teatud ilma: kas ta nüüd tõus-
nud hästi või halvasti üles — nii järgnend hääd või halba ilma;
varemalt kui mehed tulnud hommikuti tuppa, siis nad seletand
aina, et näit. täna uduema tõusis nii ilusasti, küll nüüd päikene
tuleb järgi (Pr). Kui lapsed pärand, milleks see uduema siis
õieti tuleb, seletet neile: vaat sellepärast, et teie liiaks vallatelete,
et teie üksteist enam ei näeks ega leiaks (Pr).

¹⁾ Vrdl. Eestis FFC 25, US. 9.

²⁾ Huvitava kõrvalmotiivina võrreldagu, kuidas kujutelevad vepslased
udu tekkimist lehelise ehk libeda keetmises: vt. L. Kettunen, E. Kirjandus
1925, 369. — Lätlasil uduema esineb ainult ühes dainas:

Uduema tammi (valli) tegi kuni tamme ladvani,—
liigutelid end tammekesed, et ei saaks ta ladvani.

LD 2864.

Ka eestlased tunnevad nimepidi uduema, uduämma ja auruema: vt.
Boecler-Kreutzwald, DEAGWG 146 ja 148 („Udu-ema teeb ue kue“, s. t.
härmatav puud, „udu-ema sõelus ärmatise murule“); Holzmayer, Osiliana 1
52 (Udu-ema ist ein böses Weib, welches das neblische Wetter verursacht <
Sörve); vrdl. Eisen, EM I 108 ja 115 (Härm).

Need kolm ema — i l u e m a (vt. § 77), õ n n e e m a (vt. § 75) ja u d u e m a — olnud kuskil keldri pääl ja läind inimeste manu süüa paluma; kui pole antud, siis nad olnud kōsased, eriti vihane olnud just uduema; kui vargad läind varastama neilt inimesilt midagi, siis uduema pole andnud udu, nii et pole olnud kastet ega ole saadud jälgi kätte; kui aga uduemal olnud hää meel, siis ta andnud kastet, ja siis saadud varas jälgede järele kätte (*V).

Keegi mees jutustand, kuis ta läind kord randa ja talle tulnud vastu naine halles riideis ja halli i h u g a; mees mõtelnud, mis selle naise ihul peaks viga olema, et see on nõnda hall; pärast mees vaadand tagasi, — naisel olnud igalpool udu ümber, ja natukese aja pärast kõik rand olnud täis udu; mees tulnud koju ja jutustand, mida ta näind; siis üks vanamees öelnud, et see muud pole olnud kui — uduema (Sr 119 = S. 8).

35. Nagu udus nähakse elavaid olevusi, nõndasama taheatakse elustada ka pilvi teatud loomeks vastavalt nende kujule: kui vaadata hästi järele, siis võidakse näha, kuis need pilvehundid ja pilvekarud ja pilvehobused ajelevad mööda taevast; jutustaja enda mees näind merel selgesti, kuis pilvehunt ajand taevas pilvehobust taga, kuid kätte pole saand (Pr); ka kutsutakse kiiresti edasitormavaid pilvi tuuletäkkeks (Ir, Pr — vrld. § 36). Ometi on vist asjata otsida sellises piltlikus seletuses mingit sügavamat mütolooilist tagapõhja, olgugi, et ka näit. Eestis kõneldakse pilvetaadist, kuid seegi esineb ainult pikseisa paral-leelnimena ¹⁾).

Rohelisi sülditaolisi lõmaseid seeni nimetetakse pilvetükkeks = pīla-kabald (Ii, Sr Saar, Pr — samuti lätis mākoņu gabali ja eestis üldiselt pilvetükid = Tremella Nostoc), sest arvatakse, et need on mahakukkund pilvede riismeid (Pr). Sellised ilusad rohelised pilvetükid ehk, nagu neid teisiti nimetatakse, „merepilved“ ehk „veepilved“, tulevad ka merest randa

¹⁾ Wied, LdE 436 < 427. Keegi fantaseerija Koerust kirjutab, arvatavasti täitsa omast pääst, pilveisast veel järgmist: Hundi kuul (s. t. oktoobris) on ka veel vihma püha peetud ja pilve isa ja kõue taat on siis pailu tänu saand, et ta pōuda ei ole lasknud villa ära kuivatada ja liiga vihma ei ole and — H II 39, 187 (283). Niisama kõneleb M. Veske pilve personifitseerimisest fraasi puhul: „tulge, vaatke, V a n a m e e s toob vihma“ (Jahresbericht d. GEG 1874, lhk. 23), kuna siin on tegu pigemini küll lihtsalt älkese ehk pikse nimetusega „vana“ lõuna-eestis (vrld. § 28). Kraasnas öeldakse vihmaohvri kohta ka „pilvekahi“ (O. Kallas, KrMr 88).

otsekui konnakoed, eriti kevadeti mere õitsmise aegu on neid väga palju (Pr). Pilvetükkega arstitakse haigusi, sest nad on „jumala asjad“ samuti kui näit: vikerkaar (Sr Saar)¹⁾.

TUUL

36. Ühel hommikul kella kuue paigu keegi naine keetnud pruukosti; sääl tulnud kööki selline tuulepuhang ja öelnud naisele nii pehmesti „Jumal avitagu“; siis see puhang kadund taas, aga naisel olnud kole kahju, et ta polnud võtnud vastu tervitust, sest kes see muud võind olla kui — t u u l e e m a i s e (Sr 112 = S. 6 A).

Teinekord keegi eideke olnud karjas; sääl tulnud ta manu üks vana naine suurte pikkade juustega, ning need juuksed olnud nii segisogi krutsitud ja sassi vanund nagu mätas; karjanaine kutsund teda istuma, kui ta on väsind liiaks ära, kuid võõras vastand: „Mul pole aega istuda, mina olen küll väsind, kuid istuda ei ole aega, sest mina olen t u u l e e m a; kui mujal on vaga, siis need l a p s e d (= tuuled) elavad s. t. tööskelevad mu pääs!“ — ja siis ta läind taas edasi, selline pää olnud nagu soos suur mätas (Pr 60 = S. 6 B).

Tuulehaldjaiks Liivis on nii siis t u u l e e m a = tül-jema (L, Sr, Kr, Pr, V) ~ tül-äma (L, Pr) ja t u u l e i s a = tül-iza (Pr 136, V; vrdl. Pr 77, kus tuuleisa segatakse ära metsaisaga — S. 86). Tuuleema sugulased on õnneema ja tee-ema (*V — vt. § 75 ja 58). Neid tuuleemasid olevat mitugi ja nad kõik olevat sellised hallid naised ning elavat jõgede ääres (V). Vahest nime-tetakse neid t o r m i e m a d e k s = touvõ-jemad (Pr) s. t. „taevaemad“ (liivi keeli taevas väljendab ühtlasi ka tormi — vt. § 21); need tormiemad käind vanasti joostes ja kui olnud eriti rutt, siis nende juuksed lehvind lahtihargnenult laiali (Pr). Tehakse vahet ka t u u l e j u m a l a ja õ h u j u m a l a vahel: tuule-jumal = tül-jumal annab tuult, kuna õhujumal = gais-jumal (< lt gaiss — vt. § 21) annab sellise ilma, mis kõike kasvatab, vihma ja kuiva kõike omal ajal (*Kr). Mõnikord tuuleema on seginend v e e h a l d j a t e g a (Sr 75 = S. 25, vt. § 65), teinekord

¹⁾ Wied, LdE 482; Russwurm, SaHWÖR XVII, № 175; Rantasalo, Der Ackerbau I 38—39 (FFC 30), kus tähendetakse ms. (lhk. 39), et „in Deutschland hält das volk diese pflanzen (nostoc) für gefallene „stern-schnuppen“.

identifitseeritakse tuuleema õnnemaga, kes võtab lageda tuule kätte jäänd vaeslapse oma nõu ja hoole alla (V — vt. § 75), ja lõpuks isegi igasugu ebausuvõetud kutsutakse tuulevaimeks = tül-garad (*Sr 54 = S. 26) ning ebausku ennast tuuleusuks (vt. § 2).

Tuuleemal-isal on ka lapsi — need on tuulepojad = tül-puogad (L), tuulelapsed = tül-lapst (Pr) või lihtsalt „lapsed“ (L, Pr). Nende all mõeldakse vahenditult tuuli. — Alatas pannakse ju tähele kahelaadilist tuult: kord on tuult küll, kuid see ei riku vilja, teinekord aga tuul ajab ja keerutab rukki nii sassi segamini et ... — sellisel korral öeldakse, et nüüd võõrad lapsed on olnud meie rukki sees ja teind palju ulakust, ei need olnud meie enda lapsed — tuuleisa lapsed need ju sääil olid (Pr). Nagu vihm ja lumi tekivad taevataadi laste vallatelist (vt. § 33), niisama ka tuulelapsed teevad oma vanadele palju päämuret, nagu selgub järgmisest loost. —

LAPSED TEEVAD TUULT VANEMATE PULMAS OLLES (S. 7, US. 13)

Tuuleema ja tuuleisa olnud kutsutud kord kuhugi pulma ja nad läind sinna ilma lasteta, jätnud lapsed koju. Aga vaat, need lapsed olnud neil samasugused kui meil endil: need tahtnud ühes, ja kui neid pole võetud kaasa, siis jäänd koju tõnima. Sääil suurim poeg öelnud muile: „Kas teie tahate, kuus ma teen nii, et ema-isa tunni ajaga on kodus?“ Pisemad vastu, las aina tulgu, las aga tulgu — neil häämeelgi veel, et veli seda mõistab teha. Ja siis nad läind kõik tuuliku manu — vaat tuuleisal on suur tuulik, kes seda tuult puhub. See tuulik on ta enda kodu juures — temal on endal pisikene nurm, sel tuuleisal, selline lage plats, kus ta näeb puha, kustpoolt pilv tõuseb, ja säältpoolt ta teeb siis selle tuule.

Nüüd suurim poeg teind tuuliku valla, ja siis „sugend“ selline torm mis kole. Kõik pulmalised hädaldand ja karjund, et lükkab kõik hooned ümber. Isa läind välja vaatama, — ta teadnud kohe, mis viga, läind tagasi tuppa emale ütlema, et nüüd vaja rutata koju: „Ma üksinda ei või kodus aidata: tuulik vaja panna kinni ja lapsi kah tarvis peksta.“ Siis nad joosnud, nii et emal juuksed läind kõik laiali ja mähkund jalgessegi — nii pikad olnud. Nad tõtand koju, peatand tuuliku kinni, peksnud lapsed läbi ja läind siis pulma tagasi. — Pr 136 (vrld. V 174 — vt. § 33; eesti vasteid vt. FFC 25, US 9).

Kuna üheltpoolt tuuli nimetatakse tuulevanade lasteks (Pr), siis teiseltpoolt tuult peetakse taevataadi hobuseks

(L, Pr); vanasti öeldud alatasa suure tormi puhul: nüüd taeva-taata on lasknud oma hobuse valla, et niipalju jookseb mis ... (Pr). Sinnapoole tüürib ka tuult väljendav mõistatus (vt. § 27 ja 47): kes võib ema vöö kokku kõverdada, kes võib taadi hobuse kinni pidada? (LF III L 122)¹⁾.

37. Tuule ja tuuleema nimega on seotud mitmeid loodus-asju. — Juba teatud pilved, mis sõuavad madalamal taeva all, on *tuulepilved* = *tül-pilad* (Ii, Pr); neid kutsutakse isegi *tuuletäkkeks* = *tül-erzöld*, sest nad ajelevat nagu suured täkid mööda taevast (Pr). Pilvisesse taevasse pragunev joon ehk „triip“ on *tuulepesa* = *tül-pjeza* (Ii, Ir), sest säält tuul tulevat otsekui pesast, ja sellepärast tuulepesa taevasse tekki-mine ennustab suurt tuult ja tormi (Ii); teiseltpoolt tuulepesaks peetakse pikka laevakujulist pilve, mida nimetatakse ka Noa laevaks (Ii). Kaheharuline pilvejoon on *tuuletee* = *tül-rjek* (Ii, Sr, Pr), sest arvatakse, et tuul liigub selles suunas, kuhu teede otsad ühinevad kokku (Sr).

Mitte ainult taevalaotuses, vaid ka maa pääl on tuulel oma asju. — Kui kasel on kasvand kokku selline okstetomp nagu luud, siis öeldakse, see olevat *tuuleema pää* = *tül-äma pä* (Pr) või *tuuleema juksed* = *tül-äma ibukst* (Pr) või aga *tuuleemavits* = *tül-äma jõtaz* (Pr) — selline nimelt olevatki tuuleema karjavits (Pr). Ümaraid tompe, kus oksad on kasvand kokku kui kübar, on mõnel puul väga palju, eriti pedajail ja kaskel, kuid leitakse ka kuuskel ja muil puil (L), ning neid kutsutakse vast läti keele eeskujul *tuuleluudeks* = *tül-lüüd* (L — lt. vēja slota 'ein Auswuchs auf Bäumen, Birken, wo von einer verdickten Stelle viele Zweige ausgehn', Ulm; ka Ruhnul ja üldse Rootsis kutsutakse neid „tuulevihteks“; vrdl. e

¹⁾ Läti dainades tuuleema on täiesti kodune ja rahvapärane (esineb enam kui viieskümmes laulunumbris, kokkuvõtte pakub Šm, LM 22; näiteid vt. § 81); tuttavad on ka tuuleema pojad (LD 34052), tuuleema teenijaneitsid (LD 1350) ja tuule hobused (LD 30698); leedulasilgi esineb tuuleisa (Vejo-patis). — Samuti populaarsed on tuulehaldjad Eestis: tuuleema ehk maru-memm ja tuuleisa (Eisen, EM I 109—110, III 134); huvitav on saarlaste „metsmees“ tuulte tekitajana (Holzmayer, Osiliana I 52, № 1 < Kaarma); isegi pärisnimesid on antud tuulehaldjaile: Tuule Kai (H IV 2, 571, № 62 < P.-Jaagupi) ja Tuisu Tõnu (H II 67, 422 № 8 < Koeru).

tuulehaga: haad)¹⁾, öeldakse ka *tuuleema luud* = *tül-jema lüdō* (Pr); mõned nimetavad *tuuleluuaks* sellist puuoksa, mis hõõrdub vastu maad alatasa nagu pühiks luuana maad, kaevates liivasse nõo (L — vt. § 47). *Tuuleluua kõrval* on samatuttav *tuulepesa* = *tül-pjeza* (L, Pr — vrdl. eelpool pilvede prao tähenduses!), juhuslikult ka *hiilingupesa* = *il'ing-pjeza* (V) ja kõige üldisemalt *tuuleema pesa* (L, Sr, Ir, Kr, Pr, Sn, V, Kl). See on selline kokkukasvand kaseokste punter (Sn) otsekui luud (V, Kl), või selline must luua moodi tomp, mis kasvab kaskede ja pedajate küljes (Kr, Pr, V), või selline suur kübar metsas puil (Ir); see pesa moodustub kolmest alt kokkukasvand kasevõsast, ja seda leitakse kaunis harva, kuna tuuleema luudi esinevat igalpool (Pr), — üldisemalt küll täpset vahetegemist nende kahe mõiste vahel ei näi olevat, vaid neid kirjeldetakse segamini. Oma pesas *tuuleema magavat* (Kr, Pr) või puhkavat vabal ajal (Kr): kui on vaga aeg, siis ta säälb magab, sest temale on ka ju ometi raasikegi puhkamist vaja (Pr). *Tuuleema pesa* ei tohita puudutada; kui see murtakse ära, siis tuul puhub koledasti; lapsi keeldud alati: ärge lõhkuge *tuuleema pesa*; aga noh, see *tuuleema* on ikka ise kah tark küllalt: ta teebki omale *tuulega* kokku keerutat okkaist ja okstest pesa sellisele kohale, kuhu naljalt ligi ei pääse (Pr). Kus *tuulepesad* on majade ligiduses, säälb juhtuvat õnnetusi (L), kuid sellevastu vanarahvas ütleb ka alati: kus *tuulepesad* on hoonete lähedal, säälb tuul ei lõhu maju (L). Ja ka suured arstirohud olevad need *tuuleema pesad*: kui pisikesed lapsed enne „kuut-nädalat“ lõpevad väga kõhnaks „pinnide“ ehk punatõve tõttu, siis võetakse *tuuleema pesa*, keedetakse katlas ja pestakse selle veega last, antakse juua natuke sisse kah, — siis lapsed kosuvad taas ja paranevad (Kr). Samuti võetakse *tuulepesast* oksi, kui laps kuseb hälli alla, ja pekstakse nende vitstega last, — siis ta ei kuse enam (L).

38. Iseäranis tähtis on tuul meremeestele. Merel ohverdetakse tuulele, vaigistetakse üleliigset tuult, kuna puuduvat tuult taotelakse vilistades või muud viisi järele aimates. — Kui ilm näitab tormi, siis visatakse *tuuleemale* seda-toda meelehääks, et ta ei teeks tormi (Sr), ühtlasi palutakse: „*Tae v a t a a t*, paluks

¹⁾ Huvitav, et ka eestis esineb „*tuuleluud*“ ja nimelt just läti piiril: „*Tuule luvvaga pissetas last, kes ala kuses, — ei kuse enam*“, H II 25, 263 (294) < Helme.

päästa sa meid ise, sinu kätte anname omad hinged, ja kui sa ei päästa, siis meie hukkume“ (L). Kui aga merel on vaga ja tahe- takse tuult, siis vilistellakse (Ii, Sr, Kr) või vilistetakse ja otsi- takse kirp, visatakse merre (L) või kaabitakse küüntega masti (Pr), — kohe tõuseb hädä tuult. Huvitav on ka *t u u l e t e g e - m i n e*. — Kui taat on Riias ja lapsed ootavad teda koju, kuid pole tuult, siis ema keedab kausitäie putru ja õpetab lapsi, viigu need see kauss välja (värava) tulbale ja pangu lusik sisse nii, et varre ots oleks sinnapoole, kust soovitakse tuult; ja mõtelge, nõnda kui on keerdud see vars, tunni aja pärast — juba tuul käes, no kas see pole ime või mis! (Pr). Tjah, nüüd tehakse seda vahest veel ainult lastele naeruks, aga kui jutustaja olnud noor neitsi, siis viidud ikka päris tõsiselt (Pr) ...

Põliste meremeestena liivlased tunnevad tuuli ja torme põh- jalikult ning teavad väljendada neid mitmeti: pääle omakeelse „tuule“ ja „taeva“ s. t. tormi mainitakse veel mitmeid võõrsilt lainatud termineid. Ometi need nimetused pole leidnud liivlaste man luulelist käsitelu ega mütoloogilist värvingut, nagu paljude muude mererahvaste man, vaid on püsind enam-vähem oskus- sõnadena; ainult „*ve s i s a a b a s t*“ = vjed-sõpkõz (vrđl. It üdens stabs, e. vesipüks, inglise waterspout) kujutellakse otsekui elava olevusena, kes haarab samuti nagu vikerkaar (vt. § 27) veest üles kalu ja kalureidki ning kannab neid mujale (Sr). Kuid siiski, üks tuule eriline avaldus on pannud kihama ka liivlaste fantaasia nagu mujalgi naaberrahvaste man ja saand kindlailmeliseks mütoloogi- liseks kujuks, ning see on — *t u u l i s p ä ä*, millest üksikasja- lisemalt eripäätükis.

Nagu merel, sama tähtis on tuul maal vilja tuulamisel. — Jutustaja enda vanaisa tuuland rehe man ja kui olnud selline nõrk tuul, siis vanaisa vilistelnud nii hvššt, hvššt, hvššt ja palund: „Tulge nüüd, *t u u l e p o j a d*, oma tuulega!“ (L). Kui tuula- misel ilm on vaga, siis tõstetakse rehaga vilja üles, vilistellakse nagu kutsutaks hobust ja öeldakse: „*T u u l e e m a*, keera tuult!“ (L). Vanarahvas tuulates läind rehe uksele, nimelt sellele tuula- misuksele ja vilistelnud nagu hobust jootes, — ja siis, mõistate, tuul tulnudki kohe (Pr).

Tuule vilega järeleaimamise ja taotelu puhul ei unusteta mui- dugi ka häätegu tasumata, vaid tuuakse tuuleemale oma *o h v - r e i d*. — Vanasti kui pekstud reht, siis esimene peotäis vilja tuu-

latet, jahvatet ja keedetud (pudruna) ära ning pandud tulba pääle öeldes: „Tuuleema, tule sööma ja ole minu vastu hää!“ (Sr). Vanasti olnud see põline komme, et enne vilja tuulamist joostakse kolm korda ümber rehe vilistelles ja paludes, tulgu tuuleema tuult tooma: „Tuuleema, anna tuult — meie anname uuetera, s. t. uudse putru!“ — siis tuleema tuleb puhuma sinna ukseesse ja see vili saab „selge“, s. t. puhas; ja siis kui see vili on jahvatet veskil, siis keedetakse uudse putru, viiakse kausiga värvatulbale, vilistetakse ja kutsutakse tuuleema taas sööma, hüüdes kolm korda „Tuuleema, tule sööma!“ — siis ta kuuleb ja tuleb sööma, siis ta saab oma tasu ja annab taas hääd tuult rehepeksu aegu (Kr). Vanasti kohe kui pekstud esimene rehi maha, siis käsikivil jahvatet jahuks ja keedetud rukkijahu putru; esimene taldrikutäis viidud kohe välja tulbale enne veel, kui keegi pole söönd putru, las tuuleema ja tuuleisa tulgu kah sööma, et saadaks tuulata ka järgmisi rehetäisi (V)¹⁾.

KÜLM JA TALV, SOE JA TULI

KUMMALINE PUURAIUJA (S. 9 + 215)

39. Vana Lintiń (= jutustajast kaks põlve vanem liivlane) sõitnud talvel suure külmaga hommikul vara Dondangeni poole. Metsas ta kuulnud kanget raiumist ja läind ligemale vaatama, kes siis sellise külmaga nii vara raiub. Ta sidund hobuse kinni ja astund vaatama. Sääl põlend väike tulelöke. Suur mees valgevalge habemega, mis ulatund allapoole püksivitsa, hall lühike „hame“ s. t. kuub seljas, raiund puid ja pannud neid tulele, viind parajasti üht puud. Vana Lintiń tahtnud jooksu pista, kusi püksis hirmust („no jah, seda ma ju ise kuulsin, kui ta jutustas Nittõl-talu kambris“), aga võõras öelnud: „Ära karda, ära karda! tule kah istuma mu tule veerde ja soojenduma.“ Vana vastu: „Ei tohi, ei tohi.“ Aga ära minna ta kah pole julgend — pole tohtind ei nii ega teisiti. Võõras istund pakule ja hakand popsutama piipu, tuli põlend ilusasti. Lintiń hakand nüüd salamisi „kipsuma“, nii, tagurpidi taganema tulelt eemale. See mees aga öelnud: „Ma näen ju küll, et sul hirm on, kuid sa pead istuma mulle siiski kõrva.“ Noh, Lintiń istund siis kah, jalad küll värisend. Siis raiuja küsind:

¹⁾ Ülevaate tuule taotelemisest sümboolsest maagia võtetega eestisoome ja germaani kommete maailmas pakub Rantasalo, Der Ackerbau I 25—30 (FFC 30).

„Mis sul seljas ka on? kas kasuk on kah?“ Temal olnud jah väike (rinna)kasuk (vest)mantli all. Siis vanamees sõnand: „Noh, siis sa võid sõita. Kui sul poleks seda kasukat, siis võiksid minna ainult jala. Mulle endale pole kasukat vaja: ma olen alati tule veeres, aga sellele on vaja, kes täna sõidab.“ Pärast seda Lintiń sõitnud edasi. Ja sääal naerdud metsas kõigest kõrist: „Ah sa rumal, ah sa tola, et sa ei mõistnud varandust hankida!“ — kolm korda nii hüütud. Öhtul tagasisõidul Lintiń pole tulnud enam seda teed. Aga järgmisel hommikul ta võtnud ühe teise mehe ka kaasa ja läind otsima seda kohta, ent ei leia ega leia enam kohta. Selle koha leiab küñ kohe, kuhu hobune olnud seotud kinni, kuid kus tuli põlend, seda kohta ei ole ega ole. Siis vana Lintiń kahjatsend nii koledasti, et ta polnud võtnud tulelt üht süttki piibule ega puudutand seda võörast vanameest, kui see sundind teda istuma oma kõrva puu pääle, aga ta olnud nii ehmund... Ja siis vanarahvas arutelnud: mingi viirastus see nüüd olnud — kas see olnud nüüd külma taat või olnud see raha taat, et mingi taat see igatahes olnud. Ning enam arvatud ikka, et see olnud raha. — Pr 217.

Esitet kirjelduse lõpuosa juhib meid küll ilmsesti rahalugudesse, aga kummiteleva raha motiiv põimub tänapäevases liivi juturepertuaaris alatasa ja väga kergesti muissegi lugudesse, kus teda algupäraselt pole olnud, ja nõnda paistab siingi silma kaks huvitavat seika, mis pole rahaga oluliselt ühenduses: võõras raiub esiteks metsas puid, nii et need aina pauguvad külma käes (vrđl. ümberpöördult: puude paukumine tõukab meie mõttelennu nende raiumise ettekujutusele!), ja teiseks hoiatab külameest kasukata edasi sõitmast. Need seigad lasevad oletada loo tuumaks külma motiivi ja päätegelaseks rahvamälus juba ununevat külma taati = külma-tõti (Pr), kelle asemele on tungind tänapäeva liivlase huvidele ja arusaamisile vastavam rahahaldja. Sellest külmataadist teatakse niipalju, et ta tuleb sügisel külma ja lumega kaasa ning püsib kevadeni meie maal (*Pr). Külmal teatakse kaks nime: Külma Prants = külma Brants ja Külma Jaan = külma Jõn (Pr). Prants ja Jaan on vennaksed, Jaan on madalavõitu, kuna Prants on suur pikk; nemad kahekesi seda külma teevadki — poevad keldrisse sisse ja külmetavad kartulad ära, isegi paadid külmetavad nad mõnikord järe kinni, nii et ei saa sõuda randa, ja mida puha nad teevad; selle Jaaniga saavat veelgi hakama, tema olevat selline pikaldasem, aeglasem, aga kui Prants tulevat, noh, siis olevat küll kole, Prants olevat palju kurjem, ja kui lapsed tükkind talvel veel öhtul pimedas välja, siis hoiatet

ikka, et vaat kui külma Jaan või Prants ei saa teid oma küüsi, et oioioi, siis enam eluga ei pääse (Pr)¹⁾. Külmahundist vt. § 42.

40. Kuna külm käib talvega käsikäes, siis esinebki külmetaadi asemel teinekord ka talvetaat = tõla-tõti (Pr). Vastasti kui sügisel sadand lund esimest korda või kui talvel olnud öösel sadand värsket lund, siis öeldud hommikul väljast sisse tulles lastele ikka, et näe, täna öösi talvetaat on otsind meid kah üles, et nüüd, lapsed, muudkui otsige pastlad üles jalgu kängida ja välja minna, et nüüd talvetaat oma lastega on tulnud meile külla, meid kah vaatama (Pr). Talvetaat tuleb talvega kaasa; ta olevat ikka päris võimukas mees ning tal olevat suur ja lai „ilm“, s. t. ala valitseda ja järele vaadata; kes on suve jooksul muretsend omale üht-teist ja valmistund ette talve jaoks, sellele ta annab veel lisaks, kuid kes ei ole ise hoolitsend, sellele ta ei anna midagi, näeb ära, et see on laiskvorst; kui talvetaat tuleb meid vaatama, siis on enne kõike vaja kasukaid, ja kes on tõesti virgad lapsed, neil on kasukad varuks valmis, kuna laisad lapsed, kel kasukaid käepärast pole, ei saa ka talvetaadilt midagi ja peavad külmetuma (Pr). Nõnda siis näeme, et talvetaat Liivis esineb täiesti lasteilma mõistena, nagu eelpool mainitud lumemaal (vt. § 33) figureerib üksi muinasjutu-tegelasena²⁾.

41. Külma vastaseks on muidugi soe ehk liivi keeli „lämi“ ie'm (lvü). — Kui kevad hakkab tulema, siis soe tuleb vaatama, mida see külm ka teeb ja kuis ta on talvel eland; siis nad hakkavad vastamisi suurustelema: soe kiidab end vägevamaks, külm taas näitab, mida tema suudab, ja külmatab üle öö kõik jääks, kuid päeval soe sulatab jää ja parastab külma (*L 169 = US. 14). Kuna esitet lool tundub nagu literaarset maiku, siis kindlasti rahvapärasem on oma vägevusega suurustelu motiiv kahe tähtpäeva vahel (US. 14)³⁾. — Nii Tõnn (17. I) suurustelnud,

¹⁾ Eestis vastavalt turjataat, pakane ja külm (Eisen, EM I 114—115 ja Virmalised 1914 № 11; Wied, LdE 436), külmaisa, tema kolm poega ja vana pakane ise (Boecler-Kreutzwald, DEAGWG 148), külma Mats (Eisen, Rahvaraamat V 66 ja EM III 123).

²⁾ Ühes läti dainas esineb kah talveema:

Ai, talveemakene, miks nii koledasti tuiskasid, —
ei näe teed sälukene, murrab minu saanikese.

LD 31724.

³⁾ Huvitava skitsi pakase vägitöist ja suurustelu motiivist annab U. Holmberg, Pakkasenloitsu (KsVk VI 97—110).

ta võivat külmetada nii kõvasti, et kõik teibad pauguvad ja et katel, kus seda tōnni (sea) pāād keedetakse, ühes „kandis“ keeb, teises kandis külmas jäässe; aga B a š t' (= Sebastian, 20. I) ütelnud, ta tuleb kolm päeva hiljem ja külmetab nii kõvasti, et kõigil lehmel sarved lõhkevad pāāst välja (Kr 241). Niisama suurus-telnud Tōnni-K ü ü n a l t kahekesi; Tōnn öelnud, ta olevat nii vägev, et külmetab jääks ühe poole katlast, kus keedetakse tōnni-pāād, kuna teine veer keeb; Kūūnal (2. II) taas öelnud, et tema külmetab leiba sõtkuva naise mõhu külge kinni (Pr 142). Tōnise-päev öelnud kūūnapäevale: „Mina sinu asemel külmetaksin veel naised leivamõhku!“ kūūnapäev vastand: „Mis mina võin teha — üks silm juba tilgub!“ (Ir 20) ¹⁾.

42. Sooja kehastuseks on soojaema ehk „lämiema“ = lem-āma ja soojataat = lem-tōti (Pr). Nemađ tulevad ja toovad sooja; lastele öeldud vanasti ikka: ah, mis nüüd enam kõnelda, nüüd muudkui välja mēe pāāle, — soojaema oma sooja vaibaga on jõudnud nüüd otsaga meile, nüüd võib minna mängima (Pr). Ja üht isevārki lugu jutustetakse soojaemast-taadist.

SOOJAKOTT, PÄIKESEKORV JA KÜLMAHUNT (S. 10)

Üks pisikene tüdrukuke Pitrōg-külas karjatand lambaid Ota Koštrōg-poolses taras. Olnud selline külm ja udune hommik. Tüdrukukene istund külmast kāgaras koos. Sāāl keegi öelnud nii: „Pisikene neitsi, kas sul on külm?“ Tüdruk tõstnud silmad üles, vaadañd, kes nii kõneleb, — mõistate, suur pikk mees seisnud tema ees, nii pikk otsekui see mänd, mille all laps istund. Ja kõrval olnud mehel naine, see olnud lühem. Nad öelnud tüdrukule, ārgu see kartku, nüüd saavat kohe sooja. Mehel olnud käes selline suur kott. Ta avand koti, raputelnud, — ja siis tulnud sāālt sooja välja, nii et läindki soojale. Naisel olnud suur juurtest punutud korv, selline vakk, kaan pāāl, ja sāāl korvis olnud päikene, — nii ilus päikene tulnud korvist välja, kohe kui naine võtnud kaane āra, ja nõnda soe olnud siis... Aga sāāl mēe all tõusnud põõsast üles suur ja suure pika halli karvaga susi ning põgenend minema. Siis taat öelnud, see soojataat: „Vaata, see on see külm; las ta nüüd joosku, kust ta on tulnud! Peksa talle vaja, sellele hundile: tema'p see on see süüdlane, kes sulle külma tegi.“ — Vaat, külm veel magand põõsas, külm ja udune

¹⁾ Eestis vrđl. FFC 25, NL. 36. — Lātis vt. LP VII seni ilmunata teises osas № 54, 8 (kāsikiri prof. Šmit'i hoiul).

ju olnud, või olnud see hunt udu, kes teab, suure pika halli karvaga ta olnud (hunt öeldakse ju kõnekäänus kah ähvardades: „ah sa hunt, oota, või sa teist sääls kisud!“).

Pärast seda soojaema andnud oma korvist väga magusat leiba karjalapsele ja öelnud: „Lapsukene, nüüd sa saad süüa sellist leiba kogu oma eluea.“ Tüdruk tulnud koju. Olnud nii soe ilm, et kõik imetelnud, kuis nii ruttu soojaks läind. Siis karjalaps jutustand, mis temaga juhtund ja mida ta näind. Sel lapsel isa ega ema pole olnud, siis üks kirikuõpetaja võtnud ta endale kasulapseks, ja nad kolind hiljem siit ära Jälgab = Mitau linna. — Pr 221¹⁾.

43. Ka tuli = tu'l (lvÜ) on kehastet haldjaks; see on tulehoidja = tu'l-vojdaji (Kr) või tuleema = tu'l-jema (Pr). Ühtlasi on säilund mitmeid kombeid, mis kajastavad rannarahva suurt austust tule vastu²⁾. — Et ei tekiks tulekahju, pandud oma ohver, zied, kuhugi välja, mis aga juhtund käepärast olema (Kr). Alati kui hakatud tegema tuld, tõmmatud peeruga rist tuha sisse „tuleasemel“, et tuli ei läheks „üles“ või „katusesse“ (Kr). Kui supp olnud keedetud valmis ja katel võetud koogu otsast ära (vanasti keedetud ju kojas haagi või konksi otsas), siis antud ikka koogule kah suppi: kolm korda kulbiga visatud koogule, mille otsas katel rippund, et ka kook saaks „mekkida“, s. t. maitsta ja et oleks alati midagi katlasse panna ning et supp oleks hää (Pr). Kui pärast keetmist tuli kustutat ära, siis tehtud alati tunglaga rist sütele tuleasemel ja öeldud:

1) Esitet lugu pakuks suurepäraselt targutamismaterjali natuurmütooloogiale igasugu kauniks sümboliseerimiseks, nagu seda on tehtud küllalt näit. päikese ja kuu puhul (vt. § 24). — Võrdluseks, kuis sooja kui ka külma kujutellakse kotti sees, mainitagu: Eisen, Rahva-raamat I 89 (Sojakotist ja külmakotist) ja III 76 (Kaks kotti). — Külma hunt aitab vähekesse selgitada vast LP VII ilmutata teise osa lugu № 54, 1 (käsikiri prof. Šmit'i hoiul), kus armukade Päikene raiub oma mehel Kuul poole pääd ja Kuu läheb sõbra Hundi manu; hunt kättemaksus tahab neelda Päikese, kuid Pikne lööb ta puruks. Olgu mainitud, et slaavi-balti keeltes hundi nime näib kanduvat nimelt just e h a t ä h t, Venus — vt. Афанасьевъ, Поэтическія воззрѣнія I 736 (ibid. 737 on juttu ka kuulsast päikese ja kuu varguse motiivist). Vrdl. ka Wied, LdE 458 ja Eisen, EM IV 16, kus mainitakse ms. ka, et skandinaavlasil õgivad just hundid päikese ära (Oirik, Ragnarök 37).

2) Tule külast toomise või külla viimise kohta vt. SjWied, LGr CXXV ja 421 kui ka Записки РГО II 261 (Весной, начиная съять или ловить рыбу, не должно выносить изъ дому огня или вообще чего-либо). — Vrdl. sel puhul Magazin IV, 1, lhk. 79.

„Las tuli ka nüüd magagu, nii kui mina lähen magama“, — siis tuli teadnud, et temalgi on nüüd õhtu ja ta jäänd rahulikult magama (Pr). Veel praegugi tehakse õhtuti tulele rist käega päale, et tuli ei läheks katusesse, kui ka ainult söed veel hõõguksid (L, Kr, Pr, V). Samuti kui minnakse kotta suitsuvaid lesti vaatama, tehakse säääl kah tulele rist päale (V). Kui tuli ei põle, siis on must siga ahjus, — nii öeldavat harilikult ikka, kui tuli on kustund ära, et siis olevat must siga ahjus (Sr), kuna tulekahju puhul öeldakse, et punane kukk on katusel (Pr). Tuld ennast kujutellakse elava olevusena, kes liigub, läheb katusesse, elab, teotseb ja isegi kõneleb, mida illustreerib järgmine lugu ¹⁾.

TULEDE KÖNELUS OMAVAHEL (S. 11) ²⁾

3 varianti: 1 Pr 89, 2 Pr 97, 3 Pr 159.

- I a Vanasti pliite pole olnud (1), ja naised keetnud kojas, kus katel riputat koogu otsa (1, 2).
- b Kui jutustaja olnud veel väikene plika, siis tõstetud katla mahavõtmisel alati kolm korda kulbiga suppi ka koogule ja tehtud alati tulele rist (1, 2).
- c Harilikult ühe talu naised keetnud kõik hulgakesi koos ühis-ses suures „kojas“, igaüks omal „tuleasemel“ (2, 3).
- II a Ühel õhtul kõnelnud omavahel kaks tuld (1, 3) või neli tuld (2).
- b Üks neist ütelnud:

¹⁾ Läti dainades tuleema ei figureeri, küll aga ebausukombeis ja nõiasõnades; teda mainivad juba Lange ja Stender, kuna P. Einhorn kirjutab mingist tule jumalusest (šm, LM 22—23); tuttav on ka tuleneitsi (LP VII 330, 15); tulega ühenduses olevaid ohvreid ja igasugu kombeid, mis sarnanevad üldiselt äsja esitet liivi omadele, kirjeldab LP VII 325—331; cand. phil. M. Brūnenieks (MVM V 456—459) viib 1898. a. tulekultuse ühendusse surnute austamisega ja otsib paralleele tulele ohverdamisest küll Sak-sast, küll Ukrainast. Vt. veel JKr II 83, № 369.

• Tulehaldjaist Eestis vt. Eisen, EM I 117—120 ja III 114—117; üldisei-malt esineb nii Eestis kui Lätis tulehaldjate asemel Laurits; Eestis nime-pidi just tuleema mainib Boecler-Kreutzwald (DEAGWG 35), Kraasnas on tulejumal (O. Kallas, KrMr 87), huvitav nimi lee linkur esineb Amblas: Kui lies kardulid ehk tuhakuuki küpsetatasse, siis jäätasse midagi välla võtmata, sest „Lie Linkur“ tahab oma osa kua saada (H III 3, 374, № 12 — vrđl. leemees, Eisen, EM I 77). — Ka vadjalased tunnevad tule-ema = tulõ-emä (L. Kettuse ülestähendus Kattilast).

²⁾ Vrđl. § 44 = Majahaldjate kõnelus äikese ajal (S. 15).

- ba „Kargame katusesse!“ — Tal olevat halb perenaine, kes polevat teind talle kunagi risti, kui viind katla ära või pannud seda üles (1).
- bb „Minul on halb perenaine, mina kargan katusesse; tema kunagi ei tee mulle risti, las ma magaksin“ (2).
- bc „Hüpakem katusesse! mul on väga halb perenaine, ta ei anna mulle kunagi õhtut“ (3).
- c Teine tuli ütelnud:
- ca Ärgu hüpaku, tal olevat väga hää perenaine: iga kord andvat talle suppi maitsta ja tegevat risti, las ta jäägu magama, ja samuti risti, kui vaja tõusta üles (1).
- cb „Minul on väga hää perenaine: igal õhtul ta teeb mulle risti ja igal hommikul, kui tuleb tuld tegema, ta mulle teeb risti“ (2).
- cc „Ärgem hüpakem: mul on väga hää perenaine ja annab mulle iga kord õhtut, — siis meie teeksime väga suurt ülekohut; parem juba, kui nad ise läheksid tülli ja lahkuksid üksteisest“ (3).
- d Kolmas öelnud: „Mul on ka selline tuju, et peaaegu hüpata!“ Temal olevat nii: vahel perenaine unustavat tema ära, vahel aga tegevat kah (2).
- e Ja neljas tuli öelnud omakorda, et ei või hüpata, et ka temal on väga hää perenaine. Ja kolmandale ta seletand: „Sulle tulevad ju vahel lapsed katla manu, sellepärast ära pane seda pahaks („ära võta seda meelde“), sest sa näed ju, et sinu perenaine on haige.“ Kuid neil kahel olevat väga hääd perenaised, kes tegevat neile alati riste ja andvat neile alati ka suppi süüa (2).
- III a Siis nad arutelnud omavahel. Üks tuli küsind, kuis saaks ajada siis neid naisi tülli (3).
- b Teine tuli olnud targem ja õpetand: „Mina puhun külma ja sina tulist, — siis minu perenaise katel ei lähe keema ja sinu perenaise katel läheb keema“ (3).
- c Nii olnudki kogu nädal: ühel perenaisel katel ei kee, kuna teine on keetnud ära juba kaks katlatäit, see ei saa aga ühtki (3).
- d Siis nad hakand tülitsema, ja üks perenaine kolind jüripäeval teise tallu (3).
- e Siis tulnud tema asemele teine naine sinna kohta ja see teind ka risti tulele (3).
- IV Nii siis vanad inimesed pidandki kommet: tee rist, siis tuled puha magavad ja õnnetust ei juhtu (2).

MAJA, REHI, SAUN

44. Igal hoonel on oma hoidja ehk kaitsja = sōrg (Pr < lt sargs) või v a h t = va'kt' (Pr), aga sellele majahald-

jale liivlased annavad mitu nime, kuna päriselt stereotüüpseks kivistund ei näi neist ükski: m a j a k a i t s j a = je'l-sörg (Pr, vrdl. lõunaeesti „elu“ maja tähenduses), k o d u h i n g = ko'd-jeng (L) ehk k o d u v a i m = ko'd-gara (L) ja t a l u h i n g = kõrand-jeng (Sr, vrdl. sm kartano), kellest usutud, et see toond talurahvale hädad ning õnne (Sr)¹). Juba kui hakatakse ehitama uut maja, siis küsitakse vanainimeste käest põhjalikult ja üksikasjени („korrast korda“), kuis kõlbab ehitada, kuhu kohta, millise tuulega ja mil hommikul — reede või kolmapäeva hommikul ei alata ehitust kunagi; ehituse vundamendi („aluse“) alla pannakse hõberubla, vähe suhkrut ja pisikene pudel viina, las see kaitsja või vaht söögu, joogu ja valvaku; kirikule pannakse altari alla ka veel „raamat“, s. t. pühakiri; kui maja valmis, siis küpsetetakse saia ning pannakse alati saiapäts ja viinapudel, vahel ka õllekann uue maja lae päälle maja kaitsjale (Pr). Äralagunend hoonetega liivlaste fantaasia paljut tegemist pole teind; öeldakse ainult, et sääil elavad „pahad vaimud“ (Pr); Eestis tuttava „tondilossi“ luulelikumat käsitelu Liivis ei ole. Majahaldjast on läind korda panna paberile ainult üht alljärgnevat lugu²).

MAJAHALDJATE KÖNELUS ÄIKESE AJAL (S. 15)

Keegi peremees ehitand maja ja pannud nurgakivi alla nagu kord ja kohus raha, suhkrut, viina, kuna teine peremees teind omaale ka toa ega ole pannud midagi. Tulnud pikne. Ühele majale

¹) Eestis üldiseima nimetuse majavaim kõrval esinevad ka majahoidjad, majavarjajad, majaperemehed (Boecler-Kreutzwald, DEAGWG 39; Holzmayer, Osiliana I 21; Wied, LdE 419, 429); edasi hoonehoidjad (Wied, LdE 433), isegi kivisaksad (? Wied, LdE 412), kodujumal (Wied LdE 424) ja Kraasnas kodojezä (Kallas, KrMr 82). — Lätis majahaldjaks on majaisand = mājas kungs, kuid ta ei esine kuskil rahvalaules, ja P. Šmit peab seda terminit võrdlemisi nooreks (sõna māja olevat laenatud eesti „majast“ ja kungs taas gooti keelest, kusjuures „isanda“ mõiste viitavat ristiusu mõjule), mis ometi ei tähendavat veel, nagu oleks ka kogu majahaldja mõiste Lätis noor (Šm, LM 34). Majaisanda kõrval Lätis mainitakse veel majajumalaid, jumalakesi ja vaimukesi (LP V № 42 ja VI № 7, vt. ka VII № 1 ja vrdl. № 4). — Nii Eestis kui Lätis majahaldjatega on seginend p u u g i mõiste, ja majavaimu all mõeldakse harilikumalt just varandusi hankivat puuki, kuhupoole viitab ka äsja esitet fraas liivi koduhingest, kes t o o b talurahvale hädadamat.

²) Ülevaateid eesti majahaldjaist vt. Eisen, EÜSA III 89—90 ja EM I 74—77, III 70—71, 75, Läti majaisandast vt. Šm, LM 33—35; vt. ka Hupel, Topographische Nachrichten IV 408; Inland I № 39; Magazin IV, lhk. 53; DL III 192; KV 1921, № 8—9, lhk. 55..

ta pole teind midagi, aga teisele käind pääle mis kole. Siis see vaht või kaitsja, kellele pandud raha ja puha mis vaja, öelnud teise peremehe majavahile: „Miks sina ei valva sugugi järele? nii võib juhtuda ju kergesti mõni õnnetus! mis sa magad?“ Teine vastand: „Sinul on kõht täis, sina võid valvata, — minul on tühi ja mina tahan magada, tehku ilm mis tahté!“ Ja juba kahe aasta pärast see „tuba“ olnud vanaks jäänd ning äikene purustand ta ära. — Pr 87 (vrđl. S. 11 — vt. § 43).

45. Põline tontide ja kummituste kodu on rehi = rī' (lvū). Rehte maetakse meeleldi raha, mis hakkab sääł kollite- lema, ka muid kummitusi ja isegi kuradeid liigub rehes alatasa, ja nii on tekkind kokkuvõttes arvamine, et rehes „spuokõd un kured set at“ = ainult kummitused ja kuradid ongi, hääd vai- mud rehte ei lähe (L). Iseäranis kardetakse niikuinii pimedat reht veel öises pimeduses: sääł kolistellakse, sahistellakse, röö- gahtellakse, sääł haaratakse sul jalgest kinni, kisutakse ja lohis- tetakse* järele ning vaata et äragi ei kägisteta (L). Mis kõnelda siis vel lastest, kelledele must rehetuba olnud kõige enam karde- tud koht, veel üsna vanadki plikad pole julgend minna sinna üksi, „antagu kas või mõuku“, s. t. vorsti: sääł olevat re h e t a a t = rī'-tõfi (Pr).

Aga kõigi tontide ja koletiste kõrval on rehel ka oma hääd vaimud, oma haldjad — „reheisa ja -ema kõigi lastega“ = rī'-iza un -jema amad lapstõks (Pr), öeldakse ka re he - a b i - lised = rī'-ablist (*Pr), rehe töölısed = rī' strõdnikad (*Pr < lt strādnieki), re he k üt ja = rī'-kitaji (*Pr 247), re he k a i t s j a = rī'-sõrg ~ piedrõb-sõrg (Pr — rī' tähendab nimelt reht, kuna piedrõb tähendab rehealust < lt piederbs 'die Vorriege, die Dreschtenne', Ulm)¹⁾; rehes asuvaist maarja- poistest vt. § 78. — Kui hakatakse tuulutama esimest reht, siis visatakse kolm peotäit üle künnise välja: need antavat siis nii- viisi neile „reheabilisile“; vana Nittõl-talu (Pr) perenaine visand nõnda peoga, tüdruk raband kohe küsida, mida perenaine teeb; see vastand vihaselt: „Vaata vana kuradi persesse! ära tule kü- sima, mida ma viskan üle künnise!“ — küsimist ei sallitavat

¹⁾ Eestis ja Lätis reheisa ega -ema otsekohest vastet ei teata, vaid nii siin kui sääł rehehaldjad on taganend kas tontide ja igasugu kummituste või puugi eest, kelle tegevusalaks rehi on kujunend. Rehest Lätis vt. LP VII 331—334; Bankins, Šis un tas II № 20; Eestis vt. Holzmayer, Osiliana I 73a 3; Kallas, KrMr 87; Eisen, EM I 163.

(Pr). Jutustaja ise näind, kuis Sānag-külas keegi pere-mehe va-land parajasti esimest vilja kotti ja visand siis kolm korda peoga natuke (täit peotäit ta pole võtnudki) üle ukse või üle künnise, — pidavat antama sellele rehekaitsjale ikka kah, nii ta ise veel öelnud (Pr). Igast viljast pannakse väikese kotiga rehte üks peotäis, las see rehekaitsja söögu, harilikult pannakse nii „pisikese rehe“ ahju taha (Pr). Kes viind „uuetera“, s. t. uudse leiba tulba pääle (vanasti rehe ja tare vahel olnud ikka selline suur post) ja kes ölle tegemisel pannud tulbale kannuga õlut, sellel reheisa ja -ema oma lastega tuuland ja puhastand öiti vilja puha valmis, et mine ja võta (Pr). Kummalisest rehepeksmisest öiti ja avitajaist rehes jutustetakse mitu lugu.

REHEHALDJAD PEKSAVAD OMA NISU (S. 16)

Keegi vanamees jutustand, kuis tema vanaisa läind hommi-kul rehte, tegema tuld ahju, vara pääle keskööd. Ja mõtelge, ta kuulnud sellist müra, nagu pekstaks või rabataks või kröbistetaks rehes. Vana ehmund ära ja tulnud tuppa, et mindaks uuesti vaa-tama. Talle läind kaasa veel naine ja üks poeg. Ja nüüd, mõis-tad, sõelutud juba, valatud nisu kotti ja kaks meest ning üks naine läind minema, kuid vana halli habemega mees ronind rehe pääle üles magama. Pererahvas pole tohtind teha rehe man midagi ja läind kah tuppa tagasi magama. Peremehel silmad läind vähe kinni, nii hall habeme olnud man ja öelnud: „Mina olen valvand sinu reht siamaani; ta põlenuks juba mullu maha, kui ma ei var-januks teda (peremees ise kah ehtind mitu korda päästma reht tulekahjust), ja nüüd sina ei luba mul minu nisugi natuke peksta!“ Siis peremees palund väga ja väga seda vana, kuni see leppind ja töötand hankida talle veel noore hobusegi. Ja tõesti, järgmisel suvel tulnud merest ujudes suur-suur punane lauk-hobu ja jäändki sinna peremehele Vanaruotš-tallu (V). Siis nad nii arutelnud, et see olnudki too hobune, kelle vanamees töötand muretseda. Nad kuuland ja küsitelnud küll järele, kuid ei Saare-maal, ei kuskil mujal polnud läind kaotsi ühtki hobust. See hall vanamees olnud siis rehekaitsja; kes need kaks teist meest ja naine olnud, seda jutustaja ei tea. — Pr 98.

PERENAINE LUURAMAS (S. 16)

Ühes külas olnud selline peremees, kes oma rehed ja kõik oma tööd teind kõige kiiremini ära. Muud inimesed kõnelnud küll, ta töötavat käsikäes selle va pahusega (kuradiga), kuid mitte põrmu ta pole nii töötand. Vaid temal olnud isa, ja see vana taat enne surma öelnud pojale nõnda: „Nüüd mina olen vana ja pödur

ja suren ära, nüüd sina hakkad elama ja olema ja võtad omale naise. (Ja vaat siis nendel olnud rehe ja „toa“ vahel selline suur jäme tulp.) Ning kui siis see sinu naine küpsetab uudseleiba, siis see päts, mille ta esimesena laseb ahju, see lõika risti katki ja pool vii tulba pääle, tassikesega või napaga võid kah. Ja kui sa teed esimest odraleiba, siis taas vii terve päts, ära lõika katki. Kui teed sügisel esimest õlut uutest teradest, lase kapp täis, meie õllekapp, ja vii see kah ning tittle, et nüüd töölistes söögu ja joogu. Ära sa arva, et see on nõidus, nagu külarahvas kõneleb, — ei, seda on suvatsend minule õnnelise oma emaga. Kuid nõnda sa pead tegema iga aasta, iga aasta pead viima neile ande. Jõulu õhtuti pane niisama sinna päts püülileiba, õllekapp ja pörssakints, lihavõtte hommikul taas kakku ja sõiru (juustu), õlut ja võid. Siis sinul läheb hästi.“

Isa surnud ära ja poeg võtnud naise. Nad eland õnnelikult, kuid noor naine pole teadnud sest midagi. Mees käsknud naist teha nõnda, ja naine teind kah, kuuland teda, aga küsind, milleks on vaja nõnda panna. Mees seletand: „Las need töömeheid kah süüa saagu. Kui oleme eland juba aasta koos, küll ma siis jutustan sulle kõik „peenesti“ ära, praegu ma ei tea veel, kas ma võin kõnelda sulle või mitte.“ Noh, pekstud siis sügisel vilja. Naine näind, kuis õhtul pekstud vili rehes ära ja viidud hommikul terad aita, — kes sääls siis „elab“ s. t. töötab õige „üle öö“?! Ühel õhtul perenaine mõtelnud luurata. Öösel ta pugend rehealusesse (rehe-alla), vaadand läbi ukse prao ja näind, et rehes midagi nagu oleks — mõni ajand hanguga vilja kokku, mõni puhastand, tehtud tööd nii mis... nad olnud niisamasugused nagu inimesedki, need töölistes, keda õnnetaat suvatsend. Hakatud tuulama. Nüüd ent üks öelnud: „Keegi on siin!“ Ja kohe hüpand siis välja see isa, see „surmees“, hüpand rehest välja perenaise juurde: „Kes sind saatis siia? kas mees?“ — Mees polnud saatnud. Öelnud: „Kui sa poleks selline hüva perenaine, siis siitsamast sinu mees sinu hommikul leiaks valmina s. t. surnult. Kuid sa oled meile hää perenaine ja oma mehele hää naine... Kunagi sina siia ära tule. Ja kui sa meie manitsust kuulad, siis sa elad hästi. Ära mõtle, et meie oleme nõiad või kuradid, — sinu mehe isa on palund nõnda õnnetaadi käest, ja meie oleme õnnetaadi lapsed.“

Ning perenaine pole läind pärast enam kunagi segama neid sinna. Aga oma mehega nad eland väga hästi, rikkad ja õnnelikud kogu ea. — Nõnda jutustand vana 90-aastane Upmañ Liž sügisel 1925, mõni kuu enne surma, oma sõbrale, kelle suust lugu paberile pandud. — Pr 236.

REHETAADI KATTEMAKS (S. 16)

Kaks liivi peremeest joond kord üheskoos õlut — vaat nagu ikka on, teine peremees kutsund naabri kah enda manu jooma ja

juttu ajama. Sääljuures see peremees, kes teise kutsund enda juurde külla, läind iga natukese aja pärast ikka jälle rehte viskama ahju puid päale. Siis see teine peremees küsind: „Mis sa käid sääal alatasa rehe man?“ See seletand, ta tahtvat hommikul reht peksta, vaja kütta. Teine peremees küsind: „Kas siis sinui rehet aat ei küta ahju?“ See vastu, tema sellisest asjast ei teadvat midagi ja ta ei uskuvat kah mitte sellist. Teine peremees aga seletand, tema teadvat ja tema uskuvat kah ja temal endalgi olevat, kes reht hoiab, tema ise ei tegevat muud midagi, kui toovat ainult puud ja süütavat põlema — ning siis tema reheti köetavat ilusasti ära. Teine mees muudkui kinnitand, ta ei teadvat, ta ei uskuvat. — „Noh, kui sa ei usu, siis sina ka ilma usuta võid jääda, kuid minul see nõnda on.“ Teine öelnud: „Siis sina oled küll suur nõid!“ — „Mina ei ole; selle ma olen palund jumalalt. Kui minu taat tegi selle rehe, siis õnneisa andnud talle sellise pisikese karbi ja käsknud panna selle rehe nurga alla, ning sinna see ka pandud. Pääleselle ma pean andma neile veel süüa ja juua kah — egas' nemadki saa läbi ilma söögita ja joogita, need minu abilised.“ Teine peremees küsind: „Kuis sa saad anda siis neile seda süüa?“ — „Kaks korda aastas, jõulu õhtul ja lihavõtte hommikul, siis nad tahavad süüa.“ — „No aga kuidas siis?“ — „Ma viin laua rehte ja panen lauale sedasama, mida ma ise süön ja joon, seda neile kah.“ Aga ikka teine peremees pole uskund ega ole uskund. Nad joond, joond ja läind siis lahku oma kodu.

Aga see uskumatu peremees mõtelnud endamisi nõnda: ma lähen ja süütan tema rehe nurga alla tule; kui tal on tõesti sellised hoidjad ehk kaitsjad, siis tema rehi ära ei põle; kui aga pole, siis põleb. Ja tema läindki õhtul pimedas kella kümne paigu sügisel, süütama naaberperemehe reht. Teind tule, see läind nagu lõkkele juba, tema hakand tulema, vaadand veel tagasi, — tuli kustund. Tema süüdand tule teist korda põlema — näeb, mis nüüd siis saab. Pöördund oma kodu poole ja — mõtelge ometi — tema enda rehi kodus olnud tuleleekes. Nüüd ta tormand koju ja karjund appi. Teine perenaine näind kah oma aknast tuld, tõtand appi. Kuid mitte raasugi pole saadud päästa, kõik põlend maha — vili ja riistad. Vaat sel peremehel naine läind kah kodunt ära külla ja käsknud sulast valvata ahju, aga sulanegi läind külla, arvand, et nüüd tuli ei tule enam välja. Ja siis see peremees tunnustand: oi, nüüd ta usub.

Noh, talvel raiutud siis palke ja veetud välja, tehtud uus rehi, kõik läind appi, andnud vilja ja haganaid loomade toiduks. Nüüd see peremees kaubelnud oma naabrilt: saaks tema kah endale sellise rehekütja, tema usub nüüd küll, kui ta aga ainult saaks. Noh, teine peremees kõnelnud siis oma rehetadiga. Rehetaat öelnud, siis ta pidavat saatma oma vanima poja sinna, kuid ta ei uskuvat veel ikka hästi, kas see peremees on just

õige inimene. Noh, see peremees ise tulnud tunnistama üles, et tema süüdan naabri rehe põlema, kuid see pole põlend. Mindud vaatama: jah, „akuraat“, laastud ja läitsed veel rehe nurga man. Kui uus rehi saand valmis teisel sügisel ja hakatud sääal peksma, siis poeg olnud sääal, nagu see rehetaat töötand. Aga... jõulu õhtul see poeg joosnud taadi manu õhtust sööma, — sääal unustet talle andmata. Poeg seletand, sääal ei olevat sugugi hääd inimesed, sääal ei võivat püsida, riidlevat alatasa omavahel, selliseid inimesi ta ei tahtvat. Ja tulnudki sääalt ära. Aga see hääd peremees eland õnnelikult, lapselapsedki eland õnnelikult ja olnud hääd inimesed. — Pr 247.

Eelpool oli juba juttu, kuis rehe „abilisile“ visatud kolm peotäit anniks üle künnise välja (NB mitte sissepoole, mitte rehte, mis oleks loomulikum rehehaldjaile ohverdamisel) ja kuis pole sallitud sääljuures järelepärimist selle kohta, mida tehakse. Juba selline teguviis äratav kahtlust, kas on siin tegu just õigele rehehaldjaile ohverdamisega puhtal kujul, või on seda ohverdamist mõjutand vast veel mõni muu tegur. Äsja esitet lood põhjendavad aina enam meie kahtlust nende rehe „tööliste“ kui haldjate ehtsuses ja juhivad meid üsna läbipaistvalt ühe teise mõiste ja nimelt puugi mõju piirkonda, mis ju niikuinii otse iseendast liitub paljudes motiives taluhaldjatega (vrđl. kas või selliseidki iseloomustavaid puugi eufemisme Eestis nagu „majavaim“, „õnne“- ehk „tulutooja“, „varavedaja“ jne. — läti „majavaim“, „majajumal“ jne.). Perenaise luuramisloos viitab puugi mõju poole esiteks seik, et kõik talu tööd tehtud alati kiiremini valmis kui kuskil mujal; teiseks, et neid abilisi on palutud jumalalt, resp. õnnetaadilt (need on isegi õnnetaadi lapsed!), ergo, et neid on kuidagi viisi hangitud, kuna haldjaid harilikult ei hangita, vaid need eksisteerivad iseendast ja igalpool mujalgi taludes; edasi need töölised sooritavad öiti kõik töö, mis viljaga vaja teha, kuid peremees ei usalda kõnelda neist noorele naisele enne, kui aasta koos elatud. Rehetadi kättemaksu loos tuletab väikese karbi saamine õnnelisalt juba päris ilmsesti meelde puugi hankimist karbikeses (vrđl. S. 159); niisama on just puugile nii omäne vastalise rehe või maja põlema süütamine ja äraminek halva pere-mehe mant, kus teda ei toideta või halvasti toidetakse. Kõik sellised asjaolud kokku näitavad veenvalt, et Liivis rehehaldja on sulatand endasse mitmeid elemente germaani maailmast lainatud puugi alalt, nagu kogu Baltikumis nalgiva orjarahva massifantaaasia pailaps puuk on seginend alatasa algupärasemate haldja-

tega küll rehes, küll majas, küll põllul ja mujal väga mitmekesiseks kompromiss-kujuks (sellest ligemalt kuradi päätükis).

Teiselt poolt võib jälgida rehehaldjate ilmset sidet ka surnute ga, mida peegeldab järgnev jutustus.

REHEEMA EI LUBA TANTSIDA (S. 16 + 55)

Ruoťš-talu (V) rehes olnud taas selline pisikene naine; seda pole mitte kuigi kaua aega tagasi, — kui jutustaja olnud veel laps, siis jutustet sellest alata. Sää! rehes olnud väga ilus sile põrmand. Poisid tahtnud sää! kangesti „tantsu teha“ — vaat vanasti tantsitud ju väga palju — ja palund ikka seda peremeest, kuni peremees luband siis kah ühel pühapäeval. Esmaspäeval peretütar ja muid tüdrukuid pidand minema marjule, aga näed, nemad läind hommikul vara kah veel rehte jalgu proovima ja karglema enne kui marjule minna. Sää! tormand rehe pää! maha pisikene hall naie, roheline öömüts pääs, haarand kätte reheluua ja pahandand: „Mis, te ei anna mulle unerahu kah enam! kella kaheni öösel te tantsisite ja nüüd olete juba jälle siin!“ Ühele tüdrukule ta virutand üle reite ja öelnud: „Katsuge te veel tulla siia tantsima! Minu ema kah pole maetud siit kuigi kaugel, temagi magab siinsamas.“ Siis tüdrukud joosnud minema. Olnud taas selliseid, kes teadnud ja seletand, et kord hukkund sää! talu kohal üks laev ja muuseas uppund ka kapteni emand, kes maetud sinnasamasse. Siis rahvas nii arutelnud, et küllap sel emandal olnud ka mõni tütar, kes tulnud ema hoidma ja valvama, kuna inimesed nimetand teda reheema ks. Ja sinna rehte lapsed pole julgend kunagi minna, jutustaja isegi mitte, et vaata kui keegi ei tule... — Pr 248.

46. Rehe kõrval saun = sõna (lvÜ) on tähtsaks ehituseks, millele koondub massifantaasia eriline huvi ja tähelepanu. Ning kuna must tahmane rehi on enam kollide koduks, siis sauna sellevastu on puhas ja püha paik; väidetakse isegi, et sauna kummitused ega kuradid ei tohi minna (L, V). Ometi tülitand pimedail talveõhtuil saunas üheskoos ketravaid ja lobisevaid tüdrukuid küll libahundid (vt. S. 162), küll külmkingad (vt. § 102), küll kuradidki pahatihti (vt. S. 103), ka oma küla poisid määritud nägudega ja kaigastega kollitelnud aina tüdrukute hirmuks akna taga (L). Nõndaviisi saun on kujunenud liivi juturepertuaaris tähtsaks tegevuspaigaks, kus „lavastetakse“ nii mõnigi õnneliku või õnetu lõpuga lugu (vt. S. 17, S. 38, S. 103, S. 162, S. 172, S. 173).

Rannarahva suurt respekti sauna vastu peegeldab juba kas või seegi, et teda rinnastetakse pühakojaga. — Saun ja kirik ole-

vat pühad paigad: saunas pestavat mustus ära ja kirikus taas patud (V). Kui inimene tuleb saunast välja pääle vihtlemist, siis ta pidavat paluma jumalat teed mööda tuppa tulles, sest sel momendil taeva uks on valla, jumal kuuleb palvet ja andestab kõik patud; ja paluma peab nõnda: las jumal niisama pesku minu hinge, nagu mina olen pesnud oma ihu täna öhtul saunas puhtaks (Kr). Lisaks sellele tõstab respekti sauna vastu veelgi tema meditsiiniline väärtus, sest „sauna leil on vaese mehe arst“, nõnda ütlevat juba vanasõnagi (Kr). Muidugi ei puudu siis saunal ka omad hääd haldjad ja kaitsevaimud, oma *s a u n a e m a* = sõnajaema ~ -äma ja *s a u n a i s a* = sõna-iza (Sr, Kr, Pr), kelledega on seotud kombeid ja muistendeid. Saunas sünnitamisest vt. § 78.

Vanasti pandud sauna, kui tuldud säält vihtlemast välja, sööki taldrikuga saunaema jaoks, et tema kah saaks süüa; pandud sedasama, mida söödud ise, — puder ju laupäeviti vanasti olnud, — putru antud siis saunaemalegi (*Sr. — vrdl. surnute söötmist saunas, § 90). Ja põline komme kogu rannikul on see, et viimased vihtlemast tulijad panevad lavale viha ja kapaga vett, las siis saunaema pesku, — kõige viimasena ta ju ikka vihtleb (Sr). Ristiusu terminoloogia aga on tõrjund saunaema enam varju ja tõstnud esiplaanile *m a a r j a e m a* ja *m a a r j a n e i t s i d*, kelle nime ümber on koondet saunaga ühenduses olevaid kombeid ja lugusid (vt. § 78). — Kui jutustaja olnud veel laps, siis vanad inimesed pesnud saunas puhtaks selle koha, kus nad istund, ja öelnud, et nad pesnud selle maarjaema jaoks puhtaks (Sr). Saunast välja tulles vanad inimesed seletand ikka: „Nüüd meie läheme välja ja siis tulevad pesema maarjaneitsid, luisest puust (s. t. pukspuust) luud kainlas“ (L). Vanad inimesed uskund, et maarjaema iga laupäeva öhtul vihtleb saunas, ja kui siis tema jaoks pole pandud lavale valmis kapaga vett ega vihta, siis ta saatvat inimesile muret kaela (Kr). Sellepärast jäetud sauna uus viht ja tükk seepi maarjaema jaoks, et ta tooks siis õnne ja „häädamat“ (L), kusjuures öeldud, las maarjaema nüüd pesku ja toogu meile hääd (Sr). Seda teind viimane saunast välja tulija (Kr) ja nimelt viimane naine, sest naised pesevad ju viimaseina (Kr). Üksinda ei tohigi viimaseks jääda, sest see peab pesema siis saunatuleva külminga selga — jah, nimelt külmingadki tulevat pärast inimesi sauna pesema ja vihtlema (Ii, vt. § 102). Kõik andmed kokkuvõetult moodustavad ülevaate Liivi rannikul

tugevasti sissejuurdunud kombest, kuis igal laupäeval, kui köetud sauna, jäetud päale vihtlemist ööseks (Pr) sauna lavale (L, Pz, Ii, Kr, V), maha (L) või pingile (L) uus (L) viht (L, Pz, Ii, Kr, Pr, V), tükk seepi (L) ja külma (Kr) puhast (L) vett kapaga (Pz, Ii, Sr, Pr, V) või kibuga (L, Sr, Kr) või pangega (L) ja öeldud lahkudes, las nüüd maarjaema tulgu pesema (Sr, Kr, Pr, V) või maarjaneitsid (L, Pz, Ii, Kr), ning mitte üht saunapäeva pole jäetud seda tegemata (V). Sellekohaseid muistendeid maarjaemast vt. § 78¹⁾.

Olgugi, et saunas vihtleva Maarja nimi on saand rannikul väga populaarseks, ei ole unund siiski rahvamälus otsekohese saunahaldjana ka saunaema nimi: saunaema hoolitseb hää sauna leili ja kõige muu ette (Kr), saunaema ja -isa valvavad ja hoiaavad sauna (Sr), aitavad isegi kütta (Pr), nagu kirjeldavad järgnevad lood. —

SAUNAISAT-EMAT VAREM VIHTLEMAS (S. 17 A)

Olnud üks väga hää perenaine. Kord ta pannud saunaahju küdema ja läind ise toa manu teise sületäie puude järele. Mõne aja pärast ta läind taas vaatama, kuis tuli põleb, ja viskama ka seda teist sületäit ahju, kuid puid pole olnudki sugu enam — kõik olnud visatud juba ahju. Jälle natukese aja pärast perenaine läind uuesti sauna ja võtnud ka vähe puid omale sülle. Ta pole ikka veel saand aru, kes võinuks visata need puud ahju, sest kõik pererahvas olnud metsas tööl. Ta astund sületäiega sauna, — sääl pesnud juba ees valge pääga vana mees ja vana naine. Vanamees öelnud: „Mis sa nüüd tulid! me ju viskasime sul saunaahju puid päale niikuinii ja kütsime seda, sest meie tahtsime pesta end puhtaks täna varem teid: meie peame minema õetütre matusele,

¹⁾ Vastavaid kombeid Hurt'i kogud sisaldavad laialt üle Eesti (tüübi-line näit. on EKS 4°, 5, 743 < Karja), kusjuures Lõuna-Eestis mainitakse ka Maarja nime; kord kõneldakse edasi „sauna vaimust“, kes maksab kätte neiu saunas peerulaskmise eest (H II 57, 773, № 11 < Serotka), kord ter-vitetakse „sauna naisukest“: tere õhtust, tere koa saunake, tere sauna nae-suke, tere sauna leilike, jätka mo osa koa (H II 18, 539 < Valjala); lõpuks tuuakse isegi maa-alused sauna: sellepärast peab jätma sauna viht ja vee-riist, et maa-aluste emand tuleb sinna oma lapsi vihtlema (H II 39, 296, № 422 < Koeru) — vt. § 78.

Lätis vastavaid kombeid vt. JKr VI 16, kus esineb „saunaema“ kui ka Maarjakene, ja LD I 875 (püha Maarja). Läti dainades saunaema ei mai-nita. Šmit (RKr XV 29—30) peab sauna mõistet Lätis ligidalt sugulaseks tarega ja vanemaks kui rehe mõistet.

sellepärast peame saama varem valmis. Meie küll muidu alati oleme olnud päale muid pesemas, kuid täna peame minema külla.“ Perenaine küsind: „Kes teie siis sellised olete? kuis ma teid ei tunne?“ Mees naeratand ja vastand: „Sa ei tunne oma kodurahvast! Kas sa siis pole seda tähele pannudki, kuis mina oma käega olen avitand sind mõnigi kord ja kuis minu silm on valvand sinu üle („on näind sinu üle hääd“)?“ Perenaine tulnud heitunult saunast, kuna need vanakesed jäänd veel sinna pesema. — Kr 290 > Pr); vrđl. S. 38, § 78.

SAUNAEMA VALVAB TULD (S. 17 B)

Keegi naine kütnud sauna, toppind ahju puid täis ja läind ise taas ära. Sääl ta märgand, et saunast tulnud välja kolepalju suitsu, ja ta saatnud tütrekese vaatama, kuis saunaahi põleb, ise ta lasknud parajasti toas leivakakke ahju. Plika joosnud heitund näoga tagasi ja öelnud, ahi huugavat nii, et tuli tulevat kivide vahelt välja, kuid keegi jäme naine peksvat märja luuaga tuld tagasi. Ema vastand: „Mis sa plärad, see ju on meie oma pisikese-toa Madlen.“ Plika aga ajand vastu: „Ei ole, ei ole, see on võõras naine!“ Ema läind siis ise vaatama ja võtnud ühe kaku ka kaasa. Läind sauna, — jah, tõesti, suur jäme võõras naine kastnud luuda vette ja kastnud siis sauna seinad kõik märjaks, ise öelnud temale: „Kui sina kütaid sauna, siis ma kunagi ei saa olla oma laste man. Sinu kütmise pärast saun olnuks põlend juba ammu-ammu maha, sest sina ei küta ju kunagi nagu muud inimesed: ei sina tee tulele risti ette, kui süütad, ei sa tee tulele risti, kui sa teda ka kustutad!“ Siis jäme naine kadund sinnasamasse sauna ära ja perenaine tulnud heitunult kõige oma kakuga tagasi tuppa. — Kr 286 (< Pr).

MAA, LIIV, PÕLD, LINA

47. Kui jumal loond seda maailma, siis ta käind kuradiga kahekesi koos; jumal visand üle kura õla ühe ümarguse asja nagu pähkla, nii suure; kurat haarand selle omale suhu, kuid see asi kasvand kuradi suus järjest suuremaks, nii et kurat pole saand kõneledagi enam; jumal küsind, mis tal viga on, et suu nii lõhki kisub, virutand siis kuradile hoobi üle kõrva, et ta teinekord ei võtaks enam seda üles, mida jumal viskab, ja öelnud, see asi olevat maa, maa kasvavat nõnda (Kr 83 = US. 1 A)¹⁾.

Teisendi järele jumal lasknud kuradil, kes olnud ta parim ingel, tuua ilmaruumist tolmu; alasti kurat peitnud osa tolmu

¹⁾ Vrđl. Dähnhardt, Natursagen I 6.

ninna ja suhu; jumal käsknud külvata tolmu mööda ilma — siis kasvab maa — ja öelnud, kasvagu ja jäägu haljaks; siis tolm hakand kasvama ka kuradi suus ja ninas, ning kurat põgenend jumala mant ära, pole tahtnud näidata, et tal on varastet nina täis; tükikesed kukkond tal suust ja ninast välja ja kuhu need kukkond, sinna kasvand künkad, sellest need mäekünkad tek-kindki (Pr 263 = US. 1 B + S. 275).

Nõnda siis see maakera on „sugend“. Alati maa pole olnud selline nagu praegu; mäed nimelt olevat kuradi töö (Sr), nagu seleteti eelmiseski loos ja mille tõenduseks esitetakse veel kuradi üle mere silla ehitamise lugu (S. 104 ja 273). Maa ei kuuluvat iseendast kellelegi eraldi, vaid õigus maa pääle olevat igäihel; vanasti maad olevat austet niivõrd, et „maa juures“, s. t. maaga ehk maa nimel antud vandeid, ja veel nüüdki armastetakse oma kodu maad nii väga, et lahkudes võõrsile võetakse kodust ikka ka tükike „isamaad“ mälestuseks kaasa (*Sr).

Kõigest hingest armastet ja austet maa haldjaks kogu ran-nikul on m a a e m a = mō-jema ~ mō-āma (L, Sr, Kr, Pr, Sn, V), nimepidi Mad'a (Pr 112 < Magdalena, vrđl. e-lt Made); kord esineb ka m a a k a i t s j a = mō-sōrg (Pr 110). Kuna liivi keeli maa tähendab ühtlasi ka mulda, siis on väga arusaadav maahaldja ja põlluhaldja ligidane sugulus ja sageli ühtesulamine; teiselt-poolt taas esineb maa resp. mulla haldja kõrval ka spetsiaalne liiva haldja, l i i v a e m a = jōuvgō-āma (Pr, vrđl. sm. hiekkā), kellel põllutööga pole mingit tegemist¹⁾. Iseäranis silmapaistev on maaema ja t a e v a t a a d i kõrvutamine: need kahekesi ole-vat kõige ülemad (Pr). Nende ühendamine üheks paariks väljen-dub kaudselt ka mõistuküsimises „kes võib ema vöö kokku keerda, kes võib taadi hobuse kinni pidada“, kus ema vöö all on mõeldud teed ja taadi hobuse all tuult (Ir Set, vt. § 21, 36, 59). Just e m a printsiip väljendub maahaldja man eriti karakteristlikult ja ilme-kalt („emake maa“) vastandina taevahaldja isana kujutelemi-sele: maa ep ongi ema, maa on kõige armsam ema, kes ei aja kedagi enda mant ära, vaid hoiab kõike oma süles ja võtab kõiki vastu oma rüppe (L). Kõik kodutud on sellepärast maaema eri-

¹⁾ Lätis liivaema esineb ainult ühes dainas surnuteema paralleelsõnana:

Liivaema, surnuteema meelitasid ära minu tütre:

panid meekruusi otse augu (haua) põhja.

LD 27536 (3. variant).

lised hoolealused: kui ematul vaeslapsel on pulmad, siis öeldakse ikka, et küll ta evataat ise hoolitseb ta ette, küll maa ema ise on teind talle valmis võid ja veimevakka ja kõike mis vaja (Pr). Ning igale surnule, keda maetakse, öeldakse hauda veel järele, las nüüd maa ema teda soojelgu ja varjelgu (Pr), et nüüd ta on pandud maamulda, las nüüd liiva ema teda katku (Pr < lt. lai nu smilkšu mâte viņu sēdz, Dond.) ¹⁾.

Maa kui kõikide ema vastu valitseb muidugi siis austav lugupidamine, mis ei salli igasugu hoolimatut tegu, vaid väljendub paljudes keeldudes, mida peab pandama tähele igapäevases elus. — Söögi keetmisel ei tohita kunagi visata vahtu pajast või katlast huupi maha, — siis kõrvetetavat maaemal silmad pääst välja, vaid vahtu pidavat visatama puile, seinale või kuhu tahte üles (L). Jutustaja eideke ise sõjapõgenejana visand Tallinnas kah vahtu nõnda seinale ja saand pragada, et määrib puha seinad ära (L). Ka tulist vett ei tohita valada kunagi muru päale: siis kõrvetetakse maarja ema pääd (Pr), — küllap kristlik Maarja on astund siin maaema asemele. Kui maad lõigatakse noaga, siis sorgatakse maaema südamesse (L). Vastasti öeldud lastele alatasa: ärge lõigake pussiga maad — lõikate maaemal pää katki (V). Samuti hoiatet lapsi: ärge „rabage“ s. t. lõoge maad — vaat kui teie ei raba maaemal pääd puruks (Pr), sest kui lüüakse vastu maad, siis lüüakse maaemale „üle pää“ (Sn). Sellepärast maad piitsaga või vitsaga peksta ei tohita:

¹⁾ Selline ettekujutus sarnaneb väga läti maaemale, kes on enamasti täielikult samastund surnuteemaga (Šm, LM 14—16, 58; Zeiferts, LRV I 209; Rēpss, KV 1921, № 8—9, lhk. 53 ja № 10—12, lhk. 52). Läti dainades maaema esineb № 1120, 27340, 27406, 27519—27521, 27699; teateid maa-haldjaist Lätis vt. veel Hupel, Topogr. Nachr. IV 382; Magazin IV, lhk. 54, 55, 66, 67, 68; LP VII 353 jj, № I X w. Mõnikord läti „maaema“, „maanaised“, „maarahvas“ omandab halva iseloomu, püüdes vahetada ristimata lapsi (JKr VI 33 jj) ja seginedes germaanist põlvneivate maa-alustega, mis on iseäranis levinud Eestis (vt. Eisen, EM I 92—96). Muide tuntakse Eestiski maaema nime Hornungi ajast päale (vt. E. Kirjandus 1921, lhk. 18; vrdl. ka Eisen, EM I 173), kuid midagi olulisemat temast ei teata; ainult maa-aluste arstimissõnus esinevad küll „Maa isakesed, Maa emakesed, Maa neitsikesed, Muro eidekesed“ (Kreutzwald-Neus, MML 76), „Moa isandad, moa emandad, Moa neitsid ja moa mamselid“ (H IV 7, 65, № 1-a < Jüri) ja isegi „Moa kuldased kuningad, Moa eldesed emandad, Moa maniistrid“ (= ministrid? — H II 39, 339, № 476 < Koeru); vt. ka Eisen, EM III 147 ja 134. — Vt. veel Boecler-Kreutzwald, DEAGWG 137 (Mahkunningas).

sellega pekstakse maaema ennast (L, V), ja lapsi keeldakse: ärge lööge vitsaga maaemal „üle selja“ (V). Mõnikord tehakse ligem tingimus: kui vitsaga lüüakse mööda maad niisugusel korral, kui seda pole vaja, siis pekstavat maaema (L). Teinekord seletetakse ka peksmise tagajärgi: kui laps peksab puuga vastu maad, siis vanainimesed keelavad, ärgu nii löögu, see olevat maaema selg, siis maaema selg valutavat (Kr) või lihtsalt, siis maaemal „põeb“, s. t. valutab (L). Vahel maaema rinnastetakse lapse enda emaga: see polevat hää, et laps peksab maad, — siis ta peksvat ise oma enda ema või maaema (Sr). Ja lõpuks siiaigi on tungind maaema asemele ristiusu terminoloogia: kui lapsed löövad vitsaga piki maad, siis keeldakse, ärgu nad löögu maarjaemale selga, maarjaemal siis selg valutavat, sest maa olevat maarjaema selg (Kr). Üldse seda maa „rabamise“ või „peksmise“ keeldu peetud vanasti kogu rannikul väga valjusti; kui jutustaja olnud veel pisikene, siis vanaätt alati keelnud lapsi maad vitsaga löömast — maaema nutvat (L).

Nagu maa peksmise, niisama valjusti peetud ka asjata rohu kiskumise või katkumise keeldu: kui kisutakse rohtu, siis kisutakse maaema juukseid (Sr, Sn). Vanainimesed pole põrmugi sallind, et lapsed katkuvad rohtu, ja keelnud ikka: ärge kiskuge maaemal juukseid pääst ära (V), ja tuletand seda meelde suve läbi (L). Ka siin tehakse tingimuseks: kui asjata kitkutakse rohtu, ilma et seda oleks vaja, siis kisutakse maaema juukseid (L). Jutustaja enda vanaätt pole luband lastel katkuda käega heina ega rohtu: maaemal valutavat; lapsed küsind ätilt, kuidas tal võiks valutada, kui kisutakse ainult rohtu; siis ätt tõmmand lastel juukseist kinni ja öelnud: „Kuidas siis teil valutab, niisama maaemal kah!“ ja siis lapsed jäänd uskuma ega ole katkund enam huupi rohtu (L). Niisama pole lubatav lõigata rohtu noaga: siis lõigatakse maaemal juukseid (V). Maaema kõrval mainitakse siingi maarjaema: rohtu katkuvaile lastele öeldud, ärgu kiskugu nad maarjaema pääd või juukseid (Pr). Olgu nimetat lõpuks, et on olemas isegi eriline taim, nimega maaema juukseid = mõjema ibukst (L); need kasvavad kuivas soos ja sellepärast nimetatakse neid ka „sooj. usteks“; kui lapsed katkuvad soojukseid, siis nad kisuivad maaemal juukseid pääst välja („sooema juukseid“, vt. § 57). Ka künkail ja liivamätaail, mida tuul on tuisand kokku, kasvab selliseid pikki, kuivi kõrsi — mõni

nimetab neid „k ü n k a p a k l a i k s“, mõni „m a a e m a v ö i l i i v a e m a j u u k s e i k s“, — nad on peenikesed otsekui juuksed ja hallid nagu pakal, takk (Pr). Nähtavasti liivis kujutellakse segamini kord ühe, kord teise haldjaema juukseina küll villpääd (Wollgras, eriophorum), küll osja (Schachtelhalm, equisetum), — vrđl. eestiski selliseid ideoloogiliselt vastavaid nimesid nagu kalevipoja hein ~ kalevi rohi ~ kalevid ('Wollgras', Wied EWb) vöi pagana-pea ('Sumpfruhrkraut, gnaphalium uliginosum L.', Wied, EWb) jne.¹⁾

Mõnikord maaema ja liivaema esinevad ka otse elava ja nähtava olevusena, kellest teatakse jutustada paar lugu.

LIIVAEMA JA TA RAHVAS (S. 12 C)

Siitsamast Pitrög-küla Rända-talust lapsed läind suplema, jutustaja eidekese enda ealised lapsed. Enne nad ronind aga üles liivakünkale ja — nagu need lapsed ikka on — vähernud ja „rülind“ alla ja üles. Säälsamas liiva sees olnud selline keskmine „möödukas“ vöi enam selline väheldane naine, pisikene lihav, ja see siis hakand pahandama lastega, miks need tahtvat lõhkuda ära tema l o s s i. Lapsed ehmund ära, küsind, kus see loss siis olevat. — Näete, ta vastand, siinsamas liivamäes tema ongi, mu loss, rutaku aga lapsed minema, kui ta s u l a s e d tulevad välja, siis lastel minevat halvasti. Lastel hakand hirm ja nad läind ära, istund natuke kaugemale teise mäe pääle, et vaadata, mis nüüd siis tuleb. Ja mäe-seest tulnudki välja „kui põrm“ nii palju, nii palju rahvast ja läind suplema. Lapsed hirmuga tahtnud joosta koju. Aga see pisikene e m a n d, kes nendega riienud, see seisnud tee pääl ees ega ole lasknud minna, käsknud vaadata, kui ilusasti tema pere, ta „h ö i m“ supleb meres (tema öelnud „minu r a h v a s“ — sulased ja l a p s e d siis puha). Ja tõesti meres vesi vahutand otsekui valge üha. See naine seletand siis lastele, siin olevat ta loss ja tema ise olevat liivaema, ta olevat pisikene k u n i n g, igas külas olevat selline, kõige kõrgema mäe sees küla man olevat l i i v a r a h v a loss. Lapsed joosnud õhinal koju, kutsund

¹⁾ Wiedemann oma sõnaraamatus tunneb eestis villpääle palju nimesid: ilveshein (Ta, Vö), nälghain, villhein, jäneselill; pääle nende esinevad veel jänesevill (Ta, VI), jäneseaba (VI, Pā) jt. Osja paralleelnimedest mainib Wiedemann: tilkhein, kuuskjalg, lambanina, oravasaba, tseatilga' (Ta, Vö), nurmetilga' (Ta, Vö), vrđl. ka põldosi, soo-osi jne. Lätis osja tõlgitseb kuosa 'Spargel, Rossschwanz, Katzenwedel' (Ulm), 'der Schachtelhalm, equisetum arvense' (ME). Lutsis seletetakse ebamääraselt, et „Kristuzõ habõna“ on sellised „ažakõzõ“ mõtsah nigu puřokõzõ“ hõngsa' (= lõhnavad), siinidze“ (P. Voolaine).

vanainimesi kah vaatama. Kui need tulnud sinna, pole olnud enam midagi näha. Aga laste jutu pääle üks vanamees seletand, tema näinuvat kah seda, kuis täitsa vagal ajal päris ranna ligidal vesi vahutab nii mis valge, et küllap siis liivarahvas supelnud meres, ta kuulnuvat oma vanemait kah seda. Lapsed kirjeldand veel: need muud olnud pisemad kui naine, naisel endal olnud riided seljas ja hallid juuksed otsekui „künpaklad“, — sellepärast neid künpaklaid kutsutakse veel täniseni „liivaema juukseiks“. — Pr 245.

MAAEMA KASVATAB PORGANDEID (S. 12 A)

Kevadel kord asutet porgandeid külvama. Tüdruk läind tegema valmis peenraid, kuhu külvata, ja hakand viskama siis seemet. Külvand juba peaaegu kogu peenra täis, vähe otsas jäänd veel tühjaks, säääl hüpand maast välja pisikene madalavõitu naine roheliste juustega ja öelnud: „Siia maasse ärge te külvake tänavu porgandeid: selles maas ma nüüd enam ei maga, ei kaitse ega hoia neid — ussid söövad nad ära.“ Ja seletand veel, ta tapnuvat säääl kolm suve neid usse, kuid nüüd ta enam ei tapvat. Siis ta kadund taas teise maa otsa ära. Ja tõesti, sel suvel ussid söönd kõik porgandid ära. Nad külvand peenra küll ikka täis, perenaine pole uskund. Ka teise maasse, kuhu see naine kadund ära, külvatud porgandeid ja istutet kapsaid, — ja säääl need kasvand väga ilusad ega ole söönd neid ükski uss, ei putukas. Siis öeldud, et see naine olnuks nagu maaema, see maakaitsja. — Pr 110.

MAAEMA ENNUSTAB AASTAT JA ÖÖMAJATUB ÜHES TALUS (S. 12 B)

See olnud siinsamas Pitrõg-külas. Ranniku künkal istund üks suur lihav naine suurte pikkade hallide juustega. Lapsed läind randa ja joosnud vaatama, kes säääl istub. Mõnel olnud hirm, mõni laps läind manu. Siis see naine öelnud: „Ah teil on minu ette hirm?! Kui mind poleks siin (see olnud see maaema), siis teie jääksite nälga. Kuid minge koju ja ütelte oma taatele, et tänavu tuleb rikas aasta, sest minul, vaa-dake, põsed on lihavad ja juuksed on pikad. Kui on kehva aasta, siis ka mina olen kõhn ja mu juuksed on lühikesed, sest mina olen maaema ja Ma d'a on mu nimi.“ Jah, siis keegi poisike ütelnud: „Tule meie tuppa: sul on siin külm ja vihma hakkab kah sadama.“ Maaema pärand: „Kust talust sa oled, hää laps?“ Poisikene vastand: „Mina olen Jökõ-talust.“ Ja siis maaema öelnud: „Kui minul hakkab külm, siis ma tulen sinna teie manu. Praegu ma ootan oma sõsarat merest randa — mereema, Liž nimi. Siis saab õelt taas kuulda, kuis on lugu tänavu ka kalastamisega.“

Selsamal ööl sadand kõvasti vihma. Siis Jõkõ-talu perenaine kuulnud, et keegi tulnud uksest sisse, kuid nad pole kõnelnud ega küsind, kes see on, sest poisikene oli jutustand kodus seda lugu. Ning see perenaine pole magand kah, vaid olnud kindlasti üleval — „nii selgesti, nagu öeldakse, kui küünal ärkvel“. Siis peremees läind hobuste juurde, kell olnud kaks, ta pidand sõitma Dondangenisse, — sääal magand ahju kõrval suur jäme naine, suur valge padi pää all. Kui peremees tulnud väljast tagasi, naine puutund talle ukse vahel vastu äraminekul. Peremees öelnud: „Külaema, ära mine, sa kohe saad pruukosti.“ — Vastand ainult „paldies“ (aituma), kuid läind siiski minema. — Pr 112 (vrđl. Pr 132 = S. 38 C, vt. § 78).

48. Porgandite hoidmine ja viljasaagi ennustamine esitavad meile maaemat selgesti vilja- ja sigivushaldja rollis. Sinnapoole sihhib ka teade maaemale anni ehk „zied“ ohverdamisest: külvama minnes visatakse esimene peotäis teri maaemale anniks maha põllu veerde¹⁾; sügisel, siis ta ei tahtvatki enam andi, siis ta saavat juba isegi põllult niikuinii (Pr). Nõndaviisi maaema muutub põlluhaldjaks, kellele antakse veel mitmeid muidki nimesid: *nurme jumalad* = *nurm-jumald* (Kr, V), *tarajumalad* = *tara-jumald* (Kr, Pr, V — loomade kaitseks liivi põllukesed on kaitstud ikka aia ehk „taraga“, millest ka põllu nimetamine taraks, vrđl. lt. *därzs 'der Garten, der Hof, die Einzäumung'*, Ulm), *isand nurmede üle* = *izand il' nürmöd* (*Pr), *nurmeisa* = *nurm-iza* (Pr) või lihtsalt *keegi mees* (Sr, Pr), keda nimetatakse vahel veel „*jumalameheks*“, vahel *õnnetaadiks* (Pr). Esinevad ka vilja-neitsid ja viljapoisid (Pr 163), kuid need ei kuulu enam haldjate, vaid pigemini kuradi käsilaste hulka (vt. S 127), samuti nagu viljavedajad (*Sr) representeerivad Liivis puuki (vt. kuradi pää-tükki). Nurmeisa mõiste näib täitsa tuhmund ega eksisteeri massiteadvuses enam reljeeflikult elavana nagu näit. maaema või

¹⁾ Populaarsem maaemale peotäie viskamisest on laialt tuttav komme visata kolm esimest peotäit teatud aadressil; Liivis määratakse need kolm peotäit järgmiselt: esimene santele s. t. kerjuseile, teine lindele, kolmas „minule“ (L) või jällegi jumalale, kerjuseile ja iseendale (Sr) või isale ülal, lindele, kerjuseile ja pärast seda iseendale (Sr) — vt. Rantasalo, *Der Ackerbau* III 39 jj. (FFC 32).

mitmed muud haldjad¹⁾. Läbi udu mäletetakse veel, et vanasti viidud and ehk „zied“ nurme- ehk tarajumalaile, et tõugud ei sööks aiavilja ära jne.; ohver pandud kuskile põllupeenrale maha (Kr). Tarajumalaile anniks antud seda, mida „tara“ s. t. põld ise kasvatand: saia, kakku jne., et jumalad õnnistaksid vilja; ohver pandud kuhugi põllu veerde maha või kivile, kindlat ohvrikohta ei teata (Kr < V). Suurte pühade õhtuil pandud toitu ka värvatulbale, nimelt taldrik pudruga, — säälnud selline mees, kes tahtnud, — siis taas kasvand hää tihe vili; nii tehtud jõulu, vanaaasta ja kolmekuningapäeva õhtuti; lihavõtte hommikul pandud taas õllekann värvapostile; pärast võetud nõud jällegi ära ja ikka olnud kõik tühjaks söödud; nõndaviisi siis toidetud seda, kes on „isand üle nurmede“, kuna toitjal kasvand hää vili (Pr). Olgu mainitud küll kohe, et selline teguviis sarnaneb samuti puugi toitmisele, kes on ka ju teatavasti „selline mees“, keda peab tasuks toidetama pudruga teatud ajal ja kohal ning kes kah teeb tühjaks kõik nõud. Pühade õhtuti viidud toitu põllulegi, isegi südatalvel, kolmekuningapäeva õhtul viidud põllu veerde kivile putru nurmeisale (Pr). Põllutöö tähtsaimaks päevaks kogu aastas on Liivis nagu kogu Lätis siiski jaanipäev, millega on seotud palju põllutöösse ja karjakasvatusse puutuvaid kombeid ja maagilisi toiminguid.

VILJA ÕNNISTAV VANAMEES (S. 13 A)

Keegi peremees külvand seemet. Üks vanamees läind tema kõrvalt mööda ja teretand „jumal abiks“, kuid peremees pole võtnud tervist vastu, vaid mõtelnud, et vili kasvab niisama jumala abitagi. Vanamees läind edasi raske südamega. Kui tulnud

¹⁾ Ka Lätis nurmeema esineb ainult ühes dainas (LD 7729 — vt. § 81). Aga seegi pole vist eht rahvalaul, vaid luuletaja A. Pumpur'i falsifitseeritud; ometi nurmeema nimi on atesteeritud Lätis juba P. Einhorni ja Stenderi kirjutuses ning P. Šmit ühendab selle leedulaste nurmeisaga (Šm, LM 35). P. Einhorn mainib ka veel aia- ehk „taraema“ = dārza māte, keda kumardanuvat naised ja taluamad (Šm, LM 36), kuid enam temast teateid pole (teda mainib veel K. Rēpss, KV 1921, № 8—9, lhk. 55): Üldiselt aga esinevad dainades Jumal, Jaan jt. ristiusu nimed põllutöö tegelasina (vt. ka K. Kasparsoni artiklit Pürs II 63—69).

Eestis teatavasti on noteeritud ainult Kraasnast nurmeisa, nurmeema ja aiaisa nimed (Kallas, KrMr 80—82, 88; muist põllutöö kaitsevaimest vt. Eisen, EM I 121—132).

sügis, siis sää!, kust vanamees läind üle, olnud selline vili, et lust näha, kuna mujal olnud ainult umbrohtu. Nüüd peremees otsustand endamisi võtta vastu kõik tervitused. — Sr 97¹⁾.

KÜLVAJATE NÄGEMATUD KAASLASED (S. 13 B)

Keegi ranniku peremees külvand põllul. Perenaine aga näind kodunt, nagu külvaks kaks meest — tema mees ja veel keegi teine. Sadand peenikest vihma, ja nad rutand külvata suvurukist. Teisel põllul külvand naaberperemees — nende põllud olnud kõrvuti, aid vahel, — kuid selle teise peremehe taga visatud nagu tikutuld, aina tõmmatud ja visatud, kuna tema mehe ees külvatud. Perenaine tõtand tuppa tagasi ja lõigand veel viilu liha, et saaks ka see teine külvaja, see abiline. Poisid söönd kõhud täis ja läind kündma seemet sisse. Siis perenaine saatnud sõna peremehele, tulgu ta sööma ja võtku see külamees ka kaasa. Peremees külvand puha ära ja tulnud sööma. Naine küsind: „Miks sa ei toond külameest kah ühes? kogu hommiku ta on aidand sul külvata.“ Peremees vastand: „Mis sa lobad! ma pole näind mitte ühtki inimest!“ Perenaine „pidand“ vastu, et on olnud ja on olnud — ta vaadanuvat ju ometi kaks-kolm korda. Siis nad kõnelnud omavahel kokku panna seda asja tähele. Ja ah seda ilusat vilja, mis olnud nende põllul, ah vilja! kuna teisel peremehel olnud „kõetud“ s. t. põletet nagu tulega paljaks. Siis nad omavahel arutand, et see peremees andnud igale öömaja ja igale leivatüki, kes tulnud, olgu see sant või rikas, kuna teine peremees pole andnud kellelegi kunagi ja sellel olnud aina nälg ja nälg... Peremees öelnud siis: „Vaata nüüd on tulnud aeg, kus meile tasutakse seda tagasi, ja ma tahan teha nõnda veel enam.“ Ning kui peremees läind külvama edaspidi, ta hüüdnud alati: „Jumalamees ja õnnetaat, tulge teie mulle appi!“ — Pr 111.

Kuigi esitet lood on jutustet ühenduses põlluhaldjatega, siis ei ole ometi kahtlust, et siin on tegu põhjaliku katoliku mõjuga, mis kajastub nende nii-öelda „tähendamissõnade“ kristlik-eetilisises põhitoonis. Katoliku aeg armastas „üht tundmata vanameest“ sündmuse päätegelasena oma õpetlikkes legendes, kusjuures vanameheks osutus kord mõni pühimus, kord Jeesus, aga ka jumal ise liikus sel ajal veel meelsasti maa pääl. Kajastusi sellisest „vanamehest“ leidub küllalt ka Eesti ja Läti juturepertuaaris, kõnele-

¹⁾ Vrdl. LP V 109, № 37: Külvavale mehele hall vanakene soovib „jumal appi“; külvaja peab teda kadedaks ja vastab: „küll kasvab ilma sinu jumalatagi“; hall mees ei ütle sõnakestki, vaid kaob, kuna hiljem vanamehe jälges kasvab uhke vili, mujal aga mitte kõrtki, — see vanamees olnud jumal ise.

mata veel lisaks läti jaanilaules alatasa esinevast jaani-isast ja -emast kõigi lastega.

49. Üldiste vilja- ja põlluhaldjate kõrval on leidnud erilist käsitelu Liivis veel ühe võrdlemisi isesuguse põllusaaduse ja nimelt lina haldja, lina deema = linad-äma (Pr) või lina de-kasvataja = linad kazatiji (*Pr). Juba kui minnakse külvama linu, siis valatakse tilk viina maha, sinnasamasse põllu veerde, ja võetakse ise kah üks kärakas; valatud viin antakse anniks linaemale, kes olevat ise säälsamas (Pr). Vana 90-aastane Brōska-talu peremees nurisend alati oma pojaga, et see ei tegevat enam nii, sellepärast tal minevatki linad rikki; kui poeg läind külvama, siis vanamees pärind alati järele, kas ta annab ka linade kasvatajaile napsi, ja tuletand seda meelde (Pr). Jaaniööl lina-ema tahtvat, et kõik need, kellel on külvatud maha linu, peavad tantsima ja huilgama ja jooma kogu öö; kes siis magavat, sel ta rullivat ja mähkivat kõik linad sassi (Pr)¹⁾. „Pisikene Ädu“ (keegi eideke kaks inimpõlve tagasi) jutustand, ta näinuvat selgesti, kuis käind ümber tema linamaa väikene naine, juuksed olnud tal valged otsekui lina ja nii pikad kuni maani, ta käind aina ümber põllu ja vaadand neid linakukraid; Ädu suure hirmuga tormänd koju: ta kartnud, et vast see on surm; kui ta aga jutustand nähtut kodus muile, siis teised öelnud talle, miks ta loll pole läind juurde jutlema, et see olnud linaema; ja tõesti, sel aastal Ädul olnud ka imeilusad linad (Pr 234 = S. 13 C)²⁾.

¹⁾ Küllap selle seletuse lähtekohaks on liivigi rannikul tuttav läti rahvalaul: „kes magas jaaniööl, sellel linakesed sassi kukkusid maha“ (LD 33180, 33196).

²⁾ Läti rahvaluules linade emakene esineb ainult ühes dainas:

Ise linaemakene, tule sa ka tantsima,
mida kõrgemale hüppad, seda pikem saad.

LD 28474.

Ühes dainas esineb lätis ka odraema (LD 19725).

Eestis linaemaks nimetatakse paksu kokkukasvand linavart. — „Kes lina-ema leida (lina see on mõnikord mõni lina, mis lai nagu kaks lina kokku kasvanud on), see peab teda tõiseks aastaks külvi aeaks paigal hoidma, — siis saada sellel head linad kasvama“ (H II 33, 378 c 6); „Lina ema peetagu riide kerstus, et linad ei äpardaks“ (H II 9, 190, № 56 < Haljala); „Kes lina kiskumise ajal lina ema linna seest leiab, see hoiab teda oma riide kastis, siis seisab tal alati riiete täis“ (H II 27, 527, № 35 < Palamuse); „Kui lina ema lai lina niidi kera alla keritakse, siis kasvavad teine aasta head linad“ (H II 28, 216, № 4 < Äksi); vt. ka Holmberg, Jumalauskon alku-perä 53.

KARJAHOID JA ÕITSIELU

50. Jättes puudutamata koduloomega ühenduses olevad igasugu kombes ja maagilised toimingud, mida Liivis jälgitakse sissejuurdunud traditsiooni järele väga palju veel täniseni, noteerigem siin ainult ranniku karjakasvatuse kaitsevaimud ja loomade haldjad. Need on karjaema = kõra-jema (L, Pr, V), nime pidi Triin (Pr 175)¹⁾, karja isa = kõra-iza (Pr 113 — vt. § 52, vrdl. ka Pr 127) ja karja ema tütre d = kõra-jema tidard (Pr 127), mainitakse ka veel loomade õnneema = luomõd vonjema (Kr), kes hoidvat loomi, et kõik oleks hästi ja et ei tuleks mingit viga ega haigust loomele (Kr). Üldiselt aga karjaema-isa kõigi tütardega on tõrjutud tahaplaanile katoliku pühimuste poolt, kellede nimepäevad moodustavad otsekui karjakasvatuse aabitsa, mille põhjalikku tundmist võib konstateerida veel tänapäevani (vt. kas või SjWied, LGr LXXIV—LXXVIII)²⁾. Iseäranis suureviisiliselt on pühitsetud ja pühitsetakse osalt nüüdki kevadist karja väljalaske päeva, milleks on traditsiooniliselt jüripäev ja mille tõttu on tekkinud isegi kummaline haldjanimetus jüriema = jüfikš-äma (*Pr 229 — vt. § 55). Ometi mäletatakse ka veel, kuis vanasti palutud karja väljalaskmisel just nimelt karjaema: „Karjaema, säh, ma annan oma elajad sinu kätte, kaitse ja hoia neid, nii et ma saaksin sügisel puha tervelt kätte“ (L). Kuna liivlase karjamaaks on ranniku mets ja võsastik, siis pole ime, et karjahaldjad seginevad m e t s a -

¹⁾ Karjaemaks nimetatakse ka kuuske, mida ehitakse riidehilpega jüripäeval, kui kari lastakse esimest korda kevadel välja, ja mille ümber pannakse pulgakesi vastavalt lehmade ja lammaste arvule, piirates neid aiakesega, — sellega taoteldavat karja püsimist üheskoos suve jooksul (V). — Harilikumalt sellist kuuske nimetatakse küll jürivitsaks = jüfikš-jõtaz (Kr, Pr), vt. ka § 55.

²⁾ Samasugune seisukord on Lätis ja Eestiski. Lätis mainib ainult P. Einhorn loomadeema (lopu mäte) kõrvu Maarjaga, ühes dainas nimetatakse Maarjat ka piimaemaks (piena mäte):

Armas Maarja, piimaema, anna mulle oma häd,
las piimakene loomel joosta nagu Maarja allikast.

LD 29181.

Muidu aga esineb igalpool läti rahvaluules „lehmade Maarja“, „hobuste jumalakene“, Laima (nagu liiviski „loomade õnneema“) või igasugu katoliku pühimusi (šm, LM 37—38). — Eestis karja isa figureerib teatavasti ainult Kraasnas (Kallas, KrMr 79, 81, vrdl. lhk. 85 „laudajumala“), mujal valitseb täielikult katoliku terminoloogia (Eisen, EM II).

haldjatega, veel enam, et metsahaldjate üheks tähtsamaks tegevusalaks ongi just nimelt karja ette hoolitsemine, nagu selgub järgnevast loost kui ka metsahaldjate käsitelust (vt. § 52—53).

KARJAEMA KAKSTEIST TÛTART (S. 14 A)

Karjaema nähtud kord metsas. — Keegi vaeslaps olnud metsas karjas. Lehmad söönd kõik ilusasti koos ja laps uinund magama, ärgand üles, tõstnud pää ja — või sa mõistad — lehmad söönd ikka veel samas kohas. Und pole enam tulnud, ta magand juba küllalt. Siis ta olnud nii ärkvel ja näind, kuis ümber nende lehmade käind üks pisikene madalavõitu naine, valge räätt pääs, valge suurräätt ümber ja karjavits käes. Niipea kui tahtnud see suurim ajeleja lehm minna — nii nagu vahel on ju selliseid ees ajelevaid lehmi, — kohe naine andnud sellele vitsaga mööda jalgu ja keernud lehma tagasi nii kergesti nagu... Siis see tüdrukukene tõusnud üles, et vaadata, kes see selline on. Aga kohe naine rutand joostes üha metsa poole, haarand maast rohelise sukavaka omale käevarde ja joosnud ära, hüüdnud veel kaks korda: „Mul vaja rutata, mul vaja rutata!“

Metsas karjatand ka teise talu poisikene oma lehmi, ja sellel kadund lehmad ära. Need lehmad tulnuksid nagu selle pisikese plika manu, mõned olnud metsast juba väljaski, olgugi et mõlema karja vahel olnud suur laan. Aga see pisikene võõras naine keernud kõik need lehmad tagasi, ja karjapoisikene öelnud, ta saanuks muidu peksta — tal olnud väga kuri peremees. Pisike naine öelnud: „Ma ju teadsin seda, sellepärast ma ka ruttasin.“ — Poisikene nutnud nimelt nii väga, naine siis jutelnud temaga nõnda.

Väikene karjatüdruk pole kõnelnud sellest loost kellelegi, kuid mõtelnud endamisi, et teisel päeval ta ei tohi minna enam sinna kohta, päst tuleb taas see võõras kaitsja. Kuid ometi ta läind samasse niitu ja arutelnud siis: „Aga imagama ma nüüd ei heida.“ Uni tulnud ent pääle ja tulnud. Küll tüdrukukene mõtelnud ja tahtnud valvata, kust poolt see võõras tuleb, kuid uinund siiski ja lehmad söönd jällegi rahulikult paigal. Tüdruk ärgand taas üles ja luurand üha, kust küll tuleb see karjus. Jah, sääl tulnudki talle manu see pisikene naine säätsamast jõekaldalt, löönd kolm korda vitsaga ja öelnud: „Mis sa mind vahid? ma tean ja näen ju küll, et sa mind luurad. Kui ma ei aidanuks sul karjatada tänavu suvel, siis sinul küll nahka poleks enam luude pääl, saanuksid peremehelt peksta nii et... Kuid sinul on läind tänavu hästi, sest et olen aidand sul karjatada. Mul oli kahju sinust ja sest poisikesest ja paljudest, paljudest muist karjalastest, kelledele olen olnud abiliseks.“ See plika küsind siis: „Kust Teie olete?“ Ta vastand: „Meie oleme j u m a -

last saadetud avitama pisikesil vaeslastel karjatada metsas lehma, meie kodu on metsas ja meie oleme karjaema tütre¹⁾.“

Siis see võõras öelnud karjalapsele, tulgu see talle kaasa vaatama ta kodu. Säälnud nii imeilus pisikene tuba sel karjaemal, väga ilus äid ümber, lilli, marju ja õunu. Ta andnud ka plikale neid õunu ja seletand, taati-memme ei olevat kodus, tupp ta ei tohtivat plikat viia. Neid olevat kaksteist öde, karjaema tütreid. Muud tööd neil polevat teha, kui aga aidata vaeslastel lehma karjatada — neid olevat kuus öde, kuna teised kuus ajavat taas haigusi karjalaste mant ära ja saatvat minema kõik õnnetused, — kui paljusid ei söõnuks muidu ussid ära või kiskund igasugu linnud, kuid taevataat saatnuvat neid valvama ja toovat neile puha kätte, mis elamiseks vaja, toitu kui ka riideid. Pisikene karjatüdruk palund, et teda ka sinna võetaks, kuid see vastand, et ta omast pääst ei teadvat ütelda, nad arutavat seda läbi.

Siis karjaplika tulnud oma karja manu tagasi. Lehma selle aja magand ilusasti maas. Tüdruk andnud perenaisele ka ühe neist õuntest, ja perenaine öelnud, nii magusat õuna ta ei söõnuvat veel eluilmas... „Noh, ja nüüd vaat ei tea enam edasi, kuid säälnud siis pärast on olnud.“ — Pr 127.

KARJA TRIIN KARISTAB HALBU KARJUSEID (S. 14 B)

Karjaemast jutustaja kuulnuvat natuke jah küll. — Kord olnud metsas karjas ühel peremehel plika, teisel poisikene. Nii nad hulland säälnud kahekesi, nagu need noored vaat ikka on — valalevad ja jandavad. Säälnud olnud pähklaid kah, noh nemad läind „pähklaisse“. Lehma söönd kogu aja väga ilusasti paigal nii et... Ja kuna need lehma söönd nüüd nõnda paigal, siis need karjused heitnud raasukeseks magamagi... Säälnud aga keegi nõnda kibedasti „raband“ s. t. virutand neil vitsaga mööda tagumikku, et nad ärgand silmapilk. — Olnud selline vanaldane naine, seisnud nende man, kui nad ärgand, ja öelnud: „Ah mina pean olema teil karjuseks kogu päeva! Mina pean minema muidki karjuseid vaatama, — mitte üht karja pole metsas, mida ma ei peaks nägema. Minu nimi on karja Triin.“ Ning nii suured olnud temal need hambad ja küüned, et neil kahel lapsel olnud nõnda suur hirm, et nad joosnud ilma loometa koju. — Niipalju siis jutustaja teadvat karjaemast. — Pr 175.

¹⁾ Siin jutustaja läks segi: kuna ta enne kõneles ikka karjaemast ainsuses, siis siirdus ta nüüd karjaema tütreile mitmuses (vast küsimise mõjul: kust Teie olete) ja ütles paralleelselt ka metsaema tütreid, pärast öiendas, et (NB) seesama ju see karjaema olnudki. — Nõnda osutab seegi seik karja ja metsa haldjate ligidast sugulust liivlaste teadvuses.

51. Liivi poiste suvise argielu romantiliseks vahehetkeks on öine öitsielu tukkivas laanes leegitseva öitsitule ümber. Sääl on jutustet ja sääl on juhtund kummalisi asju. Isegi oma erilisi haldjaid teatakse olevat salapärasel öitsil — öitsiema = piegil'-jema (Pr <lt pieguļa 'die Nachthütung, der Beischlaf', Ulm) ja öitsiisa või -taat = piegil'-iza ~ -tõti (Pr) oma poeegega¹⁾. Nende tegevusest jutustetakse järgmist.

ÖITSITAATI-EMA HOOLITSEVAD ÖITSILISTE ETTE (S. 14 C)

Kord kevadel öitsilised magand tule veeres Uндžõb-niidus (Pr). Ja nüüd ühel nendest — see olnud kõige pisem — suur „hame“ s. t. kuub vajund päält ära. Keegi teine taas olnud veel ärkvel ja näind, kuis — ei tea kust tekkind — selline väheldane naine laotand poisikesele kuue jälle ilusasti pääle ja nagu sellise roheline teki kah veel laotand üle. See teine öitsiline pole öelnud sõnakestki, vaid piilund tasa. Aga koidikul kui kõik ärgand üles, et ratsutada koju, siis ta jutustand, mida ta näind. Ja see pisikene poiss ise seletand, hommikupoole ööd tal olnud nii soe, et ta olnud ärgates higine.

Nad ratsutand koju ja kõnelnud, mis nendega juhtund sel ööl metsas. Siis vanaisa ütelnud, et see olnud siis ju see öitsiema, see alati olevat sääl juures; kui tema vanasti käind öitsil, siis juhtund kah midagi sellist. Ja vanaisa jutustand siis oma loo. — Nemad taas mängind tule veeres kaarte, olnud veel eha aegu õhtul, et võind näha. Sääl tulnud nende manu mees kahe poisijõmpsiga ja öelnud: „Või teie häbematud mängite siin kaarte, kuna mina pidin oma poeegega päästma teie varssu, hundid kiskunuksid teil need mõlemad varsad ära!“ Siis öitsilised joosnud vaatama. — Jah, hundid olnud säälsamas, kuid pole saand varssele midagi teha. See mees öelnud: „Kuid nüüd kui teie tulete õhtul taas öitsile, siis tooge mulle napsi.“ Öitsilised küsind, kust neid saaks siis kätte, kuhu panna, et napsi saab kindlasti, — ise olnud teised rõõmsad veel. Siis ta vastand: „Teie meid üles juba ei otsi, küll ma otsin teid üles. Kus teie olete, sinna tulen ka mina.“

Poisikesed läind häämeel koju ja jutustand, kuis olnud, et nüüd on õhtul napsi vaja. Noh, siis nad päeval muretsend ja

¹⁾ Ka lätlased laulavad öitsist kui mingist personifitseeritud olevusest (LD 30091—30094, 30162) ja tunnevad A. Bielensteini järele öitsiema (pieguļas mäte — vt. šm, LM 41), kuna LP mainib öitsiliste ema (pieguļnieku mäte — vt. LP VII 313—318), paaris dainas esineb ka veel hobuste ema (zirgu mäte — LD 29946, 32499), mis võrdub hobuste Laimale (LD 32501, 32632 — vt. šm, LM 41).

viind palju napsi. Vanainimesed öelnud, see olevat vaat õitsililil see taat, vanasti säälaanes hundid murdnuvat maha ühe poisikese, kes olnud õitsil, — küllap see ise olevatki, küllap ta kasvand vahepääl suureks meheks. Õhtul viidud siis napsi, üks perenaine küpsetand sooja leiba ja siis viidud piirak kah veel. Ning vanad õpetand: kui ka kedagi ei tule, jäetagu annid sinna tule veerde. Aga niipea kui õitsilised hakand sööma õhtust, kohe nad olnudki sääla. — mees ja kaks poisikest ja väheldane või selline keskmine naine. Ja siis see mees joond viina, söönd leiba ja öelnud, nüüd tal olevat taas hoogu hunttega tapelda ja rebida nad lõhki. Pärast seda nemad läind taas minema oma teed. Aga sellest ajast päälle pandud alati kevadel esimest korda õitsil olles midagi anniks tule veerde — olgu siis leiba või klaasiga viina — kui aga midagi oleks mis tahte. Nõnda tehtud veel jutustaja enda nooruspäevil ja tehakse — mine tea — vast nüüdki veel. — Pr 233.

METS, PÕÖSAD, LEHED, MARJAD, SOO

52. Meri ja metsad lahutavad Liivi ranniku külad muust maailmast omaette tervikuks, merel ja metsas elab liivlane ning võidab neilt püsiva tööga elu ülespidamise, — meri ja mets on tõusnud siis arusaadavalt ka liivi rahvaloomingus silmapaistvaimale kohale ning moodustavad liivi usundis iseäranis palju viljelatud ala. Aga seda mitte ainuüksi Liivis, vaid üldse ju vesi ja mets on looduspõlve elu lähtekohti, mis kajastub vastavalt väga paljude muudegi rahvaste usundilises loomingus. Ning kuna veest ja metsast hargneb laiali kõige mitmekülgsemaid eluniite ja põlvneb nii palju praeguse elu algeid, siis ei ole ka mingi ime, et just vee ja metsa haldjate maailm valgub kõige laiemale ja ebamäärasemaks, kui seda ühegi muu haldjate-rühma man märgata. Nõnda see pole mitte ainult praegu ununemise või uuemate mõjutuste tõttu, vaid nõnda see on olnud arvatavasti alati enam-vähem vankuv. Vaevalt kunagi on olnud täitsa kindlaid piirjooni või mingit pedantset klassifikatsiooni vee ja metsaga ühenduses olevate igasugu üliloomuliste olevuste vahel, sest vesi ja mets on aina selleks töötet maaks või Eldoradoks, kuhu asuvad meelsaimini teotsema kõiksugu massifantaasia loodud kujud ja olevused... Ning sellepärast tuleb käsitleda neid ka mitmest vaatevinklist.

Aga hoolimata metsa suurest rollist massiloomingus, — liivi metsa-mütoloogiast on meil seni teada siiski ainult üks-

ainukene Saarimaa poolt üleskirjutet sõna (Vir 92) — *metsarahvas* (Pr), millele ei järgne mingit vähimatki seletust ega kirjeldust, vaid Saarimaa lisab omaltpoolt otsekui lohutuseks juurde üksi lakoonilise fraasi: „*Sedagi on olemas*“. Ning see ongi siis kõik seni teada olev materjal liivi metsahaldjate kohta! Ometi nad väärivad suuremat tähelepanu, sest liivi metsahaldjate pere iseendast on säilind veel täniseni võrdlemisi palju elavamana ja isegi terminoloogias kaugelt kirjumana, kui seda ainult nimepidi mainitud „*metsarahvas*“.

Reljeefflikuim ja parimini püsind kuju liivi metsahaldjate hulgas on *metsaema* = mõtsa-jema ~ mõtsa-äma (L, Sr, Kr, Pr, V), kelle pärisnimeks teatakse olevat *Lott* (Pr 211), kellel on sageli *lapsi* (Pr 83, Pr 84, Pr 127, Pr 211) ja oma *mees* (Pr 86) — *metsaisa* = mõtsa-iza (Pr 77). Edasi metsahaldjate nimetusina esinevad *metsajumalad* = mõtsa-jumald (Kr, V), *metsahinged* = mõtsa-jëngöd (Sr — „vanasti usutud ka metsa-hingedesse“, Sr) ja kõige sagedamini *metsarahvas* = mõtsa-ro'uz (Kr, Pr, V), öeldakse ka *metsaveljed* = mõtsa-velid (Pr 79), tihti esineb lihtsalt *metsamees* = mõtsa-miez (Pr 77, Pr 86, Pr 113, Pr 131), kord *metsapoiss* = mõtsa-pois (Pr 79), *metsainimene* (haldja tähenduses!) = mõtsa-rišting (Pr) ja isegi oma kuning = kënig (Pr) on metsarahval olemas (Pr 86).

Tihti aga peituvad nendesamade nimetuste taga hoopis teised mõisted kui haldjad. — „Metsarahvaks“ nimetatakse ka igasugu metsas asuvaid röövleid ja mõrtsukaid (Ii, Sr) või mingipärast metsa varju põgenenuid, näit. väeteenistuse eest kõrva hoiduvaid ehk nn. „ärakarand“ liisupoisse (Kr 179), millest on tekkinud isegi kõnekäänd: sa oled selline nagu metsast püütu (Ii). Teiselt poolt „metsarahva“ all mõeldakse ka kõiksugu metsas esinevaid kolle ja kummitusi. Järgnevad päätükid näitavad, et mets on tähtsaks tegevusalaks surnuile, iseäranis veel metsa hukatud lastele ja „külmkingele“, kogu kuradi kompaniile, hallelile ja muile tõbedele, muidugi kummiteleb sageli ka raha metsas jne. Kõige selle tõttu hajuvad mõnikord erimõistete piirjooned niivõrd, et nad seginevad üksteisega või sulavad ühte: metsarahvaks nimetatakse näit. hukatud lapsi (Sr) ja külmkingi (Pz 6, Ii), kuradi eufemismiks on muude hulgas metsamees (L, Pr), ja NB üldse see ristiusu impordeeritud kurat on tungind

tihti algupärasemate metsahaldjate asemele või sulatand need enda nimesse, nagu selgub alamal kuradi üksikasjalikuma käsitelu puhul (vt. VI päätükki). Aga veelgi enam: metsahaldjatega on seginend mitmed muudki haldjad ühiseis funktsioones, nii et lõpuks ei teata enam üldse, millise just haldjaga on õieti tegu (vt. § 80): kas see on nüüd tuuleisa või metsaisa (Pr 77 = S. 86), kas maarjaema või metsaema (Pr 144 = S. 22), veevaim või metsamees (Pr 113 = S. 22), — olgu mainitud möödaminnes, et isegi meres elutseva näki kõrval esineb ka metsanäkk (Kr — vt. § 73). Iseäranis palju ühist on metsa- ja karjahaldjail (liivi karjamaaks on ju ikka veel nagu vanastigi lihtsalt küli ümbritsev mets), ja sellepärast nad esinevadki pahatihti kõrvu paralleelselt (näit. Pr 113, Pr 127, vrdl. Pr 211); karjaga on tegemist lõpuks isegi metsas asuvail päkapikulasil (Kr 158 = S. 34). Näitena, kuivõrd ähmane ja kindlaks-määramatu on sageli loo päätegelase isik, esinegu järgmine muistend.

VÕORAS MEES ENNUSTAB LEHMADE UPPUMIST (S. 22)

Üks õitsiline ratsutand koju hommikul vara ja näind, kuis üks mees sumand mööda liivakangrute vahelist vesist soont, olnud suur pikk mees, roheline mantel seljas, pikk piits käes, ja pekselnud üha piitsaga vett sõnades „siin upub! siin upub!“ ja nii ikka edasi neli korda. Poisikene ratsutand heitunult koju. Ja sellessamas soones uppundki ühel peremehel neli lehma ära. — Selline veevaim see siis olnud, või ei, see olnud ikka metsamees jah, sest ta olnud ju roheline. (Hilisema järelepärimise pääle jutustaja seletab: see roheline mees olnud va karja isa, va veeisa...). — Pr 113.

53. Metsahaldja ja nimelt metsaema esimeseks ülesandeks on hoolitseda metsa ette (Sr). Et hein ja puud kasvaksid hästi, selleks on metsajumalale ka ohverdet — pandud metsa mingi and = zied (Kr); isegi kui metsas söödud, siis jäetud ikka sinna kohta mättale võileib või vähemalt suutäiski metsarahvale roaks (Pr). Metsaema valitseda on kõik metsaloomad (Pr) ja linnud, keda ta loetleb (Sr 117). Sageli metsaema aitab häid inimesi, eriti karjuseid ja vaeslapsi (Pr), säeb mehele perenaise tütre ja arstib selle laiskust (Pr 211), tuleb appi metsaniidul riisuvale heinalisele vihma eel (Pr 144) ja juhatab eksinuid õigele teele, mõnikord aga ka just vastuoksaks — metsaisa või metsamees otse eksitavad inimesi ära sügavasse laande (Pr 77, Pr 131 —

eksitamisest ligemalt vt. kuradi päätükis). Metsaema ise ja üldse kogu metsarahvas oma olemuselt on inimkujulisi, loomaks ega linnuks nad ei moondu, ainult karjuvad vahel küll otsekui linnud (*Pr). Eriti kevadel metsiti on kuulda iseäralikku huilgamist, — siis metsaema või selline metsainimene käib huilates ümberringi; kes huilgab talle vastu, kuid ei huilga just ta meele püraaselt, sellele ta saadab vahest mingi haiguse selga; kes huilgab aga vastu talle meelepüraaselt, sellele ta halba ei tee (*Pr)¹⁾.

Metsarahvast on nähtud mitu-setu korda ja tihti nad on heidutand ära kuremarja korjajaid (Pr). Metsarahvas elab metsas täitsa nõndasama nagu meie, ristiinimesedki; mõne inimesega nad kõnelevad kah, kuid kõigiga küll mitte; nad teadnud ütelda, et säält ja säält tuleb tuul, ennustand tormi jne.; nad söövad niisama metsavilja, talviti nende käsi käivat üsna halvasti; nendel on oma täielik majapidamine, oma kari, suured sinised lehmad (vrđl. mere sinilehmi!), oma riigid, kuningad ja isegi oma vanglad; sellised puud, mis on seest õõnsad, lepad, saared jne., need on nende elumajad, puuõõnsusis nad asuvad, sellepüraast nad ongi nii pikad ja peenikesed; tahab keegi raiuda maha seda puud, kus metsarahvas elab õõnsuses, siis nad nutvat kibedasti, kaebavat ja ütlevat, et nad olevat nüüd paisatud lagedale ulualuseta samuti kui inimesed (Pr). Kogu metsarahvas üldiselt on peenikesed ja pikad, roheliste juuste ja pääga, peenikeste jalgega; sageli nähtud sellist meest hüplemas mööda Suur-sood, roheline kübar pääs ja piits käes; nähtud ka naisi, neil taas olnud käharpää (Pr). Iseäranis piltlikult kirjeldet on metsaema välimus: tal on põll kuuseokstest, kübar tammelehtest, kleidid-jakid iga-sugu lillest (Sr 117); tema ise on üldiselt ikka selline roheline, pää otsas otsekui mätas, juuksed lahtiselt laialt (Pr), kord jäme naine, imevalge särk seljas, käes ilus valge reha (Pr 144, vrđl. maarjaema), kord väga kõhn naine väga suurte ja peenpeenikeste juustega (Pr 83), kord küürakas eit pika nina ja küüntega, juuksed allapoole põlve (Pr 211). Kui lapsed läind metsa sigu karjatama (jutustaja ise ka), siis vanainimesed öelnud ikka, kui

¹⁾ Vrđl. Eestis: „Kui keegi kuuleb metsas halgjad rääkima ehk laulma ja teda järele haugutab, tema sõnu kordab, siis jääb see inimene haigeks“ (H II 53, 536, № 752 < Simuna). — Üldisem liivi rannikul on küll arvamine, et kevaditi metsas huilgab hall ehk külmtoibi, sageli kurat, kord ka järvevaht Ants (vt. § 62), vt. külmkinga huilgamist § 100 ja 108.

lapsed peaksid nägema metsas mõnd vana inimest, siis ärgu sõimaku, pahandagu teda ja ära kah ärgu põgenegu, vaid ajagu temaga ilusasti juttu, kui ta vast hakkab neid kõnetelema, — see vahest on metsaema ise või õnneemad, kes kah liikuvat sageli metsas (Pr). Noh, jutustaja lapsena läind kord koos teistega metsa seole ja kohand vananaise, kes istund kannul ja ähvardand võtta ära kõik pörssad, — kus lapsed pannud plagades ja töinates koju, et metsaema ähvardand võtta neilt pörssad; mindud vaatama: jah, kannul istund selline pool-lollakas kerjusnaine, va Nabag Mafi, — vot sul vahest metsaema! (Pr) ¹⁾.

METSA LOTT OMA LASTEGA KARJATAMAS (S. 22)

Asi olnud nii. Tämšt-talus (Kl) olnud selline laisk pere-tütar — ilus, noor ja puha, aga laisk, hommikuti pole saadud teda kuidagi üles. Tüdrukul olnud peigmees teinepool Kuolkaküla, kuid tüdruku ema pole hästi tahtnud, et ta läheb mehele, ja ütelnud poisile, et ta ei luba abielluda. Poiss jällegi tahtnud tüdrukut koledasti ja pärand emalt, miks see siis ei luba. Ema vastand, ta ei saavat ütelda seda viga.

Noh, poiss läind koju. Sääl juhtund talle teel vastu hommikul vara üks vana naine ja küsind nii: „Kus sa käisid, mu poiss?“ Poiss jutustand siis vananaisele, võõras see küll olnud, kus ta olnud, et ta olnud Tämšt-talus kosjas, ent ema pole luband talle tütart, et olevat üks viga. Vanaeit seletand, tema ju seda viga teadvat, seda tüdrukut ei saadavat hommikul vara üles, kuid küll tema avitavat, võtku poiss päälegi see tüdruk. Ta öelnud: „Täna õhtul kohe sa mine kosja, ära ole laisk, ja mina lähen ütleva tüdrukule, et ta kindlasti sulle tuleks.“ Poiss küsind siis: „Kes sa siis selline oled?“ — Tema olevat m e t s a e m a ja tema tahtvat olla abiliseks kõigile häile inimesile, kuid halbu inimesi, neid ta ei võivat nähagi.

See tüdruk riisund sel päeval põllul rukkikõrt. Tema manutlnud võõras naine ja öelnud: „Kui sinu juurde tuleb su peig-

¹⁾ Nagu Liivis nii ka Lätis ja Eestis metsahaldjad on olnud elujõulised muist haldjaist ja hoidund massimälus paremini alal. — Läti dainades metsaema esineb mitu-setu korda, paaris dainas ka metsaisa (LD 2675, 30489). Parima üleyaate läti metsahaldjaist annab K. Kasparsons oma artiklis „Mets ja nurm“ (Püns II 57—63, 1892. a.), kus ta kirjeldab ka „metsaneitseid“ ja „metsamehi“, ning nende riietust; vt. veel šm, LM 48; šm, LPT 51; Zeiferts, LRV I 209; LP VII 336; KV 1921, № 10—12, lhk. 51. — Eesti metshaldjaist vt. Eisen, EM I 78—80 ja EÜSA III 83—85; vrdl. ka M. Veske, Jahresber. d. GEG 1885, lhk. 208—239 (sama eesti keeli EKMSA XII—XV) ja Jung, Kodu-maalt VI 55—56.

mees, siis võta vastu, ära saada tagasi.“ Tüdruk seletand, tema ju läheks, ent ema ei lubavat, sest teda ei saadavat hommikul unest üles lehma lüpsma. — Vastand, ärgu muretsegu, mingi aga pääle, küll tema aitavat. Tütar kõnelnud emale kah, et nii üks vana naine jutelnud temaga põllul. Siis ema mõelnud, oi mind taevas, see nüüd tõesti metsaema olnud, kes siis muu selline olnuks — selline pikk nina olnud sel naisel ja küür seljas, pikad küüned, nagu tütar järele vaadand. Noh, õhtul poiss olnud säääl, ja mis siis muud, kui tehtud pulmad.

Talve otsa kõik läind hästi. Ema alatasa hommikuti vara joosnud mitu-mitu versta väimehe manu vaatama, kas tütar on üleval. — On üleval! vahvasti läind kogu talve. Aga siis tulnud kevad, suvi, vaat see lehmade varajane lüps, — siis olnud halvasti, noorik pole saand enam õigel ajal üles lehma lüpsma. Need lehmad käind neil lahtiselt niisama mööda metsa, ja kõik imetelnud — lehmad alati õigel ajal lüpsiks kodus! Säääl juhtund aga nõnda. — Ühel ööl, nagu ju on, mehed olnud võrkega merel, pole olnud kodus, ja nüüd, noorik peaks tõusma üles, lüpsma neid lehma, aga näed, pole saand ega ole saand. Ja siis tulnud uksest sisse üks naine (üüriliste naised ju näind seda selgesti) ning nii kui on pannud... tekk päält ära ja plaksti tagumikku, nii et küüned jäänd liha sisse kinni — paar nädalat mis veel olnud punane kogu see kints. Virutand nõnda ja öelnud: „Ah sina võtad mind narriks! Minu plika on sinul karjuseks, aga sina ei tõuse üles! Kuipalju mina pean külmetuma sinu pärast! igal hommikul ma külmen ja ootan sinu lehma metsa ja nõndasama minu lapsed külmetuvad (küllap nad säääl metsas siis lehma vastu võtmas on), — mis minul oleks viga magada oma kodus! Vaata et sa selle eest koad mulle uue seeliku!“

Siis perenaisel uni olnud nii ära, et pole jäänd enam kunagi nõndaviisi magama. Ja perenaine kudand sügiseks seeliku, hirm ju olnud, kuid pole teadnud, kuhu nüüd panna see seelik. Märdisõhtul ta tulnud ise seelikule järgi ja ütelnud: „Kuipalju mina olen sinu eest hoolitsend! minu läbi sa said mehe ja minu käest oled saand nii palju abi...“ — niipalju pahandand nii et... Siis nad eland rikkasti, ja perenaine olnud selline mis ime. See naine ütelnud kah, et tema on metsaema, vana Lott nimi, ja las aina perenaine ajagu lehmad lahtiselt metsa — küll tema lapsed neid karjatavat, et tema alal, metsas, neile õnnetust ei juhtuvat, kui ta järele vaatavat. Nii pikad juuksed olnud sel metsaemal, et allpool põlve. Ja kogu „ea“ sel perenaisel lehmad olnud karjusega metsas, kuid tulnud ikka lõunaks õigel ajal koju. — Nõnda jutustand seda lugu vana Nittõl-talu (Pr) perenaine paarkümmend aastat tagasi. — Pr 211¹⁾.

¹⁾ Ei ole kahtlust, et siin metsaema isikut on mõjutand tugevasti muinasjuttude õnneema — pika nina ja küüntega eidekene, kes iseäranis loo algupoolel esineb temale nii omaseis situatsioones.

METSÄEMA AITAB HEINALIST (S. 22)

Üks vana naine riisund metsas heina. Vihm tulnud üles. Naine rutand, palju suutnud, läind heinakandamiga tõtates ja kukkund kõigega küüni man maha. Läind teist korda, — nagu teine rehavars olnud silmade ees, nagu olnuks veel keegi teine. Ja naine mõtelnud, mis see siis nüüd on. Pikne juba pörutand... — mõistad, nüüd naine näind veel teist naist, kes toond suurt sületäit heinu ja ütelnud talle: „Ära karda, ma tuln sulle appi, sellepärast, et sul kodus mees on haige.“ Muud mitte midagi. Läind jällegi ära — ilus valge reha olnud, ise jäme naine, imevalge särk seljas, seelik olnud üles pistetud, nagu naised käind ikka vanasti. Öelnud veel naisele: „Ära vaata minu järele midagi, — selleks ma olen, et minna appi neile, kel vaja.“ Naise mees nimelt olnud haige juba enne ja sellepärast naine pidandki tulema heinale üksi. Siis need vanad naised arutand ühel matusel: kas see nüüd olnud metsaema, või see nüüd olnud maarjaema — pikad ilusad juuksed olnud sel naisel. — Pr 144.

METSÄEMA LOETELB LINDE (S. 22)

Kord va Pjedad Jañi läind metsa puid raiuma. Saand metsa, ta kuulnud võõrast häält kõnelemas. Ta läind hääle järele ja tulnud ühe kuuse alla, kuulnud, nagu hääle kõneleks sellelt kuuselt, vaadand üles, kes see kõneleja siis on, ja millist imet ta sääl siis näind ning kuulnud! — Sääl ülal istund metsaema linde loetelles — mitu lindu loetelnud läbi, nii mitu käbi visand maha. Kõige enam mees vaadelnud ta riideid: põll olnud kuuseokstest, pääs olnud tammelehtest kübar, kleidid ja jakid „mingi-ei-mingit“ s. t. igasugu sorti lillest. Metsaema hüüdnud: „Mida sa siin imestad! mina olen metsaema. Kui sa mind ei näinuks, siis hiiglamees = milzömiez (< lt milzis) sõõnuks su ära!“ — „Aituma sulle, hüva metsaema!“ lausund Pjedad Jañi ja läind oma teed. — Sr 117¹⁾.

POISS LÄMMATAB METSÄEMA POJA (S. 22 + US. 20)

Kord keegi üleannetu poiss teind tule sellise suure seest tühja lepa õõnsusse, las see suits tulgu välja muist aukest. Siis

¹⁾ Metsaema, metsaisa või lindudeema kutsub linde nimepidi lätigi dainades — vt. LD 2675 ja 30623. Vrdl. ka P. Bērziņš, Latviešu teikas iz Malienas II 18 (Idalāti jutustusi), kus kirjeldetakse, kuidas ilus ja õitega ehitatud metsaema eland pärna õõnsuses, keskööl kogund pärnale kõik metsaloomad ja -linnud, kelledele metsaema juhatand nende töö ja saatuse, kütidki toond ohvreid metsaemale; hiljem pärn raiutud maha ja asemele ehitet kirik, mille metsaloomad aga hävitand öösel ja läind ära ühes Metsaemaga.

metsaema öelnud, poiss teinuvat tule just tema toa ukse ette ja suits tulnuvat välja aknast nii nagu... Ja metsaemal üks poeg lämbund ära, pole võidud päästa. Siis see metsaema nutnud ja hoiand. Sellele poisile ta pole saand teha muud, kui „pannud“ (manand, määrand) ainult nõnda, et sel poisil põlegu juuksed ära otsa päält. Nii juhtundki, ja juukseid pole kasvand poisil enam kunagi otsale. Selline sort inimesi olevat veel praegugi, kel pool pääd on paljas, otsal juukseid pole olemaski. — Pr 84.

METSAEMA JUUKSED (S. 22)

Keegi naine olnud metsas niinel, pärnaniini kiskumas. Sääla kuulnud, kuis keegi nutnud nii väga peenikese häälega. Ta mõtelnud, et tõega vaja vaadata, mis sääla on. Ja ta silmand ühe väga kõhna naise väga suurte juustega, kuid need juuksed olnud puu okste küljes kinni. Naisel olnud nii hirm, et ta tahtnud põgeneda minema. Kuid see kõhn naine hoigand järgi: „Ära põgene, ära põgene! ma olen juba peaaegu terve nädala puu juures kinni.“ — See olnud metsaema. Olnud suur torm, ta parajasti hällitand oma last, puhund tugev tuul, tal olnud väga peenikesed juuksed ja need jäänd puu okstesse kinni. Ning metsaema palund naist, päästku see tal juuksed valla. Siis naine ka harutand juuksed lahti, ja metsaema öelnud: „Ma muud sulle midagi ei soovi ega või anda, kui ainult annan sulle hää õnne kaasa. Sinul on üks lammas, sellel sigib nüüd iga aasta kaksikuid, kasusi su lambaid ei murra (vaat vanasti olnud ju palju hunte), nad võivad minna hundist mööda, kuid hunt nende pääle ei vaata kah mitte.“ Ning nõnda olnudki. Ta ju olnud metsaema — külalaps ta siis „teadnud üle kõigi loomade“, nõnda meil vaja mõelda. Metsaema last seekord sääla pole olnud, — see läind vast ühes muude lastega koos tuppa, kuna ta mees läinuvat kogu kuu pääle kodust ära. — Pr 83.

METSARAHVA SINISED LEHMAD (S. 22)

Kelgi karjanaisel lehmad kadund metsa ja ta läind neid õhtul otsima. Ta astund liivakangrute vahelise soone veert mööda ja näind, kuis öösi söönd soones lehmi. Ta arvand, need ongi tema lehmad, ja läind ligi, kuid pole olnud — hoopis suured, sinised lehmad söönd soonikus. Ja ümber nende lehmade käind karjus — poiss, roheline kübar pääs, piits käes, pekselnud piitsaga aina mööda vett. Karjanaisel hakand selline hirm, et ta joosnud koju tagasi, las tulgu teised ka vaatama. Kuid peremees vastand: „Keegi ei tohi minna: need on meie endi metsaveljed lehmad. Kes sind saatis kell kaksteist südaööle lehma otsima!“ Peremees teadnud, et metsas on ka metsarahva

lehmi. See karjatav poiss olnud üks neist metsapoistest, kes löönd piitsaga ikka vastu vett pliukst ja pliukst, et olnud selgesti kuulda. — Pr 79 (vrdl. Pr 113 — vt. § 52)¹⁾.

METSARAHVA VANGIKODA (S. 22)

Keegi mees läind poisikesega koos metsa puid raiuma. Üks naine istund tee veeres, juuksed laiali lahti, ja nutnud. Mees küsind, mis tal viga? — Tal olevat suur häda. — Noh, vast võiks päästa? — Jah, võiks küll, kui aga oleks nii kaastundlik ja kuulataks teda. — Oh, mees vastand, mis ta võib teha, seda ta teeb, kui ta vaid saab aidata teda. Ja siis see naine pärand, kas mees ei võiks saagida maha seda suurt mändi, aga just maatasa — see olevat vangla, see pedajas, ja tema mees olevat pandud sinna üles kinni, sa näed, kaheks kuuks. Mees oma poisikesega raiund puu otsekohe maha, ja säält tulnud välja siis see mees, ning olnud küllalt veel muidki vange säält sees, selles puus. See mees ütelnud nii: „Praegu ma kohe ei saa tasuda sulle, kuid kuu ajaga ma olen käind oma isa maal ära ja siis ma sulle tasun, kui tulen tagasi.“

Ja sa kuuled, kuu aja pärast tema toond oma isa riigist sellise hobuse kui pilt, sidund väljaspoole talli ukse külge kinni, ja mees pidand ehitama selle hobuse jaoks kohe ka uue talli. Mees ise muretsend viis-kuus palki, ja kahe nädalaga tall olnud tehtud valmis nagu kell — öiti teda enamasti tehtud, need, kes säält vangis olnud, need metsamehed puha olnud ehitamas. Sinna talli pole võidud viia seda hobust, kus olnud muud loomad: metsamees ütelnud, siis hobune oleks varsti „otsas“. Nii see mees eland kogu oma ea selle hobusega: kuhu ta vaid mõtelnud, säält ta olnud — nii kiire olnud hobu. — See nutja naine olnud siis ühe metsamehe naine. Nende eneste kuning pannud nad vangi (kõigil ju on oma kuning — üks teadja, üks suurmees). Need, kes olnud säält vangis, küllap nad teind midagi kuningale vastu, — sa tead, igas riigis ju tuleb ikka mõni riid ette kah. — Pr 86²⁾.

54. Metsahaldjatega lahutamata seotud on muudki taime-riigi haldjad: nõnda nagu metsa puile rinnastuvad põõsad, lehestik ja marjad, nagu metsaga seltsib sageli ka soo, niisama nende haldjad liituvad metsa omadega ühiseks suureks haldjate rühmaks, mida tuleb käsitleda üheskoos.

¹⁾ U. Holmberg (KsVk III 48—53) oletab, et ettekujutusele metsahaldjate karjast võisid juhtida massifantaasiat ka üsna reaalsed sipelgate lehmad = teatud tõug lehetäisid.

²⁾ Öiti töö sooritamine ja mõttekiirune hobune on muidugi lihtsalt muinasjuttude rändmotiive, mida jutustaja sobitand siia muistendisse suurema efekti saavutamiseks.

Samuti kui inimesil nõnda ka kadakail on oma emad, põõsail ja puil on ema ja taat (*Pr). — Põõsaema = põõ-äma (Sr, Pr) on alt selline jäme, tihedasti okstega kaetud, päält ta jääb järjest peenemaks, kuna taat on harvemate okstega kaetud ega ole nii jäme (*Pr). Põõsaema eksisteerib nähtavasti küll ainult lastehirmutisena — on ju põõsad ja võsastik lastele aina karde- tud kohaks. Nõnda siis seletetaksegi, et häile lastele põõsaema ei tee midagi, aga halbu lapsi ta heidutavat, haaravat mõnikord kinni ja peksvat päris põhjalikult läbi kah veel, — noh eks siis see põõsaema ju ikka olemas ole, või kas ta nüüd just olemas on, aga nõnda vähemalt öeldakse (Pr). Põõsaema kaheldava ole- masolu tõenduseks jutustetakse järgmist lugu, mis ei suuda küll õieti anda talle kui haldjale kuigi palju enam usaldetavamat ilmet ¹⁾).

PÕÕSAEMA SUURE HALLI LINNU KUJUL (S. 39)

Kord lapsed karjatand lambaid sääl, kus praegu on Sīm-talu, Koštrõg- ja Pitrõg-külade vahel neis „tarades“. Lambad sõõnd väga ilusasti. Sääl olnud sellised suured kadakapõõsad, ja näed, nüüd üks oinas läind ühe suure põõsa manu ja hõõrund või sü- gand nagu pääd. Korraga säält põõsast — suur hall lind välja ja oinale selga. Kus oinas pistnud jooksu, lambad järgi ja lapsed hakand nutma. Õnneks üks mees tulnud Koštrõg-küla poolt ja see päästnud neid. Siis see suur hall lind — mees olnud üsna juures — tormand oina seljast maha põõsasse tagasi ja öelnud: „Lurjused, ei lase mind magada!“ Nii see lind hüüdnud põõsasse tõtates. Ja siis inimesed arutand: ega see muud võind olla kui põõsaema; olnuks see mingi lind, siis ta ju ei saa- nuks kõnelda. Noh, ja sellepärast siis lapsed ikka kardavad põõsast. — Pr 251.

55. Kõikjal haljendava lehestiku ühiseks kehastuseks on lehteema = li'edõd-jema (Sr, Pr). Osalt näib sel haldjal küll lastehirmutise laadi: kui jutustaja olnud väikene ja tahtnud minna kodunt kaugemale La'gd-tarra, siis vanemad keelnud teda aina sinna minemast, sääl olevat lehteema, suur pikk naine pika ninaga, ning see mõjund nii, et lapsel hakand hirm ja ta pole kippundki

¹⁾ Ka läti rahvalaules põõsasteema esineb ainult paar korda (LD 29087 ja 34048) kõrvu metsaemaga, kus laulja-neid palub neid karjatada tema lambaid ja töötab panna selle eest ohvrianni põõsa manu.

sinna (Sr). Kuid lehteemal on sellekõrval ka oma selgem haldja ilme, mis väljendub paaris loos õige tabavais värves¹⁾.

LEHTEDEEMA PEHME TEKKE (S. 20 A)

Kord keegi poiss eksind ära ja nutnud metsas. Ta heitnud puu alla magama, kuid olnud nii külm, et pole saanud uinuda kuidagi. Sää! tulnud keegi ja laotand pehmete kätega pehme-pehme teki talle pääle, ja siis tal olnud nii soe magada, nii hää. Hommikul kui ta ärgand, siis olnud suur hunik lehti tal igalpool ümber. Sää! tulnud talle juurde üks vana naine valge pääga, puulehtest ömmeldud seelik seljas, võtnud poisikese käest kinni ja viind tema tee pääle välja, üteldes: „Nüüd mine sa siit, siis sa ära enam ei eksi, kuna mina pean tegema oma lehtest uue teki: homme õhtul mul taas on mõni poiss, kellele tuleb tarvis anda seda pääle. Sest mina olen lehte de e ma siin selles metsas („üle selle metsa“).“ — Pr 174.

LEHTEDEEMA PÄRJAD (S. 20 B)

Jutustaja eidekese emale vanad naised kõnelnud kord ammu-ammu, juba mitukümmend aastat tagasi, kummalise loo, mida jutustaja ise lapsena kuulatelnud hinge kinni pidades. See olnud nõnda. — Kord jüripäeva õhtul kolm pisikest plikat tulnud karjast lammastega koju. Sää! ivõrt-kangru pääl (Pr) olnud selline kõrgem mägi, mida kutsutud tuss'uks, ja vat selle tussmäe pääle plikad tahtnud viia oma nn. „jürivitsa“ — vanasti ju olnud ikka kombeks ja on praegugi veel, et karjalapsed jüripäeval püstitavad kõrgeimale mäele „jürivitsa“, et siis karjamine õnnestuks suvel hästi (vt. § 50).

Ja sa mõistad, nüüd õhtul istund sää! mäel üks vanal-dane naine. Lapsed jäänd vaatama teda ja näind, et see on võõras. See aga öelnud: „Ärge kartke, hääd lapsed, tulge aga päle.“ Lapsed läind mäele ja näind, naisel olnud pääs pisikene

¹⁾ Midagi lehtedeemale vastavat on Eestis urbeeit: „Vanal aal on urve püha ehk vee risti pääva ikke kuuenda nädali (s. t. külvinädala) lõpus peetud selle aal, kus paergu suur risti pääv peetakse; urve pühad antsid juba perenaistele piima ja või kätte ja ööldi: juba Urve Eit annab piima ja või võtmed perenaiste kätte, mis nüüd änam kuulata“ (H II 3s, 140, № 251 < Koeru; küsitav on siiski, kui rahvapärane see nimi Eestis on). Vrdl. ka murueite — Eksen, EM I 81—82. Läti rahvalaules lehtede-e ma esineb ainult üks kord (LD 29087) põõsaema teisendina, pääleselle dainad tunnevad veel õiteema (LD 28253 ja 32499), näit.

Suvekese õiteema, anna mulle kõike hääd,
enne kõike lase õitsta minu odra kütismaad.

ilus lehekesist kroon ja need lehekesed olnud pisikesed kui hiire kõrvad, just äsja pakatund. Lapsed läind, viind nüüd oma vitsa kah üles. Ja see naine ütelnud nii: „See on kena, hääd lapsed, et teie toote ikka oma vitsa ja peate seda jüripäeva au sees. Küll teil nüüd suvel läheb hästi, mina aitan karjatada teie lambaid. Susi teie karja manu tänavu ei tule (vaatavasti käind ikka koledasti neid hunte). Ja jaaniõhtul, siis teie kah tooge mulle vanik!“

Lapsed viind ja aniõhtul taas pärja talle sinna mäele. Naine istund jällegi säääl, nüüd ent olnud tal tore kähar lehekroon, õisi täis. Ja ta öelnud, ärgu lapsed unustagu teda jaakapäevalgi, vaid tulgu teda vaatama. Plikakesed pidand seda kah meeles, ja neil olnud sel suvel otsata hästi puha: siis liikund palju hunte, kuid nende lambad polnud näind ühtki ja söönd ikka ilusasti üheskoos.

Ja akapäeval lapsed läind siis taas vaatama oma ema, — jah, see istund taas mäe pääl, kuid nüüd olnud rukkipäid kah kroonis ja õisi „mingeid-ei-mingeid“ lõputa palju. Ta tänand lapsi tuleku eest ja ütelnud, tulgu nad nüüd taas „pisi-maarjapäeval“ (= ussi-maarjap.), kui hakatakse kartulaid võtma, on suur laat ja... ja võtku nad siis enam muid lapsi kah kaasa.

Väikemaarjapäeva õhtul läind siis neid lapsi kuus tükki — niipalju neid olnud ses talus. Siis naise pärjas olnud ka õunu, õuntest ja õitest kroon. Ta andnud lastele korvitaie õunu ja öelnud: „Noh, siis tulge mind vaatama veel mihklipäeval kah.“

Muidugi siis lapsed läind mihklipäeval jällegi — no kuis sa saad siis jätta, kui nii hää sõber on. Aga sel õhtul vanad inimesed kah läind salajas vaatama, mis säääl siis õieti on. Seekord naise pärjal lehed olnud juba kollased, õisi olnud veel küll, aga needki olnud kollakad või kolletund. Kaks-kolm naist, need laste emad, jäänd põõsa taha vaatama. Naine seda vist pole sallind, öelnud lastele: „Täna ma teiega midagi ei kõnele: säääl on libahunte põõsa taga, kes vahivad, aga tulge märdiõhtul.“ (Ega need emad libahundid küll pole olnud, aga nii see naine öelnud.)

Märdiõhtul lapsed olnud jälle säääl. Aga nüüd naisei olnud juba suur kasuk seljas ja suur lambanahast kübar pääs ja ta öelnud: „Nüüd ma lähen magama, hääd lapsed, aga tuleval aastal, siis tulge jüripäeval taas minu juurde, vaatama.“

Ja nõnda lapsed käind vaatamas seda ema kolm aastat. — Pr 229.

Olgu mainitud kohe lisaks, et lehtedeema kõrval jutustaja nimetas teda ka jüriemaks = jürikäks-äma (*Pr), võibolla selle mõjul, et ta esines jüripäeval ja jürivitsa püstitamise ühenduses. Järelepärimise pääle jutustajal tuli veel meelde, kuis üks karjalastest küsind sellelt lehtede- või jüriemalt, miks ta istub

nii kõrges, üleval mäe otsas, võiks istuda ju madalamal, millepäale naine vastand, muidu ta ei nägevat lugeda üle, mitu elajat hommikul läheb ja mitu õhtul tuleb. Siit edasi assotsieerus jutustajal ettekujutus: vaat see jüriema, see see karjaema ju ongi, teda kutsutakse karjaemaks kah (vt. § 50). Karjaema poole viitab niikuinii juba loo üldinegi ilme, kus kõneldakse karjalastest, karjatamisest, huntide eest kaitsmisest jne. — Nõnda siis avaldub siingi haldjate nimedes nii-ütelda tähenduslik metatees sisulise sarnaduse ja ühtesulamise tõttu.

56. Ranniku metsad ja sood on väga marjarikkad ja kubi-sevad sügise poole marjulisist, — nii siis on kujunend ka marjele oma haldja, *marjadeema* = *mo'rad-äma* (Pr), kes hoolitseb marjade ette. Kui minnakse esimest korda marjule metsa, siis jäetakse tingimata oma and = zied marjadeemale, ja kui tullakse metsast esimest korda marjult koju tagasi, siis visatakse metsa üle kura öla kolm marja maha; kui seda ei tehta, siis järgmisel aastal marju ei ole (Pr). Marjuleminevaid lapsi hoiatet ikka: kui nad leiavad sellise kannu, mis on kasvand kuhjani täis marju, nii et aina punetab, siis seda ei tohi puudutada — see on marjadeema *pää* või *kroon*; ja tõesti, alatasid lapsed jätnudki selle puudutamata, pole noppind säält marju (Pr). Marjadeema ja talaste tegevust illustreerib tabavalt järgmine lugu¹⁾.

MARJADEEMA SOOJENDAB ÕISI KÜLMA KÄES (S. 19)

Vanasti, mitu-mitu põlve tagasi, va Uši-Katriin olnud karjas säält neis Uši-kangruis Kuolka- ja Mustanum-külade vahel. Lehmad söönd ilusasti soonestikust, ja va Katriin heitnud magama. Pikali olles, pää vastu maad, ta kuulnud, kuis kangur otsekui kõmiseks aina, nagu joostaks kuminal piki kangrut. Ta pole tõstnud pääd üles. Olnud selline vilu, päris kül mavõitu ilm, parajasti pohlakate õitsmise aegu, aga see hommik olnud veel eriti vilu. Säält ta kuulnud, kuis keegi hüüdnud: „Hüppa üle, hüppa üle!“ Nüüd ta vaadand, mis säält siis õieti on, — mõistate, nagu kolm inimest olnuks, sellised põlevad oksad käes, ja muudkui hõl-

¹⁾ Marjadeemast Lätis kõneleb üksainus daina (LD 30653):

Mina läksin marjule, marju ma ei leidnud, —

leidsin marjadeema enda nälja kätte ära surnud.

Eestis „marjaemake“ nimepidi esineb näit. Kunderi Eesti muinasjuttes (2. tr., lhk. 15 = Aa 327 A), kuid sellel pole mingit rahvapärasust, niisama nagu J. Jungi esitet „marja Malle“ on kahtlane (Sitzungsberichte d. GEG 1898, lhk. 53).

jutavad ja vibutavad oksti piki seda kangrut. Karjanaine tahtnud plagada koju, et teab mis asi see on. Sää! ta näind: natukese aja pärast needsamad kolm joosnud teist kangrut mööda taas tagasi (vaat üle kangrutevahelise soone hüpand, nagu üks öelnud), ikka niisama tule ja suitsuga ja muudkui vehelnud jälle piki seda teist kangrut edasi. Naisel olnud küll kole hirm, kuid koju pole julgend kah joosta: kus sa jäta! nii elajad üksi metsa. Kui ta nõnda endamisi arutelnud, natukene aega, sää! tulnud talle manu selline väheldane või keskmine naine (suured nad ju ei ole, mitte ükski pole näind neid suuri), tulnud manu ja öelnud: „Mis sa kardad! Kui mina oma lastega ei hoolitseks täna hommikul marjaõite ette, siis teil ei oleks tänavu sügisel mitte ühtki marja: täna ju nii külm ilm, et kõik õied külmenuksid ära.“ Ja siis ta tõtand kiiresti edasi, sõnand veel: „Homme hommikul taas peame minema Vait-kangruisse vaatama.“ Ja siis ka sel sügisel olnud niipalju marju, niipalju marju, et annab mäletada. — Pr 235.

57. Soode ja rabade haldjaks on sooema = suo-äma (Pr), kellega on tegemist pääasjalikult ühenduses marjade korjamisega. Kui marjulised astuvad sohu, siis panevad punast lõnga soo veerde, kus teevad esimese sammu (Pr). Kui soos mättad on hästi täis marju, neid kuremarju, siis öeldakse, et sooema pää on täis täisid (Pr). Ja sellised suured pikad kuivad kõrred, mis kasvavad sois mättail, valged juured all, need olevat „soojuukseid“ või „sooema juukseid“ = suo-äma ibukst (Pr — vt. § 47), kuna see mätas all on siis sooema pää; ainult sois selliseid kõrgeid mättaid on, 'soojuukseid täis (Pr)¹⁾. Kokkupuutumisest sooemaga teatakse kõnelda ka üht „tõesti sündind lugu“.

SOOEMA TÄID (S. 21)

Kaks pisikest tütarlast olnud Suursoos marjul ja eksind ära, ja kodused pole teadnud, kus nad olnud. Lapsed jäänd nuttes seisma ega ole teadnud, kus nüüd magada, ja ah, kuis nad nutnud ja ahastand, et ei saa metsast enam välja. Külm olnud kah, ja lapsed läind istund ühel kangrul puu veerde maha. Sää! üks vana naine tulnud neile manu ja öelnud: „Tulge lapsed mulle kaasa!“ Lapsed olnud nii külmend, et pole saand tõusta peaaegu üles ega käiagi. Siis naine võtnud ühe omale sülle ühe käe pääle, teise teisele käele ja viind nad oma tuppa. Olnud nii soe tuba, nii soe tuba temal, ta andnud sooja piima lastele ja öelnud: „Hom-mikul siis ma viin teid tee pääle.“ Siinsamas olevat üks väikene

¹⁾ Soojuukseiks nimetatakse nimelt jänesevillu ehk -sabasid = lt purva kuosa 'Waldschachtelhalm', ME.

soo — ta näidand puha kätte, kus see olnud — ja säääl olevat palju kuremarju, — vaat, need kuremarjad korjaku lapsed kõik ära, palju aga näevad, need olevat ta täid ja need söövat tema pääd.

Hommikul ta viind lapsed sinna, näidand puha ära, kust korjata, ja ütelnud, ta ise saavat veel toime, aga tema lastel need täid närivat küll liiaks palju pääd. Nõnda ta näidand ja juhatand, ning lapsed korjand siis säääl ja saand oma pisikesed korvid ja kotid kõik marju täis. Siis see naine tulnud teist korda ja viind lapsed tee pääle. Lapsed tänand teda ja tema öelnud: „Nüüd, lapsed, minge koju ja ütelge oma emale ka...“ — säääl olnud selline kaheharaline mänd liivakangrul — naine ütelnud, pangu nad „silmarätt“ s. t. k ä t e r ä t t selle kaheharalise männi manu, siis nad ei eksivat kunagi ära, seda rätti olevat talle väga hädasti vaja.

Siis lapsed jõudnud kergesti koju. Vanemad olnud väga rõõmsad ja viind kohe käteräti sinna sooemale, — selle ta võtnud siis omale (muidu sellist käteräti panemist sohu jutustaja pole kuulnud). Ah jah, ja siis see sooema käsknud kah veel, et mindaks igal aastal korjama marju sinna sohu, ning nõnda tehtudki. — Niipalju jutustaja teab sooemast ja selle ta kuulnud siinsamas külas oma taadi vanalt sõsaralt. — Pr 161.

TEE

58. „Randlased“ (s. t. liivlased) on küll enam mererahvas, aga või siis nemadki saavad liikuda ainult mööda merd, eks ole neilgi kuival maal kah teekäimist küllalt ja küllalt, liiati veel vanasti, kus vaja oli minna „barona“-le voori vedama, ja ise ka mõnikord juhtus küll, et mindi hulgakesi vooris hobustega Riiga (Pr). Tee ja teekäijate üldisiks haldjaiks Liivis on siis tee-ema = r(j)ek-äma (Sr, Pr, V — vrld. sm „retki“) ja teeisa = r(j)ek-iza (Pr), juhuslikult esineb ka teenäitaja = rek-nä'gtiji (*Pr), kes olevat selline suur pikk mees. Tee-ema on hall ja sugulased talle on tuuleema ja õnneema (*V). Tee-ema see teede näitaja ja juhataja on; teelahkmeil nad ikka olevat ja selliseil kohtel, kus ei teata, kuhu minna; alatasa on kuulda, kuis tee-ema õpetand teelisi, et seda teed sa võid minna ja seda ära mine, — küllap see tee-ema siis ikka olemas on (Pr). Silmapaistev on, et eksimisega pole teehaldjail midagi tegu: eksitajaiks on pääasjalikult kas kurat või metsahaldjad, kuna eksinuid

õigele teele juhivad kah metsahaldjad (vt. § 53), lehtedeema (vt. § 55) või sooema (vt. § 57)¹⁾.

IGAÜKS TEE-EMAT EI NÄE (S. 18 A)

Kord Vanägõr- ja Krämpa-talu peremehed läind kahekesi jala Dondangeni. Siinpool Udmoizõd' (Uuemõisat) Krämpa rutand tee päält kõrva, kuna Vanägõr küsind: „Mis häda sul on, et sa jooksed teelt ära?“ Niipea kui ta saand õelnud need sõnad, kohe ta kahmand kinni oma kõrvast ja hüüdnud: „Voi, kuis mul kõrv hakkas valutama!“ Krämpa seletand siis: „Kas sa siis seda ei näind, et tee-ema tuli oma lastega, tee-ema ise kõige ees, ja tema'p sulle lõi üle kõrva, sest et sa ei pöördund tema eest kõrva („ei keernud teed“).“ — „Milline ta siis oli?“ küsind Vanägõr. — „Ta oli selline pikk naisterahvas suurte kätega.“ — Sr 118.

TEE-EMA JUHATAB ÕNNEOTSIIJAID NEIDE (S. 18 B)

Kaks neidu läind võõrsile otsima peremeest ja teenistust. Jõudnud teecharule ega ole teadnud, kuhu poole minna, pidand kahekesi nõu — üks tahtnud paremale, teine tahtnud vasemale. Säälsamas olnud suur sild. Ja kui nad nii sääal arutelnud, tulnud silla alt välja üks naine kollaseis rõivais ja kruusiga vett käes, „säh“ — õelnud — „jooge, küll ma juhatan teed.“ Ja ta õpetand nõnda: „Kui teie hakkate nüüd minema, siis minge paremat kätt, minge tükk maad, siis tuleb üks suur talu, sääal perenaisel suri tütar ära, homme õhtul on matus, — see võtab teid mõlemaid tüdrukuiks, talle on teenijaid vaja. Ja siis taas, kui teie hakkate kunagi minema jälle maailma — kõike eluiga te sääal ju ei ela... tjah, üks teist jääb küll sinna eluajaks, aga kuigi sa sinna jääd — ikka ja alati, kui juhtub teil teekäimist võõras kohas, siis minge aina paremat kätt.“

Neiud läind edasi ja nõnda olnudki. Perenaine olnud nii õnnelik, et ta saand kohe tüdrukud päale tütre surma, ja neiud

¹⁾ Lätis „rikas tee-ema“ muretseb teeliste ette, jookseb ööd ja päeva ega saa kunagi aega magada (LD 31789, 31790, 34058; Šm, LM 48; Zeiferts, LRV I 209; KV 1921 № 10—12, lhk: 51), näit.:

Olgu rikas, kes on rikas — tee-ema vaid on rikas:
Sääal jooksid ööd ja päeva rautet sälukesed.

LD 31789.

Magagu und, kes und magab — tee-ema küll ei magand:
sääal veersid ööd ja päeva rauast raotud rattakesed.

LD 31790.

jäänd sinna. Perenaisel olnud üksainukene poeg ja see kosind ühe tüdruku. Teine tüdruk eland kah sääl tüki aega ja tulnud pärast oma vanemate manu tagasi. — Nii jutustand Rüs-talu vana perenaine. — Pr 253.

TEEISA JUHATAB VOORILISI (S. 18 B)

Vana Baža-talu peremees jutustand, kuis nemad kord viie mehekesi sõitnud vooris sigadega Riiga. Tee pääl nad söötud hobuseid, see olnud vist Lehtedemetsa kõrtsis. Sel ajal olnud veel palju neid teeröövleid, kes riisund teelisi paljaks. Ja nüüd need voorilised arutelnud isekeskis, millist teed minna — olnud kaks teed: üks läind kõverdi mööda randa, teine läind küll otse, aga see läind läbi suure metsa, kus olnud alati neid röövleid. Nad pidand omavahel ikka nõu ega ole pannud tähelegi, kuis tekkind nende manu üks vana isand, roheline mantel ümber ja suur pikk valge habe — „akuraat“ selline ta olnud. Ja see vanamees ütelnud neile: „Sõitke rannateed, — sääl metsateel juhtub praegu imeasju.“ Nõnda nad siis ka sõitnud ja jõudnud ilusasti Riiga. Pärast nad kuulnud, et just samal ajal sääl metsas tapetud maha kaks meest ja võetud ära kõik orikad ja hobud (need hobused saadud küll teisel aastal taas kätte Tukkumi laadal). Siis vaat need voorilised nii rehkendand, et kes see selline küll võinuks olla, selline isevärki, veider vanamees. Üks vooriline näind veel sedagi, et tema käed olnud nii väga lahjad ja habe olnuks nagu väheks liigagi suur inimese kohta. Eks ta siis selline tee isa ikka olnud, kes teid teab, selline hää vaim. — Pr 254.

MERI, JÕGI, JÄRV, KAEV

59. Kui liivlased oma rahvusliku ärkamise ja uuestisünni romantikas valisid aastal 1923 liivi rahvuslipu värveks sini-valge-rohelise, sümboliseerides sellega oma koduranniku sinist merd, valget liiva ja rohelist metsa, siis ägedamad ja pateetilisemad neist tahtsid lipuvärviks ainult lihtsat ning vähesilmapaistvat sinist, põhjendusega, et kogu nende lihtne ja vähesilmapaistev elu oleneb ainuüksi merest, isegi selle viimase liivaribakese, mis neil kuival maal olemas, „maamehed“ s. t. lätlased tahtvat võtta käest ära. Ja seda mitte ainult lipuvärvi puhul, vaid alati ja igalpool liivlane nimetab täie õigusega merd oma elatajaks ja teiseks koduks: sinna upub küll palju kalureid ja hukkub laevu, aga säält saame ka puha, mis meil on (L).

Vastavalt reaalelule meri seisab aukohal samuti liivi vana-vara uneluste-elus ja usundilises teadvuses: merehaldjad moodus-

tavad suurima rühma liivi haldjate peres, isegi kõik muud veehaldjad (näit. jõgede, järvede jne. haldjad) jäävad täiesti varju merehaldjate kõrval, kelledest mälestus on elav ja reljeefne kõigis ranniku külates veel tänapäev ja kelledega sageli on samastund kõik muudki veehaldjad, — merehaldjad representeerivad Liivis veehaldjaid üldse.

Kogu rannikul see haldjate rühm in corpore on tuttav nime all *mererahvas* = *mjer-ro'uz* (lvÜ) ¹⁾, kelle olemasolust ja esinemisest on andmeid kõigist liivi küladest; ainult juhuslikult esineb selle kõrval paralleelselt ka nimi *veerahvas* = *vjed-ro'uz* (Pr, näit. Pr 249), mille all mõeldakse aga sedasama mererahvast. Üksikuist mererahva liikmeist kahtlemata populaarseim ja ühtlasi armastetuim on „rannarahva suurim häätegi“ (L) *mere-ema* = *mjer-jema* (lvÜ) ~ *mjer-äma* (Pr), kellest kah on teateid kõigist liivi küladest ja kelle pärisnimigi on teada: ta on „mereema Līž“ (Pr 112 — vt. § 47) või „mere Griet“ (V 183 — S. 25). Ning ah seda uhkust liivi raugakeste suis ja silmis, kui nad liigutatult väidavad: liivi rahvakest mereema pidavat oma rahvaks ja valitsevat ise siinset merd, kuna mujal olevat teised (vt. § 65). Kord juhuslikult öeldakse mereema asemel *vee-ema* = *vjed-jema* (*Sr); iseloomustav on ka tema nimetamine *pere-naiseks* ja *lossiemandaks* (Pr 35). Mereema kõrval figureerib *mereisa* = *mjer-iza* (*V), alias *veeisa* = *vjed-iza* (*Pr 113 — vt. § 52), sest „kui on olemas juba ema, siis muidugi peab olema ka isa“ (V); traditsioonilisem näib küll nimi *meretaat* = *mjer-tōti* (L, Sr, Kr, Pr, V), esineb isegi *mereking* = *mjer-kēnig* (Ir 9, Kr 52, Pr 116, Pr 223, Pr 239, V 187), neid olevat mitugi (Kr, Pr) ja ühe nimi neist olevat *Lima'n Dīna* (Pr 223)²⁾. Muidugi on emal ja taadil siis ka lapsi, oma tütreid ja poegi, neitseid ja poisse (Pr), need on *merelapsed* = *mjer-lapst* (*Pr). Poegi mainitakse harva (Pr 132, V), seda sagedamini aga tütreid mitme nimega: *mereema tütreid* = *mjer-jema tidard* (Sr, Pr), *merekuninga tütar* = *mjer-kēnig tidar* (*Kr 52 = Mt 531), *meretütred* = *mjer-tidard*

¹⁾ Rouž-sõnakujuga esinevad vaheldumisi veel mitmed muud: *ro'uz*, *ro'ust*, *ro'ud*, *ro'uvōd*.

²⁾ Rahvusvaheline sõna liman tähendab teatavasti jõe deltat; vrđl. selle kõrval veel lt *limens* ~ *limans* 'voll (bis zum Ende)', ME. Dīna on Dūina (s. t. Väinajõgi) Fivikeelses hääldamises, kus ü > i.

(Ii, Sr) ja kõige sagedamini mereneitsid (L, Ii, Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl), kord ka vee-neitsi = vjed-neitst (*Sr 9) ja mõnikord merenoorik = mjer jumprouv (Sr 23, Pr = It jumprava 'die Jungfrau' < keskallasaksast laenatud, ME).

Selline siis on mererahva perekondlik koosseis. Muist vee- ja merehaldjate nimetusist esinevad veel enam-vähem juhuslikult merejumal (*L 14), veejumalad (*Sr), merevaim (*Sr 51), veevaim (*Pr 113) ja õige sagedasti mereinimene = mjer-rišting (L, Pz 5, Sr 9, Ir Set, Pr 21, Sn 6, V 110, V 116, Kl 19, Kl 23 — vt S. 25 ja S. 27), milline nimetus on arusaadav, kuna mererahvast kujutellakse ju aina inimesina; kord esineb ka veeinimene (*Pr 246), teinekord veemees = vjed-miez (*Sr 132). Tüübiline näide u p p u n u muutumisest veehaldjaks on vaeslapse seletus, kuis merekuningas võtnud tema suplusel kinni ja viind oma lossi, kus ta saand lossipoja pruudiks (V 187 — vt. § 65, 2 red. XI J). Lääne-Liivi külades on astund merehaldjate asemele sagedasti katoliku Maarjaga ühenduses olev terminoloogia: mererahvas on maarjarahvas = mări-roud (L 14, Pz 2 — vt. S. 25), meremaks on maarjaema = mări-jema (L, Ii, Sr, Kr, Pr 178) ehk lihtsalt Maarja = Märi (L, Ii, V 183) ja mereneitseid nimetetakse maarjaneitseiks = mări-neitsöd (L 14, L 23, L 63, Pz 2, Ii), ligemalt vt. § 78 (S. 38)¹⁾. Nimepidi tuntakse lõpuks ka sakslasilt kuulnud maksamerd = lëvar-mjer (L < saksa Lebermeer), kuid mida see tähendab, seda enam ei mäleteta, vanasti ikka kõneldud sellest (L). Saarlased kõnelnuvat ka maksameremeestest = maksamjermied (Sr), kuid liivlased nii ei ütlevat, vaid nimetavat selliseid

¹⁾ Läti rahvalaules veehaldjaist sagedaimini esineb nagu liiviski mere-ema, mõnikord ka vee-ema (LD 9549, 30731, 30774), mereneitsid (LD 30686, 30772) ja kord isegi lainete ema (LD 30865). Ülevaadet läti veehaldjaist vt. šm, LM 24—25 ja LPT 102; Zeiferts, LRV I 209; KV 1921, № 8—9, lhk. 54. Veehaldjaist Eestis vt. Eisen, EM I 97—107, EÜSA III 85—88 ja Näkiraamat² 5—60.

Kuna meie ja sugurahvaste veemütoloogiast on ilmund U. Holmbergi põhjalik monograafia „Die Wassergöttheiten der finnisch-ugrischen Völker“, siis jäetakse alamal eesti paralleelid üksikasjalikumalt esitamata, juhtides mainitud teose vastavale päätükile (lhk. 160—190). Olgu mainitud veel eraldi läti veemütoloogia kohta, et võrdlemisi eesti-soome omaga see on hoopis arenemata ja pakub väga vähe materjali, igatahes senini veel vähem üleskirjutusi kui liivist.

mehi libahunteks (Sr). — Siin on tegu nimelt nõidade Bloksbergi-sõiduga (S. 156; FFC 25, S. 106), kusjuures Saaremaal võludepeost osavõtjaid nimetatakse teatavasti sageli just maksamere-lisiks ¹⁾).

60. Pidades merehaldjaid oma suurimaiks häätegi jaoks, on püütud olla siis nendegi vastu äärmiselt häd ja aupaklikud ning võita nende poolehoidu meelehääandide ja ohvritega ²⁾). Nii ise-loomustav on asjaolu, et just merehaldjaile ohverdamisist on säilind võrdlemisi palju andmeid ja kujukaid kirjeldusi, kuna muile haldjaile ohverdamist mäletatakse kaugelt vähem ja udusemalt. — Juba Sjögren oma liivi-reisi aruandes ³⁾ tähendab, et meresõidu eel valatakse merre viina „vanade ohverdamiste mälestuseks“; SjWied (LGr LXXV) sõnab täpsemalt: „Endlich pflegen Viele, wenn sie zur See irgend wohin fahren wollen, im Augenblick, wo sie die Fahrt antreten, erst Brantwein in die See zu giessen, als Gabe für die Seemutter, damit sie das Meer bezähme“ ⁴⁾). Silmatorkav vahe avaldub liivlaste ja lätlaste suhtumises mere ja merehaldjate vastu: lätlaste vanavara koguja Lerchis-Puškaitis on saand palju teateid igasugu haldjaile ohverdamisist Lätis, aga merehaldjaile ja nimelt just mereemale ohverdamise kohta esitab ta oma kogus (LP VII 376) ainult kolm teadet ja needki kõik põlvenevad liivi rannikult ning on liivlase üleskirjutusi. Kõigepäält kirjeldatakse uue paadi merrelaskmist:

Mereemale ohverdetakse tihti. Seda olen ise näind. Oli tehtud valmis uus paat, mis võttis ette esimese meresõidu. Paadi juht tõmbas üles purjed, tõstis ankru, võttis pudeli viina, valas täis klaasi ja — enne kui ta ise või keegi muu katsunuks lonksu — valas täie merre. Mina küsisin: „Miks valatakse esimene lonks merre?“ Ta vastas: „Esimene naps tuleb anda mereemale!“ — LP VII 376 gg 1.

Ja seda mitte ainult uue paadi vettelaskmisel, vaid üldse merel purjetades, kui joodud napsi, siis antud mereemale kah oma tilk (vist esimene jah) — siis on ilus ilm ja hää tuul (Sr). Viina on ohverdet mereemale ka pühade aegu (Kr). Jutustaja ise

¹⁾ Eisen, EM I 33—34.

²⁾ Veehaldjaile ohverdamisist vt. Holmberg, Die Wassergottheiten, eriti lhk. 188—189.

³⁾ Записки РГО II 261: При началѣ путешествія льютъ въ море вино, въ воспоминаніе древнихъ жертвоприношеній.

⁴⁾ Sama teadet refereerib ka Holmberg (WG 189), kes saand selle Castrén'i kaudu (Nordische Reisen III 327).

näind Pitrög-külas, kuis lihavõtte hommikul vara mindud randa, valatud pudelist viina merre ja öeldud: „Võta nüüd, mereema, kui sulle antakse, ära võta siis, kui sulle ei anta!“ — pärast sellist ohverdamist merele noored läind mäele laulma ja „linde äratama“ (Kr, vt. § 16). Kes olnud sellised hääd ja ausad pereinaised, need varemalt viind alati lihavõtte hommikul napsi, suhkrut ja saia mereemale randa vee sisse, igauks viind eraldi omaette (Pr). Lihavõtte hommikul ohverdamist teab ka Saarimaa: siis valatud merre viina sõnadega, las ma arja ema või mereema joogu viina, ja tüdrukud visand taas saia merre üteldes, las mereema kah saagu valget leiba (Pr Saar Vir 92)¹⁾.

Lihavõtte kõrval teine tähtis moment on esimene kalaleminek kevadel. Kevadel esimest korda merele minnes visatakse nüüdki veel punase villase lõnga keeris merre, et mereema ja meretaat annaksid palju kalu; vanad „randlased“ s. t. liivlased palusid esimesel õhtul merele minnes ikka hardalt: „Armas meretaat, anna vaga merd ja hääd saaki!“ — nende sõnadega astutud paati (L). Ka öeldakse kevadel esimest korda võrkega merele minnes nii, et „las meretaat (või jumal) võtku nüüd need võrgud oma kätte — enda käest ma heidan need nüüd ära vette, võtku nüüd jumal need oma varaks, oma hoolde“ (Sr). Esimest korda merele minnes antakse merele mingi and — kas köieots, võrgutükk jne., — siis meri ei kiskuvat võrke katki ja kalapüük õnnestuvat hästi; anni viskamisel öeldakse: „Säh nüüd, mereema, ja anna taas meile“ (V). Teinekord visatakse siis merre siidist lõnga ohvriks mereemale, öeldes, võtku ta see lõng, ärgu võtku mu võrke; samuti visatakse võrkele kolm peotäit ristteelt toodud liiva sõnadega: „Pool mulle, pool sulle“ (Kr). Esimest kalaleminekut kevadel kirjeldab ka Saarimaa: siis vanasti antud merele siidi²⁾ ja öeldud: „Võta siid ja ära võta minu võrke!“ (Kl Saar Vir 92).

Nagu kalale minnes, nii annetatakse merele ka kalalt tulles. Kui veetakse võrgud välja, siis visatakse ikka mõni peotäis silke merre tagasi ja kajakaile (Sr), et õnnistus merest ei lõpeks.

¹⁾ Seda Saarimaa teadet mainivad omakorda Holmberg, Die Wasser-gottheiten 189 ja Eisen EM I 105, III 63, Näkiraamat² 43.

²⁾ Saarimaa kirjutab küll zid, kuid on enam kui kahtlane, kas on siin tegu siidiga, vaid väikese komistusega üleskirjutuses: vist on öeldud ja mõeldud siin küll sõna zied s. t. and, ohver (vt. § 15).

Traditsiooniline on mereemale ohverdamine tormi aegu. Kui mingi paat või laev olnud hukkumas suure tormi käes, siis visatud merre kanamuna või midagi muud, mis olnud aga käepärast, kiireks ohvriks mereemale, et mereema ei vihastuks, et inimhinged pääseksid eluga randa; sageli valatud tormi käes merre viina mereemale, et ta annaks andeks, — ja tõesti, siis jäänd vaiksemaks ning lained alanend (Kr). Selle vastu, kui merel olnud vaga, nii et purjek pole liikund, ja tahetud tuult, siis taoteldud tuult vilistelemisega, kuna muidu merel vilistamine on suur patt (Ii — vrdl. § 38). Ohverdamist tormi aegu kirjeldab ka Lerchis-Puškaitis oma liivi korrespondendi andmeil: kord väga täis laetud laev jäänd tormi kätte; lained tõusnud kole kõrgele, nii et meestel tulnud sõita nõnda-ütelda vee all; siis vanim laevur seletand, mereema tahtvat saada küll mingisugust ohvrit, ja ta ise visandki kohe tühja tõrvapange merre; kõik jõudnud õnnelikult randa (LP VII 376 gg 2). Teinekord üks vigurivänt läind kaaslasiga kalule, merel aga tõusnud torm, ja kalurid pidand sõudma randa tagasi; et jõuda õnnelikult randa, see mees kogu aja meelitand mereema sõnadega: „Mereema laulab kui mesilane, sumiseb kui mesilinnukene!“ niipea aga kui nad jõudnud kuivale maale, mees nagu kättemaksuks pahvatand: „Mõirga nüüd, sa va karuema! tahtis neelda minu hinge!“ (LP VII 376 gg 3)¹⁾.

Merel ohverdamine on tingitud lõpuks veel kartusest, et muidu merelt võidaks saada igasugu n a h a i g u s i, kärnu, paiseid, vistrikke, vinne jne.²⁾ Enne kui meri pole veel „õitsnud“ (tekitand kollakasvalgeid vahujugasid ranna man jaanipäeva eel), ei tohita üldse meres supelda ega pesta: siis hakkab kindlasti mingi haigus külge (Kr, Pr, V). Ja siis esimest korda merre suplema või pesema minnes visatakse ikka mingi and, punast lõnga näituseks, mereemale merre, et mingi tõbi ei tuleks selga (Pz). Esimest korda kevadel supeldes kisutakse oma sargist kolm lõnga (või üks lõng) ja visatakse merre üteldes: „Mereema, säh, ma annan sulle zied = anni, ära lase mulle mingit haigust pääle“ (Kr) ehk: „Mereema, võta sa see lõng ja ära pane mulle tänavu suvel kärnu pääle“ (Kr). See olevat põline

¹⁾ Vrdl. LD 30780: Merel on meri mu ema, rannal on ta — nõiamoor.

²⁾ Vt. Holmberg, Die Wassergottheiten 165, 185—187, eriti lhk. 187, kus viidatakse selle kombe germaani algupärale, ja lhk. 271, kus mainitakse Hästesko seletust keskaja elemendiõpetusest.

komme; mereema tahtvat siis suplejalt andi, talle peab siis antama; kui midagi ei anta, siis mereema saadab suplejale kindlasti mõne haiguse selga, kui aga antakse talle midagi, kas lõngatükikene, rahakopik või nõnda edasi, punast lõnga sagedaimini ikka visatakse, siis suplejal polevat midagi viga (Kr). Seda punast lõngatükki merre visates öeldakse ikka, võtku vee-ema või mere-ema see lõngake omale „häädamaks“, s. t. meelehääks ja ärgu saatku halba (Sr). Ja emad õpetavad lapsi alatasa, visaku need esimest korda merre minnes midagi vette, kas mõni lõng oma riiete küljest, mõni pulgake või mis saavad aga kätte, — mere-natt (vt. § 73) ~ maarjaema ~ mereema tahtvat küll mingisugust andi, siis ta ei tegevat neile mingisugust halba ega saatvat ühtki haigust selga (Kr). Saarimaa teab samasugust ohverdamist ka viimase supluse puhul: sisemaalased visand viimast korda meres supeldes raha vette mereemale (Kl Saar Vir 92). Niisama olnuvat vanasti põline komme, et ka „võõras vees“, võõras kohas suplema või pesema minnes süljatud enne kolm korda vette, — siis ei hakkavat kärnu ega paiseid külge (V).

61. Senini oleme käsitelnud pääasjalikult inimeste reaalsel vahekorda merega, nüüd tuleb siirduda mere enese ja ta elanikkude sisemise elu-olu ja tegevuse manu, tuleb siirduda merehaldjate irreaaalsesse maailma. — Elu meres vastab täiesti elule maa pääl. Mererahvas on oma välimuselt kui ka sisemiselt olemuselt ja tegevuselt täitsa inimesi. Aga siiski, üks sort mererahvast olevat isemoodi — sellised poolinimest-poolkala (Sr Saar Vir 92, Pr 35, V 115); neist kalasavalisist pikemalt alamal vaarao laste puhul (§ 68). Mererahvas elab täiesti niisama nagu meie: nad teevad pulmi, käivad kirikus jumalateenistusel, elavad oma tubades, taludes ja losses, neil on suured aiad ja puha; nad olevat sellised pühad inimesed — väga hääd ja muile alati abivalmis; ka imeilusad olevat nemad ja ei suutvat kannatada mingit muret ega nuttu; mitmed neist olevat abiellund inimestega kuival maal, ja nende järeletulijad elavat veel praegugi meie keskel (Pr, vt. Pr 156 — § 76). Vaat mõnikord sa kuuled, nagu heliseks või kajaks midagi kaugel vaikselt merel, — siis veerahvas läheb jumalateenistusele; sa mõistad, sääb meres kutsutakse ju kah niisama nagu siin kellade helinaga palvele ja maetakse hingekellaga (Pr). Mererahvas jutustand, kuis mitu ja mitu korda laevade ankrud lõhkund neil väravad ära, nad võivat

teha halba ka vastu, keerda näit. paadid ümber jne., kuid nemad ei tegevat seda, sest selline ankruheit olevat juhuslik, tahtmatu, seda ei tehtavat meelega (Pr). Üks mereema või perenaine öelnud, et temal ankur virutand ilusaima õunapuu puruks nii et... ja olnud kole kahju; kuid see kõik juhtunuvat ainult kogemata, ja sellepärast ta pole teind halba vastu, keelnud oma poegagi, et see ei tohiks teha; ja lõppude lõpuks tal polnuvatki veel nii suurt häda kui mere lossi emandal, kellele vajund just värava ette üks suur laev, et olnud palju tööd, enne kui saadud värav valla (Pr 35 = S. 23). Üldse need suured laevad ja ankrud on peletand mererahva ära (Kr), kõneldakse isegi sellest, et mereema on jätnud maha oma rahvakese ja läind siit merest kuhugi mujale (ligemalt vt. § 65, US. 131); enne Ilmasõda vanad raugad arutelnud omavahel tihti: ei ole enam endisi aegu, mereema pole enam meie meres, sellepärast see meri lainetab aina nii koledasti, et hukkub palju kalureid, kuid kalu pole võrkes kuigi palju (Kr). Süüdi selles olevat osalt ka noorema põlve usuta ja aupaklikkuset inimesed, kes vihastavat aina mererahvast (Pr).

MERETAADI AU HAAVAMINE (S. 23)

Paaditäis kalureid olnud silguvõrkega merel öö otsa. Mehed kõnelnud ajaviiteks mererahvast. Nooremad naernud ja pilgand, see kõik olevat ainult vanarahva loba ja ebausk, — kui nad saaksid kätte mõne mererahvast, nad peksaksid selle läbi. Vanemad küll hoiatand ja manitsend, ärgu nii kõneldagu, kuid mida see aidand. Nüüd hommikul mehed hakand vedama võrke merest paati. Kaks võrku nad saand üles, kolmas aga olnud nii raske, nii raske, et kuidagi pole jaksatud tõmmata seda paati. Suure vaevaga nad saand võrgu veepinnale ja silmand säääl pikki halle juukseid, et meestel hakand kole hirm ja nad pole teadnud, mis teha. Juba nad sikutand välja inimpää, juba kogu inimene olnud näha... ja juba nad tahtnud peaaegu lasta võrgu vette tagasi hirmu pärast, et... Säääl aga sõnand see vanamees: „Ärge laske mind tagasi, ma tahan teha teiega, meremehed, ühe kokkuleppe.“ Noh, üks nad siis tõstnud tema paati. Vanamees öelnud: „Teie täna öösel pilkasite ja naersite mind. Neist noortest mul kahju ei olegi, aga teile, vanad mehed, tahan ütelda, et kuni teie olete elus ja kuni mina olen elus, niipikalt meri on rikas kaladest ja teie käsi käib hästi. Kuid seda ei tea, kuis läheb neil noortel; nemad on noored ja meil (mererahval) kah tulevad nooremad pääle, — ei tea, kuis saavad nemad hakkama üksteisega.“ Siis ta kõnelnud veel nii: „Vaadake ise. — Niisama nagu maa pääl on linnad ja inimesed, nõnda ka siin vee all, niisama elame ka

meie. Nagu maa pääl on sõjamehed, nii ka meres vee all on sõdureid ja nii ka meie läheme sõtta üksteise vastu, võitma muid kuninga id. Kuid need noored säääl maa pääl ei taha enam austada korralikult mererahvast, nagu nad teiegi paadis meid täna öösel pilkasid. Meie sõjamehed, kes on valvel vahi pääl, kuulevad seda. Ja kui teie elate nõnda edasi, küll teie siis saate näha veel halbu aegu!“ Neid olnud viis meest säääl paadis. Siis meretaat ütelnud ühele vanale: „Sina sured, kui kalu on veel küllalt meres, ja sa saad süüa oma kõhu täis, aga sinu lapselapsed näevad siin rannas nälga.“ Vanemad kalurid hakand siis paluma, et miks nõnda, miks nõnda. — „Sellepärast on see nõnda, et teie ei pea enam vanu kombeid nagu kord ja kohus. Noh, nüüd ma olen teile ütelnud: kui teie mererahvast küllalt ei austa, siis hästi ei lähe.“ Pärast seda ta käsknud lasta end merre tagasi. Ta olnud vana kuning, Liman Dina olnud ta nimi; mõlema öla pääl olnud tal suured toredad merekarbid (paletid!) ja üks olnud rinnas (auraha!), — selline olnud see merekuning. — Pr 223.

Käsitus mere mitmest valitsejast on täiesti üldine: igal merel on oma kuningas (Kr, Pr, V), ja need kuningad sõdivadki omavahel (Pr). Kuningaiks on sageli ka mereema pojad, kuna mereema ise valitseb ranniku merd (ligemalt vt. § 65, S. 25). Näitena, kui moodsad ja täpsed on fantaasiapildid merekuningaist, esinegu järgmine lugu.

MEREKUNINGA KROONIMINE (S. 23)

Kolm inimpölve (ja nimelt 110 aastat) tagasi olnud kord kevadel Pitrõg-külast neli meest merel ühes paadis, üks neist meestest olnud vana Sīmō Indrõk (nagu jutustaja veel selgesti mäletab). Vörke merre heites nad kuulnud sellist kummalist kõminat, nagu kumiseks midagi meres. Nad silmitsend igalepoole ega ole näind midagi, kuid kõma kuulnud selgesti. Siis tõusnud nende paadist umbes süld maad eemal veest välja selline valge mees, nagu valge mantel ümber, roheline kroon pääs ja üheksa tulejuga otsekui küünalt pää pääl. Kalurid ehmund niivõrd, et pidand kukkuma peaaegu pikali paati; kaks kalurit nimelt olnudki ülal, kuna teised kaks magand. Ülalolijad äratand nüüd ka magajad imet vaatama ja seletand, et nüüd muudkui võrgud vaja vedada paati ja sõuda ruttu-ruttu randa. Kuni nad säääl säädnud ja „tellind“ neid vörke, see imelik inimene tõusnud teist korda vee pääle. Kalurid kõik aina värisend hirmust: nüüd oleme sellisel kohal, kus jumal ei taha kalastamist. Ja kui see kuju tõusnud kolmat korda vee pääle, siis mehed otse nutnud. Siis aga tõusnud veest üles üks teine niisama valge inimene, kuna esimene kadund, ja see seletand: „Ärge kartke! meie kuningat kroonitakse praegu. Nii nagu teie elate maa pääl, nii ka meie vee all: meil kah on kuningad ja puha. Kalastage

aga päälegi õnnelikult hommikuni, kalu te saate palju ja olete õnnemehed täna öösel. Ja kui tulete taas merre kalale, siis heitke võrgud jälle siia vette, saate aina palju kalu.“ — Hommikul meestel olnud niipalju kalu, et paat jõudnud vaevaga randa. — Pr 239¹⁾.

MEREEMA ANNAB KALU (S. 23)

Riiglased tulnud kalastama Vaid-külla, nende seas ka vana Roudiñ. Sel olnud alati kalu enam kui muil. Kord ta pole tahtnud minna kaasa, hoolimata kutseist, ja öelnud lõpuks: „Noh, ma annan siis oma k ü b a r a teile pähe kaasa.“

Kaaslased läind merele, lasknud võrgud vette ja jäänd ööseks manu magama. Sääln tulnud mereema paadi manu, kat-sund kübarat ja öelnud: „Vana Roudiñi kübar on küll, aga vana Roudiñit ennast ei ole. — Noh, hommikul teil kalu siiski saab olema.“ Mereema läind taas ära, pole kõnelnud muud midagi. Hommikul neil olnud palju kalu.

Mees, kellel olnud sel ööl Roudiñi kübar pääs, olnud Vaid-külast, pole olnud riiglane ja tema jutustandki seda lugu. Sellepärast vanad kalamehed öelnud aina, kui kalu pole olnud, vaid tühjad võrgud, et oleks nüüd ainult vana Roudiñi kübar — küll siis kalu saaks. — Kr 97.

Üldisemalt on küll vastupidi kui äsja esitet loos: mere-rahva nägemine merel ei ennusta hääd, vaid pigem paha²⁾; kui mitte muud, siis vähemalt suurt tuult ja tormi on oodata, kui nähakse hiilgavate soomustega mereinimest (V 100) või paariti hõljuvat mererahvast (Kl 12) või noorat (vt. § 64) ehk merineitsit (Kr 282, Pr) või vaarao laste hulka (Ii, Kl — ligemalt vt. § 68). Kui nähakse mereväge, siis nägija ei tohi mingi hinna eest kõnelda sellest merel oma kaaslasile üht sõnakestki (Sr Saar Vir 92, Kr): kes ütleb või näitab neid teisele, see upub; alles kui jõutakse randa, siis võidakse jutustada, mida nähtud (Kr). Et hoiduda ähvardavast hädaohust, siis visatakse kohe, kui nähakse merel mõnd sellist olevust, neile vette mingi and — zied; kui pole muud käepärast, siis kas või peotäis tubakatki; mõnikord visatud ka aerupulk või midagi muud (Kr). Järgnegu paar lugu merehaldjate nägemisest.

¹⁾ Vrdl. Holzmayer, Osiliana I 25: Merre-vaim, erscheint zuweilen auf dem Wasser mit einem Licht (Pöide).

²⁾ Vrdl. Holmberg, Die Wassergottheiten 167.

MEREL EI KÖNELDA SEST, MIDA NÄHTUD (S. 26)

Kaks kalurit olnud merel silguvõrke vedamas. Üks näind mereneitsit, teine pole näind, kuis see noora (vt. § 64) tõusnud veepinnale. Nägijal olnud kole hirm, kuid ta kuulnud varem oma isalt, et sellisel korral vaja visata merre mõni and = zied. Tal muud pole olnud kohe nii ruttu käepärast, siis ta võtnud pungast tubakat ühe peotäie ja visand selle merre. Ning sellepärast temal pole juhtund mingit õnnetust. Nad vedand kahekesi võrgud kohe välja ja sõudnud ruttu randa. Pärast tulnud kohe torm. Merel kalur pole öelnud kaaslasele sõnagi; see imestand küll, miks mees visand tubakat merre. Ent kui ta seletanuks merel, siis torm saanuks nad merel kätte. — Kr 282.

HIILGAVA SOOMUSEGA MEREINIMENE (S. 27)

Paar aastat tagasi Matson Siroš (= Sergius Madisson) sõitnud kolme mehekesi äärmiselt kalu täis laetud paadiga Riiga. Vanad inimesed öelnud juba ette, et liiaks täis laetud laev ei tähenda kunagi hääd, vaid toob ikka õnnetust (vrdl. LP VII 376 — vt. § 60). Nad purjetand kogu tee hästi ja jõudnud juba Riia ligi. Korraga nad näind kedagi inimest seisvat merel poolenisti veest väljas. Nad arvand, et see on keegi hädaline, ja purjetand ligemale. Nad näind selgesti, milline hallikas valge nahk olnud sel inimesel, hiiland nagu kalal, otsekui oleksid soomused pääl, kuid nagu olnud inimese moodi. Kui nad jõudnud ligi, siis see mereinimene kadund ära. Keegi neist öelnud: „Nüüd tuleb tormi; kui nähakse mereinimest, siis on alati tormi!“ Ja tõesti tulnudki selline torm, et nad hädavaevalt saand Riiga, pidand jääma peaaegu merele. Vanainimesed öelnud alati varemalt: kui mererahvas tuleb vee pääle, siis tuleb tormi. — V 110.

MERERAHVAS PAARITI HÖLJUMAS JA KILKAMAS (S. 27)

Kuolka-külas eland vana rätsep Kleimañ, kes hangeldand suveti lestakaladega Windau pool, kaaslaseks kingsepp Pritš Lou-nits. Kord nad purjetand Kiuv-nana (Kivinina, säälpool Li-bau'd viis penikoormat) kohta ja jäänd sinna paigale. Rätsep läind randa, kuna kingsepp jäänd laevale, olnud paadi pühas teki all varjus ja kuulnud säääl, nagu kilkaks paadi kõrval inimesi. Ta tulnud teki alt välja vaatama ja näind meres inimesi hõljumas paariti käest kinni mees ja naine. Kingsepp läind hirmuga paadi teki alla tagasi ega ole julgend liigahtudagi, olnud teine noor mees alles kah veel. Vana rätsep tulnud laevale tagasi, näind kaaslase hirmund ja küsind põhjusi. See jutustand, ta näinuvat merel inimesi kahekesi koos kilkamas ja pesemas vees. Rätsep seletand, et see pole mingi ime, need olevat mererahvas, sellel kohal juhtuvat seda alatasa;

kui nad tantsivad või pesevad vee pääl, siis tulevat tormi. Nad sõudnud kohe randa ja vedand paadi kaldale. Teisel päeval olnudki selline torm, et murdnud puha segi. — Kl 12.

Kuigi mererahvast on küllalt nähtud ja küllalt kuulnud tema elust-olust, siiski ei ole päris selge, kes see mererahvas päriselt on ja kuis ta on „sugenend“ s. t. tekkind, millisele küsimusele vastatakse erinevalt: võta kinni („otsi sitta“), kuis see mererahvas ja kõik need mereneitsid on tekkind, kes seda teab (li); teised arvavad, et mererahvas on sugenend Punamerre uppund vaarao sõjaväest (vt. § 68); kolmandad oletavad, et mererahvaks moonduvad üldse kõik uppunud ja sellepärast just mererahvas ei olevatki halb (Kl). Teatud sugulus ja side haldjate ja surnute vahel (vt. § 8) paljastub Liivis võib-olla veenvaimalt just merehaldjate ja merre uppunute ühtesulamisest, mida illustreerivad mitmed lood, olgugi et teiseltpoolt uppunud jäävad sageli kummiteleva ka iseseisvalt ja püsivad liivlase teadvuses surnuina (vt. § 95) või taas seginevad teiste, näit. rehehaldjatega (vt. § 45). Väga tabavalt haldjate ja surnute suhet iseloomustavad järgmised lood (vt. ka S. 25 — § 65, 2. red. XI J).

VEERAHVA LOSSI HUKKUMINE (S. 23 + 55)

Teisel suviste pühal üks naine läind Kuolka-külla sugulaste poole käima. Tee pääl ta istund puhkama ühele randa välja uhutud palgile, mis olnud täis merekarpe ja kivistusi, et olnud kohe näha — palk on magand meres kaua aega. Naine sõõnd säääl raasike leiba ja vaadand niisama, äkki mär-gand: kaks pisikest plikat istund kah säälsamas tema kõrval. Tema küsind: „Hääd lapsed, kust te olete tulnud?“ Lapsed nutnud ja kaevand, nende loss olevat lõhutud ära, nüüd nemad pidavat jooksuma ja ajelema niisama, kus aga saab. Naine pä-rind, kus see loss neil siis on. — „Ah, meie loss oli just säääl kohal, kuhu hakatakse tegema praegu Kuolka tuletorni (ergo, 1860. aastais, jutustaja ise mäletab kah vähe seda ehitamist). Kui nad hakkasid paiskama neid kive merre, siis nad viskasid kivid otse meie lossile pääle.“ Nüüd nad ehitavat uut lossi, kaks versta tuletornist eemal. Siis vananaine küsind, kuis need lapsed sinna saand, ja üks vastand: „Meie elamenüüd veerahvaga üheskoos. Minu taat oli kapten ja tema omandus oli see hukkund laev siin rannal. Laeva nimi oli Kõ'l ja isa enda nimi oli Indrek Klark, pärit Inglismaalt. Meie laev hukkus siin kohal, ja siis isa tegi koos veerahvaga siia uue lossi. Säääl olid meil kõik õunaaiaid ja roosiaiaid, kuid nüüd pole enam midagi, kuni ehitetakse ja tehakse uuesti.“ Ja see pisem tütrekene aina nutnud,

nutnud, kuna suurem plika jutustand. Naine murdnud kakku ja pakkund lastele ka süüa, kuid nad ütelnud: „Teie leiba me ei söö, see meile ei maitse.“ Sää! äkki nad hüpand üles ja kadund merre, kleidid olnud neil otsekui tiivad. Naine näind veel, kuis nad istund sää! meres, pisikesed valged pääd olnud neil. Siis naine nutnud kah päätäie ja tõusnud üles palgilt, et minna edasi, — see palk olnud kah nende lossist, üleni täis karpe. — Pr 249.

UPPUND POEG VIIB KERJAVA ISA MERERAHVA MÕISASSE (S. 23)¹⁾

Üks vanamees Zēn-talust (Kl ja M vahel) käind kerjamas mööda küli ja tulnud nüüd koju piki randa. Naine olnud tal sur-
nud, poeg sõitnud kaptenina merel ja pidand alul küll isa üleval, kuid juba kolm aastat vanake polnud kuulnud pojast enam midagi, läind jala Riiga ja saand teada, et poeg on uppund. Nii ta siis tulnud oma kerjakotiga, istund teel maha ja nutnud, et ta on nõnda üksi. Sää! pannud keegi kergelt käe õlale talle ja küsind: „Vanaisa, mis sa nutad?“ — Ta tõstnud silmad ja näind kolme ilusat neitsit; üks kõnelnud temaga, kaks püsind selja taga. Vanamees küsind: „Kes teie olete? kas inglid taevast või? Ma veel nii ilusaid inimesi pole näind oma elus!“ Ei, nad ei olevat inglid, vaid samuti inimesed nagu vanataat, aga ainult sest „õ n d s a s t m a a s t“ (vt. § 82).

Neitsite palvel vanamees jutustand oma kurva saatuse, ja üks neist rahustand teda: „Vanataat, ära muretse, sinu poeg on elus ja veel täna sa näed teda.“ Vana pole uskund, kuid neitsi kinnitand oma sõnu, võtnud enda ümbert nagu palaka, pannud vanakesele pää alla ja lasknud teda magama heita. Kohe mees uinundki magama, kuid niipalju ta näind veel enne, kuis neitsid kadund merre. Need olnud mereneitsid, nad läind oma koju, sää! meres olnud ka vanamehe poeg, ja see kõnelev neitsi olnud poja naine. Koju jõudnud, ta öelnud kohe oma mehele (s. t. vanamehe pojale), pangu see hobused ette ja sõitku magavale isale järgi. Poeg rakendand kaks suurt sinist hobust ja sõitnud kolme neiuga kohe isa manu. Pojanaine šamuti kui enne pannud vanal käe õlale ja öelnud: „Tõuse üles, taat, ja sõida kaasa.“

Vana ärgand ega ole saand aru, mis see on, arvand, et need on v a i m u d, keda ta näeb, kuid poeg olnud kah tõega. Vana ajand vastu, pole tahtnud istuda vankrile, aga soostund lõpuks siiski. Hobuseil olnud selline karv (s. t. värv) nagu merelaineil. Vana istund vankrile, muud läind jala kõrval. Naine öelnud oma mehele: „Prits, hoia enam paremale: meie tee läheb mööda põhja-

¹⁾ Liivlase üleskirjutet ja nähtavasti ilustet lugu.

vajund laevast.“ (See olnud üks šaksa laev „Julli-Annä“, mis vajund otse Kuolka ninna.)

Nad jõudnud koju. Väravavaht avand värava. Olnud selline loss, et vanal pää seda nähes hakand pööritama. Ta küsind pojalt, kuis see saand siia, ja poeg jutustand. — Ta istund laeval, kui nad sõitnud Riiaast Saksamaale. Siinpool Kuolka-nina ta näind imeilusaid naisi meres. Kui ta kuu aja pärast tulnud Saksamaalt tagasi, neitsid olnud taas säälsamas, õhtuhämaras nad ujund ümber laeva ja laulnud imeilusasti. Ta arvand, et need on kukkund vette ja tahavad laevale. Ta ulatand käe üle parda, — kohe üks neitsi haarand käe ja vedand tema merre. Nõnda ta siis satund siia, see olevat tema mõisa ja see ta naine. Esimesed kolm nädalat olnud rasked, siis olnud maaelust veel kahju, kuid kolme nädala pärast tulnud preester, ja kui see õnnistand tema ära, sest ajast pääle ta ei tahtvat maisest elust enam teadagi.

Ka vanamees alul kurvastand. Kuid kolme nädala järele tulnud temagi manu preester, ja pärast seda ka vanamees pole tahtnud maast midagi teada. Esiteks enne seda vana kahjatsend, et tal jäänd koju tiinu alla kaks tukatit ja kolm taaldrit, kuid poeg andnud isale terve punga kuldraha ja öelnud, ärgu muretsegu. Samuti isa tahtnud anda sugulasile teada, kuhu ta jäänd. Siis nad pannud kirja pudelisse ja lasknud merre valla, — Kuolka mehed saand selle pudeli kätte ja lugend. Pärast vanamehel unund meelest kogu maine elu. Tema kerjakoti leidnud rannalt vana Tiššiin ja sõõnd selle sisu, vanameest hardasti mälestades, ilusasti tühjaks. — Kr 292 (< Pr).

SURNUD EMA VIIB OMA LAPSE VEE ALLA (S. 23 + 51)

Ühel mehel surnud naine ära ja ta võtnud teise naise. Piskene plika olnud järelejäänd vaeslastest suurim, ja võõrasema andnud selle ühe peremehe manu karja. Perenaine olnud väga halb ja laps leinand väga oma ema. Ühel pühapäeval ta olnud karjas suure jõe või mere ääres. Ta nutnud väga ja jäänd viimaks magama, lehmad heitnud kah magama. Siis ta kuulnud, kuis hakatud meres või säääl jões helistama kella, — just nõndasama nagu helistet siis, kui maetud ta ema. Laps hakand taas nutma ja näind, kuis tulnud ta ema, andnud talle peotäie kuldraha ja seletand, meres olevat parajasti tema ema matust. Tütar nutnud koledasti ja pidand ema kinni. Ema öelnud: „Nüüd ma ei saa midagi teha su hääks, aga pärast matuseid, siis ma kõnelen, vast sa pääsed siia.“

Pärast ema tulnudki tagasi, toond plikale valged kleidid ja öelnud: „Ehi end nüüd riidesse, mul pole aega sind ehtida. Ja siis kohe, kui hakkavad need kellad helisema, siis sa

mine mööda mu jälgi jõkke või sinna merre sisse.“ Nõnda siis laps teind ja läindki vee alla. Säälnud suur mõisa, aid ümber, sääln ta siis eland. Vahetevahel ta tulnud vaatama oma väikest venda, kui see olnud karjas. Võõrasemal olnud väga häämeel, et plika uppund ära. Siis tüdrukukene õpetand venda, las see kah hästi palugu ja nutku, siis tema kah saavat vee alla. Ning vend saand tõesti nõndasama vee alla elama. — Pr 117.

ABIELUST MERENEITSIGA SÜNDIND LAPSED (S. 23)¹⁾

Klaks pisikest tütarlast karjatand rannal lambaid. Üks neist olnud „oma enda ema tütar“, teine aga võõrastütar. Merest tõusnud sel-line jäme naine, tulnud laste manu, andnud saia ja kaubelnud neid omale karjaseiks. Üks vastand, tema küll ei võivat minna, temal olevat nii hüva ema kodus, kes saatvat teda igal hommikul karja. Kuid teine vastand, tema ema olevat surnud, võõrasema ainult riidlevat temaga igal hommikul ja õhtul, tema mõtlevat küll oma aruga, et ta on teind hästi, aga ometi aina riieldavat temaga. Jäme naine paitand teda kallistades ja kutsund endaga kaasa. Ning laps läindki. Nad sumand merre sisse, naine võtnud plika kainlasse. Laps pole näind, kui sügavale nad sumand, kuid siis nad olnud kuldse lossi värava ees, mis avatud, ja nemad läind sisse. Olnud väga ilus mõisa õunaaiaga. Vaelapsele antud kohe süüa ja uued riided.

Kui laps nii olnud sääln väheke aega, sis tulnud teisest toast üks naine lumivalgeis ilusais riideis. See olnud lapse ema. Ta paitand ja suudelnud oma tütart, võtnud sülle ja küsind, kuis käib maa pääl ka ta poja — plikakese venna — käsi. Tütarlaps vastand, sellelgi olevat raske: ta pidavat karjatama iga päev jõe kaldal hobuseid siis, kui muud magavad lõunaund, ja nädala pärast vend pidavat minema koos teistega heinamaale niitma. Ema vastand, et vaja päästa poegki, ja jutustand tütrele, ta olevat mereinimesi, see vana jäme naine olevat tüdrukukese enda vanaema. Neitsina ta supelnud iga päev koos teistega jõe silla kohal vees ja näind sääln ka tütre isa, kellele ta läind naiseks. Alul kõik läind hästi, kuid pärast mees hakand õrritama teda, ta läind nuttes jõe kaldale, ja tema vanemad viind ta siis enda manu tagasi. See mõisa olevat ta vanemate oma, ja nüüd nad jäävat mõlemad siia elama.

Siis nad hakand valvama poisikest. Esimesel päeval nad jäänd vähe hiljaks, — poisikene läind parajasti hobustega koju. Teisel päeval nad läind natuke varem. Kuid isa aimand, et asi pole korras: just niisama nagu kadund ta esimene naine, nii kadund nüüd ka tütar. Ja sellepärast isa andnud poisikesele kaasa väikese laskeriista ja õelnud, et kui ta näeb jõe poolt tulevat inimesi, siis muudkui lasku. Mererahvas aga jäänd jõe kaldale ja saatnud poisikese manu ainult õe kutsuma teda mererahva sekka ema ja vanavanemate manu. Õde jutustand oma hääd elu ja rää-

¹⁾ Liivlase enda redigeeritud ja tugevasti stiililiselt ilustet ülestähendus. Vrdl. Undine lugu § 63.

kind, kuis mererahval olevat see suur au — lüüa laksu vanataadi ja vana-ema käele. Poiss seletand vastu, et kuidas ta saab minna — isal jäävad hobused valla ja lähevad nissu. Õde öelnud, ärgu muretsegu nisu pärast, kuna tal endal on praegu korbased käed ja tuulest, veest, külmast lõhkised jalad, — sääl ta aga saavat jalga pehmed valged kingad nagu õelgi. Vend pole tahtnud minna veelgi. Siis õde kutsund teda ühes sillale, kus ta näinuvat enne üht suurt kala, ja käsknud venda astuda vette püüdma seda kala. Niipea kui poiss astund vette, tulnud ema, haarand ühest käest, õde teisest käest, ja viind tema ära. Poiss vähe karjatand. Isa kuulnud, jooksnud kaldale, olnud ent juba hilja, — kõik olnud kadund...

Poisikene viidud mõisasse, antud talle kaks ilusat suurt hobust, vanker ja veel palju muud, et tal ei oleks igav. Esimesed päevad poiss nutnud küll vähekese, kuid pärast olnud väga õnnelik ja öelnud, et ta ei lähe enam kunagi tagasi. Ühel päeval ta küsind, kas taati ei võiks tuua kah siia, kuid seda pole lubatud, sest et see kiusand oma naist. Paari nädala pärast poisikene pole tahtnud enam isagi mitte. Mõne aasta pärast mererahvas andnud poisikesele poisikese paadi, millega ta võiks purjetada merel. Ta tahtnud purjetada isa vaatama, kuid vanaisa keelnud seda tegemast, kuni poiss pole viisteist aastat vana, senini isa tundvat teda veel ära, kuid pärast mitte. Kui poisikene olnud kolmeteistkümnepäevane, siis nad läind kaugele ema sugulaste manu külla ja eland sääi poolteist aastat. Kui nad tulnud taas koju ja poiss saand viisteist aastat vanaks, siis vanaisa andnud talle oma õnnistuse ja öelnud: „Nüüd sa oled päris mereinimene ja kui tahad, nüüd võid minna vaatama oma isa — tema sind enam ei tunne!“

Saand õnnistuse vanaisalt, poiss pole tahtnudki näha enam isa, kuid läind siiski. Esimest korda ta läind salaja vaatama. Isa kündnud põllul ja sügand päd. Pojal pole olnud vähematki kaastunnet, — vanaisa öelnud, et need olevat halvad inimesed, kes elavad maa pääl. Poiss läind tagasi oma paadikesega ja jutustand nähtut emale ja õele. Mõne aja pärast poiss läind taas, jätnud paadi jõe kaldale. Isa istund talus. Poeg tere- tand „häd päeva“ ja küsind nagu külainimene, kas pole hobuseid müüa. Isa vastand, et peab müüma jah, raha olevat vaja. Poiss öelnud: „Mõni aasta tagasi ma olin sinu man. Siis sa olid veel nii priske, — kuis oled jäänd nüüd nii nõrgaks ja vanaks?“ Isa imestand, kuis võoras olnud tema man — ta ei tundvat külameest põrmugi — ja jutustand oma suure mure siis võõra päälkäimisel, kes käsknud aga kõnelda vaid tõtt.

Peremees aland: „Mul oli naine — see suri ära.“ — „Kuhu sa ta matsid siis?“ — „Hauda.“ — „Ära ainult peta, kõnele tõtt!“ — „Järele jäid poeg ja tütar.“ — „Kus need on?“ — „Surid ka mõlemad ära.“ — „Miks nad siis surid? kas sellepärast, et võõrasema käis nendega väga halvasti ümber?“ — „Kust sa tead seda, noorisand?“ — „Miks ma ei tea, kui olen sinu pojaga ühes.“ — „Ah, saaksin veel näha oma poega!“

Siis poeg noomind isa, et see petnud, ja avaldand enda, seletand isale, et selle naine ja tüdargi elavad, naine saatnud talle pungatäie kulda, ta teadvat mehe puudust. Poeg pannud rahapunga lauale, pakkund isale kätt ja öelnud: „Nüüd ma sind enam vaatama ei tule, aga aja sa see nõia-

moor talust välja (s. t. võõrasema), muidu sa ise ka veel lähed hukka.“ Isa palund küll poega jääma, kuid see vastand, et ta ei tule enam, tai polevat isast kahju.

Poiss läind ema, õe ja teiste manu, eland õnnelikult edasi ega ole tulnud enam kunagi vaatama isa, pole nimetand enam ta nimegi mitte. Isa aga seisnud iga päev jõe ja mere rannal, oodand poega murega, ent pole teda ära oodand ja surnudki mure kätte. — Kr 287 (< Pr).

Peab rõhutama, et viimased esitet lugudest, liiati veel liivlaste eneste kirjutet ja kaunistet, kannavad väga kahtlast kunstlikku ilmet: siin on palju subjektiivset fantaasiat ning palju rahvaraamatute literaarsetki sentimentalismi ja romantismi järelmõju, siin on kuhjatud kokku rändmotive isegi muinasjuttude repertuaarist ning siin on sikutet see kõik üsna juhuslikult mere-rahva sildi alla — lihtsalt selleks, et meeldida muistendite kogujale, kellest on pandud tähele, et teda sellised asjad eriti huvitavad. Nende ridade kirjutaja on hoomand oma kogumisreisel alatasa, kuis keeleobjektid annavad lugudele teatud ilme, paigutavad muistendi teatud atmosfööri, seovad sündmustiku teatud mõistega sageli ainult selleks, et teha sellega meeelhääd küsitelijale. Sellised individuaalsed, nii-öelda momendist tingitud ümberpaigutused ja lisandused sünnitavad tihti kuriooslikke konglomeraate, mille illustreerimiseks esitagem lisaks eelmisile veel üks liivlase enda üleskirjutet ja tugevat kunstlikku mõjutust sisaldav jutustus tühja asustamata Rootsimaa koloniseerimisest, mis on kisutud ühendusse Liivi rannikul esineva Rootsi kohanimega, mererahvaga, balti meremeeste armastet jutukangelaste nimedega jne., mille ridadest tungib liiakski pääletükkivalt esile praegusaja materialistlik, ainult rahast ja rikkusest huvitet massipsükoloogia ning mille päälkirjaks on pandud lühidalt „Nõr“ — tjah, vist küll ainult sellepärast, et nende ridade kirjutaja kogus parajasti just andmeid mereneitsi kahtlusiäratava nimetuse noora kohta (vt. § 64). Olgu see muistend ühtlasi tüübiliseks näiteks praegusaja modernimast mütoloogilisest loomingust massis ning näiteks selle loomingu virrvarrilisest päädpöörtavusest.

KAPTENIPOJA SEIKLUSI MEREL JA MAAL (S. 23)

Kord Ruotš'il (s. t. Rootsi talu peremehel, V) olnud väga ilus tütar. Sel ajal hukkund Ruotš-talu kohal üks laev. Laeva kaptenil olnud poeg ka ühes. Pool meeskonnast päästetud ära, pooled mehed uppund. Ja säääl Ruotš-talus olnud need päästetud, ning kapteni poeg tahtnud kosida Ruotš tütart. Kuid tütre vanemad pole luband lapsel minna ilma pääle hulkuma, ja see kapteni poeg läind oma teed.

Kui ta nüüd läind nõnda murelikult oma teed, siis istund säääl rannal selline ilus neid ja öelnud, võtku poiss tema endale naiseks. Poiss näind küll, et see neid selline isemoodi on, kuid ilus olnud ta ka ja poiss võtnudki tema laevale kaasa. Nad hakand sõudma paadiga laeva manu. Olnud ilus vaga ilm. Nende lig'nedes laevale vesi hakand aga vahutama, et olnud üsna valge ilma vähemagi tuuleta, ja visand selle paadi ümber. Vee vahutamine olnud selle nörö sõjavägi, kes tulnud merepõhjust neitsile vastu, keda neitsi ise tellind endale vastu, et ta saaks selle poisi omale. Kui ka see Ruotš-talu tütar lainukski poisile naiseks, ometi see nor saanuks poisi endale.

Merepõhjas neil olnud vastus sellised kuld sed hobused ja vanker, ning pole läind tundigi aega, kui ta olnud nör lossi värava ees, Selle nör isal olnud ainult poeg ja tütar. Oma riigi ta jagand nende vahel ära: tütrele andnud selle osa, mis on siinpool Nana (= Kuolka maa-nina) ja pojale ta andnud osa säälpool Nana (s. t. Riialahe). Aga see poeg olnud kõsane (vihane) sõsara pääle, sest tema osa olnud pisem õe osast. Poja sõjavägi olnud ka vähem kui tema õel, kuid tema olnud taas rikkam, nagu ju ikka on, et kes pisem, see lihavam (rasvasem).

Kapteni poeg tüdinend väga ära säääl vee all, olnud otsekui haige — küllap ta polnud harjund veealuse eluga. Ta ütelnud oma naisele, et tema peab küll vist surema, ta tundvat iseendast, et kaua ta enam ei ela. Noh, naine kõnelnud siis oma isale kah, et asi pole enam joones, ta mees tahtvat surra. Isa taas vastand, olgu päälegi, küll kõik läheb hästi, las ta ainult harjugu ja kodunegu, kõik läheb hästi.

Siis nendel sündind pisikene poiss. Need nörö targad ennustand, sest kasvavat väga tark mees, kes saavat suure koha, sest ta sündinuvat „maainimesest“. Vanaisa öelnud, las nad natukene ainult oodaku, ta vaadanuvat juba valmis hää koha nende jaoks. Ta vaadand valmis nimelt maa teiselpool merd, kus pole olnud mitte üht inimestki. Vana võtnud veel pojaltki sõjaväge ja läind väimehega kõigepäält vaatama. Ja see maa olnud praegune Ruotsimaa.

Nad läind nüüd siis eestkätt vaatama seda maad, kas säääl tõesti pole ühtki inimest. Nad otsind kõige sõjaväega läbi kogu maa ja tõesti — kedagi pole olnud. Nüüd nad hakand ehitama maju, sest puid olnud säääl väga palju. (Merepõhjas nör lossis kõik puud olnud kuld sed.) Vana tahtnud, et enne kõike tehtaks kirik. Seest- ja väljastpoolt see kirik ilustet toredate merekarbikesiga. Vanad laevamehed, kes Kuolkas seda lugu jutustand, on veel ise näind seda kirikut. Altari ümber olnud väga ilus kuldklaasine tiik, kust käind läbi merevesi, — sinna nende sugu tulnud jumalateenistusele. Kui see kirik saand valmis, siis hakatud ehitama suurt maja tööliste jaoks ja kõige lõpuks ehitet loss. Öiti nad töötand enam kui päeviti. Ka sinna lossi tehtud suur ilus kuldne tiik, kuhu tulnud nende sugu. Kõik need kallid asjad nad toond merepõhjust.

Kui nüüd kõik olnud valmis, siis see poeg kirjutand oma isale (=kaptenile) Hollandisse kirja, et ta on veel elus, ja palund saata talle Hollandist inimesi ja laevameistreid, sest ta tahtvat ehitada laevu, kuid

ei saavat kuidagi. Siis see kapten hankind inimesi ja meistreid ning saatnud sinna. Ja kui nad jõudnud pärale, see isa ise ja need meistrid, siis nad imetelnud väga seda rikkust ja ilu, mis sääl olnud.

Aga see naise (=nõr) isa öelnud väimehele nõnda: „Mitte midagi sina ära hakka tegema oma pääst; kuni mina olen elus, küsi minu käest igakord nõu, sest vaata — kala on väikene ja kõige pisem kala on tark: ta teab, milline ilm homme tuleb. Meie oleme mererahvas ja oleme kalade valitsejad. Maarahvas on suured inimesed. Nad on targad maa asjus, kuid mere asjus nad ei ole targad. Neile on vaja kedagi, kes õpetaks neid mere asjus. Ja sellepärast ära tee midagi, mida sa minult pole küsind!“

Väimees öelnud siis äiale, et nüüd need inimesed on jõudnud pärale, nüüd ta tahab ehitada üheskoos kolm laeva — talle endale, naisele ja pojale. Vana kostnud: „Hästi, homme ma sulle ütlen. Ehitada sa võid: raha ja kulda sul ei puudu, mul seisab veel kolm kambrit täis kulda ja hõbedat.“ Teisel hommikul väi läind taas äia manu küsima. Vana olnud tellind enda juurde sellise inseneri või kes see olnud, ja see öelnud vahepeäl („üle öö“), et neid laevu võivat teha küll. See kõige targem veemees olnud kutsutud kah sinna ja see öelnud nõnda: „Sinu poeg on kõige noorem — selle jaoks sa hakka ehitama laeva hommikul. Sinu naine on vanem — sellele hakka tegema lõunaajal. Sina ise oled kõige vanem — endale alga ehitama õhtul.“

Ning siis need meistrid hakand tööle, saagind puid, mida sääl olnud küllalt. Nad teind need kolm laeva nii üht moodi, nagu olnuksid need ühest vormist. Ühe päevaga need kolm laeva olnud valmis purjede ja kõigega, mis iganes vaja. Pardad kõigil kolmel laeval olnud kuldsed. Samal päeval need laevad lastud ka merre. Ja siis ta sõitnud kohe Hollandisse ning toond oma vanemad ära. Sääl ta saand varustet kah igasugu asjega — terase, nahkade ja kõigega, — ta isal, kui rikkal mehel, olnud palju vara. Ning pärast nad kõik sääl Rootsimaal eland väga rikkasti. Mujalt nad sinna inimesi pole toond kui ainult Hollandist. Pärast sinna sügenend ka poode ja varaaitu ja igasugu hädamat.

Kui kõik olnud valmis, siis nad (kes?) pidand oma pulma, ja sääl pulmas olnud niipalju mererahvast, et neid olnud täis kõik maa ja puud. Kes teab, vast veel praegugi on merepõhjas kulda ja kõike rikkust ning mererahvas elab rikkalikult. Sel kaptenipojal olnud nimeks Sandör Narõvitš ja sel vanal veemehel olnud nimeks Juri Kaspõr. Kui need surnud ära, siis nende haudele pandud mälestuseks kuldsambad. Vanad laevamehed ise veel näind neid sambaid, kuid siis need olnud juba nii vanad ja mustad, et pole hiiland enam põrmugi. — Sr 132.

62. Kuna meri koondab enesele kogu liivlase tähelepanu ja muud veekogud ei mängi rannikul peaaegu mingit rolli, siis on arusaadav, et merehaldjate taha jäävad hoopis varju kõikisugu muude vete haldjad, kelledest ei teata pajatada midagi päälle paari lookese. Väidetakse küll, et ka igal järvel olevat oma vahht = vakt' (Pr), kuid ligemad andmed neist vahest puuduvad; ainult

Baža-järve vahi nimeks teatakse olevat Suur Ants ja ta tütre nimeks Ildža (Pr 257), kuna Pisikene Ants olnuvat taas kuradi sulaseks (Pr — vrđl. eestiski „kavala Antsu“ nime vanapagana lugudes). Järvede kohta teatakse lisaks veel nende ühest kohast teise rändamise lugusid (S. 243, vrđl. FFC 25, S. 89). Jõgedel olevat niisama oma vahid (Pr); ka lastehirmutisena esineb nimi jõemees = jõug-miez (Pr), kuna ühenduses Pitrõg-jõega esineb nimi jõgede-kaevaja = jogid-kõvaji (Pr 246).

Ainult lastehirmutisena eksisteerib ka kaevuema = kouv-jema (Pr, V), kes olevat suur karvane naine (V) ja kellega peletetakse lapsi kaevu mant eemale (Pr, V)¹⁾.

JÕGEDE-KAEVAJA (S. 28 B + 215)

Rannas olnud vanasti ka jõgede-kaevaja — suur pikk mees, rohelised riided seljas.—Oma kolm inimpõlve tagasi olnud siin kord selline suur vihm, et ujutand üle kõik põllud, kartulavaod olnud puha vett täis. Siis vana Dēlak-talu (Pr) peremees läind kaevama oma põllult üht kraavikest Pitrõg-jõkke, et vesi jookseks maha ega mädandaks kartulaid ära. Kaevand kraavi valmis, ta läind vaatama randa, kas see jõgi ise jookseb ka puhtasti merre või on temagi täis ummistund. Ta tõusnud liivakünkale ja näind, kuis üks hirmus suur mees kaevand rannas jõe sāngi. Siin samas külas olnud üks kole pikk mees, keda kutsutud Suur-Peetriks. Peremees pidand kaevajat selleks Peetriks ja astund ligemale, mõtelnud veel endamisi, kuis see laisk Peeter tulnud nüüd järsku jõge kaevama. Liginedes ta näind: see polnud Peeter, rohelised riided seljas. Ta teretand võõrast: „Hāād hommikut!“ See vastand: „Tāna mul pole hāād hommikut; sa nāed ju küll, kuis ma olen tööand, et sārķ seljas mārķ!“ Ta nāidand sārķi ja siis peremees mārķand, et tal olnud selline hallikas karv ihul, pole olnud päris puhas nahk. Siis kaevaja õpetand peremeest: „Nōnda āra sa kunagi tee tööd! Enne tule tee jõgi puhtaks, et vesi hāsti jookseks, ja alles siis lase vesi maha ka kartulapõllult. Kui mina ei hoolitseks selle jõe ette, siis oleks sul juba ammu nālķ majas. Aga minu vennā kaladele on kah jõgi teeks: ūhed lāhevad, teised tulevad mōōda jõge, nad tulevad soojenduma jõkke, kui meres on neil külķ.“ Siis ta saatnud peremehe koju. Samal ajal keegi mees sõitnud Kostrõg-kūla poolt ja nāind oma silmaga selgesti,

¹⁾ Ka lāti dainades esineb kord jōeema kōrvu mereemaga (LD 30890):
Jōeema, mereema, hoia minu vellekesi,
tuuleema, lūķķa tasa valgeid purķekesi.

Paaris dainas mainitakse isegi Kloivajōe-ema (LD 7500, 30685). Vt ka šm, LM 24; Eisen, EM I 105 ja EŪSA III 85, 88.

kuis vana Dēlak läind koju, kuna see teine mees visand veel vahvasti kolm-neli labidatäit. Laginev sõitja pöörnud silmad väheke-seks mere poole, — kaevaja olnud kadund! Pärast vanad mehed arutelnud omavahel: see olnud kas r a h a või taas selline v e e - i n i m e n e, kes hoolitseb, et veed hästi voolaksid; venna kalade pärast ta hoiab vetevoolu „selge“ s. t. puhta ja korras. — Pr 246.

JÄRVEVAHT SUUR-ANTS (S. 28 C)

Üks neitsi olnud kevadel karjas. Tal kadund kaks lehma ära ja ta läind otsima neid metsa, huiland ja kutsund — keegi huiland vastu. Ta läind hääle järele edasi ja jõudnud Baža-jõe kaldale, — sääl astund jõest välja selline suur mees. Tüdruk küsind: „Armas külamees, kas sa pole näind siin lehmi?“ — „Lehmi ma näind ei ole, kuid ma võin ütelda sulle küll, kus nad on. Aga teine kord, kui su lehmad kaovad ära, ära siis nii kõvasti huilga: sul on niisamasugune kõlav hää! nagu mu pisikesel I'dža'l, kes läks külla mett tooma. Nüüd sa mine läbi selle metsa: sääl niidus su lehmad magavad.“ Tüdruk näind mehel suuri hambaid, tal hakand nagu hirm ja ta küsind: „Vanataat, kuidas sind hüütakse?“ — „Mina olen Suur-Ants, järvevaht, kes valvab järve.“ Siis tüdruk läind lehmade järele ja näind minnes, kuis tulnud mööda teed pisi-kene naisterahvas, suur paun käes; see suur mees läind vastu, võtnud naisterahva sülle ja pauna kah oma kätte (see olnud nagu ta tütar), siis nad mõlemad kadund sinna Baža-silla alla ära. Tüdruk rutand kõigi oma lehmega koju. — Pr 257.

MERENEITSID, NOORAD

63. Enam kui ühestki muust olevusest meres kõneldakse mere naisist ja neidest, — need on mereema ja ta tütrede, mere-neitsid, maarjaneitsid jne., nagu nende nimed registreeritud juba eelpool (vt. § 59); lisaks tuleb juurde isegi veel eriline termin mereneitsi jaoks, nōr(a), millisest sõnast alamal üksikasjalikumalt (vt. § 64). Kuid esinegu mereneitsid mistahtesugu nimede all ja seginegugi nad küll sageli muu mererahvaga üldse (vt. § 61), eriti kalasavaliste vaarao lastega (ligemalt vt. § 68), — ometi neil on niipalju erilisi piirjooni ja sisu, et nad moodustavad veehaldjate peres tähtsa alarühma, mida tuleb käsitleda omaette eraldi.

Mereneitsite välimust, olemust ja esinemist kirjeldetakse kogu liivi rannikul võrdlemisi üsna värvikalt ja palju. — Sääl Däviñ-järve ääres (L) neid ikka nähtud, selliseid ilusaid neitseid; sinisest kalevist riided olnud neil seljas ja männijuurtest punutud

sukavakad käes; nad kudand sukka, käind mööda vett ja piki randa ning karjatand siniseid lehmi; keegi inimene küsind, kes nad on õieti, sellised kollakad; üks neitsi vastand, kas inimesed siis ei teadvat, et nad on maarjaneitsid ja elavad siinsamas vees; kuid pärast seda neid pole enam nähtud (L 63 = S. 32+38 E). Üldse mereneitseid nähakse väga harva; ainult mõni kord aastas noorad tõusevad veepinnale (Sr). Harilikuimalt neid nähakse ikka kas sinilehmi karjatamas (sellest ligemalt vt. § 66) või veepinnal istumas (Pr), hõljumas (Kl) ehk „tantsimas“ laineil (L); mõnikord nad tulevad jõgedest kaldalegi tantsima (Sr). Tihti nähakse neid ennast pesemas (Sr, Kr, Pr, V; vt. alamal), suplemas (Kr, Pr) või lihtsalt „mänglemas“ vee pääl (Sr). Kui need noorad pesevad ennast, siis vesi ümber aina keeb otsekuivaht (Pr); mõnikord nad kõnelnudki paar sõna (Sr). Nagu mere-rahva nägemine üldse (vt. § 61), nii ka mereneitsite nägemine ei ennusta hääd: see tähendab halba ilma ja tormi (L, Kr 282, Pr, Kl); kui noorad suplevad, siis ikka mõni inimene upub (Pr). Keegi Riia naine jutustand, kuis enne suurt Ilmasõda need noorad ehk maarjaneitsid nutnud koledasti ja tantsind Väina-jões õiti, olnud selgesti kuulda, — eks nad siis seda häda ja viletsust ennustandki (L).

Inimeste vastu mereneitsid ehk noorad on hoopis arad ja põgenevad nende eest rutuga vette; kui paadiga sõutakse vähegi neile ligemale, siis nad kaovad kohe vee alla (Pr). Kord tulnud merest välja ilus neitsi kollaste juustega — merenoorik; inimesed näind, kuis ta tulnud pesema ennast; ta elab meres, kardab inimesi, ei tule pinnale; kui inimesed lähevad ära, siis ta tõuseb veepinnale; seekord ta pole laulnud, ainult käed teind laiali, kilgand ja kadund jälle (Sr 23 = S. 26). Jutustaja eland Ilmasõja aegu pagulasena Luuga-jõe ingerlaste seas ja kuulnud neilt, kuis naine sillal kammind oma juukseid; niipea aga kui tulnud inimene, kohe see naisterahvas hüpand vette (*Sn). Kord supelnud meres keskpäeval imeilusad neitsid, nii valged, nii valged, et sellist valget inimest pole olemaski; nende riided olnud kõigil rannal; naine, kes neid näind, mõtelnud minna lähemale vaatama, kes need saksad on, kuid neitsid tormand kohe merest välja, võtnud igaüks oma riided ja kadund vette; naine ehmund ja karjahtelnud, et inimesed upuvad merre, kuid muud inimesed seletand siis naisele, et ta ei tea midagi — need olevat mereneitsid (Pr 80 = S. 26). Teinekord

üks mees läind Kuolka-külla „sakstetööle“, s. t. teole; piki randa minnes ta näind teel Tämšt-talu (Kl) kohal, kus nähtud alatasa igasugu kummitusi, kuis meres supelnud ja pesnud ennast neli inimest; niipea kui mees jõudnud vähe ligemale, kohe need tormand merest välja riietuma, aga ah! millised imeilusad riided neil olnud — ühel kollased, ühel punased, ühel hoopis valged — ja kuis need riided särand ning hiiland helkiva päikese käes! mehe liginedes nad kõik hüpand merre; mees jäänd ootama ja vaatama, kas nad tõusevad veel veepinnale, kuid pole tõusnud; mees otsind läbi selle koha, pole ent leidnud säältkü midagi; siis ta hirmund nagu ära ja hakand kiiresti edasi sammuma; pärast küll vanad inimesed arutelnud, see olnud vast hoopis r a h a ilmutus, astunuks mees rutem ligi, võib-olla ta saanuks raha endale, kes teab (Pr 250 = S. 26 + 215).

Eriti kriipsutetakse alla alatasa mereneitsite imelist ilu (L 23, Ii 68, Sr 23, Sr 55, Kr 69, Kr 292, Pr 80 — vt. veel § 65). Noorad on kalasava ja inimkehaga (vt. § 68), sellise pikliku kitsa näoga ja ihu poolest kollakamad kui maised inimesed (Kr 126), mille vastu seletetakse teiselt poolt, mereneitsite nahk olevat just haruldaselt valge, valgem kui ühelgi inimesel (Pr). Neil on kolepikad ilusad kollased juuksed ja sinised silmad (Kr 69); mõnikord nende juuksed on ka pruunid (Pr), kuid enamasti ikka kollased (Sr 23, Kr 126, Pr), imeilusad, pikad ja käharad (Pr).

Kummaliselt võluv on mereneitsite laul (L 23, Ii, Kr 69, Kr 292): noorad laulavad vahest öiti merel nii imeilusasti, et kuulatelevad mehed hüppavad neile vette järgi ja upuvad (Pr). Meeste uputumisele meelitamine näib olevatki mereneitsite erialaks: noorad petavad poisse vee alla, uputavad inimesi ja on sellepärast halvad vaimud (Uu, Sr). Mereneitsid ootavad aina mõne mehe uppumist; nad laulavad koos, tõusevad vee pääle jões (Väina-jões), on võluvalt ilusad ja meelitavad poisse jõkke hüppama, — siis nad saavad poisid endale meesteks; iga uppunu nad viivad oma hulka, oma tuppä; ning neil olevat üsna halb elada, kuni nad on abiellumata, sest nad otse pidavat tulema veepinnale valvama omale meest; kui nad abielluvad, siis valvata pole enam vaja (Kr < Pr). Juba eelpool esiteti lugu mehest, kes näind ümber laeva ujuvaid ja laulvaid neide, sirutand käe nende päästmiseks ja veetud ise merre (Kr 292 < Pr — vt. § 61); järgnegu siin veel muid uputamislugusid.

POISS SUUDLEB MAARJANEITSIT ENNE PÄIKESE TÕUSU
(S. 32 + 38 E)

Üks maarjaneitsi karjatand rannal siniseid lehmi ja laulnud ise väga ilusasti. See olnud just enne päikese tõusu. Üks poiss läind piki randa ja kuulnud imeilusat laulu. Ta läind ligemale ja näind väga ilusa neitsi, tahtnud haarata teda kätte ja suudelda, kuid neitsi vedand teda sügavasse merre. Poiss hakand paluma, ärgu mingu neitsi nii kaugele, ta ei saavat teda kätte. Neitsi vastand: „Kui sa ei saa mind kätte enne päikese tõusu, siis sa upud ära, suudled sa aga mind enne päikese tõusu, siis ma saan su naiseks.“ Poiss joonelt hüband neitsi manu ja haarand selle kinni, kuid säälsamas ta olnud ka valmis, minestund ära. Ja kui ta ärgand taas üles, siis ta olnud imeilusas toas, millist ta polnud näind veel oma elus. Nad teind pulmad selle neitsiga, ja poiss jäändki maarjarahva manu vee alla ega ole saand enam kunagi oma vanemate juurde maa pääle. — L 23.

NOORA TAIDAB VÖRGUD MEREMUDAGA (S. 26)

Noora tulnud veepinnale paadi man ja kutsund kaluripoissi, tulgu see nende manu elama, — sääl on ilus selge elu, nii et sääl võib näha ka oma palet nende eluhooneis. Kalur pole läind. Siis mereneitsi öelnud: „No jah, siis sinu võrgud jäävad ka tühjaks kõik, muud ei tule neisse sisse kui ainult muda.“ Kalurid vedand välja oma võrgud, — olnud nii muda täis, et pole saadud neid peaaegu üleski põhjast. — Sr 54.

NOORA KOLMANDAL KUTSEL POISS HÜPPAB PAADIST
MERRE (S. 26)

Piza-külas keegi vanamees läind noore poisiga turski püüdma kiviravadele seitse versta rannast eemal. Olnud väga ilus ilm. Korraga tõusnud merest veepinnale imeilus naine, nii et pool keha olnud vee pääl, rinnad kõik väljas, kolepikad ilusad kollased juuksed ja sinisilmad. Naerdes ta vaadand noormehe poole ja kutsund käega, tulgu kaasa, siis läind vee alla tagasi. Natukese aja pärast tulnud teist korda üles samuti naeratelles ja kutsudes. Nüüd see noormees tahtnud hüpata merre, kuid vanamees pidand teda kinni. Noora läind taas vee alla ja siis kuuldud vee alt imeilusat lauluhäält. Raasikese aja pärast seesama neitsi tõusnud kolmandat korda veepinnale. Noor poiss pole suutnud taltsutada end enam, tõusnud püsti üles ja hüband joonelt merre. Vanamees näind veel ainult seda, kuis ta haarand käega noora küljest kinni, ja nõnda nad kadund mõlemad ära. Vanamees ehmund nii ära, et pole võind teha muud midagi, kui tõstnud ankru üles ja sõudnud koju. — Kr 69.

LAEV HAKKAB VAJUMA (S. 26)

2 varianti: 1 Sr 51, 2 Sr 55.

- I A Atlandi meres sõitnud üks laev. Olnud suur torm ja palju laevu hukkund. Pärast ilm jäänd vaiksemaks, kuid veelgi lainetus olnud suur küllalt (1).
- B Vahemeres purjetand kord üks Riia laev. Olnud väga ilus ilm, meri olnud tasane kui peegel (2).
- II aa Säälaevamehed näind kaugel ühe pisikese paadi keset merd kaugel kõigist randest (2).
- ab Laeva pääl nähtud, et üks naine valgeis riideis tulnud paadiga sõudes (1).
- b Arvatud, et mõni laev on vast hukkund ja sääla on merehädalisi (1, 2).
- c Purjetet paadiga lähemale ja nähtud, et see olnud väga ilus valge paat, üks imeilus noor naine istund paadis, laps süles (2).
- III aa Naine palund võtta teda laevale. Vastatud, tulgu siis pääle (1).
- ab Laev juhitud otse paadi manu ja lastud trepp alla, et naine saaks üles. See naine tulnud nii ruttu laevale, nagu hüpanuks ta korraga, ega ole nähtudki, et ta astunud mööda treppi (2).
- ba Naine võetud hästi vastu ja paigutat tahakapteni kajutisse, et ta saaks magada (1).
- bb Naine pole lausund sõnagi, vaid läind kohe oma lapsega kajutisse ja istund sohvale (2).
- c Kõik madrused joosnud kajuti uksele vaatama seda imeilusat naist ja väikest last. Kokk jäänd kõige viimaseks ja tulnud üksinda järele (2).
- IV a Agalaevhakand vajuma — pära olnud juba pea-aegu vee tasa (1, 2).
- b Siis kokk hüüdnud: „Kas teie ei näe? Meie laev vajub ära!“ Nüüd ka muud karand vaatama, — jah, laeva pära pea juba vees! (2).
- c Arvatud, et laev on saand augu, ja tahetud hakata pum-pama, kuid vett pole olnudki sees (1).
- V A a Nüüd tüürimees joosnud laeva pärra kajutisse ja karjund: „Kas sa mait saad siit laevalt maha, sa tahad uputada meid kõiki!“ (1).
- b Kohe naine kadund ära, ja laev tõusnud taas üles (1).
- B a Sääla kapten haarand pihelgavitsa, mis olnud tal kajutis, ja hakand peksma sellega naist (2).
- b Naine kohe pingilt püsti ja hüpanud päraotsast merre, üteldes, olnuks tal veel üks viis minutit aega, siis laev olnuks põhjas (2).

- VI A See olnud selline merevaim, tahtnud uputada neid kõige laevaga, et saada hingi (1).
 B See olnud see merenoor. Laps olnud tal selleks, et tuntaks talle enam kaasa: kõik armastavad ja vaatavad last, kuni ta teeb oma teo (2).

UNDIN (S. 24)

Rikka peremehe poeg kosind imeilusa vaeslapse Undin, kes olnud veerahva man üks neist noora-lastest (vt. § 64) ja saand palju kaasavara tingimusega, et ta ei nutaks, vaid oleks alati rõõmus. Veerahvas töötand hukata peigmehe, kui Undin peaks nutma. Inimesed aga hakand pahandama: mis see mõne naine, kes alati tantsib ja laulab. Ka olnud sääl üks maine neid Bärtald, kes tahtnud Undin meest kangesti omale ja meelitandki lõpuks mehe ära, nii et Undin hakand nutma. Samal ajal U. lell („isaveli“) Vezavuot vee all öelnud muile koduseile, ta süda valutavat täna väga, vist Undin'el on halvasti, vaja minna öösel vaatama. Muud soovitand minna kohe päeval. Vezavuot läindki kohe keskpäeval, kuulnud U. nuttu ja küsind põhjusi, — mees narrivat ja õrritavat noorikut väga. Mees ise magand parajasti lõunaund. Vezavuot tahtnud hukata kohe mehe, kuid U. palund veel armu. Vezavuot ähvardand siis mehele viia U. ära veteriiki ja nõudnud kaasavara tagasi. Mees palund andeks ja töötand elada hästi. Kuid Bärtald käind edasi mehe manu. Sääl talus olnud tiik; mees lasknud ajada selle täis, et Vezavuot ei saaks tulla. Vezavuot võtnud ühel ööl muid kaasa ja läind Undin'ele järele, kuid tiik olnud kinni. Samal ööl mees pannud naise koledasti nutma. Bärtald olnud sääl teise naisena. Undin magand üksinda ahjupingil, mees magand teisega. Äkki suured külmad käed haarand mehel kaela ümbert kinni... Ometi Undin olnud segatud nagu maaverega, kahjatsend seda meest ja palund uuesti talle elu ja halastust, kuni Vezavuot lõpuks soostundki. Kuid paar päeva hiljem mees lasknud ajada kinni ka kaevu, kust Vezavuot tulnud viimasel korral, ja olnud taas Bärtald'iga. Siis tulnud veerahvas lõpulikult, hukand mehe ja viind Undin'e ära eneste sekka. — Pr 160.

Undin(a) on suurepäraseks näiteks, kuis täiesti literaarset algupära lood kodunevad ja lokaliseeruvad mõnikord laies rahvahulkes lühikese aja jooksul niivõrd, et tunduvad otsekui põlvede pärandet suusõnalise massiloomingu produktina ja et isegi raske on leida nende tõelist algupära tundmatuseni moonutet jutuheidelt (vrđl. samalaadilist lugu Kr 287 — vt. § 61). Tegelikult aga see muistend on ainult sada aastat vana: 1811 ilmub vabahärra Friedrich Heinrich Karl de la Motte-Fouqué (1777—1843)

kuulus „Feenmärchen Undine“¹⁾, mille lätikeelne tõlge (Üdens-jumprava Undina. Stāsts, ko Latviešu valodā pārtulkojis P. Prūs) ilmub Riias 1880²⁾ ja levineb väga populaarseks raamatuks kogu Lätimaal. Ka liivi rannikul seda raamatut on loetud omal ajal „narmaiks katki“ igalpool külades, nii et mälestus Undinest on sääl praegugi veel üsna elav. Loos esineva Undine lella nimi Vezavuot ~ Veizavuot on võetud muutmatult lätikeelsest tekstist (Vēsavots), kuna see sääl on omakorda sõnasõnaline tõlge saksa Kühlbrunn'ist. Lätikeelse Vezavuot-nime asemel öeldakse mõnikord ka liivi tuttava vee-eluka nime Sūr-aļ (Kr), kellest alamal eraldi (vt. § 72).

Millised motiivid domineerivad siis kokkuvõttes liivi mere-neitsite ainekust, kõnelemata puhtkirjanduslikust Undinest? — Nende pesemine või hõljumine, suplemine või tantsimine, mis ennustab tormi, uppumist või üldse õnnetust; nende sinilehmade karjatamine (S. 32, US. 64); nende kummaline ilu, eriti tähelepandavad pikad kollased juuksed; nende argtus üheltpoolt ja suure kiiruga põgenemine liginevate inimeste eest; teiselt poolt aga nende meeste uputumisele meelitamine, sageli nimelt just võluva laulu abil, — lühidalt, kõik stereotüüpseid mereneitsite motiive, nagu need esinevad igalpool Baltimere mail ja milledes germaani algupära on kinnitet juba mitu ja mitu korda³⁾. Võiks isegi imestada, et liivlaste kui mererahva man pole kristalliseerund ühtki kindlailmelisemat jutustust kas või näit. noormeestegi uputamisest, mereneitsite laulust jne. Kõik eelpool esitet lood päälle sinilehmade karjatamise (vt. § 66) kannavad kaunis juhuslikku laadi ja on nii-ütelda ühe kõrvaga kuulnud, need ei juurdu küllalt tugevasti lokaalsest põlvest põlve pärandet suusõnalisest traditsioonist, vaid need tunduvad alles liivlaste eneste poolt ümbertöötamata tooresmaterjalina, veel mu-gandamata kohalikkesse oludesse. Ainult üks mereneitsite motiiv on aklimatiseerund ja lokaliseerund Liivis niivõrd, et on oma-

¹⁾ Selle teksti põhjal G. A. Lortzing kirjutab oma samanimelise ooperi.

²⁾ Äratõmme ajakirjast Latviešu tautas Biedris, Pielikums № 32—39, 1880. a.

³⁾ Kirjandust: Grimm, DM¹ 275 jj.; Mogk, GM² 66—67; Wuttke, DVA³ 48—51; Schroeder, Germanische Elben u. Götter beim Estenvolke 4—7; Holmberg, Die Wassergottheiten (vt. eriti soome ja eesti päätükke); Krohn, SRU 76, 79. Parima ülevaate eesti veeneitseist pakub Eiseni Näkiraamat.

pärastund otse mingisuguseks liivi algupärandiks, eriliseks liivi jututüübiks, ja see on kaluri kanneldamine mereema tütre pulmas vee all (S. 25 — vt. § 65), aga tjah — mereneitsi ise ei mängi ju selles loos mingit päärolli, vaid esineb ainult kahvatu kõrvalkujuna. — Kõike kokku võttes peab konstateerima siis lõplikult, et germaani maailmast importeeritud mereneitsid liivi meremütoloogias pole suutnud kuigi palju koduneda. Olgu nimetat paralleeliks, et umbes samasugune seisukord valitseb ka läti mütoloogias, kus vee- ja mereneitsid võrdlemisi vähemalt eesti jo soome vastava materjali rohkusele on jäänd kaunis tahaplaanile. Liivlāti veehaldjate tsentraalseks kujukaks jääb ikkagi mereema, nagu üldse emad liivi-lāti haldjate maailmas on domineerival seisukohal.

64. Asjaolu nii olles, ei oleks ju õieti tungivat põhjustki eraldada Liivis mereneitseid muist veehaldjaist omaette rühmaks. Kui seda on tehtud käesolevas analüüsis ometigi, siis pääasjalikult küll ainult üheainsa mereneitsi nimetuse noora pärast, milline nimi on põhjustand esimese artikli liivi mütoloogiliste olevuste teaduslikuks uurimiseks ja nende algupära kindlaksmääramiseks. Nimelt L. Kettunen 1922. a. (Eesti keel I 3—7: Liivlaste mereneitsid noorad) ühendab liivi noora häälikuliselt eesti, soome, vepsa ja lapi narva-tüvega ning oletab, et „liivlaste noora < narva sõnas vana, vähemalt eesti-liivi ühine veehaldjas varjul on, mis vahest otse sama ei ole kui tuttav 'Väina tütar', kuid igitahes tema lähedam sugulane“ (ibid. 7). Kettunen peab küll isegi kohe tähendama, et „soomesugu rahvaste mütoloogias ühtegi narva nimelist vee- ega ka muud olevust ei ole leitud“ (ibid. 4), ja ta lepib siis ainult paralleelega „Setukeste laulest“, kus Kalmuneiu teiseisendeis esinevad rinnu mere, väina, narva ja koiva nimetused, näit.

48 Mere oll iks tütar mehele lännü,
Narva tütar naiste rõivil,
Väinäl oll iks tütar väikene,

51 Kuiva iks oll tütar är koolnu?

Hurt, SL I 58; vrld. muid teiseisendeid.

Samade nimede kõrvutamine esineb teiseks ka tuttavas sõjaululus, kus öde õpetab venda:

Ära tule mere kaudu,
Meri on täisi meeste päida,
Ära tule Narva kaudu,

Narva ¹⁾ on täisi naiste päida,
 Ära tule Koiva kaudu,
 Koiva on täisi koolupäida,
 Tule sa kohe koduje — — —

Eisen, Festi rahvalaulud 85, vrdl. näit. ka Hurt,
 VK I 294, 29—30.

Eesti ärkamisaja romantikas on tõepoolest loodudki laialt tuttavad pseudomütoloogilised Linda ja Salme kujud, ka Väina-tütar ja isegi Narva-neid on leidnud teatavat viljelust ²⁾. Kuid liiaks raske ja aluseta on oletada nende lihtsate rahvalaulunimede varjus kes teab milliseid paganusaja eesti haldjaid või muid mütoloogilisi olevusi ³⁾. Mis puutub eraldi narv-sõnasse, siis peab küll möönma, et selle algupära ja tähenduslik areng pole veel kaugeltki selgund ⁴⁾, kuid olgu nüüd narvaga lugu kuis tahte, — asi ep ongi just selles, et liivi noora pole ometigi ühendetav narva-tüvega, vaid näib põlvenevat hoopis teisalt. Kettunen on transskribeerind sõnakuju noora üheltainsalt keeleobjektilt, kusjuures ta pole saand sõna laiemalt kontrollleerida (EKI I 4, alamärkus). Nende ridade kirjutaja on kogund hiljem üksikasjalikumaid andmeid noora kohta kogu liivi rannikult ja peab konstateerima tulemusena järgmisi tõsiasju.

Kõigepäält pole sel sõnal keeleliselt mingit täpset ega kindlaks fikseerund kuju. Kettuse antud noora: narrõ deklineseerimistüüp esineb ainult mõne isiku teadvuses (Sr, Ir, Kr) ⁵⁾, hari-

¹⁾ Murdeti nimetavas ka n a r u, vrdl. karv — karu, kõrv — kõru jne.

²⁾ Vrdl. kas või Koidula, Kogutud Luuletused (1925), 171—173: Narva neitsi.

³⁾ Vrdl. Eisen, EM I 228—233. Vrdl. Setälä, Väinämöinen und Joukahainen (SUST XXXV), mida refereerib Eisen, E. Kirjandus IX (1914) 84—89: Väinalised.

⁴⁾ Vastavat kirjandust: G. Sabler (Sitzungsber. der GEG 1910, lhk. 165—166), L. Kettunen (E. Kirjandus 1920, lhk. 195—197), T. I. Itkonen (Virittäjä 1920, 11), A. Westrén-Doll (Sitzungsberichte der GEG 1923, 44), K. Būga (Aisčiu praeitis vietu vardu šviesoje 18, vrdl. ka lhk. 16).

⁵⁾ Küll esineb kogu liivis nōra: narrõ lollaka tähenduses, kuid see pole muud midagi kui laen saksast, nagu eestigi narr ja läti nars (nērs, neris, narvs — vt. Lautenbach, Очерки II 176, № 98), vrdl. ka verbe narrida = narrõ (Kr), narritada = nōratõ (Kr), sõimusõnana esineb veel narripulk = nōra-pülka (Ii, Ir, Kr).

likumalt esinevad kujud nār : plur. nārōd (L, Ii, Sr, Kr, Pr, Kl), nār : nārōd (Ii), nōr : nōrōd (Sr, Ir, Pr, V 115); nār : nārōd (Sr, Kr, Pr), nōr : nōrōd (Sr), nuor : nuorōd (Ii, Kr 126), — nār, nōr, nuor-kujud ei ole ent häälikuliselt ühendetavad narva tüvega, liiati kui esineb muljeeritud r. Ja kuigi nominatiiv on narvale vastavalt nāra (L, Pz, Sr) ~ nōra (Uu, Sr 54, Ir 24, Kr 68, 69, 282, V 183, Kl 23), siis ei esine partitiivis ometi mitte eeldetavat narrō, vaid nōrō (Sr, Ir, V) või *-nen suffiksi mõjul nōrastō (Sr, Ir, Kr), nōrōst (Pr, V). Aga veelgi enam: kogu see sõna on täiesti võõras ja tundmata paljudele just vanima põlve liivlastele, kes lapsepõlves läti keelt sageli pole üldse mõistnud, vaid ainult liivi (negatiivseid teateid sõnast: L, Pz, Ii, Sr, Kr, Pr, Sn, Kl). Ja kui ka sõna on praegu muile tuttav, siis tuntakse teda ometi teadlikult ainult l ä t i sõnana ja defineeritakse üldiselt selgesti: nār olevat läti, mitte „ranna“ s. t. liivi keele sõna (L, Ii, Uu, Sr, Kr, Pr, Kl), liivi keeli öeldavat sellevastu maarjaneitsi (L, Ii), mereneitsi (L, Sr, Kr) või mereema tütar (Sr, Pr); tehakse isegi vähe veidrat vahet: nārōd olevat läti keeli, kuna liivi keeli pidavat olema nuorōd (Kr 126). Tahes-tahtmata jääb siis sõnast selline mulje, et nār ~ nōra eksisteerib paari noorema põlve liivlaste keelises teadvuses alles värske laenuna lätist, mis pole kodunend ega mугanend veel nähtavasti küllalt liivipäraseks (säälsamas kus kogu liivi tänapäevane kõnekeel on imbund läbi läti laensõnust!). Et noora ei saa olla mingi põline vana ja järjest ununevam mõiste, selgub kaudselt ka sõna sisulisest küljest. Konstateerisime juba eelpool, et germaanist põlvnevad mereneitsid üldse pole oma-pärastund Liivis kuigi paljut. Vaevalt saab siis olla juttu ka mingist põlisest oma mereneitsi nimest, liiati kui selle nime taga ei seisa ühtki põlist ega isegi mitte uuemat kindlailmelisemat sisu või motiivi, mille najal see sõna võinuks püsida, — spetsiaalselt noora nimega ei kõitu aga liivlaste teadvuses ühtki erilist jutu-tüüpi, nagu see on oluline näit. külmkinga või võlu nimede säilimisel. Mereneitseid käsitlevaks muistendeis noora nimi esineb üsna juhuslikult üldisema „mereema tütre“ või „mereneitsi“ kõrval, isegi „maarjaneitsi“ Lääneliivis on noorast kaugelt kindla-piirdelisem. Niisama juhuslikud on noorast moodustet liitsõnad: m e r e n o o r a = mjer-nōra (L 139, Sr 55, Kr 68, V 183), n o o r p o i s s = nār-pois (*Ii 68), n o o r - e m a = nōr-jema ehk „mere-Griet“ (*V 183), n o o r - i s a = nōr-iza (*Sr 132); täitsa küsitavad

on noor' sõjavägi = nōr sodavä'g (*Sr 132), noor' targad = nōr kovald (*Sr 132 — vt. § 61); ka Undine oluvad üks neist „n ā r - l a s t e s t“ (*Pr). Sisuliselt on iseloomustav teiselt poolt ühtlasi asjaolu, et liivi noorale pole mingit vastet Saaremaal, olgugi, et muidu Liivis ja Saares valitseb silmapaistev ühtlus terminoloogias, kuivõrd liivi terminid pole laenatud lätist. — Võib-olla ükski esitet argumentest omaette üksinda ei mõju veel küllalt veenvalt, kuid kõik nad üheskoos juhivad meid siiski loomulikumale ja tõenäolisemale järeldusele, et liivi noor(a) ei paku sisuliselt usaldetavat alust (olgugi liivi omapärasuse huvides nii väga veetlevale) oletusele vanast „eesti-liivi ühisest veehaldjast“, niisama nagu see sõna ka häälikuliselt, nagu eelpool selgiteti, pole hästi ühendetav narva tüvega, vaid siin on ikkagi lõppude lõpuks tegu lihtsalt läti laenuga, mis on lisaks veel võrdlemisi hiline ja kodumemata.

Kettunen kinnitab küll, et „millestki otsekohesest germani (ega läti) laenust ei või siin juttugi olla, sest sellenimelist olevust ei ole germanlaste hästi tuntud mütoloogias mitte leitud“ (EKI I 5), ja et „läti keelde tõlgitud vaste naars ei näi üle kohaliste piiride ulatavat, ja sõna on ses tähenduses ilmsesti liivist laenatud“ (ibid. 4)¹⁾. Viimane väide on ometi kahjuks ekslik. — Praeguses läti kirjakeeles n ā r a on üldtuttav sõna veeneitsi tähenduses, mis — tõsi küll — pole atesteeritud veel üheski sõnaraamatus enne Mühlenbach-Endzelini oma, mis ei esine isegi läti dainades mitte, vaid läti rahvaluules ainult mõnes proosajutustuses²⁾. Kuid sellest hoolimata nāra ei põlvne liivi keelest.

¹⁾ Vrdl. ka Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache I, lhk. 88: nōra 'najade, schwanenjungfrau', wahrscheinlich < narva (wozu nōrak < *narvakko 'flusssprahm') > lt nārs. Võib-olla osutub ka jõelotja tõlgitsev nōrak läti laensõnaks < lt nārags 'Fischerstange mit stumpfem Eisen am Ende; Senkstein in Netzen' (Lange, Ulm), sest semasioloogiliselt ei oleks ju imeks panna, et üldmõiste ja sellele kuuluva ühe pisema eseme nimetused lähevad segi.

²⁾ Näit. LP VII 642/3, 15 (1—2), kus esitetakse ka leedu veeneitsite nimesid; vrdl. ajakirja Pūrs I 99, kus tõlgitsetakse rooma allikahaldjaid nāra-n-mega, jne.; Šm'ts, LPT I 387 (207), kus konstateeritakse nāra ebarahvapärasust, samuti Šm, LM 82; ka Kärkluvaks oma artiklis liivlasist tarvitab nāra-sōna (SDP VII 43).

vaid on lätis võrdlemisi hiline ja poolkunstlik moodustis; see on üks neid tüübilisi pseudomütoloogilisi nimesid, milliseid on tekkinud nii palju rahvusliku ärkamisaja romantikute ilutsevas fantaasias nagu Eestis nii ka Lätis, ilma et nära-nimetusel võidaks jälgida mingit põlvest põlve pärandet traditsiooni õigustust¹⁾. Liivi seisukohalt tähtis on siinjuures asjaolu, et läti nära pole tuletet mitte Kuramaal liivi keeleala naabruses, vaid just vastupidi — Liivimaal, kust põlveneb teatavasti suurem osa läti ärkamisaja tegelasi. Esimest korda nära esineb Lätis trükipaberil 1850. aastais läti pseudoolümpi looja J. A l l u n a n'i ajaleheartiklreis, kus ta käsitleb (osalt G. Merkeli andmeil) läti muinasusundit tolele ajale vastavas illusiooniderikkas meeleolus ja ülevas stiilis²⁾. Samuti tüübiliselt tolele ajale kirjutab poet A u s e k l i s (Krogzemju Mikus) 1872 pika luuletuse „Muistsed jumalad kevadel“, kus igas väärsis loeteleb läti pseudojumalaid ja nende hulgas mainib siis 11. salmis ka nära'sid³⁾. Iseäranis populaarseks teeb aga nära nime K a ž o k u D a v i s oma Puškini poemi „Рыска“ tõlkega, mis kannab päälkirja „Nära“ (1876); sellele seltsib Fr. M ä l b e r g i s algupärase poemiga „Sēris un Nāra“ (1886), — siitpääle nära vallutab läti kirjakeele, tungib kooliraamatuisse ja levineb nende kaudu rahvahulkessegi, muuseas ka liivi rannikule, kus varem koolis käind või koolis üldse mitte käind põlv seda sõna ei tunne, nagu rõhutat juba eelpool. Nõnda viisi nära-sõna ajalugu liivis osutub üsna lühikeseks ja lihtsaks ning sunnib meid lõplikult loobuma muistse narva-neitsi meelitatavast hüpoteesist praeguses Liivis⁴⁾.

¹⁾ Etümoloogiliselt nära on ühendetav verbiga nirt, vene нырять (prof. Endzelini ja Šmiti suusõnalisi andmeid). Ideoloogiliselt nära-termini tekkimiseks on andnud tõuke arvatavasti Lätis väga populaarne ja paljudes teiseis esinev rahvalaul (LD 13234), kus vend kosib õe ja see mõlondub nira-linnuks; nira (NB leedu naras!) 'Die Taucherente, die schwarze Seeschwalbe' (Ulm).

²⁾ Jura Allunana Raksti II (Univerzala Biblioteka № 181/83) 319—322: Veco latviešu ticība par ūdeņu gariem (= Vanade lätlaste usund veevaimest).

³⁾ Ausekļa Raksti, 10: Senču dievi pavasārī. Sāļāamas lhk. 127 tõlgitsetakse „mütoloogiliste seletuste“ hulgas (mis esimest korda ilmund ajakirjas Mājas Viesis 1856 ja 1858 a.) nära'sid kui „vee-jumalatarisid“.

⁴⁾ Oletada võiks vast veel muistset narva-sõna laenamist läti keelde nära kujul, mis oleks nüüd hiljem lätist liivi keelde tagasi laenatud, kuid sisuliselt pole sellekski küllalt usaldetavat alust, sest läti nära ise on noor moodustis 19. sajandil.

65

„MEREPULM“

liivi rahva armsaim muistend (S. 25)

VARIANDID: 1 Kärklualks, SDP VII 39¹⁾ — 2 Alho, LK 46 — 3 Loorits, Agu № 13, 1924, lhk. 415²⁾ — 4 Sams, Zvejnieku Vēstnesis № 5, 1923, lhk. 70³⁾ — 5 L 14, 6 L 41°, 7 L 115°, 8 L 138°, 9 L 139° — 10 Pz 2', 11 Pz 5 — 12 Ii 37, 13 Ii 48, 14 Ii 60', 15 Ii [68'] — 16 Sr 9°, 17 Sr 22, 18 Sr 53, 19 Sr [75'] — 20 Ir Set, Liivin kieltä 2, 21 Ir 9, 22 Ir 25 — 23 Kr Ket 88 (32), 24 Kr 68, 25 Kr 92°, 26 Kr 96, 27 Kr 127 — 28 Pr 178, 29 Pr 188 — 30 Sn 2 — 31 V 50, 32 V 116, 33 V 183, 34 V 187 — 35 Kl 13, 36 Kl 23°, 37 Kl 36.

1) KINGI LEIDMISE REDAKTSIOON (lvI)

VARIANDID: 16, 21, 23, 24, 25, 28, 32, 35, 36.

- I a Kord (32) vanasti (24) suve (36) õhtul (35, 36) heina-
ajal (24)
ba kalurid (16, 25, 32) ja nimelt
bb kaks kalurit, isa ja poeg (36) või kaks vana (24) kala-
meest (21, 24, 28, 35), nimepidi Baba Bärpõz ja Puļi
Pētõr (21) või Jetnär ja Otnär (35)
bc vana Luod Nika üksinda (23)
c läind merre (28, 36) kalale (21) ~ lestavadale (16,
23, 24, 25) ~ silguvõrgule (32, 35)
d Sīkrõg-kūlas Karu kohal (16) või „suures rannas“ Vaid-
küla kohal (35).
- II aa Nad heitnud võrgud ja an kru merre (23, 28, 35, 36)
ning jäänd ööseks võrke manu paati magama (23,
32, 35, 36).
ab Nad vedand tükk aega vada ja heitnud siis natukeseks
ajaks paati magama (24).
ba Olnud ilus vaikne ilm, ja muidki paate olnud samuti
võrkega merel ööd (35).
bb Ilm olnud nii vaikne, nii vaikne, et mitte üks ainuski lai-
nekene pole liigahtand nende paati. Üle kogu mere hel-
kind täna selline isesugune paistus, mitte selline, mis
ennustab tuult ja mis olnud kalureile küllalt tuttav, — ei,
vaid tänane helk olnud teistsugune, millist nad polnud
näind veel, nii et kalureil jälgides seda tekkind kah sel-
line isesugu meeleolu; südames olnud neil selline tundmus
otsekui mõnikord pühapäeva hommikul jumalateenistusele

¹⁾ Silmanähtavasti literaarselt ilustet.

²⁾ Kontaminatsioon 29 teisendist, kusjuures stiilivõtted põlvenevad Kärklualks'i ülestähendusest.

³⁾ Lūž-kūla liivlase kirjutust täiendet Kärklualks'i literaarsete kirjeldustega.

minnes. Mõlemad kalurid olnud kanged ja visad töömehed, aina esimesed merel ja viimased rannal, kuid täna neil töö pole olnud meelepärast. Vähe aega püüdnud, nad jäänd puhkama, heitnud paati pikali ja nagu iseendast silmad vajund kinni (21).

- c Aga see Jetnär olnud moosekants, klarneti puhuja; tema pole heitnud magama, vaid hakand mängima oma instrumenti; mängind, mängind, kuni isu läind ära, ja heitnud siis temagi magama (35).

III A Sää! Bärpõz näind unes, kuis veest tõusnud üles merekuningas. Esiteks Bärpõz heitund nagu ära, kuid nähes, et merekuningal pole sugugi selline vihane nägu nagu maistel isandail ja härraseil, siis tal hirm kadund ära ja Bärpõz pole saand kuidagi jätta tema päale vaatamist: kõik kuningas paistnud aina kullas ja hõbedas — sellises kullas nagu päev ja sellises hõbedas nagu päikene; hall habe olnud otsekui valge vahuline, ega ole võind saada aru, kus habe lõpnud ja kus hakand laine. Kuid kaua imetella Bärpõz pole saand: kuningas öelnud, ta tütrele olevat täna pulm, kalurid aga viskanuvat oma ankru tema lossi künnise taha, — tõstku nad ankur üles, et noorpaar pääseks lossi. Öelnud selle, merekuningas vajund taas ära vee alla (21).

- B Vaevalt Jetnär'il silmad läind kinni, sää! ilmund unes keegi ütlemä, olgu nad nii hää, tõstku oma ankur natuke üles ja pangu teise kohta: „Meil on pulmad, ja teie ankur on otsekohe meie ukse ees künnise all!“ (35).

- C Luod Nika magand tükk aega; sää! üks ajand teda üles, tõusku ta ja olgu ta nii hää, tõstku oma ankur merest üles. Va Luod Nika põle pannud seda mikski, magand edasi. Nüüd palund taas teist korda, olgu nii hää, rutaku võtta oma ankur üles. Vana Nika tõusnud istukili ja vaadand igalepoole ümber paadi, — mitte üht inimest pole näind ja imetelnud, kes see kõneleja olnud. Võtnud jälle teki üle pää ja heitnud magama. Kolmandat korda taas palund seesama, halastagu ja tõmmaku ruttu ankur üles, talle tulevat parajasti pulmarahvas koju, poeg oma mõrsjaga, ja see ankur on kohe nende toa künnispaku all, nii et pruutpaarid ei või saada tuppa sisse, see ankur on neil ees (23).

- D Läbi une nad kuulnud ilusat mahedat laulu, millist nad polnud kuulnud veel ei inimeselt, ei muusikat. Üks kalureist hüpand üles ja vaadand kõikjalt järele, pole ent midagi näind ja heitnud taas küljeli. Nõnda ta sää! lamand, kui korraga üks hää! öelnud talle: „Paluks, olge nii hää ja tõstke oma ankur siit ära: meil tuleb pruutpaar koju, kuid see ankur on kohe meie künnise all.“ — Vana-

mees tõusnud üles, vaadand jällegi igalepoole, aga mitte midagi pole näind ja heitnud taas magama. Sääl ta kuulnud sama häält paluvat uuesti sedasama. Siis vanamees karand püsti vaatama ja näind paadi kõrval meres väga ilusa naisterahva pää vee pääl. Niipea kui ta vaadand, kohe see naine kadund ära vee alla (24).

E a Sääl tõusnud veest välja (28) ~ merepõhjast üles (32) ja tulnud kalurite manu üks mereneitsi või vee-neitsi (16) ~ mees (25) ~ naisterahvas, kas nār või Maarjaema (28) ~ üks inimene (32) ~ mereinimene või nār, ilusate suurte kollaste juustega naine, poolkala-poolinimest (36).

b Ta ajand üles magavad kalurid (32, 36) ja palund tõsta eest ära nende a n k u r (16, 25, 28, 32, 36): see ankur olevat otse nende toa künnise ees (16) ~ all (25) ~ juures (32) pääl (36) ~ ukse või värava pääl, kuidas see nüüd säääl olnud (28), — ta tütrele olevat pulmad (25) ~ neil olevat täna pulm (32, 36), ja just parajasti noorpaar sõitvat koju (28), pulmalised tahtvat tulla tuppa (32), aga ei saavat ei sisse, ei välja (36).

IV A Siis kalur (21, 23) ~ kalurid (25, 28, 32, 35, 36) ärgand (21), tõusnud üles (23), imestand endamisi (21), t õ s t n u d a n k r u välja (23) ~ üles (21, 32) ~ ära (28, 35, 36), sõudnud vähe eemale (23, 32, 36), lasknud ankru teisal põhja (21, 23, 25, 28, 36) ja heitnud taas magama (21, 25, 35).

B Kalur võtnud, vedand ankru üles, — selle „küüne“ külge olnud seotud ilus valge silm a r ä t t (s. t. käterätt) punaste otstega. Kalur mõelnud: „See siis on nüüd minu veimeand või pulmakink.“ Ta sõudnud natukene kaugeemale sest kohast ja pannud paadi uuesti ankrusse. Siis ta kuulnud nii imeilusat m ä n g u ja l a u l u otsekui taevaingleilt. Ta tõmmand ankru üles ja tulnud koju (24).

V A Üks kalureist olnud moosekant; sel olnud flööt kaasas ja ta hakand m ä n g i m a pärast seda paadis flööti, mängind tükk aega ja heitnud siis kah magama (32).

B Siis ilmund unes taas see v a n a ja palund moosekanti, ärgu ta magagu, vaid m ä n g i g u hommikuni klarnetit, kuni nad hakkavad vedama võrke, sest vee all olevat pulm. No ja siis mees mängindki öö otsa (35).

VI A aa Pärast see naisterahvas tõusnud teist korda veepinnale ja k u m a r d e l n u d kalureile (28).

ab Naine tulnud teist korda ja andnud kalureile pulmakingiks ilusa r ä t i k u (36).

B Hommikul päevalges see h ä ä l ütelnud taas kalurile: „Kuna sa olid nii hää, et tõmbasid ankru meie ukse eest

ära, siis minu poja mõrsja annab veimeks sulle käte-räti.“ (23).

- C Hommikul (16, 23, 25, 32, 35) kalurid tõusnud üles (32), hakand võrke vedama (35), tõmmand ankru teist korda merest välja (23) ja niipea kui tõstnud ankru jälle üles, kohe nad näind (35): ankru külge seotud (16, 23) ~ flöödi ümber seotud (32) ~ paati pandud (25) olnud rätik (16) ~ väga (23) ilus (23, 25), valge ja peen (23) silmarätt s. t. käterätt (23, 25, 32, 35) punaste otstega (23).

- D a Kui nüüd kalurid saand virgele, nad näind, et üle nende paadi parda olnud visatud ilus pikk valge käte-rätt (21).

- b Kaaslane Klouz (?Pētör !) aina imestand, Bärpõz aga üksinda teadnud, kust käterätt tekkind ja mispärast see antud. Tema üksinda teadnud, et merekuningas oma tütre pulmapäeval annetand selle temale pulmakingiks selle eest, et tema kuuland palvet ja tõstnud üles ankru (21).

- VII A See käte-rätt olnud nii peenpeenikene, et sellist Bärpõ nainegi Baba ei mõistnuks kudada, olgugi, et Baba kedrand peenimat lõnga ja kudand ilusaimaid üle küla triibulisi seelikuid (21).

- B See käterätt jäänd kalurile. Ta öelnud kodus, ta saanud selle noora'delt pulmakingiks merel. Ning kõik rannarahva noorpaarid võtnud laulatusele minnes selle käteräti endale kaasa, pesnud oma silmnägu ja kuuatand siis selle rätiga. Nõnda see käterätt läind käest kätte kogu randa mööda, kuni ta kulund nii ära, et sääl pole olnud enam midagi. Jutustaja enda vanaema ema (see on siis kolmandat põlve) pühkinuvat kah oma silmi selle käterätiga, kui teda laulatet. Seda tehtud mälestuseks, sest see rätt olnud ju merenoora mõrsjakink rannarahva pojale (24).

- C Kui hakatud ligemalt vaatama, — see olnud hoopis teistmoodi käterätt kui siin maa pääl. Siis kalurid tulnud randa, jutustand muile ja näidand rätti. Kõik vaadeldnud ja imetelnud, pole tahtnud esiteks uskudagi, kuid räti tõttu pidand uskuma (32).

- D Nüüd see käterätt on lõpnud küll juba otsa, kuid see olnud veel jutustaja vanaema õel, kolm põlve tagasi, ja seda rätti hoitud ilmarahvale näitamiseks, et selline lugu on juhtund (35).

- E Veel jutustaja enda vanaisa näind seda rätti, — olnud suur pikk ilus ja kirju roosiline rätt, roosid otstel (36).

- VIII Ning see on tõesti sündind lugu, mida peab uskuma (36).

2) VEE ALL KAIMISE REDAKTSIOON (lvÜ)

VARIANDID: 1—15, 17, 18, 20, 22, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 37.

- I Juba hämardund ja jõudnud tund, kus liivi külades Kuolka maaninal süüdatud põlema peerge. Olnud esmaspäeva õhtu, pühendet vana kombe järele hingedele¹⁾. Küla vanima manu, kes olnud suur kirjatark, tulnud kokku vestma juttu vanu liivi kalureid — küla „soomuslasi“, nagu nad end kutsund. Ka noorust lähedaist püügiputkadest koondund sinna ja oodand kannatamattusega, kunas vanad lõpetavad asjaliku jutlemise ja arutelu. Juba ammu küla vanim olnud töötand jutustada noortele mereemast ja tema kuulsusrikkast lossist Kuolka ranna ligidal. Penfe — nii kutsutud vanimat — olnudki sel õhtul hääs tujus, toppind täis oma piibu ja alustand jutu (4). —
- II aa Kord ammu „vanavanasti“ (37), mitu sada aastat tagasi (18).
- ab Veel tollel muistsel ajal, kus kalu meie meres olnud nõnda palju, et isaisad võind püüda neid lihtsate ja alles alge-
liste võrkega enam kui meie tänapäev²⁾, kus pole olnud veel Kuolkas tuletorni ega ole liikund merel aurikuid, kes oma pörina ja mürinaga heidutavad nüüd kalad, kus pole olnud ka veel neid alaliselt tormitsevaid laineid, mis paiskavad nüüd paadid kumali ja rebivad kõik võrgud, vaid kus olnud ilusad ja õndsad ajad, kus soodsad kevadpäevad ja soojad sügisööd hõlbustand esivanemate püüki, kus kõik kalurid austand palveis mereema ja toond talle hareduses ohvreid, mispärast mereema valindki just meie ranna omale kodukohaks, ehitand siia lainete rüppe oma lossi, eland siin segamatus rahus ja õnnitelnud kalureile aina rikkalikku saaki (1, 3, 4) ... —
- b siis sel ajal ühel vanal rannarahva kalamehel olnud õnn näha iseoma silmaga seda mereema lossi (1, 3).
- III a See olnud ühel õhtul (31) ~ reedel (14) ~ pühapäeva õhtul (33, 34, 37) ~ pühapäeva õhtupoolal (18) ~ kord laupäeva õhtul ühel kole halval püügiaastal, kus pole olnud mingisugust saaki (5) ~ jaanipäeva paigu suvel (34) ~ kord sügisel (37) ~ ühel vaikselt sügisõhtul (1, 4).
- b Meri olnud imetasane ja sile, et ühtki lainekest ei ole virvendelnud vetepinnal (1, 4).
- c Siis kaks kalurit kõnelnud omavahel kokku — minna ööseks merele vimme püüdma (1, 4).
- d Nad läind randa ja naiste abiga lükandki vette oma paadi (1).
- IV a Kalurid

¹⁾ Vt. § 90.²⁾ Vrdl. US 94.

- aa kaks vana (1, 4, 18, 30) kalameest (1, 4, 8, 14, 15, 17, 18, 20, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 37) — isa ja poeg (15) ~ üks pime, teisel ainult üks silm (30) ~ üks neist vana pime pillimees Mikil' (2, 20) ~ üks Pitka Jākõp (Pikk Jaagup) ja teine va Tukki(ji) õdõmõz (Tukkuja Aadam) (18) ~ jutustaja enda ema emaisa Touzõl Matša oma kaaslasega (34) ~ Andrõks ja Põtõr (37)
- ab neli meest (22, 31)
- ac üks vanamees üks (5, 12) ja nimelt Meñšt Maři vana-isa (12)
- b läind õõseks (20, 22, 29) merele (1, 4, 13, 17, 18, 22, 27, 29, 30, 31, 37) ~ kalale (2, 15, 21) ~ lesta-vadale (10, 20, 27, 33, 34) ~ silgule (5, 37) ~ heitma võrke vette (11) või merre (26)
- c siinsamas Iira-jõe suu kohal (12, 14) ~ Irel (29) ~ Kes-põr-oja (V) kohal, kus vanasti kirik vajund maa alla ja kus helistetavat veel täniseni kelli (34).
- V a Nad (~ ta—5) heitnud võrgud sisse (1, 4, 5, 15, 18, 20, 30) ~ merre (26, 31, 37), palund oma jumalat, mis neil säälnud — küllap siis mere jumalat (5) — ja lasknud ankru põhja (1, 4, 11, 13, 18, 20, 27, 34).
- ba Aga nende ankur pole ulatund põhja. Siis nad lasknud pikalt kõie järgi, sidund ankru kinni, ja siis lõpuks ankur hakand põhja (20).
- bb Aga see ankur sattund põhjas just toa künnise taha (13) ~ lossi künnisele (14) ~ akuraat väravatulbale (17) ~ läind blin-blin-blin otsekohe kiriku kellade pääle (34).
- ca Ning kalurid jäänd valvama ja ootama, kuni kalu koguneb võrkesse (1, 4).
- cb Siis nad vedand selle ankru ümbert platsilt kõik loomused ära ning istund puhkama ja sööma (27).
- cc Nad vedand natuke vada, kuni läind pimedaks (33).
- d Olnud ilus v a g a i l m (29), nii vaikne, nii vaikne, et paat pole põrmugi hõljund (1, 4).
- VI A a Mõlemad kalurid olnud moosekandidid ja võtnud kaasa ka oma pillid. Oodates vimmu nad hakand mängima kurbi ja rõõmsaid viise, nii et isegi meri helidele vastavalt jäänd kurvaks või rõõmsaks. Ning kui helid vaikind, siis merigi olnud nii vaikne, et paat pole põrmugi liigahtund (4).
- b Mõlemad mehed toppind täis piibud ja süüdand taela ja rauaga tubaka põlema, sest vana kalurite ütlus õpetab: kui piibutäis tubakat popsutet tühjaks, siis on ka paras aeg vedada loomust ja tõmmata võrgud välja (1, 4).
- c Vana kaluri kaaslane magand eelmisel ööl vähe ja hakand varsti n o r s k a m a, tõmmates veel läbi unegi vahete-vahel popsti ja popsti piipu ning lastes suitsu suust välja.

Vana kalur ise aga olnud täitsa v i r g e l laeva päras, suitsetand piipu ja mõelnud oma kaluriasju (1, 4).

Б а Ü k s k a l u r e i s t (~kolm kalurit — 31) jäänd kohe (18) m a g a m a (15, 17, 18, 20, 26, 27, 29, 31, 33, 37) ja nimelt isa laeva põhjas (15) ~ Peeter laeva „sarves“ (37) ~ va Tukkuja Aadam, tekk üle pää (18), ega ole teadnud midagi, mis juhtund kaaslasega (17).

b Aga t e i n e k a l u r (~neljas 31) olnud ä r k v e l (14, 29, 31, 33) ~ jäänd valvama, et mõni laev ei purjetaks võrkele pääle (26). Ta süüdand piibu (37) ja suitsetand endamisi (26, 37) ja oodand, kuni kalad poeksid võrku (37). Ka magajal piip olnud suus ja temagi popsutand läbi une (26).

ca Ülalolija kalur ja nimelt poeg (15) ~ vana pime (20) Miki! (11, 20) ~ Pikk Jaagup (18), — see olnud m o o s e k a n t (2, 5, 11, 14, 20, 26, 27) ja temal olnud kaasas ka pill (11, 22, 27) ~ viiul (12, 20) ~ suur kannel (18). Ta istund laeva „sarves“ (15) ja mängind kaaslase magades sää! merel (12) paadis (13) oma pilli (13, 15, 20, 27), üht laulu (5) ~ kanneldand sää! (18).

cb Ä n d r ö k s o l n u d m o o s e k a n t kah, kuid tal pole olnud kaasas mingit pilli (37).

da Lõpuks suikund ka valvav kalamees magama (29).

db Mõlemad mehed jäänd paati magama (30).

VII A a Korrage vanamees näind mõni jalg maad paadist eemal tõusvat veest aeglaselt välja üht pääd, siis kaela, rindu, keha, kuni vormund nähtavale terve n a i s t e r a h v a kuju, käharad valkjad juuksed toreda merevaigust ehtega, pikad valendavad rõivad valgeist mererohtest ja veel valgem põll peenimast ja valgeimast purjeriidest, kirjatud punase tikandusega (1, 4).

b Olnud juba pime öö, aga naisest helkind imelikku v a l g u s t, nii et võind hästi näha tema imeilusat nägu ja kogu (1).

c Vanamees e h m u n d, tahtnud hüüda oma tukkuvat kaastlast (1), talle tulnud ent meelde isaisade õpetus, et merel ei tohita näidata kaaslasele seda, mida nähakse ise, muidu juhtuks õnnetus¹⁾, ja sellepärast siis ta jäänd vaiki (1, 4).

Б Kui vanamees lõpetand oma laulu mängimise, siis vesi paadi küljel hakand liikuma, ning kalur h e i t u n d n a g u natukene ära. Säälsamas ta näind, kuis üks ilus m a a r j a n e i t s i suure pika patsiga seljal tõusnud paadi vee-rest üles (5).

C Kui ta nii mängind, sää! tõusnud t u u l t, ja l a i n e t u s e s t kerkind üles üks n a i n e, suur valge põll ees (15).

¹⁾ Vt. § 61.

- D Saand ta tükk aega mängind, sääl tõusnud vee seest paadi kõrvalt üles üks naine — mereema (18).
- E Valvav kalur suitsetand ühe piibutäie ära, sääl tulnud paadi manu mereema (26).
- F Kui ta nii sääl mängind, tulnud korruga üks naisterahvas valge põllega, üks neid (27).
- G Nõnda kui valvaja uinahtund tukkuma, kohe keegi pannud oma käe tema külge — mereema (29).
- H Ärkvelolija näind, kuis vee alt tekind pinna pääle mees (31).
- I Paati tulnud sisse üks ilus neitsi pruudiriideis, kroonitet ja triibulises seelikus (34).
- J Laeva pära kohalt veest tulnud välja ilus kollaste juus- tega naisterahvas, poolkala-poolinimest, väga noor ta pole olnud — nat¹⁾ või mererahvas, kuis selliseid kutsutud (37).
- K Kaluri manu tulnud (8, 10, 11, 13, 20, 22, 33) ~ tõusnud veest (14) ~ tekind (12) üks neid (8, 11) ~ maarjara- hva seast üks maarjaneitsi (10) ~ noora (22) ~ üks naine (33) ~ mereema (13, 30) ~ mere- inimene (2, 20, 30) ~ meesterahvas (14) ~ üks noor poiss (12).
- VIII A Ühiloomulik naine tulnud paadi parda manu, nikutand ka- lurile käega ja öelnud pehmelt kõlava häälega: „Tasa, vana, ära karda! Olen mereema, kes on hällitand sind juba lapsepõlvest pääle oma laineil ja suvatsend sulle sa- geli rikkalikku saaki. Kuid täna on mu tütre pulm päikese pojaga. Sõitnud koju, leidsime, et kalas- tades oled heitnud oma ankru otse minu lossi värava kün- nisele. Sellepärast ole nii hää, tule mulle alla kaasa ja võta ankur ära, et noorpaar pääseks lossi (1, 4). Te mõlemad kaaslasega võite mängida pilli mu tütre pulmas“ (4).
- B Maarjaneitsi palund, ärgu mees heitugu, ta tahtvat kõ- nelda vähe kaluriga. Vanamees teind risti endale ette, palnud tasa oma jumalat ja küsind, mida ta tahab siis temast. Nüüd maarjaneitsi öelnud: „Mind on saadetud su manu sellise palvega: meil on praegu pulm, minu isa oli väljas ja kuulnud, kuis keegi mängind vee pääl, ja siis ta saatis mind vaatama, kes see selline on ja mida ta teeb, ning pärast isa käskis mul paluda sind, et sa tuleksid oma pilliga mulle kaasa“ (5).
- C a Ilmuja öelnud kalurile nõnda:
 aa tõusku ta üles (29), kalurite ankur kukkunevat otse nende toa kün-nisele (6, 11), vedagu nad oma ankur välja (11) ~ tõstku ankur üles ja pangu raasike kaugemale, praegu see olevat otse tema ukse ees (31), neil olevat all para-

¹⁾ Vt. § 73.

jasti pulm (11), astugu kalur tema põllele (10, 14) ja tulgu nende manu pulma (8) ~ tema tütre pulma (13, 29) ~ tema enda pulma (6, 11, 12) pilli mängima (11, 12, 13).

ab kalurid heitnuvat oma ankru tema lossi künnisele, võtku nad ankur ära, ta tütrele olevat täna pulm ja nad ei saavat sõita sisse. Edasi naine kutsund isa ja poega kah pulma (15).

ac tõstku nad oma ankur üles, see olevat ta toa künnisel, noorpaar peaks minema tuppa, kuid ankur on ees (18).

ad võtku kalur ankur üles, nende pruut olevat ukse ees, ei pääsvat ent sisse. Ja siis kutsund lüülarit kah pulma (22).

ae „Teie ankur on minu toa ees, kuna mina pean täna öösel pulmi.“ Ja siis ta öelnud, tulgu Miki! pulma mängima (20).

af nad pannuvat oma ankru tema lossi künnisele, tema — mereema — tütrele olevat just parajasti pulm päikesepojaga, nüüd kohe pulmalised tulevat koju, pruutpaar sõitvat laulatusjumalateenistusele koju, kuid ei saavat lossi sisse, sest ankur olevat künnisel, — tulgu sellepärast mees temaga kaasa tõstma seda ankrut ära (26).

ag kui ta nii ilusasti võib mängida, tulgu siis neile pulma pillimeheks, kalurite ankur olevat nende künnise all, parajasti noorpaar sõitvat koju ega pääsvat sisse, — tulgu võtku kalur oma ankur eest ära (27).

ah võtku ankur, neil pulmad, ankur aga ees. Ühesilmalise kaluri mereema kutsund kaasa (30).

ai võtku nad ankur üles ja pangu kaugemale, see olevat otsekohe nende toa ukse juures, — kui pruut tuleb koju, siis ei pääse sisse (33).

aj miks nad heitnud oma ankru neile ukse ette, noorpaar sõitvat koju. Ja neid palund kalurit oma pulma (34).

ak „Miks teie olete visand ankru minu lossi künnisesse! Mu tütrele on täna pulm, nad ei saa enam kuidagi sisse. Tule mulle kaasa ja võta oma ankur üles.“ (37).

IX A aa Jaagup tõstnud ankru vähe üles ja lasknud teise kohta põhja. Siis mereema tulnud uuesti üles ja ütelnud, et kuna ta nii ilusasti on mängind, tulgu siis talle pulma mängima, ta tütar läinuvat mehele (18).

ab Ülalolev kalur tõstnud ankru üles ja heitnud teise kohta sisse. Nüüd naine kutsund teda kah pulma. Mees vastand, ta läheks küll, kui ta saaks hommikul tagasi (33).

B Mees ajand vastu: „Mis sa nüüd lollusi kõneled! Kas siis vee all tube kah on?“ — „Nu jah, kui sa ei usu, siis

tule vaatama. Minu tütrele on täna õhtul pulm, — võta sa säält paadi kapist see pisikene ä r m o o n i k ka ühes, et võiksid meile mängida.“ (31).

- X A a** Vanamees vastand kutse pääle, mereemat ta usaldavat julgesti, ja palund õpetada, kuis saada alla vee ning täita ülesannet. Mereema naeratelnud, võtnud vanamehe käest kinni, katnud põllega ta silmad ja laskund vee alla (1, 4).
- b** Siis mereema tõusnud teist korda ja viind vee alla ka vanamehe kaaslaste mänguriistega, kattes temagi silmad kinni (4).
- B** Kuid kaluril olnud h i r m ja ta öelnud: „Mina patune ei ei tohi Teiega ühes minna.“ Maarjaneitsi julgustand teda: „Ära karda mitte midagi, tule aga julgesti kaasa, mina viin sind igaltpoolt läbi.“ Siis vanamees jätnud oma võrgud merre, sidund paadi võrgukoide, heitnud risti ette ja astund paadist välja, läind maarjaneitsile järgi. V e s i a v a n e n d valla ja nemad läind mere põhja, ning säälnudki see koht, kus maarjarahvas pidand oma pulma (5).
- C** Üks kalureist pole u s k u n d seda, see jäetud paati ja tema tulnud üksinda randa tagasi. Kuid teine uskund, astund paadist vette ja läind neitsiga ühes nagu mööda maad avasilmi, silmi pole seotudki kinni (8).
- D** Kalur sõnand vastu, kuidas ta saab minna, kui igalpool ümber on vesi. Kutsuja poiss tõstnud ette sellise põlle ja lasknud astuda sellele pääle. Mees astund põllele ning olnudki kohe pulmatoa künnisel (12).
- E** Mees ütelnud, et ta ei tohi astuda paadist välja, ta upub ära. Siis mereema laotand oma põlle ette, astugu pääle. Mees astund põllele, ja nad läind siis — ei vett, ei midagi enam (13).
- F** Moosekant vastand, ta upub ära, ta ei saa minna. Neid öelnud, ta annab oma põlle talle pää pääle, siis ei upu. Ning nõnda nad siis läindki (27).
- G a a** Nõnda kui kalur astund maarjaneitsi põllele, nii ta ka astund üle künnise pulmatuppa (10).
- ab** Mereema mähkind oma põlle kaluri pää ümber, ja kohe nad olnudki lossi man (26).
- H** Naine võtnud isa ja poja ilusasti s ü l l e ja kandnud nad vee alla, nii et vesi pole saand nende ligigi. Isegi p a a t kadund veepinnalt ära (15).
- I** Mereemal olnud p õ l l kui käterätt, käsknud mehel panna selle ümber pää, siis ei juhtuvat midagi viga. Ning nõnda ta viindki mehe merepõhja (29).
- J** Nagu kästud, kalur võtnud ärmoonika kätte, võõras mees taas võtnud valge k ä t e r ä t i, mähkind selle kaluril ümber pää, ning siis nad läind vee alla (31).

- K** Mõlemad mehed astund merre lahti silmi, astund paadist välja, vesi lagunenud eest valla — ja värav olnud lahti suurde lossi (34).
- L a** Andres jäänd mõtlema, kuis ta saab minna merepõhja (37).
- b** Siis see mereinimene (20) ~ mereema (18, 22) ~ naine (33, 37) ~ peigmees (14) võtnud mähkind riide kaluril ümber pää (20, 37) ~ mähkind oma põlle pillimehel pää ümber (22) löönd oma põlle mehel üle pää (33) võtnud pillimehe oma põlle sisse (18)
- c** ja viind kaluri enesega kaasa (37) vee alla põhja (14, 18, 20, 22, 37) mereneitsi või noora pulma (22) ~ oma pulma mängima (14).
- M aa** Mees läind siis naisega koos vee alla tuppa (33).
- ab** Mihkel läind neiuga kaasa (11).
- XI A a** Jõudnud merepõhja, jumalatar võtnud katte silme eest... — säälnud ütlema, et ilus klaasloss kuldväravate ja kristallakendega, mis olnud raamitud kalleist kalleimasse pärlesse. Värava künnisel olnud tõesti vana ankur ja värava ees seisnud kaunis teokarpest vanker soomusratastega, kuna vankril istund noorpaar, kuldkroonid pääs; vankrit saatnud igasugu merekalad mängeldes ja vedand seda suurimad ning parimad kalad. Vanamees kõrvaldand viivitamata ankru lossi uksest, ja kohe merejumalatar avand teemantvõtmega kuldvärava ja lasknud noorpaari sisse, ka vanamehele antud noogutusega märku sissetulemiseks (1, 4).
- b** Lossis mõlemaid kalureid palutud mängida pulmalugusid, ja nad mängind muidki lugusid. Pulmavõõrad olnud väga rõõmsad ilusate muusikahelide üle, pillimehi kstitet igasugu söökide ja jookega. Külalised kõnelnud omavahel ainult liivikeelt (4).
- c** Mängind tükk aega, vanamehe kaaslasele tulnud meelde võrgud. Siis mereema tulnud manu, haarand selle käest ja kandnud tema tagasi paati ühes pilliga. Paadis see kalur jätkand magamist, lastes aeg-ajalt suitsu läbi huulte, kuna vana kalur jäänd veel alla pulma (4).
- d** Ei saa kirjeldada, mida kõike vanamees näind lossis. Puha aina hiiland ja särand rikkusest ja uhkusest, kuid ilusaim veel kõigest olnud noorpaari ehe pidulaua. Vanameeski kutsutud lauda, kus pole puudund kalleimate söökide ja jookide, kuninglikkude küpsiste ja veinide hulgas ka vahutav õlu läbipaistvais merevaikpeekreis (1, 4).
- B a** Säälnud merepõhjas olnud teokarpega ülekasvand kivisid üks paik ümbertringi täis ja säälnud selline nagu ukse koht, kust kalur viidud sisse. Sees olnud nii ilus, et tema pole võind vaadata oma silmega, vaid närbund ära. Siis

seesama maarjaneitsi, kes tulnud ta järgi, see toond talle vett ja käteräti, las ta pesku oma silmi. Pärast seda ta pole närbund enam ära, silmad pole kah. kartnud enam vaadata ja siis ta näind kõike seda maarjarahva au. — Säälnud väga palju rahvast ja kõik olnud ta vastu väga lahked ning hääd, palund teda, et ta oleks mõne aja ka nende juures (5).

b Hiljem tulnud peigmees oma pruudiga ja palund teda mängida, niisama nagu ta mängind oma paadis. Ta saand julgemaks ning mängind siis kah. Ja kõik olnud nii rõõmsad, nii õnnelikud (5).

c Nõnda ta olnud säälnud maarjarahva man kolm päeva ja kolm ööd, aga aeg läind nii ruttu, et ta pole saand arugi, vaid mõtelnud ikka, et varsti jõuab vast hommik, vaja minna võrke vaatama. Ta ütelnud maarjaneitsi peiule, et nüüd päikene on tõusnud vast juba, et ta peaks minema võrke vaatama. Ja pulmalised pole pidand teda kah siis enam kinni (5).

C Pulmas mereema seletand mehele: „Olen hällitelnud teid küllalt juba oma laineil — nüüd ma lähene ära. Ning kuni viibin ära, nii pikalt kestab väga halb ilm.“ Kuid ta on töötand tulla tagasi (7).

D a All olnud koleilus loss, kuld ja hõbe aina hiiland igalpool. Peetud pulma, nör-poiss¹⁾ olnud peigmeheks (15).

b Naine seletand kalurile, ta olevat õnneema. Kuni ta oma lossiga on siin, niipikalt ülal inimesil olevat väga ilm ja palju kalu. Kuid nüüd ta ei võivat enam elada siin, sest aurikud sõitvat liiaks üle ta lossi ega andvat talle enam armu. Ja kui ta läheb nüüd ära, siis kalu ei saadavat enam nii palju ning tulevat suuri torme (15).

E a Merepõhjas olnud suur ilus loss, toredate teokarpega kaunistet tõld olnud sääln, neli meresiga hobuseiks ees (18).

b Hommikul mereema ütelnud, et nüüd ta viib kaluri taas paati tagasi, ja seletand veel, tal olevat kolm poega, igal oma riik. Üks olevat Fiinõ-maal (Soomes) Ugland juures ja valitsevat Soomemere üle; teine olevat Kullõn saarel Kategat'i alguses, Kullõn-kivi juures ja valitsevat Kategatt'i ja Skägõrakki; kolmas, vanim poeg, olevat Gibraltaris Vahemerde valitsemas, kuna tema ise, mereema, olevat siin meie meres. (Sel ajal, kui mereema ise valitsend siin, olnud ilus rannik ja pärnad kasvand otse kaldal, nii et kalurid pälava päikese eest võind minna pärnade alla puhkama.) Kuid edasi mereema öelnud, et ta läheb siit ära, et ta enam siia ei jää, sest siia tulevat selliseid võõraid inimesi, kes kõnelevad võõrast keelt ja riisu-

¹⁾ Vt. § 64.

vad raudmöökega, — seda ta ei tahtvat ja minevat eemale kõige oma lossiga, siis aga tulevat torme ja halbu aegu. (Küllap sel mereemal olnud tütreid enam, ja muude merede valitsejad olnud neil kosilaseks — eks seda pulma sääl ju peetud.) (18).

- F Vee all põhjas pime kalur näind palju inimesi, nende seas naisi pikkade ja mehi lühikeste juustega; pruut olnud selline ilus, kuld kroon pääs, ja neil inimesil olnud päälmine pool keha inimest, alumine kala. Ning peigmees lasknud teda m ä n g i d a, tema mängindki siis, ja nemad tantsind küllalt (20).
- G a Jah, suureks imestuseks kalurile, — a n k u r olnud jäänd tõesti lossi künnise taha kinni. Tema võtnud siis ruttu ja tõstnud ankru ära (26).
- b Loss ise olnud nii imeilus, nii ilus, säränd ja helkind aina, olnud tehtud puha kui klaasist, briljantest või muust sellisest, mida maa pääl vast ei olegi, teokarpest ja kõigest. Siis pruutpaar tulnud sõites koju ja kõiksugu merekalu olnud tõlla ees vedamas, suuri ja pisikesi, igasugu sorti kalu hobuste asemel, kuna tõld olnud tehtud teokarpest. Ja pärast mindud sööma, ka kalurile antud süüa-juua kes teab mida kõike. Helmed aina hiiland sääl lossis ja helmeist olnud ka taldrikud, seinaveeredki olnud täis helmeist, iluasju ja puha (26).
- c Mereema seletand veel kalurile nii, et nüüd ta minevat ära üsna varsti siit merest kõige oma lossiga mujale, sest siia tulevat nüüd laevu, mis müraavad ja mil ei ole purji, need tegevat merevee segaseks, nii et meri kihab ja kahab kiia ilma tormitagi. Kalureil pääle ta äraminekut häid aegu ei tulevat, enam olevat oodata tormiseid kui vagu päevi. Kuid enne viimispäeva ta toovat oma lossi veel kord tagasi siia Kuolka maanina manu, ja siis tulevat taas ilusaid vagu päevi ja püügiõnne kalureile (26).
- H Merepõhjas mererahval olnud oma tuba ja sääl peetud pulma. Olnud suur ilus klaastuba, ja tõesti — a n k u r seisnud sääl künnise all. Kohe kalur tõstnud ankru ära ja läind ise tuppa sisse. Noorpaar tulnud koju. Tuba olnud täis pulmalisi, ning kalur m ä n g i n d siis sääl ja söönd; kõike olnud samuti kui siin maa pääl — saia, jooki ja muud (27).
- I a Natuke aega nad oodand, sääl pulmalised tulnud koju, kõik ratsa suurtel kaladel seljas. Siis joodud ja söödud (33).
- b Nõr-ema¹⁾ või see Mere Griet ütelnud, et ta ei

¹⁾ Vth. § 64.

püsi enam siin, nad lahkuvat siit kõigi oma suurte kaladega, ja sellepärast siin rannas pole tänapäevani enam suuri kalu, kuna vanasti neid olnud väga palju (33).

- J Kogu õo nad pidand pulma. Isandaid olnud lossis juba ees. Meremehed kurtanud, et neil pole pulma riideid seljas, kuid neilegi antud kohe riided. Mõrsjaks olnud üks vae-s-laps, kes jutustand endast, kuis ta läind randa suplema ja kuis merekuningas, hall mees, võtnud ning viind tema enda lossi, nüüd ta olevat lossipoja pruut (34).
- K a Nad tulnud ilusa lossi manu, ja tõesti — ankur olnud künnises. Ändrõks võtnud ankru välja, ja pulmalised läind kõik lossi sisse pulma pidama. Neil olnud merekarpest ratastega vankrid ja igasugu kalu olnud hobuseiks. Pruudil olnud kuldriided seljas ja selline kroon pääs, mis särand nagu päikene. (Seda ei teata kõnelda, kes see peig olnud.) Loss olnud tore (37).
- b Lossis mängitud ja tantsitud. Kuid esiteks pole olnud moosekanti. Siis see mereema andnud Ändrõks'ile ühe suure puhkpilli, töötades hästi maksta mängu eest. Ändrõks mängind ja mõelnud endamisi, et nii pikalt võib mängida, kuni kalad poevad võrku (37).
- c Pulma lõpul vastu hommikut mereema öelnud kalurile, et viib tema koju ja annab talle midagi mälestuseks. Edasi mereema öelnud: „Mina tõstan oma lossi siit kohalt ära teisale, sest üle lossi liiguvad sellised mehed, keda ma kardan (need olnud need aurikud). Kogu aja, kuni mu loss oli siin, teie kalastasite vaga ilmaga. Kuid nüüd, kui ma lähen oma lossiga ära, hakkavad puhuma tormid.“ Sest ajast päale täniseni ongi aina tormine meri, kuna vanasti, kui see loss olnud Kuolka nina kohal, olnud vaga ilm (37).
- L a Mõne aja pärast tekkind väga toredad toad, puha puust (31) ~ olnud ilusad suured toad otsekui keisriloss, teokarpega kõik ilustet (8) ~ merepõhjas olnud tore loss (29) ~ olnud ilus tuba, ja pruut, see mereema tütar, olnud kenasti riietat (13).
- b Sääl tantsitud ja peetud siis mererahva pulma (8) ~ mereneitsid või (mere)noorad pidand meres oma pulma (9); pulmarahvas olnud poolinimesi-poolkalu (20).
- c Sääl mängitud muusikat (29) ~ sääl olnud moosekante kah (30), ning kalur mängind siis sääl pulmas (12, 13, 17, 22) õo otsa (22) ~ hakand mängima oma ärmooni-kat (31) ~ kalur ise olnud ka muusikamees ja temagi pidand sääl mängima (29) ~ kalur ise küll pillimees ega mängija pole olnud (30).
- d Sääl pruut astund sisse ja kutsund teda sööma. Kõik asjad olnud puust: taldrikud, kahvlid, lusikad ja puha (31).

e Pärast sööki see mees, kes toond kaluri vee alla, öelnud, et nüüd pulm on läbi ja ta viib kaluri tagasi (31).

XII A Pärast mõrsja annetand pulmalisile kinke oma veimevakast ja tulnud ka vana kaluri manu, andnud talle valge purjeriidest rät i punast kirja tikandusiga otstel ja öelnud: „Hää vanake! selle eest, et sa kunagi pole viivitanud tuua merejumalatarile tänuohvreid ja ka täna õhtul kuulasid mu ema palvet, — võta kingiks see rätt, mis on tehtud kaugeis mais peenest purjeriidest. See rätt on parim leid su elus ja annab sulle püügionne viimse elulõpuni.“ (1, 4).

B Kui kalur öelnud, et tal vaja minna võrke vedama, siis pruut andnud talle mälestuseks sellesama silmaräti, millega mees pühkind alul oma silmi, kui ta läind vee alla ja närbund ära. Ning see rätt olnud selline, millist siin maa pääl keegi ei oska kudada (5).

C Pärast sööki (26, 31), kui jõudnud äramineku aeg (20), parajasti enne kaluri paati tagasi viimist tulnud sisse (31) pruut ja annetand pulmalisile kinke oma veimevakast (26). Kalurile pruut andnud pika punast kirja otstega (20, 26) silmaräti (20, 26, 31) või sidund valge punatriibulise narmasotstega silmaräti kalurile pilli ümber (27) — vt. ka XV E b.

D Pulma lõpul vastu hommikut mereema andnud kalurile kirjatud silmaräti ja öelnud: „Kui sa hoiad seda alles, siis saad sellega rikkaks.“ (37).

E Mereema andnud moosekandile (paati tagasi tuues) pulmakingiks ilusa punatriibulise silmaräti, millist siin maa pääl pole olemaski (18).

F Keskööl võetud pruudil kroon maha ja siis antud pulma kinke veimevakast. Kalur saand punaste otste ja punaste narmastega silmaräti, ja suur lai vöö seotud talle üle öla (33).

H Öösel antud kõigile pulmakingiks punaste otse ja narmastega silmarätte ning säärepa elu (34).

I Mängimise eest tasuks (13) kalur saand pulmakingiks särgi, sukad, kindad (11) ~ suure pika rät i (22) ~ „silmaräti“, s. t. käteräti (10, 17, 22) ~ kuldsete tähtega kirjatud silmaräti (15) ~ suure (13) punaseks tikitud otstega silmaräti (13, 14, 29, 30) ~ valge silmaräti punaste otstega, mis olnud kirjatud punase lõngaga nõnda, et keegi pole mõistnud teha nii järgi (12).

XIII A Aupaklik vanamees suudelnud tänutäheks mõrsja kätt ja läind eemale (1). Sääl tulnud talle järgi mereema, saatnud tema ukseni, katnud põllega pää ja viind kaluri tagasi paati (1, 4).

- B Seesama maarjaneitsi, kes viind kaluri vee alla (see pole olnud pruut — 5), see toond ta ka paati tagasi (5, 10).
- C Kui olnud äratuleku aeg, siis mereema oma riietega toond moosekandi jälle paati tagasi (13).
- D Poeg tahtnud tagasi üles oma paati. Õnneema võtnud, mähkind poja oma põllesse ja toond üles paati. Isa aga jäänd hommikuni mängima pulmas. Hommikul õnneema kandnud ka isa paati (15).
- E Mereema mähkind uuesti kaluril pää oma põllesse (18) ~ pannud kaluri pää ümber oma põlle (26) või riide (37) ja toond ta paati tagasi (18, 26, 37).
- F a Öösel mehed palund: aeg koju minna (34) ~ kalur palund, et varsti jõuab hommik, ta tahaks koju tagasi (33).
b Kohe pruudi ema löönd oma põlle tal ümber pää ja viind kaluri tagasi paati (33).
- G Peigmees toond pimedal lüülari tagasi paati (20) ~ mees võtnud viind kaluri paati tagasi (31) ja läind siis ise ära (20).
- H Enne päevatõusu kalur toodud paati tagasi (29).
- I Moosekant tulnud oma paati tagasi (11, 27).
Vt. ka XVII D.
- XIV A Lahkudes mereema ütelnud veel kalurile: „Armas poeg, ütle sa ka muile minu kalureist poegele, et olen võtnud nõuks viia oma asupaiga teisale, sest sel merel hakkab sõitma võõraid inimesi soomusrüüs ja võõra keelega, mispärast edaspidi siin merel tuleb ka palju torme ja tuuliseid päevi.“ Vana kalamees vajund mõtteisse, hoolimata midagi ümbrusest, mida nähes mereema jatkand: „Ometi loodan, et kunagi see muutub taas teiseks. Siis siiran jälle oma lossi siia ja lasen tuuleema tasa hõljutella siit maa poegade laevu mu laineil.“ Õelnud selle, mereema lehvitan lahkumiseks käega ja vajund tasatasakesi vete rüppe (1, 4). — Vrdl. XI C, D, E, G, H, K.
- B Vt. XII C ja E.
- XV A a Vanamees kaua-kaua silmitsend kohta, kuhu kadund mereema. Talle tundund kõik otsekui unenäona, kuid kaela seotud rätt tunnistand juhtumise tõelisust. Vanamees äratand hõikega kaaslane (1, 4).
b Kaaslane haigutand ja tõmmand piibust viimseid popse, — kõik tubak polnud tal siis vahepääl veel äragi põlend (1).
c Ka kaaslane, kelle mereema toond varem paati tagasi, jutustand midagi otsekui unes nähtud merepõhja-ilmutusest (4).
- B Nii kaua aega kalur olnudki ära, et kaaslane saand suitsetada läbi une ühe piibutäie ära ja teine täis pole olnud veel tühi. Magaja kaaslane pole peaaegu uskundki

lugu, kuid siis kalur näidand silmarätti, mille mereema tütar talle kinkind (26).

C Teine mees magand veel üha — nii ruttu olnud peetud need pulmad säääl vee all. Kalur ajand kaaslase üles ja näidand sellele oma pulmakinki. — Kus mehel andnud imestada, kuis teine tema magades saand käia ära pulmas. Ja kui polnuks seda silmarätti ega vööd, vaat kaaslane ei uskunukski seda juttu, vaid pidanuks unenäoks (33).

D Va Tukkuja Aadam magand aga päälegi paadis oma und. Siis Pikk Jaagup seletand Aadamale, mida ta öösel teind. See pole uskund. Jaagup näidand silmarätti, — siis uskund (18).

E a Kalur äratand kaaslased üles ja öelnud: „Va, ma olin pulmas. Näete, mis mulle kingiti. Selle pruut ise andis mulle.“ (31)

b Kaaslased pole uskund kogu lugu, kuid suur pikk rätik või silmarätik olnud seotud pilli ümber, — sellepärast pidand uskuma (22).

F Kalur ajand üles oma kaaslase, hakand vedama vörke ja tulnud koju (20).
Vt. ka XVII A, B.

XVI A Kalurid hakand vedama oma püüniseid, mis olnud nii tungil täis vimme, et nad vaevalt suutnud sikutada vörke paati. Veel keegi polnud tõmmand sellist loomust nagu nemad täna kahekesi (1, 4).

B Siis kalur vedand võrgud välja, ja need olnud nii kalu täis, nagu ta polnud näind veel iialgi ega uskunukski sellist saaki (5).

C Nad vedand võrgud välja, — olnud niipalju kalu, niipalju kalu, mis kubisend täis (15, 18, 26, 31), et paat pidand vajuma peaaegu ära (15) ~ et vaevalt nad saand paadiga randa (18) ~ et nad saand kogu laadungi (26).

D Nad hakand vedama lesti ja saand kole palju kalu (33).

E Mehed olnud pulmaskäigust nii joobnud, et pole mäletand, kas nad üldse vedandki vada, aga paat olnud lesti täis (34).

XVII A Nad sõudnud randa. Alles siis, lõpetand töö, vanamees usaldand jutustada kogu merel juhtund lugu kaaslasele, kes pole seda uskund, kuid rätt sundind uskuma (1). — Vt. XV.

B a Rannal vana kalamees hakand jutustama jumalalist juhtumust ja näitama rätti, sest keegi pole tahtnud uskuda lugu (4).

b Ka paistnud kalureile rannas kõik võõraks jäänd ja tundmata otsekui äranõiutud kohas. Randlased põgenend ära kalurite eest, keda peetud kadunuiks juba kümme

a a s t a t s e s t p ä e v a s t p ä ä l e , k u s n a d l ä i n d k a h e k e s i p ü ü g i l e . K a l u r e i l e t a a s t u n d u n d , n a g u o l n u k s i d n a d ä r a a i n u l t ü h e ö ö (4) .

C a K a l u r l ä i n d k o j u . K o d u r a h v a s a r v a n d , e t t a o n u p p u n d ä r a : k o l m ö ö d - p ä e v a o l n u d s e s t m ö ö d a (5) .

b S i i s v a n a m e e s j u t u s t a n d o m a j u h t u m u s t , k u i d k o d u s e d p o l e u s k u n d . T e m a n ä i d a n d s i l m a r ä t t i , j a s i i s n a d p u h a h a k a n d u s k u m a (5) .

D K a h e - k o l m e p ä e v a p ä r a s t k a l u r t o o d u d m e r e s t j ä l l e r a n d a t a g a s i , j a s i i s t a l ä i n d k o j u (8) .

E N a d t u l n u d r a n d a , — s ä ä l p u h a o l n u d j ä ä n d v ö ö r a k s , n i i v ö ö r a k s , j a n e e d k i h a r v a d , k e d a n a d v ä h e k e s e t u n d n u d , j ä ä n d s o o t u v a n a k s . S i i s n a d s a a n d k u u l d a , e t n a d o l n u d ä r a k ü m m e a a s t a t . K ö i k a r v a n d n e i d u p p u n u v a t , k u n a n a d o m a a r u s t o l n u d ä r a a i n u l t ü h e ö ö . N a d i s e g i j ä ä n d s e l l e a j a g a p a l j u v a n e m a k s (15) .

F K ö i k o l n u d j ä ä n d n i i v ö ö r a k s , p o l e o l n u d e n a m k a a s l a s t P e e t r i t , e i k a l u r e i d , e i s e d a p a a t i , — m i d a g i p o l e o l n u d e n a m s e l l i n e k u i e n n e . R a n n a s k ö i k t a l u d o l n u d v ö ö r a d , k e e g i p o l e t u n d n u d t e d a e n a m . K u i t a h a k a n d k ö n e l e m a , k u s t a k ä i n d , s i i s t u l e t e t m e e l d e , e t v a n a s t i v a n a l a j a l ü k s k a l a m e e s k a d u n d k a l a p ü ü g i l p a a d i s t ä r a . N i n g n ü ü d s a a d u d a r u , e t s e e o l n u d s a m a m e e s (37) .

XVIII A J ö u d n u d r a n d a , k a l u r i d h a k a n d a s e t a m a p ü ü n i s e i d p a i g a l e . V a e v a l t n a d l ö p e t a n d o m a t ö ö , k u i m e r i h a k a n d l a i n e t a m a j a m ö l l a m a , t ö u s n u d m a r u t u u l , m i s k i h u t a n d l a i n e i d k a l d a l e k u i k a l j u s i d . V a n a k a l a m e e s p a l j a s t a n d a u p a k l i k u l t p ä ä , k u m a r d u n d o t s e k u i l a h k u m i s t e r v i t u s e k s m e r e p o o l e j a ö e l n u d o m a k a a s l a s e l e : „ K a s s a k u u l e d ! N ü ü d m e r e e m a l ä h e b m e i e m a n t ä r a . K u i d k o r d t a t u l e b v e e l t a g a s i . . . “ (1 , 4) .

B K a l u r i d t u l n u d r a n d a j a v e d a n d p a a d i k a l d a l e . S i i s k o h e m e r i h a k a n d m ö i r g a m a j a m ä s s a m a , t e k k i n d h i i g l a l a i n e i d . S i i s v a n a J a a g u p ö e l n u d : „ N ü ü d m e r e e m a s ö i d a b m e i e m e r e s t v ä l j a m u j a l e . “ . J a J a a g u p t ö s t n u d v e e l k ü b a r a t n i n g l e h v i t e l n u d s e l l e g a . . . S e s t a j a s t p ä ä l e t ä n i s e n i j a t k u v a d k i s u u r e d t o r m i d j a h a l v a d a j a d (18) .

XIX A a V a n a l k a l a m e h e l o l n u d e l u l ö p u n i k a l a õ n n e (1 , 4) .

b L a s t e l a s t e l e g i t a j u t u s t a n d v e e l o m a l u g u p i k k e l p ü h a õ h t u i l , n o k i t s e d e s i s e a e r u v ö i v ö r g u k a l l a l (1) .

B K a l u r i s e p ä r a s t s e d a j u h u s t a n d n u d a i n a m e r e e m a l e o h v r e i d , j a s i i s t a l o l n u d k a a l a t i k a l u e n a m k u i m u i l (26) .

C S e e k a l u r s a a n d r i k k a k s j a t a l o l n u d a l a t i s u u r k a l a õ n n (37) .

XX A a S e l l e r ä t i m ä n g i j a k a l a m e e s t o o n d k o j u (17) , h o i d n u d t e d a o m a l m ä l e s t u s e k s (27 , 37) j a n ä i d a n d m u i l e i n i m e s i l e (17 , 20 , 27 , 29 , 31) j a v e e l e d a s i o m a l a s t e l a s t e l e s e d a

- (20), las need usuksid, et see tõesti nii on juhtund (27), ning seda rätti viidud pulmakohtesegi pulmarahvale näitamiseks (20).
- b Ning milline imeline rätik olnud see, mis kingitud mehele meres pulmas: ei ta ole kulund ära, ei ta ole läind mustaks, tarvitetagu teda kuipalju tahte (31).
- c Selle silmarätiga arstitud palju haigeid terveks (5).
- d Kuid pärast vana kalamehe surma see rättki kadund ära (1, 4).
- B See rätt püsind veel kaua siin rannikul (10):
- aa Jutustaja ise vanasti näind veel seda rätti (12).
- ab Kui jutustaja olnud veel plika, siis vanarahvas kõnelnud ikka, et nad ise oma silmaga näind seda käterätti; vanasti seotud alati see käterätt iga mõrsja veimevaka ümber, kui vakka viidud peiu manu (26).
- ac Jutustaja ise lapsepõlves koos teiste plikadega käind seda rätti Irel vaatamas (29).
- ad Jutustaja enda vanaema veel näind, et mõlemal mehel olnud käterätt ja säärepaal (34).
- C Siinsamas külas (L) eland vanasti mees, kes tõendand, et tema ise olnudki mereneitsite pulmas, ja näidand mitte-uskujaille käterätti, mille ta saand kingiks, — see olnud imeilus rätt (9).
- XXI A a Seda lugu jutustand Bēl'ta (L) vana Jaani isa (5).
- b Lugu ise juhtund õieti selle tõttu, et kalur läind merele laupäeva õhtul, sest olnud näljaaeg, ja siis ta näindki seda maarjaneitsit või püha neitsit. Harilikult aga minnakse ju ainult tööpäeva õhtuti kalale ega nähta midagi (5).
- B Jutustaja enda vanaema kõnelnud seda lugu väga palju (17).
- C Seda lugu jutustav külavanem peatund vähekeseks, tõmand hinge tagasi, toetand pää küünarnukile ja jätkand siis: „Mereema töötus ja vana kalamehe ennustus ta tagasitulekust pole läind veel täide. Kuolka rannas üha edasi möllavad hirmsad tormid, paisates laineid kui kaljusid vastu kallast. Mereema loss on sügaval ja kaugel meie rannast, sinna ei ulatu enam ühegi kaluri ankur...“ Üks öö kui kümme aastat ja kümme aastat nagu öö... — Jutustaja jäänd vait (4).

Esitet variantide rohkus tumestab esialgu oma detailide kirjavusega üldpildi sellest loost, mida võiks nimetada liivi rahvakese šedövriks. Kui kõrvaldada aga üksikasjad, siis koorub nähtavale hoopis lihtne ja kodune muistendi tuum: kaks kalurit lähevad vaikse ilmaga ööseks merele, heidavad võrgud, viskavad ankru ja jäävad magama paati; läbi une keegi nagu paluks neid

tõsta ankru teisale: vee all olevat parajasti pulm, ankur ent seisvat künnisel ees, pulmarahvas ei pääsvat sisse; kalur(id) tõstavad ankru mujale ja leiavad hommikul otsekui pulmakingina ankru küljest imelise käteräti. — Just a n k r u - m o t i i v näib olevat algupäraselt jutu päämomendiks, eriti nimelt Ida-Liivis. Kuid sellele on seltsind lisaks muid väga huvitavaid kõrvalmotive, mis on saand isegi loo põnevuse kulminatsiooniks ja tõrjund ankru-motiivi niivõrd tahaplaanile, et see ei tundugi enam kõige olulisemana muu detailideballasti hulgas. Esiplaanile selleasemel on tungind juba oma loomult väga luulelised muusika ja vee all käimise motiivid: üks kalureist on moosekant ja mängib merel pilli kaaslase magades (vrđl. 24-ndat varianti: merelt endalt kuulukse imelisi helinaid); veest tõusev naisterahvas (mereema) palub lüülarit kõrvaldada ankru ja tulla vee alla (ta tütre) pulma pilli mängima¹⁾. Ning sellega ongi antud loole hoopis uus sisu; siit pääle avanevad laiad perspektiivid igasugu järjest juurde liituvate motiivide nüanseerimiseks. Tuletagem meelde ainult üldjooni: kaluri hirm uppumise pärast; silmade katmine vee alla minekul; pidurongi, lossi, pulma ja üldse veealuse ilma kirjeldus (isegi kaluri närbumine esimesest mõjust); mereema jutt oma lastest ja ärakolimisest mujale; mõrsja (NB üks uppund vaeslaps 34-ndas variandis) veimevaka jagamine; tagasitulek paati; äraolu kummaline kestvus (kas imelikult vähe või taas kaua aega); haruldane saak hommikul; mereema lahkumine siit rannalt; pulmakingiks saadud imerätt.

Merepulma lugu tervikuna võiks pidada liivi üheks haruldaseks algupärandiks, kuid teda moodustavate motiivide kohta eraldi ei saa seda sugugi väita, vaid need on tuttavad mujalgi kas omaette eraldi või muis kombinatsioones ja näivad rännanuvat liivi rannikule päämiselt germaani maailmast. Aga ometi — nende erimotiivide liitumine just sellises kombinatsioonis, nagu see esineb liivi „Merepulmas“, on siiski ainulaadiline ja selle kombinatsiooni leidmise au jääb vist liivlasile: kusagil mujal täpselt

¹⁾ On tähelepanndav, et muusika-motiiv ei esine üldse selle loo vanimas ülestähenduses (1), olgugi et Kärkluvaks kirjeldab muidu pikalt ja laialt kõiki üksikasju. — Paaris teisendis lähevad vee alla mõlemad kalurid (4, 15, 34).

vastavat muistendit pole leitud¹⁾. Loo üksikute motiivide ja nende algupära jälgimine ei mahu enam käesoleva töö raamesse. Olgu juhitud tähelepanu ainult silmatorkavale asjaolule, et liivi muusika-motiivis ei esine üheski teisendis tuttava Sadko-loo pää-momente — ei hukutava tormi tekkimist veehaldja tantsu läbi ega kandlekeelte katkirebimist mängija poolt, milline asjaolu on seda tähelepanuväärne, et Lätis sellevastu need momendid on vee all kanneldamise lugudes otse olulisi ja esinevad osalt Eestiski²⁾. Paralleeliks ankru-motiivile (aga hoopis teistsuguses atmosfääris!) esitagem Russwurmi ülestähendus Eestist.

MERENEITSI TOOB ÕLUT

Einige Fischer von Dagö fuhren nach Perna u und lagen an einem Mittag im Boot, um sich auszuruhen. Da hörten sie auf dem Grunde der See eine Stimme: „Kai, to mulle jua! Käthe, bring mir zu trinken!“ Einer der Fischer rief, halb im Schlaf: „To mulle koa! Bring mir auch!“ Bald darauf erschien ein hübsches Mädchen und bot ihm in einer hölzernen Kanne Bier an. Erschrocken wies er den Trunk zurück, sie aber ermunterte ihn, dreist zu trinken, da es ihm nichts schaden werde, worauf er und nachher alle Andern von dem vortrefflichen Bier tranken. Darauf fragte einer der Fischer: „Woher kommst du?“ Sie antwortete: „Wir wohnen hier grade unter euch, und euer Anker ist unter unserer Thürschwelle; kommt nur mit, es anzusehen! Das Wasser wird euch nicht schaden! Wir könnten ihn leicht so fest halten, dass ihr ihn nie wieder bekämet!“ Darauf sank sie ins Meer, löste den Anker, und jene beeilten sich, ihn wegzunehmen, wagten aber nicht hinunterzusteigen. — Russwurm, Eibofolke II 252, § 381, 8 Vormsi³⁾.

SINILEHMAD JA MEREHOBUSED

66. Pääle kalade ja muude harilikkude mereelanikkude arvatakse asuvat merepõhjas ka päris kuivamaa loomi ja eestkätt

¹⁾ Vörreldagu näit. kas või eesti muistendit „Näki neitsi“ (Kreutzwald, EREJ¹ 179—189): hoolimata paljudest „Merepulmaga“ täiesti sarnanevaist üksikasjast on see ometi täiesti teistsugune lugu. Huvitav on paralleeliks ka P. Vuolaine üleskirjutus Lutsist: Oli „tark, õndza inemine“, kes „pilli puhk“, kui kalu püüdma läks; tema puhus piili, teine mees „hiit abarat“ ja nad said palju kalu.

²⁾ LP VII 99 l 14-b ja V 85, 22 > Birkerts, Latvijas Vēstures Chrestomatija I 16, 9; Bienemann, LSb 1, 1. — Vrdl. Russwurm, Eibofolke II 252, § 381, 9.

³⁾ Sama lugu vt. Russwurm, SaH 23; Bienemann, LSb 42; Eisen, Näkiraamat² 46. Russwurm juhib saksa paralleelele: Kuhn u. Schwartz, Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche 173, 218.

just lehmi (S. 32), kes olevat sinised kui meri ja keda kutsutaksegi sellepärast *siniseiks lehmeks* = *siññist ni'emöd* (IvÜ), öeldakse ka *merelehmad* = *mje'r-niemöd* (Ii, Sr, Pr) ja Lääne-Liivis *ma arjalehmad* = *märi-niemöd* (Ii 38)¹⁾. Need sinilehmad tulnud merest karjakaupa välja rannalegi, läind natukene mööda randa ja kadund jälle vette (Pz 8°). Kostrõg-külas Mats-talu rehe kohal tulnud kord merest välja üks sinine lehm; inimesed tahtnud püüda teda kinni, aga kui nad pääsnud talle ligi, siis lehm kadund õhku, et sinine suits ainult järel (Kr 93). Teinekord nähtud rannal, kuis merest tulnud välja kümmekond suurt sinist lehma suurte udaratega; kui aga inimesed läind vaatama neid ligemale, siis nad kõik ujund merre tagasi (Pr 34).

Harilikult ei lepita siiski ainult lihtsa sinilehmade nägemisega, vaid sellele seltsib ka nende kinnipüüdmise motiiv: merelehmad tulnud niisama ilma karjaseta merest välja rannale, sellised sinised lehmad, ja inimesed võtnud nad endile (Ii 26°). Nõndaviisi need sinikat karva lehmad sugenend siia ilma (US. 64), nad olevat kõik mereelajate sorti, nagu vanasti ikka öeldud (Sr). Kui olevat selline udune ja vaga ilm, siis sinised lehmad tulevat merest välja randa sööma, nad söövat neid karuheinu, mida meie loomad ei söö; keegi õnnelaps läind just parajasti mööda, kui nad olnud rannikul, pole lasknud neid merre tagasi, ja niiviisi lehmad jäänd maa pääle; jutustaja endagi kodus olnud üks sinilehm, kel tihti vooland pisaraid, mispärast nemad lapsed arvand, et lehm kurvastab ja kurdab oma merekodu järele (Pr [189]). Iseendast merelehma kättesaamine on kaunis kerge: iga sinilehm, kelle ümber inimene saand käia ära keeru, jäänd kuivale maale inimeste kätte (Sr). Kord sinilehmad söönd rannal; keegi käind ringi ümber ühe lehma, ja see pole pääsnud enam merre tagasi, vaid jäänd siia randa ning sellest sugenendki meie sinised lehmad (L 40°). Lūž-külas Tõranaigiz-oja man on karja mäletsemispaik ja koppel; säälsamas sisemaa pool soones-tikku olnud ka siniste maarjalehmade mäletsemispaik; nad ise tulnud sinna merest välja, ja kui inimene läind neil üle tee enne nende vette tagasiminekut, siis saadud nad kätte, kuid nad olnud väga arad ja põgenend ikka inimeste liginedes kiiresti merre (Ii 38). Neil sinilehmel olnud haruldaselt suured udarad; Vaidkülas Ruotš-talu kohal olnud neid rannal kogu kari, kord olnud

¹⁾ Vrdl. metsahaldjate siniseid lehmi: § 53.

üle kümne, kord viis lehma; tahetud minna neid lüpsma, kuid kus lehmad ajelnud merre sisse et savad aina seljas (Pr 275[·]). Ka need sinilehmad, keda saadud kätte ja kes jäänd kuivale maale, olnud väga suure lüpsiga (L), sellepärast neid hoitud otsekui nii-ütelda tõukarja. Brōska-talus (Kr-küla kohal sisemaal) sündind kord päris sinine härg; siis perenaine seletand kohe, see vaja jätta eluloomaks, — see olevat neist merehärgest; vasika vanemad ise pole olnud küll kumbki sinised (Pr).

Rannarahva massiloomingule iseäranis armsaiks ja meeleldi käsitledavaiks teeb sinilehmi aga veel ekstra see asjaolu, et neid peetakse nimelt mererahva koduloomeks ja et neil on ka oma karjased — imeilusad mereneitsid, kelledest jutustatakse mitmeidki lugusid. Lääneliivlased nimetavad neid karjaseid — nagu mereneitseid üldse — harilikult maarjaneitseiks (vt. § 63 ja 78). Need karjatanuvat imeilusasti lauldes oma sinilehmi rannal enne päikese tõusu (L 23 — vt. § 63). Kord maarjaneitseid nähtud oma lehmega Däviń-järve ääres (L 63 — vt. § 63), teinekord nad karjatand Vananabal-järve rannal ja kudand ise sukka; Däviń-talu (L) inimesi juhtund mööda minema, nad läind vaatama ja küsind, mida neiud teevad; vastatud: „Kas te siis ei tea, et meie karjatame siin kohal lehmi?“ (L [164]). — Ükskord üks emakene läind pühapäeva hommikul vara põldude taha korjama õisi tee jaoks; ta läind läbi Vananabal-metsa ja näind rannal suuri siniseid lehmi söömas; inimesed käind säält igapäev mööda, ometi pole nähtud midagi, — eidekene aga läind just pühapäeva hommikul ja näind¹⁾; ta ise mõtelnud, kust need lehmad võinuksid saada siia ja kelle nad on; ta vaadand ja näind, et karjane olnud kah suur pikk ilus maarjaneitsi; siis talle „raband“ meelde, et ema talle ikka kõnelnud mõnikord maarjaneitseist; ta mõelnud, et nüüd ta läheb enne teed korjama ja kui ta tuleb tagasi, siis ta katsub võtta ühe lehma ja viia koju; kuid kui ta tulnud tagasi, pole olnud enam mitte ühtki lehma (L 15).

Sinilehmade loo harilikuimaks või nii-ütelda normaal-redaktsiooniks ongi just ühe lehma omistamine karjatavalt mereneitsilt. Mõnikord mereneitsi või ka mereema annab lehma ise, harilikumalt see aga jääb suure kiiruga kogemata rannale või võetakse vägisi, mis põhjustab karjase kibeda nutu, vahest isegi kättemaksu. Laskem järgneda vastavad lood. —

¹⁾ Vrdl. § 65 XXI A b.

MAARJANEITSI NUTAB OMA LEHMA PÄRAST (S. 32)

Üks maarjaneitsi tulnud merest välja ranna äärde ühe pere-mehe platsi pääle karja. Peremees saand tema kätte ja ajand lehmad kinni. Siis ta „vagamees“ (= maarjaneitsi) läind nuttes tagasi merre, kuna lehmad jäänd siia — seitse sinist lehma. Ja praegu iga sinine lehm on nende tõust. — L 101.

MAARJANEITSI MAKSAB KÄTTE LEHMADE RÖÖVIMISE EEST (S. 32)

Vanasti siin piki rannakünkaid olnud niite ja põlde. Ja siis ühe pere-mehe heinamaad olnud igal ööl söödetud karjale ära ning see olnud vanal Däviñ-talu peremehel. Ta valvand järgi ja ühel hommikul ta saand kätte: sääl karjatand lehmi ilus neitsi pikkade kollaste juustega, ja lehmad olnud puha sinised. Peremees ajand lehmad kinni oma kodu. Neitsi palund väga, kuid peremees pole kuuland teda, vaid ajand lehmad koju. Siis see neitsi öelnud: „Nu, oota sa, ei sinul saa siis olema enam ei niitu ega põldu!“ Ning maarjaneitsi läind merre tagasi, kibedasti nuttes.

Siis tõusnud selline hirmus mere poolt tuul ja torm, et ajand puha liiva merest välja ja matnud kõik need põllud ja niidud liiva alla, — sellepärast need paljad liivakünkad on täniseni meie rannas. Selleläbi tekkind siia ilma ka need sinised lehmad, — vana Däviñ andnud neid oma küla peremeestele, igauhele ühe, üheksa lehma olnud. — Nõnda jutustand seda lugu üks vana mees, kes ise veel näind neid endisi heinamaid piki randa. — L 73.

PERENAINE TAHAB TAPPA SINILEHMA (S. 32)

Kus Lüz-küla kalmistu on, sääl jõekaldal tulnud merest välja maarjaneitsi karjatama lehmi — sinised need aina olnud. Ning maarjaneitsi andnud siis ühe sinilehma kellegile naisele, — nõnda siis sellised lehmad tekkindki.

See kingitud lehm jäänd vanaks. Perenaine kõnelnud, et homme vaja tappa ta maha. Hommikul mindud lauda manu, — pole olnud enam mitte ühtki lehma, laut tühi (Jõñ-talus see juhtund). Nüüd naine läind jõekaldale ja nutnud väga. Sääl tulnud maarjaneitsi, andnud muud lehmad kõik tagasi, ainult seda vana pole andnud ja öelnud naisele nii: „Mitte ilmas sa seda ära ütle enam, kui lähed lauda manu, et homme ma sindapan maha!“

Pärast neid siniseid sügenend väga palju, kuid praegu pole küll näha enam mitte ühtki sinist. — L 54.

MEREEMA SAADAB VAESLAPSELE SINILEHMI (S. 32)

Mad'a ema olnud surnud. Tema võõrasema pole olnud küll selline kui muud võõrasemad, kelledele ei jõua teha meelepärast midagi ja kes oma võõraslapsi üha sõitlevad ja peksavad. Selline

ta pole olnud, ent sellest hoolimata Mad'a kartnud oma võõrasema väga, ning üksainus paha sõna selle suust teind tüdrukule enam valu kui kolm ema lööginapsu.

Ükskord Mad'a olnud karjas. Võõrasema ajand teda sel hommikul väga vara üles, ja kui nüüd päeval päikene paistnud palavasti, siis Mad'a jäänd mättal istudes magama. Ärgates üles ta pole näind enam ühtki lehma. Plika kohkund ära, hüpand üles ja hakand otsima lehmi. Käind puha ümberringi läbi — lehmi pole olnud. Mis teha?! Läind uuesti ja otsind, kuni ta viimaks tulnud mereranda välja. Suurest käimisest väga väsind, ta istund rannas maha. Pisaraid tal veernud üle põskede, ja mõteldes, et ta saab nüüd võõrasemalt rielda, ta hakand nutma kõigest kurgust.

Seda kuulnud mereema. Tõusnud merepõhjast üles, tema küsind: „Tütarlaps, miks sina nõnda väga nutad?“ Mereema hääl kostnud Mad'a kõrvus, otsekui kõnelnuks ta enda ema, kes küll ammu olnud surnud, kuid kelle hääl olnud tütrele ometi veel meeles. Sellepärast ka Mad'a põrmugi ei ole heitund ja jutustand mereemale kõik oma mured. Jutustand, et oma ema on surnud, et ta kardab võõrasema ja et nüüd tal kadund ära lehmad, keda hundid vist on murdnud maha. — „Ära muretse ühti lehmade pärast! las neid susi söögu! Et sa oled hää laps, sellepärast mina annan sulle nende asemele muid lehmi,“ öelnud mereema ja kadund taas merre. Siis merest tulnud välja nii mitu lehma, palju olnud kadund, ainult mitte kirjud, nagu olnud Mad'a lehmad, — merest tulnud lehmad olnud sinised, nii sinised kui mere vesi. — 1 Ir Ket 25 (1), 2 Ir 10.

MEREEMA KAOTAB SINILEHMA (S. 32)

Mereema tulnud karjatama oma lehmi öiti Suur-Lagedale (Kuolka nina kohal). Ükskord hommikul kukk laulnud, ja mereema rutand ajama oma lehmi merre tagasi. Kuid sääl selles Suur-Lagedas on ühes otsas suur org, ning üks lehm unund sinna orgu, mereema pole tend näind. — Hommikul Kuolka-küla mehed tulnud randa ja näind, kuis üks sinine lehm söönd sääl orus. Mehed läind manu vaatama, kas see ikka on lehm, — ja see olnud tõesti lehm. Siis nad ajand lehma koju, ja sellest need sinised lehmad ongi sügenend. — V 16.

„KIRJAK, MUSTIK, URUU!“ (S. 32)

Sinised lehmad tulnud merest välja. Siis tulnud kaks neidu neile järgi „hurjutades“ s. t. häälitsedes kutsuvalt: „Kirju pää, Must pää, uruu! Kirju pää, Must pää, uruu!“ Inimesed aga Vana Ruotš-talus (V) pidand ühe lehma kinni. Noorad (vt. § 64) tulnud otsima, olnud lehmel järel ja ajand nad merre tagasi. — Ir 24.

„GRIET, AJA LEHMAD MERRE!“ (S. 32)

9 varianti (lvI): 1 Kärkluvalks SDP VII 42¹⁾ — 2 Sr 52 — 3 Kr 16, 4 Kr 98 — 5 V 49, 6 V 115 — 7 Kl Set, 8 Kl 14, 9 Kl (37).

- I A a Vanasti, kaua aastaid tagasi, enne esimest tuletorni Kuolkas (nii siis enne 1532. aastat) meie rannik olnud hoopis teiselaadiline kui praegu: pole olnud siis veel kõrvelisi liivakünkaid, mis valendavad praegu piki randa ja kus midagi ei kasva, vaid toredad niidud ja mühavad lehtpuude metsad täis vahtraid, pärni, tammi olnud otse mererannal, nii et puude oksad laksund vastu laineid. Merel sõitnud laevu, ja võõraidki tulnud otsima siit helmeid. Tulnud randa, teind tule pärnade alla ja puhand siin. Võõrad neid punund siin siis pärgi ja viind need Saksamaale, kus imeteldud, kus küll öitsevad sellised õied. Puud olnud nii suured, et ühest tüvest saadud paat. Isegi Riia saksad lasknud teha siinseist pärnest oma kohtulauad (1).
- b Puude all haljendand lopsakas rohi. Ja mereemagi saatnud oma meretütteid karjatama randa sinilehmi vara hommikuti ja lõunaajal, kui inimesi pole olnud rannal (1).
- B a Vanasti sääl Kuolka maaninal kasvand lehtpuid (3).
- b Siis mereneitsid tulnud sinna välja karjatama oma lehmi, ja need lehmad olnud sinised kui merevesi (3).
- C Varemalt meie rannikul rohi kasvand mereni, liiva pole olnudki, vaid lehtpuud kasvand otse rannal, oksad hõljund vee kohal ja paadid liikund nende all (9).
- D aa Mereneitsid karjatand Kuolka-nina metsas siniseid lehmi (4).
- ab Mererahvas või nōrōd (vt. § 64) karjatand lehmi rannal, sinised lehmad olnud (6).
- ac Kuolka-ninas kaks karjast ajand sinilehmi merest heinamaale karja, nagu kord nähtud (7).
- ad Vaid-külas Ruotš-talu tara otsas, sääl tulnud merest välja siniseid lehmi ja mererahvast (8).
- E Ühel naisel pole olnud endal ühtki lehma (2).
- II A Siis (1, 3), ükskord (3, 4) ühel pühapäeva (2) hommikul (1, 2) keegi naine läind Kuolka poole (1, 2) ~ „suurest rannast“ „pisikese mere“ (s. t. Riia-lahe) poole (3, 4).
- B Üks mees läind metsa puid raiuma ja läind üle Suure Lageda (Kuolka ninal) läbi (5).
- C Kuivamaa inimesi läind parajasti säält kohalt mööda (6).

¹⁾ Literaarselt ümbertöötet kirjeldus. Selle tõlgitsemisel on jäetud kõrva ilustuseks vahelepoimitud läti dainad.

- D Naised läind metsa marjule sinna kohta, kus olnud need lehmad (8).
- E Üks mees tulnud Pitrög-külast Kolka (9).
- III A Sääl teel ta näind karja sinilehmi ja kuulnud väga ilusat karjalaulu viit arusaamatute sõnadega, näind ka laulja enda tamme all pärga punumas. See olnud valgeis riideis neid lüheldase seeliku ja punase jakiga, väga ilusa näoga, katmata päaga, palja jalu ja valgete käharate juustega, mis lehvind tal lahtiselt seljal (1).
- B Sääl söönd suur kari siniseid lehmi rannal. Metsaveeres olnud üks neitsi, selline lüheldane, punatriibuline seelik seljas (2).
- C Siis karjatand sääl parajasti kaks mereneitsit oma lehmi (3, 4).
- D Mees näind, kuis kolm karjast hoidnud lehmi ja kõik lehmad olnud sinised. Mees läind mööda ja hakand puid raiuma. Natukene raiund, siis ta mõelnud: vaja minna koju ütlema muilegi, et tulgu vaatama, kus on sellised sinised lehmad. Ta läind koju ütlema, ja siis ka tulnud inimesi, küll suuri, küll väikesi vaatama (5).
- E Suure ranna pool Kuolka nina tulnud merest välja sini-lehmi sööma murul värsket rohtu. Lehmi karjatama tulnud kaasa kollajuukseline neitsi, kuna teine neid jäänd merre vaatama. — Mees peatund imestuses (9).
- F Inimesed näind lehmi ja läind neid püüdma (7).
- IV a Mererahvas (8) ~ üks karjaseist (1, 2, 5) ~ merre jäänd neid (9) silmand võõrast naist (1, 2) ~ tulijat (9) ~ tulijaid (5, 8)
- b ja siis karjaneid hüüdnud heledasti (1) kaaslasale (1—4, 6, 9) ~ muile karjaseile (5) liivi keeli (1):
- ba „Grieta, Grieta, aja lehmad merre!“ (1).
- bb „Griet, aja lehmad merre! Minge merre, lehmad, minge merre!“ (2).
- bc „Griet(a), Griet(a), ajame lehmad merre!“ (3, 4).
- bd „Va mis säält tuleb inimesi! ajame lehmad merre!“ (5).
- be „İdža, rutta ajada! maainimesed tulevad!“ (6).
- bf „Telli! Letti!“ ¹⁾ (7).
- bg „Trīn, Grietō, Maŕi, ajage lehmad tagasi, ajage lehmad tagasi! maarahvas tulevad, maarahvas tulevad!“ (8).
- bh „Grieta, Grieta, Grieta!“ (9).
- V A Mõlemad nad plaksutand kolm korda käsi ja hüüdnud võõraid sõnu (1). Lehmad tõstnud pääd (1) ja kadundki merre (1, 2, 8).
- B Karjased võtnud ja ajandki siis lehmad merre tagasi (3, 5, 6, 7, 8).
- C Karjaneid pöördund kohe kõigi lehmega merre (9).

¹⁾ Lehmanimed.

- VI A a Ainult üks lehm joosnud metsa (1, 9) ~ jäänd sinna-
samasse maa pääle (2, 3) sööma (2) ega ole läind ühes
muudega tagasi merre (2, 4), vaid läind hoopis teisele
poole (4).
- b Neid joosnud lehmale küll järgi, pole saand aga kätte;
muud lehmad kadund kõik merre (9).
- B Kuid suure ruttamisega karjased pole märgand, et üks
lehm söönd säääl suures augus ja jäändki sinna (5).
- C Mõned lehmad jäänd rannale (7).
- VII A a Naine mõistnud: need on merelehmad ja nāra'd. Ta pa-
lund end mitte peljata, mispääle karjased vastand „Gan-
i-mora ra-mo-ra ra-ma-ra ga-ma-ra“ ja kadund pisarsilmi
merre (1).
- b Kuid veel kaua nad hõljund veepinnal, viibates käte ja
pääga; viimaks mõlemad tõusnud üsna kõrgele veest
välja ja näidand metsa poole, kadund siis vette, ning keegi
pole näind neid enam pärast (1).
- B Siis mereneitsi öelnud sellele maanaisele, võtku ta endale
see lehm, kes jäänd sinna rannale (2).
- VIII A Naine läind edasi, leidnud lehma ega ole mõtelnudki alul
ajada seda koju, kuid lehm liginend ise ja lasknud silitella
end, nii et naine võtnud siis ja viind tema koju (1).
- B Naine läind lehmale manu, pannud sellele räti ümber
kaela, ja lehm tulnud ilusasti koos naisega koju (2).
- C Siis see naine võtnud selle lehma endale (3).
- D Kui see naine tulnud „pisikeselt rannalt“ tagasi, siis see
lehm olnud veel säääl Nana (s. t. maanina) metsas. Naine
ajand siis lehma endale koju (4).
- E Inimesed näind seda lehma augus, läind ja viind tema
koju, hakand kasvatama (5).
- IX A Nii on tekkind siis sinilehmade tõug, keda tänini kutsu-
takse merelehmeks; ka ristinimi Grieta saand selleläbi
populaarseks (1).
- B Sellest lehmast on sugenendki kõik sinised lehmad (2, 9).
- C Ning nõnda need sinilehmad on sugenend maa pääle (3)
~ siia (4) ~ siia Kurg-maale Saaremaalt, kus neid ole-
vat enam (5).
- X Enne nähtud neid neitseid alatasa: nad mängind ja kam-
mind juukseid Nana-laiul (9). Kuid pärast seda keegi
pole näind neid enam (1, 9).

Asudes otsima liivi sinilehmade motiivile paralleele mujalt, pöördume muidugi kõigepäält läti poole ja satume siin jälle korraks — nagu veemütoloogia puhul üldse — iseloomustava nähtuse ette, et kogu trükki pääsnud läti vanavara sisaldab siniseist merelehmest ainult kaks notiitsi ja needki põlvenevad mõlemad —

liivi rannikult! Üks neist¹⁾ sarnaneb peaaegu sõnasõnalt eelpool esitet Kärkluvalk'i kirjeldusele (vt. „Griët, aja lehmad merre!“), nii et tahtmata sunnib meid oletama mõlema ülestähenduse vahel ligemat sugulust kui mitte otse ühist algupära. Teises märkuses kõneldakse pühadest neitseist, keda ju liivlasedki segavad ära maarjaneitsitega ja säält siis edasi ka mereneitsitega (vt. § 23 ja 78). Notiits ise on järgmine. —

PÜHADE NEITSITE NUDID LEHMAD

Pühad neitsid tulevat karjatama siia maa pääle oma ilusaid siniseid lehmi. Kui pugeda neile tasa ligi ja visata midagi pääle, kas riiet või muud midagi, siis püha neitsi pidavat jääma siia ilma. Kuiku-talu rahvas näind ikka mõnikord püha neitsit lahe niidul karjatamas oma sinilehmi. Kord õnnestund tabada teda kinni. Vaenekene palund vabastada end, — ta jätvat maha ühe lehma. Nii siis lastud ta valla. Lehm olnud nagu meiegi lehmad, ainult rammusam ja lüpsikam. Kõik meie sinised lehmad — nudipääd, mitte sarvilised — tekkinuvat pühade neitsite lehmost. Pühi neitseid võivat näha kõige enam jaanipäeva paigu. Kaugelt võidavat neid silmata, kuid nemad valvavat väga, et meie inimesed neid ei märkaks. — LP VII 641 (13) < JKr VI 33.

Vähe enam tuntakse merelehma Eestis, olgugi et ka siin nende tundmine piirdub pääasjalikult saarte ja lääne rannikuga ning et siingi eraldi just nende kohta on ilmund ainult üks kaheleheküljeline artikkel Eiseni sulest (Jõulu leht 1905 — J. Ploompuu 19-nes „Rahva leht“, lhk. 27—28: Merelehmad). Aga juba ammu enne Eisenit avaldab 1861. aastal Russwurm (SaHWÖR 94, №94) lookese sellest, kuis rannal rohi olnud ikka näritud (vrld. liivigi lugu „Maarjaneitsi maksab kätte“); siis talurid valvand öösel ja näind, kuis merest tulnud välja suur kari siniseid või sinihalle lehme, naine karjatajaks kaasas; olnud imeilusad lehmad; mehed ajand ühe kinni, kuna teised loomad karjane ajand ruttu merre tagasi ja palund nuttes selle ühegi vabastamist; lehm ajaga harjund maise eluga; ainult meretuulega ta tõstnud sõõrmeid ja inisend nuttu, kord katsund ka põgeneda; alles pääle vasika sündi ta saand troosti ja jäänd lõplikult maale (< L.-Nigula); ka Vormsil seitse halli suurte udaratega rammusat lehma tulnud merest ja kaks jäänd maa pääle karja,

¹⁾ LP VII 641 (14) < Jürnieku Kalendars (= Meremeeste Kalender!) 1901.

andnud kumbki rikkalikult piima nagu kaks-kolm muud lehma¹⁾. — 1872. aastal kirjutab Holzmayer (Osil. I 54 q 1), et „merre lehmad“ on sinihalli värvi ja tulevad sageli rannale sööma (< Sõrve, Muhu). Selle illustreerimiseks Holzmayer jutustab edasi, kuis ühel päeval keegi tüdruk magand Sõrves mererannal; ärgates ta pannud tähele, kuis just parajasti tulnud mereveest välja kari merelehmi, söönd rannal ja pidand minema viljapõllule; et takistada seda, tüdruk joosnud lehmele järele, ja need ajelnud kohe vette ning kadund; ainult seitse tükki, keda ta oma jook-suga eraldand muist lehmost, pole saand enam vette tagasi ja jäänd inimeste manu; nendest põlvenevadki kõik sinihalli karva lehmad (Osil. I 54 q 2 < Sõrve). Edasi kirjutab Wiedemann 1876. a. (LdE 433) näkineitsist või vee-ema tütre-st, et see ajand Hiiumaal sageli halle elajaid rannale ja karjatelnud neid sääli; kui kellelgi õnnestund varastada osa lehmost, siis ta kadund järelejäänutega nuttes merre; veel praegugi näidatavat selle halli karja järeletulijaid. — 1896. aastal trükib Eisen (Kodused jutud I 36, № 28)²⁾ huvitava loo Helmost Valgjärve lehmost, kes tulnud sügisel uduse ilmaga järvest talukarja ja jäändki sinna, sünnitand aastatega juba seitse vasikat, kuni siis seitsme aasta pärast taas sügisel uduse ilmaga tasane hääl järvest kutsund „vitsi, vitsi, hellike! vitsi, vitsi, hellike!“ — ja vana Hellik kõigi oma seitsme lapsega joosnud karjast järve tagasi. — Järgmisel 1897. aastal Eisen avaldab „Näkiraamatu“, mille andmed sinilehmost esitagem selle teise täiendat trüki järele (1922)³⁾. — Kõigepäält Eisen konstateerib (lhk. 44), et „mere lainetama panemise kõrval hoiavad mereneitsid ka merekarja; mõnikord tulevad nad karjaga veest maismaale; juhtub siin nende karjale õnnetust, siis lähevad nad nuttes merde tagasi“ (vrdl. vastavat Wiedemanni teadet, mida Eisen nähtavasti esitabki). Edasi (lhk. 45) Eisen toob paralleeli rootslasilt, kes seletavad, et „merenaine“ tuleb oma loomega kaldale välja neid söötma; Eestis olevat „veest välja tulnud loomad tavalisest lehmad, harva

¹⁾ Vt. ka Russwurm, Eibofolke II 253, § 382, punkt 5 ja Eisen, Näkiraamat¹ 79.

²⁾ Vt. ka Eisen, Näkiraamat¹ 78.

³⁾ Esimeses trükis veelehmost vt. lhk. 59, 78, 79 ja 111.

hobused ja lambad; sigu ei ole mulle Eestist silma puutunud“¹⁾. Ja lõpuks Eisen avaldab kolm veelehti puudutavat muistendit, mis avaldame siingi täieliku ülevaate saamiseks sest motiivist.

MÄHAJÄRVE HALL LEHMAKARI

Kord hoidnud karjalapsed Mähajärve ääres karja. Äkitselt tuleb järvest rammus, ilus lehm välja. Järvelehm läheb talulehmade juurde, sööb nendega ühe koos. Öhtu jõuab kätte. Võõras järvelehm läheb peremehe karjaga koju, teisel päeval jälle ühes karjaga välja ja öhtul jällegi koju. Peremees võtab järvelehma enesele; süda rõõmus, et ilma hinnata ütle mata tubli lehma omandanud.

Aastad kuluvad. Järvelehm poegib iga aasta vasika, ilusa ja rammusa nagu ise. Peremees jätab iga järvelehma halli vasika eluasikaks. Vasikatest kasvavad lehmad. Noored lehmad annavad, nagu nende emagi, nii rohkesti piima, et ette vaadata tarvis, muidu jookseb piim üle lüpsiku ääre.

Peremehele on järvelehmast kogu hall kari kasvanud. Kõik kihelkond imestab peremehe ilusaid lehti, kelle sarnaseid viieskümnes vallas ja kümnes kihelkonnas ei nähta. Talus otsegu piima allikas voolamas ja võikungas kasvamas: kuidas ka pere söögu ja müügile võid viiakse, võile ja piimale talus lõppu ei tule.

Peremehe süda hüppab rõõmu pärast oma karja vaadates. Külamehed katsuvad kadedas silmaga karja sigidust küll seisatada, aga ei aita midagi: kari kasvab ühtelugu, karjasaadused võrsuvad iga päevaga.

Ennäe, eks läinud kord peremees ja perenaine isekeskis sõnelema. Teine ei tahtnud teisele järele anda. Perenaine sammub pahal tujul õue, õuest karja-aeda. Karja-aias juhtub talle vana järvelehm teele ette. Perenaine lööb käega lehma. Lehm kohkub, nagu oleks väik teda puutunud. Silmapilk lehm värvast välja, just nagu kiili jookstes järve poole. Kogu kari vanale lehmale järele. Küll ruttab perenaine karja kinni pidama, aga asjata kõik: iga lehm jookseb perenaisest mööda, ikka järve poole. Jõuavad järve äärde, kargavad järve, kaovad järve.

Küll hüüab ja vissitab perenaine järve kaldal, küll ootab lehmade tagasitulekut, aga ükski lehm ei pista pead järve veest välja ega näita ennast enam.

¹⁾ Oma Näkiraamatu esimeses trükis lhk. 79 Eisen arutab, kas selliseid veest tulnud loome näkkeks pidada või mitte, ja jõuab eitavale seisukohale: „Mis häda piaks näituseks näkki seitsmeks aastaks lehmaks muutma, et siis kõige oma poegade jaoks jälle järve tagasi minna? Ehk mikspärast piaks näkk lehma näol jäädavalt maale elama jääma? Ma usun kindlasti, et näkk paremaks piab veevaimuna vees elada kui maa peal lehm olla. Kui siis vahel loomad veest maale tulevad, siis pole need muud kui mere ehk järve loomad, sest esivanemad uskusivad ju, et meres ja järvedeski omad loomad asuvad.“

Kõik järvelehmade sugu ühes vana lehmaga jääb järve põhja edasi elama.

Mõnel aastal tuleb hall lehmakari jaaniööil järve kaldale rohtu sööma. Ruttab keegi neid kinni püüdma, siis jooksevad kõik eest ära järve tagasi. Talu karjaga ei seltsi nad enam. — Eisen, Näkiraamat² 143, № 134.

KUMMALISE VILEGA MERELEHMADE KARJUS¹⁾

Kord tulnud Saaremaa rannas üks isemoodi karjane hallikirjude loomadega merest välja randa ilusa murumaa peale. Loomad söönud isuga ilusat rohtu ja olnud väga rõõmsad. Karjasel aga hakanud igav, uni tulnud peale; karjane jäänud magama.

Loomad söönud esmalt küll rannas, aga viimaks läinud rannast kaugemale. Karjane ometi maganud edasi.

Seal ligidalt niitnud üks mees oma naisega heina ja näinud seda lugu pealt. Läinud tüki aja pärast karjase juurde vaatama. Näinud: karjasel olnud iseäralik vile. Kui seda vilet puhutud, siis kogunenud loomad kõik kokku.

Mees võtnud vile kaasa ja läind jälle heina niitma. Viimaks ärganud karjane üles. Näinud: loomad kadunud. Hakanud kohe vilet otsima, et sellega loomi kokku koguda, aga vile kadunud nagu tina tuhka, ei leia enam kuskilt.

Läinud viimaks mehe käest küsima, kas ehk mees ei ole vilet leidnud. Mees annud karjasele vile kätte ja juhatanud, kuhu külge loomad läinud.

Karjane tänanud meest südamest, annud mehele vikati ja ütelnud: Kui sa seda vikati luiskad, siis ei hakka ta enam rohu peale. Selle eest hõia ennast!“

Karjane ise läinud selle peale loomi otsima. Vilistanud tüki aega. Kõik loomad, kes iganes vile häält kuulnud, tulnud kokku. Mees sammunud viimaks vette tagasi, loomad taga järele.

Mõned loomad ei olla aga vile häält kuulnud, vaid jäänud maale edasi sööma. Sest saadik olla Saaremaal enamasti hallikirjude loomade sugu.

See mees niitnud selle vikatiga eluaja ega ole teda ilalgi luisanud ega kõhutanud. Ja ometigi niitnud ta kõige paremini.

Mehe naine ei annud aga mehele rahu, vaid ütelnud: „Kõhuta ometi ka! Ei tea, kui hästi vikati siis veel rohtu niidab!“

Mees pole täitnud naise käsku, vaid pidanud karjase ütlemehe meeles. Viimaks tüdinenud naise sundimisest ära ja luisanud vikati. Kohe olnud puulaast vikati otsas. Vikati ei ole enam rohtu niitnud.

Mees kahetsenud küll, aga mis kahetsemine enam aitas. — Eisen, Näkiraamat² 144, № 135.

KUIDAS KIHELKONNA POISS MERE-EMA TÜTRE ENESELE NAISEKS SAI²⁾

Kord läinud üks Kihelkonna poiss mere äärde käima. Näinud korraga: merest tulnud suured hobuste- ja lehmakarjad kaldale, kaks karjast järel, üks poiss, teine tüdruk.

¹⁾ O. Shants Pootsist (Tõstamaa kih.).

²⁾ A. Kuldsaar Sõrvest. Vt. Näkiraamat¹ lhk. 59, № 65.

Kihelkonna poiss hoidnud ennast vähe kõrvale. Jäänud vaatama, mis sest välja tuleb.

Tüki aja pärast läinud karjad jälle merre tagasi. Enne seda uinunud aga karjatüdruk kaldale magama.

Kihelkonna poiss läinud magavat tüdrukut vaatama. Tüdruk olnud talle nii meele pärast, et tüdruku enesele naiseks võtnud.

Elanud mitu aastat õnnelikkude abielu. Selle aja sees sündinud neile lapsigi.

Mees käinud igapäev teiste meestega merel kala püüdmas. Kaevanud aga iga päev halva kalasaagi üle.

Ühel päeval ütelnud naine: „Võta mind merele kaasa. Ma näitan, kus head püügikohad on!“

Mees võtnudki teisel päeval naise merele kaasa.

Mees tahtnud igapäevase püüu kohta võrku sisse lasta. Naine keelnud ja ütelnud, et see olla ta isa õu ja kalu seal ei olla. Käskinud edasi sõuda.

Kui nad tüki maad olid edasi sõitnud, ütelnud naine: „Vaata, siia laske võrgud sisse; see on mu isa karjalautade tagune. Siin on kalu kui palju.“

Võrgud lastud välja. Naine aga kadunud laevast.

Tüki aja pärast tulnud naine jälle vee peale nähtavale, suur lüpsik käes, vahutav õlu sees. Pakkunud kalapüüdjatele juua.

Mehed küsinud, kust ta selle saanud. Naine vastanud, et ta selle isa õllevaadist toonud. Mehed joonud ja kiitnud.

Viimaks võtnud naine tühja lüpsiku ja kadunud uuesti vette.

Mehed oodanud ja oodanud, aga naine jäänudki vette.

Mõni aeg peale seda rääkinud lapsed isale iga kord, kui isa väljast koju tulnud, et memm neid vaatamas käinud ja neile uued riided toonud. — Eisen, Näkiraamat² 145, № 136.

Ning nüüd siis lõpuks oleme jõudnud Eiseni eelpool mainitud artiklini „Jõulu lehes“ 1905, mis oleks ühtlasi täniseni ainsaks eestikeelseks analüüsikatseks merelehmade puhul. Eisen iseloomustab siin veelehma järgmiselt: nad on „lihavad, nagu oleksivad seitse head aastat varao laudas nuuma peal seisnud... kannavad halli karva just nagu meri ise; halli karva pärast ei või neid kuigi kaugele näha: näitab, nagu sulaksivad nad merega üheks; mere põhjast tulevad merelehmad mõne korra randa; ei tule muidu, tulevad maa rohtu sööma; mõne korra kipuvad koguni viljagi kallale; enamasti ilmub merekari ükski; juhtub ometi sedagi, et karjaga karjane kaasa tuleb; küll olen küsinud ja kuulanud, aga rahvasuu pole mulle teadnud vastata, keda merekarja karjaseks tuleb pidada; karjane jääb vahel kaldale magama; üles ärgates on tal tegemist, et karja jälle tagasi saada“ (lhk. 27). Edasi Eisen jutustab siingi juba eelpool esitet loo kummalise vilega merelehmade karjusest (vt. lhk. 174) ja lisab teiseks järgmise muistendi.

HALLID LEHMAD TULEVAD MEREST VILJA

Korra nägi üks Hiiumaa perenaene, et hallid lehmad merest välja tulivad ja ta viljapõllule minna tahksivad. Perenaene jooksis lehma viljast ära ajama. Perenaest nähes ruttasivad lehmad kohe mere äärde tagasi ja kadusivad vette. Paarile lehmale jõudis perenaene ometi ette, nii et need enam tagasi ei pääsnud. Perenaene ajas need oma karja sekka. Need ilusad hallid lehmad jäid perenaesele ja neist sai tubli tõugu looma soo. Lehmad kippusivad aga edespidi alati merele. Mere eest pidi perenaene neid kangesti hoidma¹⁾.

Konstateerind veel, et merelehmade „kinnipüüdmine oli vähem raske kui nende silmamine“, sest nad tulnud „enamasti niisugusel ajal kaldale sööma, mill kedagi inimest nägemas ei olnud“, ja et merelehmad iseendast „on alati rammusad ja annavad rohkesti piima“, mispärast iga peremees ihaldand neid püüda, — Eisen asub lõpuks lahendama eesti merelehmade algupära küsimust (lhk. 28):

Merekari oma karjasega tuletavad meile paari nähtust Germania mitologiast meelde. Seal ilmub näituseks Gefion oma härgadega merest ja jääb meremaale (Seelandi) paigale. Kui meid aga härjad eemale tõrjuvad, mõtelgem Germania mitoloogilise olemise Nertuse peale. Nertus asub kaugel mere saarel, tuleb sealt aga oma lemadega vahel mujale. Kuhu ta ilmub, sinna asub kohe õnn ja õnnistus. Niisugune õnn ja õnnistus kestab seni kuni Nertus seal viibib.

Ma ei taha tunnistada, nagu oleksivad esivanemad merelehmad ja karjase germanlastelt laenanud, vaid ainult tähendada, et siin natuke sarnadust leidub.

Tuul rannale teisest rannast

Viib aateidki alati

Ja aated need sünnitavad

Taas aateid seal edasi!

Ligemal juurdlusel meie ei saa ometi leppida ainult tagasihoidliku sarnadusele viitamisega, nagu teeb seda Eisen, vaid peame tunnustama lausa, et merelehmade motiiv on siiski otsekohene lain germaani maailmast nii liivlaste ja lätlaste kui ka eestlaste ja soomlastegi²⁾ man, nagu on väitnud ja tõestand seda

¹⁾ Jõulu leht 1905, lhk. 28; vrdl. Russwurmi ja Holzmayeri samasisulisi kirjeldusi eelpool.

²⁾ Krohn, SRU 78; Aarne FFC 33, S. 57**. Olgu ometi mainitud, et Aarne registreeritud kolmest variandist ainult esimene vastab siin käsiteldud merelehmade motiivile: „Kord oli Hiisi (= veehaldja) lasknud oma karja Kutiste mõisa rannaniidule sööma; need sõidki siis päris vahvasti; tuli sinna ka keegi eit ja ennatas haarata kinni kaht lehma enne kui Hiisi kutsus oma karja tagasi (vette); ja need kaks lehma jäid siis eidele ja olid palju pare-

juba varem Uno Holmberg (WG 173)¹⁾. Kuid vististi küll täitsa ilmaasjata Eisen esitab seejuures paralleeleks Gefioni ja Nerthuse kauged ja meile võõrad motiivid, kuna sinakad merelehmad eksisteerivad ju germaani usundis üsna üldiselt neist kahest nimest hoopis eraldi omaette iseseisvalt²⁾. Germaanlasilt merelehmade motiiv on rännand siis Soome ja Baltikumisse ning saand nõndaviisi tuttavaks ringi ümber Läänemere — niisama nagu kah germaani algupära mereneitsidki, kes karjatavad harilikult neid sini-lehmi. — Olgu juhitud sel puhul tähelepanu ka veel iseloomustavale üksikasjale rahvaste keelelises loomingus: pääle kalade meres asuvaid vähemtuttavaid loomi tõlgitsetakse sarnaduse järele sageli kuivamaa loomade (kui enamtuttavate) nimedega näit. meresiga, merehärk, merehobune, meresil, mererott, merekoer jm. Läänemere tähtsamaid veeloomi on kahtlemata hülje, ja siin torkab silma, et just germaani maailmas hüljet tõlgitsetakse üldise nimetuse „merekoer“ (Seehund, vrđl. ladina canis marinus) kõrval ka „merevasikas“: saksa Seekalb, Meerkalb (ahd. merikalb, merikuo, meriohs), ingl. sea-calf (vrđl. ladina vitulus marinus)³⁾. Ja miks ei võind siis hülje, kes tuleb veest rannale ja kaob taas sinisesse voogesse, — miks ei võind siis see reaalne „merevasikas“ anda omalt poolt massifantaasiale tõuget

mad lüpsma kui tavalised lehmad; see oli Kutiste karja algus“ (< Urjala, Perho 17). Aarnel on jäänd aga registreerimata Soome Kirjanduse Seltsi kogudes huvitav teisend, mille esitame kah võrdluseks: „Kõrd tõusis veelehm maale jõest ja tuli sööma heina; seda nägi talu perenaine ja läks ja võttis selle lehma kinni ja viis oma lauta; siis tuli veehaldja eit paluma tagasi oma lehma, kuid perenaine ei tihandki anda lehma ära, sest see lüpsis mitu lüpsikut päevas; veehaldja eit vaid palus kõvasti oma lehma tagasi, sest tal olevat pisikesi lapsi, ja ähvardas kõvasti, et kui eales tuled vee pääle, nii ta haarab su tukast; perenaine pole julgendki siis hoida lehma, vaid pidand viima selle sinna, kust selle oli võtnud“ (< Alajärvi, HA XXIV 3).

¹⁾ Säalsamas lhk. 167 Holmberg puudutab ka merelehmi Eestis ja Liivis.

²⁾ Vastavat kirjandust: Grimm DM² 458; Wolf, Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde I 353; Norlind, Studier i svensk Folklore 97—99 jne. Võrdluseks väga soovitatav oleks lugeda ka Holmbergi artiklit „Metsän peidossa“ (KsVh III 16—60); vt. ka Dähnhardt, Natur-sagen III 86.

³⁾ Falk-Torp, Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch (sub sæl); Hellquist, Svensk etymologisk ordbok (sub sæl). Nimetused tulevat peamiselt hüljete häälitsemisest, nagu Hellquisti järele ka kreeka algupära phoca.

irreaalsetegi merelehmade kujuteluks ja levitada seda sinilehmade motiivi mööda Läänemere rannikuid? Selle kaudse tõendusena näeme alamal, et hülged on põhjustand veel muudegi üliloomulikkude olevuste kujunemist ja seginend isegi mereneitsi näki mõistega (vt. § 71—73).

67. Kogu rannikul teatakse jutustada, kuis mõnigikord Sørve hobused ujund üle väina Liivi randa või ümberpöörduvalt ja kuis siis käidud neid vastamisi otsimas (L, Ii, Ir, Pr, V). Sageli aga massifantaasia eksib reaalsest elust üliloomulikku ja kujuteleb meres samuti kui metsas (vt. § 52) imelisi hobuseid, keda nimetatakse *m e r e h o b u s e i k s*: mjer-ibbist (L, Ii, Sr, Ir, Kr, Pr) ~ mjer-öbböst (Kr, V). Juba eelpool esitet lugudes mainiti paar korda möödaminnes mererahva hobuseid (Sr 132 ja Kr 292 = S. 23, vt. § 61), kusjuures nimeteti neid kord siniseiks (Kr 292), teinekord koguni kuldseiks (Sr 132). Merehobuseid nähtud alata; sageli ujund paadile järgi väga ilus hobune, sõõrmed laiali (Pr). Jutustaja enda mees näind neid kord laeva päras; kapten seletand, tema näinuvat neid karjadekaupa küll sini-seid, küll halle, küll kirjusid; kui nad pääsvat oma koplüst valla, siis nad ju ajelevat ringi mis kole; mõnikord nähtud ka punaseid laikotsaga hobuseid, teinekord taas mustjas-halle valge ot-saga, aga alati nad olnud väga ilusad (Pr). Tihti tungib kirjeldusis esile reaalne lõunamaa *h i p p o p o t a m u s*: merehobused on suured ja pruunikad, lühemate jalgade ja suurema päaga kui maa-hobused (V); neil olevat päänikene kael, aga meie meres neid ei elavatki (Kr); neid olevat nüüd veel ainult võõrais mais, sääl Austraalias või kus; sääl nad asuvat enam nagu järvedes, ujuvat ja söövat magusat pilliroogu, ajelevat mõnikord karjakaupa ringi ja olevat kole vihased, murdvat inimesi (Pr).

Üldiseimalt merehobune on Liivis lihtsalt *l a s t e h i r m u t i s e k s*, kelle algupära tuleb otsida tuttavast näkiloost, kus lapsed ronivad järjest pikemaks venivale hobusele (S. 30 — vt. § 73). Juba Saarimaa kirjutab (Vir 92), et lapsi hoiatet: ärge minge randa, tuleb merehobune, lööb oma savaga, viib teid merre (Ir). Varemalt ja praegugi veel öeldavat lastele aina, kui nad tükivad liiaks randa, et merehobune tallab nad ära (L, Ii, Pr). Mõnikord lapsed isegi näind supeldes, kuis merehobune tantsiskelnud vees, ja lapsed joosnud koju; siis vanad ikka hoiatand: kui teie veel lähete suplema, siis merehobune tuleb, tallab teid päris ära (Pr).

Nagu merelehmi karjatab ilus neitsi, nii ratsutab hobustega mõnikord poiss (Pr), kuna hobused ise kuuluvad mere (lossi) isandale või kuningale, nagu seda kirjeldatakse paaris alljärgnevas muistendiski.

KAKS SUURT SINIST HOBUST MEREL (S. 31)

Jutustaja enda vend olnud poisikesena kord rannas hobuseid karjatas. Sääl tõusnud veest välja kaks suurt-suurt hobust, läind mööda merd edelasse, nii suured sinised, milliseid keegi polnud näind. Vend kaaslasega joosnud koledas hirmus koju, et pole oma hobuseid enam näindki. Siis arvatud, et need muud midagi pole olnud kui merehobused. Need olevat muidu samasugused kui koduhobusedki, aga sinised. Eks nad jumala loodud puha ole. — Sr 45.

MEREHOUSED TORMAVAD LÖÖJALE KALLALE (S. 31)

See juhtund umbes sada aastat tagasi Vaid-külas Folmantalus. Mehed asutand kord õhtupoole merre minema, kui poisikesed tormand rannast mäele ja seletand, et kari hobuseid ujund merest randa ja tantsiskelevat nüüd rannal, olevat küll musti, küll siniseid, küll kõrbe, tuldagu aga vaatama. Lestavõrgud olnud parajasti vabateibail kuivamas. Meestel olnud hirm, et hobused kisuvad need vast katki, ja tõtand randa võrke võtma. Kuid hobused polnud puudutandki võrke, vaid hüpnud kõik rõõmsalt ühes hünikus koos Folmañ- ja Udruotš-talude vahel. Mehed sidund võrgud kokku ja vedand paadi vette. Vana Lanks tulnud veel randa kalle üles viskama (puid, milledel paat rannal seisab). Ta saand säält maast sellise pika vitsa ja löönd üht hobust, kes olnud kõige ligemal. Ah sa taevas! kus kõik hobused tormand talle kohe selga, nii et ta suutnud veel vaevalt paati putkata. Mehed sõudnud kõigest jõust ja ainult hiigla hädaga neil läind korda põgeneda hobuste eest. Tervelt kaheksanda sülla sügavuseni hobused ujund neile järgi, sõõrmed otse paadi päras. Alles pärast, kui nad sõudnud üle kaheksanda sülla, hobused kadund vee alla. — Eks need siis olnud ühe mereisanda hobuseid; nad ei sallivat, et neid puudutetakse. — Kr 295 (< Pr).

HOBUSTE TRANSPORTEERIJAD NÄEVAD MEREHOUST (S. 31)

Sikrõg-külas eland üks vanapoiss Kõrli Klamberg. Nüüd ta on juba ammu-ammu uppund. Jutustaja ise kuulnud vanasti, kuis see kõneldud oma juhtumisi. — Temal olnud selline pisikene purjek, millega ta toond sügiseti ikka hobuseid Saaremaalt siia ja härgi, oinaid; hanesid ja mida puha. Nõnda nad siis tulnud kord jällegi Saaremaalt hobuste ja härgega. Tema õemees sõudnud

natukene ennem välja. Nad olnud juba kahe sülla sügavusel, kui ujund neile vastu väga ilus punane laikotsaga hobune. Nad arvand, et see on hüpand õemehe paadist välja ja ujub Saaremaale tagasi. Nad tahtnud püüda teda kinni, kuid kuidagi pole saand, ja karjund, et rannal rahvas tuleks hobusele järgi. Nad pöörnud paadigi ümber, kuid pole jälle nõnda ruttu saand. Rannas kuulnud kah karjumist ja arvatud taas, et sel Klambergil hobune on hüpand välja. Kuid keegi pole saand hobust kätte. See tormand sõõrmed laiali, ujund ulgumerele ära. Küll sõutud talle järgi kuni kaheksanda sülla sügavuseni, kuid ikka pole saadud pidada seda kinni, sest see olnud merehobune, merelossi isanda loom. — Pr 255.

VÕORAS POISS SINISEID HOBUSEID KARJATAMAS (S. 31)

Ah, need merehobused mõistvat nii ilusasti tantsida, et otsekui „frankseesi“ (= danse française)! Vana Reffan Didrik (oma kaks põlve tagasi) jutustand, kuis kord kevadel Ruotš-talu (V) pojad läind ristipäeval Kuolka-külla jumalateenistusele. Sääl nad näind rannal nagu mingi laagri suuri loomi — kas nüüd hobuseid või lehma, pole kaugelt näind. Nad läind ligemale ja märgand, et asi pole korras: olnud suur laager siniseid hobuseid, üks mees — t e r a h v a s man, hobuseid aga mõni paarkümmend. Nad läind selle mehe manu — see seisnud Kuolka pool küljes püsti, suur piits käes. Poisid öelnud, lubagu mees hobused neile (neid olnud neli), nad ratsutaksid Kuolkasse jumalateenistusele, nõnda nad öelnud nii nagu naljapärast. — Neid ei võivat anda, need olevat k u n i n g a hobused. Siis üks poiss öelnud, ta püüdvat ise ühe hobuse kinni, ja astundki ligemale, vaat nõnda, päris ligi pole veel saand, kui see võoras poiss öelnud, hoidku selle eest, seda ärgu tehtagu, et neid puudutetaks käega, sest siis hobused võivat tal-lata neid ära säälsamas selle koha pääl. Siis see p o i s s, kes neid hobuseid karjatand, hüpand ühele selga — väga ja väga ilusad hobused olnud — ja ratsutand merre sisse, kõik kari tantsiskelles, hüpeldes ja hirnudes järgi. Poisid aga pärast kahjatsend, et nad polnud küsind järgi, millise õieti kuninga hobused need on. — Pr 256.

VAARAO LAPSED, KALASAVALISED

68. Vana testamendi kaudu üle ilma tuttavaks saand idamaine muistend iisraeli lapsi tagaajava vaarao sõjaväe hukkumist Punameres on tiivustand mitmegi rahva mõttelendu looma luulepilte merrejäänute saatusest. Harilikult kujutellakse sõjaväe muutumist igasugu loomeks või lindeks, iseäranis kergesti massifantaasia satub siinjuures muist mereloomest nii silmator-

kavalt erinevaile hülgeile ja otsib neile inimlikku algupära hüljete omalaadilise välimuse kui ka erilise häälitsemise seletamiseks (vt. ligemalt § 71)¹⁾.

Ka Liivi rannikul on kujunend ühenduses Punamere looga mütolooiline mõiste *vaarao lapsed* = *vārou(v) lapst* (Sr, Kr, Pr, V, Kl) ~ *vārou lapst* (L) ~ *vōrou lapst* (Kr) ~ *vārao lapst* (L) ~ *vārav lapst* (L, Ii, Kr, Pr). Kettunen kirjutab kord (lhk. 50, nr. 14) *vōro'u rišting* (inimene), kus arvatavasti juhuslik katkehäälik seletub vist *ro'uz-sōna* (= „rahvas“) geneetiivi *ro'u* segava mõjuga jutustaja alateadvuses. Liivis olekski keeleliselt hiilgav võimalus *vōro'u*-laste kauniks rahvaetümoloogiliseks seletuseks *vōro'u s. t. vahurahva lapsed* (on ju teisel inimfantaasia loond valgest merevahust jumalikke luulekujusid!), kuid huvitaval kombel liivlased pole arendand seda vahu-motiivi põrmugi.

Liivi vaarao lapsed kuuluvad üldiselt *mererahva* hulka (Kr, Pr, V, Kl), nemad kah on „mererahvas“ ja elutsevad merepõhjas (Pr 35, V). Õieti küll nimetatavat vaarao lasteks lihtsalt hülgeid; jutustaja mäletab oma lapsepõlvest, kuis kord vee tud merest välja suur hülje ja öeldud siis: no tulge nüüd vaatama vaarao lapsi (Pr). Hülgeleha mõned sellepärast ei söövat kah mitte, et see on inimliha, vaarao laste liha; nii ütlevat enamasti „maamehed“ s. t. lätlased (Pr). Teised taas ütlevad, et mustlased = tsiginõd olevat vaarao lapsed (Pr)²⁾. Asi olevat nimelt nii: kui ned mustlased läind üle Punamere Moosesele järgi, siis keset merd vesi paiskund neile pääle ja uputand nad ära; siis nad muutund mererahvaks ja elavad tänini meres (Kr). Teinekord ei ristitagi neid mustlasiks, vaid öeldakse otsekohe, et Moosesele järgi läind ja merre hukkund *vaarao vägi* elutsevat tänini ilmameredes (L 159°, V). Kui laevad sõidavad merel, siis need vaarao lapsed tõusvat laeva man merest välja ja küsivat, kaua aega olevat veel viimispäevani; kui vasta-

¹⁾ Kokkuvõtte vaarao väe motiivist erirahvaste man pakub Dähnhardt: *Natursagen* I 318 d, kus esitetakse ka eesti-soome vastav kirjandus (Wiedemann, *LdE* 448 ja Krohn, *Suomalaisia kansansatuja* I, № 303). Soome teisendid on registreerind *Aarne*: FFC 8 ja 33 (US 82), samuti viis eestikeelset: FFC 25, US 48, kusjuures NB neljas teisend on sattund nimekirja nähtavasti eksikombel: sääl vastav motiiv ei esinegi.

²⁾ Vrdl. Dähnhardt, *Natursagen* I 318—319.

takse, et ei teata, kunas see on, siis nad olevat vihased; kui aga vastatakse, et varsti-varsti, kas homme või mõne päeva või nädala järele olevatki viimispäev, siis nad olevat väga rõõmsad (Ii). Nad tõusvat poolenisti veest välja ja nutvat üha „vā-rau, vā-rau“ (Ii — vt. alamal muistendit „Kinnipüütud kalasavaline“). Vaarao laste nägemine ennustab üldiselt tormi ja halba aega (Ii); ainult siis neid nähtavatki, kui on tulemas tormi, ja kui neid nähakse, siis on ka kohe maru man, et katsu, kuis saada randa; nii juhtund jutustaja enda väimehega alles 1921. a. suvel: kalastamisel see näind vaarao lapsi, ja kohe tõusnud ka tuult (Kl). Eespool oli juba juttu, kuis üldse igasugu mereolevuse nägemine ennustab tormi (vt. § 61 ja 63).

Tüübiline vaarao lastele on nende kummaline kehahetustus: nad on ainult pooleldi inimesed, pooleldi aga kalad (L 105, Ii, Kr) ja nimelt alt kalasavalised, ülalt inimkujulised (Sr 26, Kr, Pr 179, Sn 6, V). Alati ei kutsuta sellist poolinimest vaarao lapseks, vaid mõnikord öeldakse, see olevat mereinimene = mjer-rišting (L, Pr 21, Sn, Kl 19, vrdl. V 110: hiilgab, nagu oleksid tal kalasoomused — vt. § 61) või lihtsalt neitsi (Kr 170) ja nimelt alati naerunäoline maarjaneitsi (L, vt. § 59) ilusate helekollaste pikkade juustega, mis pole palmitud kunagi patsi, vaid on ikka lahtiselt (L), või noora (Kr 70 ja 126, Pr 179 — vt. § 64). Kuna niiviisi vaarao laste ja mereneitsite mõisted on seginend teisteisega kalasavalises olevuses¹⁾, siis kirjeldetakse ka vaarao lapsi sageli neitsitena: nad olevat naisi suurte juustega (Ii) või imeilusad neitsid kollaste juustega (V), mõnikord vaarao lapsed identifitseeritakse täiesti mereneitsitega (Ii, Kl 37 — vt. § 66) või väidetakse isegi, et mustlasist tekkinud alasti vaarao lapsed olevat täiesti inimmoodi, kuna poolkalad olevat just noorad (Kr). Ja lõpuks kujutellakse kogu mererahvast kalasavalisina (Ir Set — vt. § 65, lhk. 155 ja 156).

¹⁾ Rahvusvaheliselt kreeka nimega sireenid üldtuttavad imeilusad kalasavalised neitsid on kodunend Baltikumis germaani mõjul, kust põlveneb ms. ka vastav nimi eestis — näk.k. Nagu germaanil Nixe (vt. näit. Wuttke, DVA⁸ 49, § 55), niisama on kalasavaline slaavi русалка, vt. näit. Аванасьева, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу III 127: русалкамъ вмѣсто гусиныхъ ногъ даютъ также раздвоенный рыбій хвостъ, напоминающій греческихъ сиренъ. — Sellised kalasavalised sireenid on tuttavad kogu Baltikumis isegi värviliste seinapiltide läbi, mis ehtisid mõni aeg tagasi väga ohtrasti maarahva kodusid ja kõrtse.

Vaarao lapsi olevat nähtud küll ja küll (Ii). Aastat nelikümmend tagasi İra-jöel vana İna Antmañ näind tõusvat ühe vaarao lapse kolm korda rinnuni veest välja (Sr Ket 50, 14). Teinekord kalurid vedand vada; siis tulnud veepinnale kalasavaline naisterahvas kollaste juustega, nār või nuor mis ta olnud (vrđl. § 64); nii nähtud teda kaks kolm korda (Kr 126 = S. 26 + S. 27). Kord Riias selline saadud isegi kätte (V). Üldse vaarao lapse või mingi muu kalasavalise olevuse kinnipüüdmise motiiv on Liivi rannikul väga populaarne ja sellest jutustetakse kohalikkesse oludesse kohandet lugu paljudes teiseis. —

KINNIPÜÜTUD KALASAVALINE (S. 27)

VARIANDID: 1 Alho LK 46 — 2 L 39°, 3 L 105, 4 L [159°] — 5 Sr Ket 50 (14), 6 Sr 26, 7 Sr 85 — 8 Kr 70, [9 Kr 126 — vt. eelpool]¹⁾, 10 Kr 170 — 11 Pr 21, 12 Pr 179 — 13 Sn 6 — [14 V 110 — vt. § 61]¹⁾ — [15 Kl 12 — vt. § 61]¹⁾, 16 Kl 19.

1) „Vaa-rao“ nutvaneiu redaktsioon (1—7, 10—13, 16)

- I A Merest tõusnud poolenisti välja üks naine (7).
 B a Kaks kalameest olnud vadad, lesti püüdmad. Ilus neitsi tantsind vee pääl. Siis nad käega kutsund teda ligi. Neitsi tulnudki paadi manu, ja nad võtnud ta paati (10).
 b Ta tahtnud vägisi hüpata merre. Kalurid toonuksid ta randa, kui ta seisnuks säääl paadis, kuid ta pole püsind kuidagi (10).
 C Kalurid suure silguvõrguga (6) vedand merest välja ühe vaarao lapse (2, 4, 6) vaarao neitsi (3) Windau linnas (2, 4), kui jutustaja ise olnud parajasti säääl linnas (4), ja toond ta kaldale (6) ~ Windausse (3).
 D Kui jutustaja vanaisa olnud Riias, siis veetud säääl vadaga välja üks vaaraoinimene (5).
 E Lõhepüüdjad (nende hulgas ka Didrik Refanberg Sānagkülast — 11) tõmmand Riias koos kaladega välja ühe mereinimese (11, 16).
 F Kuski säääl Riia pool saadud kätte nõrõ (vt. § 64) või vaarao laps (12) ~ mereinimene (13) ja toodud randa (13).
 II a See olnud alasti (3, 6) naisterahvas (3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 16) — väga ilus noor neitsi (11) punaste

¹⁾ Teisend ei kõnele just eraldi kinnipüüdmisest, vaid kalasavalisist üldse, mispärast ta on asetet selle muistendi variantide hulka.

- põskede (10) ja kollaste (3, 12) pikkade juustega (3, 5, 12, 13, 16).
- b Tal olnud toredad rinnad (3, 5, 6, 7, 10, 16), tissid ja puha (11).
- c Päält ta olnud inimese, altpoolt aga kala moodi (2, 3, 4, 6, 10, 13, 16); saba olnud lõhki nagu tursal või lõhel (10).
- III A Nad pidand teda vee sees suures vannis, et ta ei sureks. Kalurid näidand teda rahvale, ja palju inimesi käind vaatamas (16).
- B Ta pandud klaaskaanega kastisse näitamiseks, ja jutustaja isegi oma kaaslasiga käind vaatamas teda (5).
- IV a Ta häbenend inimesi, sest ta olnud alasti (6), pole kõnelnud sõnakestki (16), vaid nutnud, nii et pisarad aina veernud (3, 5, 10, 11, 12, 13) ja hüüdnud aina: vä-ra-vü ~ vä-ra-ó (3) ~ vä-roú, vä-roú (4) ~ vōro'u, vōro'u (5) ~ vä-rou, vä-rou (6) ~ vä-rov (7), kuid jutustaja ei tea ütelda, mis keele pääl see võiks olla (7).
- b Toodud tohter sinna järele vaatama, ja see seletand, et muidu ei saa läbi, kui vaja lasta ta merre (11).
- V Kalureil olnud temast kahju (3, 6, 13), nad viind ta merre tagasi (3, 6, 13, 16) ja lasknud vette (4, 10, 12).
- VI A Ja kui ta läind vette, siis ta kolm korda kumardund kalurite poole ning kadund lainetesse (3).
- B Vees ta pöördund paadi poole ja kumardand kolm korda pääd kalureile, kuid ütelnud ei ole küll midagi (10).
- C Ta kumardund ja tänand, kui läind merre (13).
- VII A Jutustaja isa ise näind seda (3).
- B Neid mereinimesi nii nagu oleks ikka olemas kah siis (13).
- C Halvad nad küll ei või olla: nad ju sügenend merre uppu-
nuist (16).

2) Lauluga meelitava noora redaktsioon (8)

Kord varemalt Windaust läind üks väheldane laev Rootsi Gotlandi saarele käiakivide järele. Laeval olnud pääl kolm meest: kapten, tüürimees ja kokk. Nad ostnud kivid ära ja sõitnud tagasi Windau poole. Pühapäeva hommikul kella kuue paigu kokk ja tüürimees veel magand, kapten üksi valvand. Olnud väga vaikne ilm pääle jaanipäeva.

Sääl kapten kuulnud, nagu liigutaks midagi laeva tüüri taga. Ta vaadand üle parda, — olnud nii imeilus noor naine suurte pikkade kollaste juustega, millist kapten polnud näind eluilmas.

Kapten mõelnud, kuis saada teda kätte, — oli ta ju ennemaltki kuulnud nooradest, mererahvast. Ta teind peenikesest köiest viskesilmuse. Niipea kui noora tõusnud taas veepinnale tüüri man, kapten visand talle silmuse ümber, ja see tõmbund

kokku. Kapten vedand noora laevale. Aga see noora olnud vaid poolest saadik inimene, altpoolt ta olnud kalasavaline.

Kapten äratand ka tüürimehe ja koka vaatama. Kõik imetelnud noora ilu ja kahjatsend ainult, et tal pole jalgu, on poolkala.

Aga kui nad tõmmand selle noora laevale, siis ilm jäänd korraga nii vagaks, et mitte juuski pole liigahtund, ja laev pole läind põrmugi edasi, seisnud paigal nagu maa pääl.

Kapten öelnud, et vaja viia see noora Windausse, näidata inimesile. Ta lasknud valada suure vanni vett täis ja tõstnud noora vanni. Kuid nooral pisarad vooland silmest otsekui pärlid, ja ta tõstnud kaks kätt paluvalt üles nende kolme poole.

Siis tüürimees öelnud, et tema süda ei kannata viia noorat Windausse, vaja lasta ta merre tagasi. Kapten aga öelnud: „Sa loll! Meie teeme palju raha temaga: kõik maailm tuleb vaatama.“

Kapten heitnud magama. Tüürimees käind alatasa vanni man, — iga kord see noora tõstnud oma käed ja nutnud. Kord tüürimees läind taas ja näind meres veel palju selliseid ilusaid naisi — neli-viis tükki. Tüürimees pannud oma käe vanni äärele. Siis noora haarand selle kinni oma peente ja peenikeste sõrmega ja tõmmand oma suu juurde, kuna pisaraid joosnud nagu vett mööda põski.

Tüürimehe süda pole andnud enam rahu. Ta äratand kapteni üles ja öelnud: „Meie peame laskma selle noora tagasi, sest vees on neid näha veelgi neli-viis tükki. Kui meie ei lase tagasi, võib minna halvasti!“

Siis kapten tõusnud ka üles ja nad lasknud noora tasatasakesi merre tagasi. Noora läind põhja, ja natukese aja pärast nähtud laeva mant vähe eemal neid kuus tükki paariti käest kinni. Nad näidand kätega ja nikutand päädega meeste poole. Ja siis nad hakand laulma — olnud imeilus hää, aga mitte üht sõnagi pole saadud aru.

Nüüd kapten suures rõõmuhoos hüband ka merre neile nooradele järgi. Tüürimees haarand sellesama köiesilmuse, millega kapten tõmmand välja noora, ja vedand sellesamaga ka kapteni enda laevale tagasi.

Nüüd sugend hää tuul, nad sõitnud ära ja noorad jäänd laulma neile järgi. Ning kolm korda kumardund pääga nende poole see, kelle nad vedand välja. — Kr 70.

Nõnda näeme siis, kuidas kalasavalise olevuse motiiv on paisand segi vaarao laste ja mereneitsite (noorade) piirid, on sulatand endasse mõlemad tüübid ja paisund üldse valdavaks iseloomustuseks mereolevuste ligemal kirjeldamisel, mille kõrva on jäänd võrdlemisi enam varju mereneitseile eriti olulised motiivid — laul ja noormeeste enesuputusele meelitelu. Alamal näeme

lisaks, kuis näki mõiste Liivis on leidnud endale veel omapärase väljenduse nat'-mõiste huvitavais raames (vt. § 73).

69. Kuna vaarao laste motiivi pole käsitletud senini trükipaberil ei Lätis ega Eestiski peaaegu sugugi, siis esitagem siin üheskoos ka eesti-läti vasted. — Lätis tuntakse vaarao lapsi senini ainult nimepidi: vārava ~ vāraos bērni 'Pharaos Kinder' (šm). Liivimaa lätis sõna vārav(s) esineb eraldi lastehirmutisesena, kellega hoiatetakse lapsi vee veerde minemast (B < Jaunpils, Dole), see vārav(s) olevat isevärki kala inimese keha ja kala savaga (B < Dole). Ainukese tähelepandavama kirjelduse vaarao sõjaväe motiivist Lätis esitab J. Karps Goldingenist (JKr IV 36, nr. 23: Par Rigas uzbūvēšanu un Kaulu māju s. t. Riia ülesehitamisest ja Luude majast): Riias ühes majas olevat nimelt kalasavalisi, kes põlvenevat vaarao aegest ja häälitsevat „vārav, vārav“; veest välja tõustes nad küsivad ikka, kas Riia valmis; kui vastad, et hommeli saab valmis, siis nad on rõõmsad, sest siis tulevat ilma ots ja nad vabastuvat; kui vastad aga, et veel sadu aastaid läheb ära, siis nad nutavad „vārav, vārav“; nad meelitavat ka rahvast oma majja, tapvat pimedas toas, keetvat kondid ja saatvat need Jurjevisse (s. t. Tartusse)¹⁾; see maja olevat Wöhrmanni pargi veeres Riias ja teda kutsutavatki „Luude majaks“, sest sääl kaubeldakse inimluudega.

70. Eestis kalasavaliste motiiv iseendast on tuttav üle maa. Juba Holzmayer (Osiliana I 25) kirjutab Sõrvest isegi „vee emma, vette emma“ kohta, et see on „halb Mensch, halb Fisch“. Kalasavalisina võivad esineda Eestis üldse igasugu veehaldjad²⁾ ja iseäranis nimelt sireenile vastav germaani mütoloogiast laenatud näkineid³⁾, — näki sündi ühendetakse mõnikord otsekohe just

¹⁾ Pääasjalikult Tartu ülikoolist väljaminevate antropoloogide uurimised elavate ja surnute kallal, haudade kaevamised ja luude kogumised on tekitand massis laialdaselt arvamisi luudega kaubitsemisest, nende Tartusse saatmisest jne. — Vt. ka surnute päätükis § 95.

²⁾ Näit. teade Jõelähtmest: poiss näind sügavas jõehaunas nn. „veehalgjad“ ujumas, kes olnud poolkala-poolinimest; teine poiss hüüdnud: „See on Näkk!“ — kohe see kadund — vt. H IV 1, 629 (7).

³⁾ Näit. teade Vaivarast: „Näkk oli üks pitka juukstega vee-elukas (nimelt naesterahvas), pool inimest, pool kala, kes iseäranis lapsi vette tõmbas“ — vt. H II 1, 674 (28). Juba Kreutzwald (EREJ¹ 187) kirjeldab näkineidu kalasavalisena, kuid Eisen (Näkiraamat² 12) tähendab sel puhul: „Säärase välimusega näkineitsid esineb harukorral ka mõnes muus jutus.

vaarao sõjaväe saatusega: „Näkid olla Varau sõea väest sündinud ja seepärast saab neid ka Varau inimesteks hüitud. Nad oida endid sagedaste rinnast saadik veest välja ja karjuda: varau. Juhtuvad nad aga inimest nägema, siis kaduda kohe jälle vette ära“¹⁾.

Esimesena vaarao väge eesti folkloristlikus kirjanduses mainib Wiedemann 1876. a. (LdE 448), nimetades neid lihtsalt mereinimesteks²⁾: „Die Meermenschen sind diejenigen, welche ertranken, als Pharao mit seinem Heere im rothen Meere um kam.“ Oma sõnaraamatus Wiedemann vaaraod ei esitagi.

Teisena vaarao motiivi käsitleb K. v. Kügelgen (Sitzungsberichte d. GEG 1886, lhk. 110) ja väljendab ilmekalt egiptlaste muutumise hülgeiks kui ka hüljete erilise häälitsemise tähenduse: „Ein sehr origineller Aberglaube ist am estländischen Strande verbreitet. Die dort lebenden Bauern, welche ja viel auf den Fischfang ausgehen, glauben, dass die in den nördlicheren Theilen des finnischen Golfes vorkommenden kleinen Seehunde niemand Anderes seien, als die bei der Verfolgung der Kinder Israels im Rothen Meere ertrunkenen Aegypter und dass der diesen Seethieren eigenthümliche klagende Ton „Pharao“ bedeute. — Ein recht schlagendes Beispiel für den unter dem Volke noch herrschenden Aberglauben“³⁾.

Üleüldse on niisugused meile võõramad; küll aga tunnevad neid rohkesti germaanlaste vanad jutud, osalt ka slaavlaste omad. Tervel Kreutzwaldi näkineitsil on kange võõras lõhn juures. Kalasabaga neiust teavad rootslased Läänemaa rannas üht ja teist rääkida ja ütlevad Kärle jões teda nähtud olevat. Kui mõni jutt näkile kogemata kala saba taha paneb, siis on see ikka rootsi või saksa saba.“ — Vt. ka Holmberg, Die Wassergottheiten 168—169, 173; vrdl. Golther, Handbuch der germanischen Mythologie, 149.

¹⁾ ERM 1920 a., lhk. 40 < Sörve. Arvatavasti sedasama teadet refereerib ka Eisen (Näkiraaamt² 9), lisades veel juurde: „Rahvas kõneleb, näkid ja kõik veevaimud tekkinud vaarao sõjaväest... Ühest osast saanud hülged, teisest näkid. Punasest merest on näkid aegamööda igasse vette asunud... Kuusalus kõneldakse, hülged olla vaarao sõjaväest tekkinud.“

²⁾ Otsustades selle nime järele, Wiedemanni teade võiks põlveneda Saaremaalt.

³⁾ Niisama Eesti rootslaste kohta kirjutab Russwurm (Eibofolke II 398, § 232): Man glaubt, dass das ganze Geschlecht (NB jutt on hülgeist!) von den im rothen Meere ertrunkenen Aegyptern, die Gott in Seehunde verwandelt habe, abstamme. < Wichterpal = Vihterpalu. — Ruhnu saare rootslased nimetavad kalasavalisi olevusi „merenaisiks“ (L, 11 VII 1924).

Eisen oma „Eesti Mütoloogias“ (I—III) ei maini vaarao nime üldse mitte, küll aga esitab ta oma „Rahva-raamatute“ sarjas huvitava loo Võrumaalt vaarao sõjaväe kaladeks muutumisest (vrdl. Lätis, § 69) ja „Näkiraamatus“ Kuusalu loo viimispäeva küsijaist. Järgnegu need ja muid lugusid.

VAARAO, MIL TULED PÄÄSTMA MEID VANGIST?

Meres olla üks tõug kalu: pea pool olla neil inimese moodi, tagumine pool kala moodi. Kui halvad ilmad tulemas, siis pista need kalad pead merest välja, ujuda vee peal edasi ja hüüda ise: „Vaarao! Vaarao!“

Need kalad olla Vaarao sõjavägi, kes Israeli lapsi taga ajades Punasesse merde jäi. Nüüd küsida nad: „Vaarao! Vaarao! Millal tuleb meid vangist lahti päästma!“

Et Vaarao neid aga ei ole tulnud lahti päästma, on nad praegu alles kalad. — Eisen, Rahva-raamat II 131, № 41 < Võrumaalt.

HÜÜD „VAARAO“ ENNUSTAB TORMI JA ÕNNETUST

Rahvas usub, et sellest sõa väest, mis punase merde ära uppus Moosese taga ajamise aeg, on ühed kalad saanud, mida vaarao kaladeks nimetakse. Nende pealmine keha on päris inimese moodu naesterahva nägu, väga ilusad, pitka juukstega, aga alumine keha on kui kala saba. Need kalad peavad täna päevani punases meres ümber ajama. Ka rahvas teab rääki, et mõned neist ka olla kinni püütud, kuid kaua ei või nad mitte ilma veeta elada, ega ka rääkida ei pea nad oskama, peale sõnade „Varao, varao“. Neid sõnu peab nende suust üksi enne tormi ehk õnnetust kuulma, sest tormi ehk mere õnnetuse eel peavad nad sagedasti veepinda ehk ka kalda lähedale tulema, rahutumalt ojuma ja hüüdma „Varao, varao“. — H I 10, 61 (11) < Risti.

MILLAL TULEB VIIMNE PÄEV?

Mõned laevamehed teavad jutustada: Kui nemad suurtes väljameredes purjetanud, siis tulnud ühed iseäralikud elukad merest välja. Pool, nimelt esimene pool keha olla inimese, aga tagumine pool olla kala laadi, pool keha nimelt kala saba, ja hakanud laeva küljest kinni. Mõnede jutustuse järele ujunud nad laeva järele ja küsinud: „Millal tuleb viimne päev?“

Kui neile üteldud, et varsti tuleb, siis läinud nad ruttu vee alla (mõnede jutustamise järele jäänud ruttu maha), aga kui neile üteldud, et nemad ei tea, siis käinud nad ikka laeva järel, oma küsimust korrates, ja kui neile veel seda üteldud, et sinna veel palju aega on, siis tulnud nad uludes laeva järele.

Rahva arvamise järele olla nad need inimesed, kes, Iisraeli rahvast taga aetud, Punasesse merde ära uppunud, nimelt vaarao sõjavägi. Ja nad olla vaevas kuni viimse päevani; sellepärast nad välja tullagi, et kuulda saaks, millal viimne päev tuleb; siis saaksid nad vaevast lahti. — Eisen, Näkiraamat² 63, № 4 < Kuusalu.

Üks teade Harjumaalt kõneleb samuti inimpää ja kalasavaga „elukaist“ Puna- ja Vahemeres, kes on tekkind vaarao sõjaväest, kuid kelle hulgas on nähtud ka naisi; nad karjuvad alati „vaarao, vaarao“ ja küsivad laevameestelt: „Kas on paras aeg ju käes?“ — nad ootavat nimelt „viimist päeva ja kohtu otsust“¹⁾. Ka idamal Eestis (Jä, Ta) tuntakse „inimese peaga kalasid“: jumal nimelt muutnuvat vaarao sõjaväe keset merd „mereelukaiks“; et selliseid on kindlasti olemas, tõendavat vanad kirjad ja leiud Tseilonil; naiste sugu pidavat olema päris ilus, „pika siniste juustega“²⁾.

Saaremaal kõneldakse Punameres hukkund vaarao inimesist (vrld. eelpool lhk. 187), kes on eest inimekujulised, tagant kalasavalised, tikuvad kalurite paatesse ja päriavad aina viimispäeva kätte jõudmist³⁾. Ka on Saaremaal tuttav liivile täielikult vastav nimi vaarao lapsed, kelledest kirjutatakse, et nad on „punases meres uppunud Vaarao sõjavägi, kes meres poolest saadik kaladeks muutunud. Meremeestelt küsida nemad, millal tuleb viimne päev. Kui vastata homme, siis olla nad väga rõõmsad, aga kui vastata, et ei tea, siis väga kurvad. Viimasel päeval saada nemad jälle inimesteks“⁴⁾.

Ja isegi eesti asundusist on teateid vaarao sõjaväe moondumisest poolinimesiks-poolkaluks; kui tulemas halb ilm, siis nad pistvat pääd veest ja hõikavat: „vaarao, vaarao, kas om jo viimne päiv?“ — See tähendavat, et nad süüta, vaarao sundimisel, pidavat kandma seda vangistust viimispäevani, kus jumal tuleb ja nad inimestab, kuna vaarao saab oma nuhtluse; sellepärast nad nii tänitavatki⁵⁾.

¹⁾ H II 58, 90 (10) = FFC 25, US 48² < Jüri.

²⁾ H II 14, 533 (2) = FFC 25, US 48¹ < Tapa korrespondendilt, kes kuulnud seda ühelt Kodavere vanamehelt.

³⁾ L < Anseküla, köster Ait.

⁴⁾ L < Pöide Laimjala, V. Kuusküll.

⁵⁾ H II 33, 256 (4) = FFC 25, US 48³ < Oudova (asunik pärit arvatavasti Lõuna-Eestist).

Kokkuvõttes näeme Eestis vaarao sõjaväe muutumise hülgeiks, vaarao kaluks, mereelukaiks, kalasavalisiks mereinimesiks, vaarao lasteks või rahvaks ja isegi näkkeks; nad ennustavad tormi, halba ilma ja mereõnnetust; tõusevad rinnuni veest välja, uluvad vaarao nime, kurdavad, mil vaarao tuleb päästma neid vangist valla, ja pärivad inimesilt teateid viimispäeva üle, sest nad ootavad „parajat aega“ ja kohtuotsust vaarao ning enda üle; naisterahvad on väga ilusad, pikkade, vahel siniste juustega (nagu üldse mereneitsid, eriti just kalasavalised sireenid!); neid on püütud ka kinni, kuid kuival nad ei või elada. — Nõndaviisi siis esinevad Eestis üldiselt täitsa samad motiivid mis Liiviiski. Olgu mainitud lisaks, et niisama nagu Liivis vaarao lapsi ühendatakse mõnikord mustlastega, samuti kaudselt ka Eestis, kus vene mõju alused setud seletavad probleemi, „kost mustlase saive“, järgmiselt: osa egiptlaste väge pole mahtund minema kitsast mereteed vaaraole kohe järgi, mõned jäänd kaldale ootama ja hakand vahetama ajaviiteks oma hobuseid, — need läindki siis mustlasina maailma laiali hobustega hangeldama, kuna upund kaaslased muutund poolkaluks-poolinimesiks ja saand nimeks vaarao kalad ¹⁾).

Tartumaalt on lõpuks huvitav teade virmalisist kui vaarao rahva valgusest, mis ennustavat saduseid ilmu: „Kui virmalise vehkleve ja Varao rahvale, kes eest kui inemine, takast kui kala ja vie sisen elasse, valget näidatas, sis saa meie maal, kui enne sis kolme päiva perast saotsit ilmu“ ²⁾).

Lõuna-Eestis esineb ka vaarao nime paralleelkuju vaarun, mis osutab lainu vene poolt, teksti järele otsustades nimelt võrdlemisi noort lainu:

Vaarun saie surma
mere põha sees,
et ta mõtles kurja
omas südames ³⁾).

Isegi Lutsi eestlasil on nimepidi tuttavad „vaarao latsõ“, kes on päält poolt inimmoodi, all on aga „kaja hand“ (P. Voolaine).

¹⁾ H I 8, 209 (1) = FFC 25, US 48 ³ < Vastseliina.

²⁾ H II 31, 247 (10) < Otepää.

³⁾ EÜS, Rahvaviiside Aruanne V 0139 (12).

SUUR-HALL, NATT

71. Rannarahvail on arenend aina kohutavaid fantaasia-kujusid hirmsaist koletisist meres — sää! salapärases maailmas vete all, „kuhu elava jalg ei pääse ligi“. Nende meelekujutuste lähtekohaks on algupäraselt üsna loomulikud olevused tegelikust elust: hiiglasuured valaskalad, koledad krokodillid, puristavad jõehobused ja kes kõik veest nähtavale tõusvad elukad panevad hirmust lõdisema lihtsa inimese ihu ja hinge. Reaalselt nähtut suurendetakse ja liialdetakse fantaasias veel alatasa ning märkamatuks nagu iseendast jõutaksegi tõelise piirist üle, loomulikust üliloomulikuni, Scylla ja Charybdisse vahele, mis on tõmbavaimaks dekoratsiooniks igasugu verdтарretavate fantaasialugude lavastamisel.¹ Tüübilise näite, kuis reaalne sulab hoomamatuks segi irreaalsega, pakuvad vanad saksa sõnaraamatud, kus germaanlaste massifantaasia loodud üliloomulikku nichus (ahd) ~ nikr (anord.) -olevust (= praeguses saksa Nix, daanis nök, rootsis näk, kust põlvneb eestigi näkk) tõlgitakse ladina keelde sõnadega crocodilus, hippopotamus!¹).

Kuid pisikeses Baltimeres pole ju ei valaskalu ega krokodille — pole siis ka tegelikku lähtekohta kummaliste koletiste kujuteluks. Ja kui ometi kõneldakse Baltikumiski näit. hiiglakalast, kes neelnud oma kõhtu kaluri kõige paadiga, kõhus teind aga kalur paaditükkest tule ja praadind kala pekki, kuni see süljand ta hädaga välja²) jne., — siis sellised lood on jõudnud siia võõrsilt kas suust suhu rännates või literaarset rada (vrđl. Joonast valaskala kõhus!)³). Teiseltpoolt ent Läänemeres enesekski leiduvad olevused on äratand rannaelanikkude huvi ja tähelepanu igapäevases elus, ning sellest huvist on võrsund meeliskelu ja mõtiskelu kaudu välja piltlikke võrdkujusid, hüperboliseeritud ülekandeid ja miks lõpuks mitte ka päris üliloomikke imeloomi.

1) Grimm, DM¹ 275—276.

2) Bienemann, Livl. Sagenbuch 2, № 2: Das Ungeheuer in der Ostsee < Rigaer Tageblatt 1896, № 170). Vrđl. näit. ka Eisen, Näkiraamat² 9: ulgul ehk mereseljal olla ühes kohas üks niisugune elukas, kes küll kisendavat, aga keegi teda ei nägevat.

3) Võrreldagu ka Jõulu Leht 1902 (J. Ploompuu 13-nes Rahva leht), lhk. 29—37: Suur meremadu (18 pildiga), kus esitatakse bona fide andmeid imelooma olemasolust!

HÜLGED

Sõudjalalised — Pinnipedia — Robben

ladina keeli	phoca vitulina L.	phoca foetida Fabr. ~ annellata Nilss ~ hispida	halichoerus gry- phus Fabr. (morpha baltica)
saksa keeli	gemeiner Seehund	Ringelrobbe	grauer Seehund
rootsi kirjakeeli ¹⁾	spräcklig s(j)äl	ringlad s(j)äl	gräs(j)äl
Läänemaal ²⁾		wīkar	gr(u)ä-shäöl
Ruhnul(<L)		nad(de)n ~ natn	grä-käl 'grauer [Kerl'
soome keeli ¹⁾	kirjava hylje	norppa	harmaa hylje
		kiehkuraishylje	halli < eesti k.?
eesti keeli ³⁾	randal : randali	viiger : viigri	kraaseli < rootsi k.
	kirju	viigar	hall halli
	mustik : mustiku	viir : viiru ⁴⁾	vesi-h., mere-h., [suur-h.
	viir (?) ⁴⁾	tõmm : tõmmu	
kirjakeeli ⁵⁾	randal	nott, meren, rannan.	
	mustik	viiger	suur hall
loode ran- nikul ³⁾		vigar ~ viger	
Hiiu maal ³⁾	mustik	mere-rott, ranna-rott	
" ⁶⁾	must hüljes	lahe-viiger, viir	
Muhumaal ³⁾	pisike mustik	viiger (~ tark hüljes)	hall (~ rumal hüljes)
Saaremaal ³⁾	pisike mustik	vigar ~ viger	
Sörves (<L)	mustu	vigar ~ viger	
Kihnul ³⁾		nat't : nat'id	suur al'l
" ⁷⁾	kirju	natt : nati ~ nadu	
" ⁸⁾		nat't	al'l
" (<L)	kirja : kirjavad	nott	suur hall, vanahall
		not'i ~ nat'i rasu	suured al'l'id, al'li not't
Pärnus (<L)		"halli noti silma- vesi" (kihnulaste [sõimamiseks])	
Alutaguses ³⁾	kuut : kuudi küüt : küüdi		
liivi keeli Salatsis			al'l' (SjWied, LWb)
Kuramaal	mušt : mušt'id (Sn, Ir, Kl)	nat' : nat'id (Ir, Kl)	sūr-al' : sūr-al'fōd (Ir, Sn, V, Kl)
läti keeli	ronis	ronis	pelekais ronis
vene keeli	тюлень обыкно- венный	тюлень настоящий	тюлень щетини- стый

¹⁾ Mela-Kivirikko, Suomen luurankoiset — Vertebrata Fennica (1909).²⁾ Russwurm, Eibofolke II 24, § 230.³⁾ Wiedemann, EWb. Õigusega tähendab Wiedemann, et eritõugude

Millised mereelanikud on äratand siis tähelepanu ja huvi Baltikumi randlaste, eriti veel liivlaste seas ja leidnud luulekujulist käsitelu nende massiloomingus? — Need on enne kõike hülged. Juba eelpool (§ 68 ja 70) oli juttu, kuis hüljete häälitsemise ja inimesele vähekeese sarnaneva kuju tõttu neid peetakse põlvenevaiaks Punamerre uppund vaarao sõjaväest ja kuis suhtutakse nende vastu sellepärast respektikamalt ega sööda nende lihagi mitte. Sinnapoole viitab ka Ditmari teade liivlasist (SjWied, LGr LXXVIII), et need mingil tingimusel ei taha müüa elavalt kinnipüütud hüljet. Edasi ei tohita nimetada hüljet õige nimega, vaid ainult eufemistlikult, samuti hülgepüük on kujunend otsekui mingiks pühaks talituseks, kus kõneldakse eufemismega ja kus ei tohita isegi mõtelda mitte näit. naisterahva (kui roojuse kehastaja!) pääle¹⁾. Haruldaset suured või miskipärast muidu erakordsed hülged tiivustavad mõttelendu; neist saavad poolteed luulekujulised „hülgekuningad“²⁾ ja siit veel samm edasi — hülje on moondund juba üliloomulikuks olevuseks, näit. näkiks jne. või vastupidi — näkid jt. esinevad taas hülgekujulisena³⁾ — tõde ja luule ongi segamini, nagu märkisime seda varemini juba merelehma degi puhul (vt. § 66), käsitelles hülge nimetusi germaani keeltes.

Kuna hülge nime ei tohita võtta asjata suhu, siis väljendatakse teda meelsamini pooleufemistlikkude kirjeldavate nimetu-

terminoloogias ei olda just kindlad ja et sageli erinimed võivad tähendada ka sama liigi hüljete erivanadust.

⁴⁾ Wiedemann näib pidavat viiru viiger-sõna erikujuks, ja sellisena viir oleks koos viigriga lain rootsist. Kuid väga võimalik ka, et siin on tegu omakeelse sõnaga viirulise hülge tõlgitsemiseks, ja sellisel korral viir kuuluks samasse rühma, kuhu kirju ja küütki (vrld. küüdiline — viiruline).

⁵⁾ E. Vebermann koguteoses „Eesti“ lhk. 713. Säälsamas lhk. 173 J. Piiper tunneb Eestis ainult kaht sorti hülgeid: viiger (halich. gr.) ja viigerhüljes (phoca foet.), kuid sellisel klassifikatsioonil on isegi keeleliselt liiaks vähe alust.

⁶⁾ Kaja № 50, 21 II 1924: Hülgepüük Hiiumaal.

⁷⁾ E. Kirjandus 1921, lhk. 423 (6) < A. S(aare)ste.

⁸⁾ Esmaspäev № 16, 22 IV 1924: Paar sõna kihnulasest ja hülgest.

¹⁾ Wied, LdE 448; E. Kirjandus XV (1921) 423; Kaja 1924, № 50.

²⁾ Russwurm, SaHWÖR 170, № 183 ja Eibofolke II 398, § 232.

³⁾ Russwurm, Eibofolke II 250, § 381, 2: Der Neck, eine Art kleiner Teufel in Gestalt von Seehunden mit scharfen Zähnen, zieht den Menschen bei den Beinen ins Wasser (< Kärkla).

signa, nagu näit. värvi järele hall või mustu, tõmm või kirju jne.¹⁾ vastavalt hüljete eriliikele (hüljeliikide erinimetusi vt. juuresolevast tabelist), kuid sellised „hallid“ ja „mustud“ on ju iseendast veelgi salapärasemad ja hõlbustavad üha enam loomuliku olevuse muutumist fantaasiakujuks, kelle nime ümber koondub motiive ka mujalt kuulnud lugudest, — ja nõnda valmibki omapärane mütoloogiline mõiste tihti üsna igapäevasest ja harilikust eost. Liivi ala pakub selleks kohe tegelikke näiteid.

Kuid enne siirdumist Liivisse esitagem lisaks veel tüüpiline näide Eestist, kuis võõrsilt kuulnud või loetud nimed (näit. käesoleval juhul behemot) asetatakse sageli kummalisse atmosfääri ja kuis nende nimede kaudu otsitakse otsekui soodsat võimalust oma fantaasiakujude väljendamiseks.

PEEMUT — VIRMALISTE TEKITAJA

Põhja pool olevat Jumalast üks niisugune elajas nimega „peemut“ loodud, kes paigast kuhugi ei saavat, vaid raba soos elavat. Ka ei tunnavadgi teda palju enam, sest ta olevat ära sammeldanud ja põesad kasvavad peal, — sellest siis tulevat, et elajad ise tema kätte söögiks lähevad. Varesed, kes meie poolt põhja poole lendavad, lendavad pargi kaupa tema kurku, — muidu neid kurje ka palju olekski! Kui see elajas ennast liigutavat ehk kui ta turtsuvat, siis sündivat niisugune imelik valgus, mida meie „virmalisteks“ nimetame. Ta teadvat ette ära, milal halb ilm olevat tulemas, — siis ta pöörlevat ja virmalised vehklevad. „Kui ta lahti peaseks,“ ütlevad vanemad inimesed, „siis ta paneks inimesed kihisema kui vesi katlas tule peal.“ Ta olevat niisugune, et kui ta musta sõe peale puhkavat, siis lee lähevad kohe punaseks ja põlema. — H II 32, 642 (16) < Räpina.

72. Juba SjWied (LWb) noteerib Kuramaa liivis hülge nimetusena ilgaz : ilgõd (lvÜ), Salatsi liivis aga all. Tegelikult ütlevad ka Kuramaa idaliivlased (Lääne-Liivis hülgepüük pole üldse arenend) kirjav-hallide hüljete kohta sür-al' : pl. sür(d)-allõd (lvI). Need on muist hülgeist suuremad, tigidamad ja ühtlasi rumalamad, sest nad teevad omale ainult ühe õhuaugu jähe (KI). — Vastavad omadused on kantud hülgeilt üle ka inimesile, ja nii on saand otse stereotüüpseks suure, laisa, pahura,

¹⁾ Wiedemann (EWb) tunneb päale tabelis esitetute veel järgmisi hülgenimetusi, mis kannavad selgesti eufemistlikku ilmet: mere karunka, mušu (saartel = mušu praeguses kirjaviisis, vist moonutis mustusõnakujust), nürinik : nüriniku (loode rannikul), vrld. ka mererott ~ rannarott (loode rannikul) ja merekoer (< saksa Seehund). Kihnus öeldakse veel karvanina (E. Kirjandus 1921, lhk. 423, 6). Vrld. soome nimetusi partahylje, kuplahylje (Lönnr.).

rumala ja paljusööva inimese hurjutelemine sūr-al' nimega: m a g a b nagu sūr-al', va laiskpeni s. t. laiskvorst (L, V), va m e r e — mjer-al' magab ahjupingil (L), magab ja nariseb nagu va suur mere al' või mererand (L)¹⁾, s ö ö b kurivaim niipalju nagu va sūr-al' (Pr), u r i s e b nagu va sūr-al' (Pr) jne. Lollakat, rumalat ehk nn. „prost“ inimest hurjuteldud varem aina: ūja, (va) sūr-al', ūja! (Kr, Pr, V); samuti öeldud kurja ja tigeđa kohta (Kr). Ka l a s t e pihta, kui nad uisapäisa jooksevad ja tormavad, öeldakse: ūja, sūr-ul! nüüd ajeleb kui sūr-ul! (V)²⁾, käib ajeldes kui sūr-al' (Ir); Nittõl-talu perenaine siunand alati oma vallatelevaid lapsi „oot, sa sūr-al', oota!“ (Pr). Jutus-taja ema olnud plikana Jõkõ-talus (Pr) lapsi hoidmas, säälsamas eland kaks ilmatu suurt ropu suuga poissi, mõlemal Peeter nimeks; siis tüdrukud karjund alati, kui keegi neist tulnud: „vatõ, kus sūr-e l' tuleb! ūja, va sūr-e l'“ (Kr) jne. Üldse seda sõna olnud vanasti alatasa kuulda (Kr, Pr, V), kuid nüüd ta näib unarusse jäämas (nagu hülgepüükki pääle Ilmasõda!). Läbi udu mäletetakse veel ainult, et meres selline elukas ikka olevat (V) või et sūr-al' olnuvat mingi kolesuur mees (Kr, Pr), kellel kasvanuks nagu sammal pääl ja keda koledasti kardetud (Pr)³⁾; sūr-al' olevat seesama, mis Undine loos (vt. § 63) esinev Veizavuot (Kr) või selle vend (Pr); sūr-al' nimega hirmutat lapsi: vaat kui sūr-al' tuleb! (Ir), ärge minge, lapsed, mereranda — al' ~ sūr-al' võtab ja viib teid ära merre (Kr, Pr). Ning lõppude lõpuks järjest ebamäärasemaks muutuv sūr-al' on pääsnud ka liivi juturepertuaari juba täisi teise ilma olevusena. —

SÜR-AL' VIIIB LAPSE MEREPÕHJA (S. 28 A)

Keegi mees läind hommikul vara-vara oma väikese pojaga vadale. Kedagi teist pole veel olnud. Nad pannud kõied ja muu kraami paati, säääl sumand randa üks hirmus suur mees ja küsind, kuhu nad lähevad. Mehel olnud paha meel ja ta vastand: „Mis see sinu asi on, kuhu ma lähen, — näed ju isegi, et merele!“ Siis võõras haarand poisi sülle ja tahtnud viia ära merre. Mees ha-

¹⁾ Siin on nähtavasti läind segi kaks samakõlalist sõna: sūr-al' tähendab liivis nimelt ka suurt, nn. üheksandat lainet ehk valli (sellest liivigi sõna), millega seletub sūr-al' ja mereranna rinnastamine.

²⁾ Siin al'-sõna on seginend rahvaetümoloogiliselt „hullu“ liivikeelse vastega ul!

³⁾ Küllap sellist seletust on mõjutand Liivigi rannikul tuttavad lood Suur-Tõllust (S. 228—231), kelle liivikeelne nimi Sūr-Tel' sarnaneb osalt nimele sūr-el'.

kand koledasti paluma, et kuhu võõras paneb selle poisi, jätku parem talle, tal olevat vaja hanekarjast — meres ju hanesid polevat. Võõras mees vastand: „Meres on mu elu ja mu mõisa. Mu nimi on Sūr-Al' ja mu venna nimi on Veizavuot (~ Vezavuot) — me oleme merekuninga lapsi. Kuid nüüd ma veel jätan poiskese sulle, sest et sa niipalju võisid paluda, aga teine kord ära sa enam nii küsi, et mis see sinu asi on. Kaheksa aasta pärast ma tulen sellele poisile järele!“

Möödunud kaheksa aastat. Mehele see asi pole tulnud õieti meeldegi. Sääl aga olnud Sūr-Al' poisi järel ja öelnud, lasku isa poiss julgesti temaga, säääl ei tulevat millestki puudu. Ja siis nad kaugenend merele, kuni isa võind näha, — poiss olnud aina Sūr-Al' pää pääl. Kahe nädala pärast poeg toond isale suure matilise kotitäie kulda ja kõrvi hobuse ning öelnud, tal olevat väga hää elu, midagi ei puuduvat, selliseid varastet lapsi olevat säääl lossis palju.

Ning isa olnud kogu oma elu rikas mees. Teine vend tahtnud saata oma poega kah sinna, kuid Sūr-Al' pole võtnud, öelnud, see polevat tema jaoks sündind. — Pr 116¹⁾.

SUUR SÖÖDIK (S. 28 A)

Sūr-al' olnud üks selline inimene — teab, kust ta tulnud, kust ta sugend, — ise ta öelnud, et ta tulnud suurest järvest, et ta olevat Sūr-al' ja et säääl Sūr-al'põd elavat. Ta olnud ikka nagu vähe selline lollakas. Ja kui ta surnud ära, siis kümme meest teda kandnud. Ta eland siinsamas rannas, suures Pētõr-järves, olnud inimese moodi, tahtnud palju süüa, kasvult olnud suurem kui inimene, suure iseäraliku pika ninaga. Siinsed inimesed pidand teda paremini ülal, andnud talle enam süüa kui säääl järves, kus olnud ta kodu. Siis tema jäändki siia, pole läind enam sinna järve, käind ringi mööda randa, eland päriselt vist siin Pitrõg-külas. Ta öelnud, et kui ta läheb oma koju tagasi ja võtab veel muid ühes, siis ta söövat inimesed öösel paljaks.

Muid sūr-al'pe olnud kah, jah, olemas. — Üks mees läind kord metsa. Siis olnud terve salk selliseid lapsi, selliseid „poolkasvanuid“, istund järve kaldal. Niipea kui mees läind ligemale, kohe need puha järve sisse. Eks need siis olnud sūr-al' lapsi. — Pr 153²⁾.

Liivi sūr-al' on ühendetav Eestigi saartel esineva hülgenimetusega suur-hall. Halli värvi mõiste esineb ka kõigi teiste

¹⁾ Lugu algab nagu mõni tüübiline sissejuhatust muinasjutule, kuid mingit muinasjuttu ei jälgne, vaid ainult harilik motiiv lapsi varastavast näkist, mis kohandet sūr-al' nimele.

²⁾ Esialgu jutustaja ei teadnud täpselt öelda, kus järves just oli tema kodu ja kus just külas ta elas pärastpoole. Alles järele mõteldes eidekene väitis, et need olnud ikka Peeter-järv ja Pitrõg-küla. — Suursöödikust jutustavad ka lätlased — vt. DL I 168: Lielēdajs ('Vielfras').

Baltimere rahvaste hülgenimesedes (vt. tabelit lhk. 192). Huvitav on siinjuures asjaolu, et sõna al' ei esine liivis halli värvi tähenduses, vaid halli värvi väljendetakse lõunaeestiski tuttava sõnaga h a h k = õ'gi (lvÜ)¹⁾. Mida tähendab just sõna al', seda liivlased õieti ei teagi, see ei tähendavat midagi (V), olevat ainult selline hurjutamissõna (Kr), see tähendavat midagi otsata ja lõputa suurt (Ir). Ometi mäletetakse, et hülge kõrval olnud vanasti ka lehma nimeks al' (Ir) ja suurt halli hobustki kutsutud al' (V), mis juhib jällegi halli värvi tähendusele²⁾. Häälikuliselt al'-sõnakuju ei vasta just hästi liivi arengule, kuid selliste poolteed salakeele eufemistlikkude sõnade puhul ei saa arvestada sageli isegi häälikute ajalooga mitte, vaid need arenevad iserada. Kaunis tõenäoliktult liivlased on omandand selle sõna saarlasilt. Igatahes on aga nii keeleliselt kui ka kultuurajalooliselt tähtis konstateerida, et seisame siin spetsiaalselt liivlasile ja saarlasile ühise professionaalse merekeele termini ees, mis Liivis liati on omandand mütoloogilisegi varjundi.

73. Liivi populaarseimaid lastehirmutisi on kahtlemata kõigis külades esinev na't: pl. na'fid (lvÜ), mõnikord ka no't (Sr, V) ~ no'fi (Sr) ja juhuslikult isegi ma'tš (*Kl — n- ~ m-vahelduse puhul vrđl. nārkaš ~ mārkaš 'ahv'). Selle nimega hoiatetakse igalpool lapsi randa minemast: ärge minge — na't kisub või veab teid karvupidi sisse, vette või merre (lvÜ). Sagedaimini na't elutseb meres (lvÜ) ja tuleb säält lapsi hirmutama või petma (Sr, Kr, Pr, V), ning lapsed kartnudki teda suplema minnes koledasti (L, Kr); just päris rannas ta ei olevat, kuid ärgu lapsed mingu sügavamale, — siis enam tema küüsisist ei pääsvat (Kr). Vanasti asi olnud päris hull: na'fid varastand alatasa mõne lapse ära, kui need läind omapääd suplema merre; et na't-jema ei võtaks last ära või ei tuleks teda kiskuma ega hirmutama, selleks õpetet lapsi „heitma“ kevadel esimest korda suplema minnes and ehk zied merre — kas säärepael, punast lõnga või midagi muud na't-jema meelehääks; seda teind isegi täiskasvanud (Pr). — Viimases kirjelduses na't ligineb osalt mere-

¹⁾ Halli värvi väljendusi eestis vt. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest 276—277. Hall-sõnast üksikasjalikumalt vt. halltõve päätükis.

²⁾ S'Wied (LWb) tõlgib küll Salatsi al' 'grün', kuid siin näib tegu seginemisega: rohelist värvi väljendab liivis „haljas“ sõna vaste õ'az: -pl. al'föd (lvÜ), millise tüvega tuleb vist ühendada Salatsigi al'.

emale (§ 60), millepoole viitab juba „ema“ nimigi, nať-jema, kellele ohverdetakse, ja siit samm edasi, nať identifitseeritakse mõnikord mereemaga täiesti: nad olevat üks ja seesama olevus (Kr).

Samuti kui meres nať asub ka järves (L), jões (L, Pz, Ii), kaevus (Kr, Kl) ja mujal vetes (Sr, Kr) ning on igalpool lastele elukardetav. Veest nať on siirdund mõnikord isegi metsa (Sr, Kr, V), ja vastandiks m e r e = mjer-nať-ile (Kr, V) ta on saand kuival maal nimeks m e t s a = mõtsa-nať (Kr); ta tulevat veest välja põõsaisse kalda ligidal ja olnud sellepärast lastele hädaohtlik isegi kodust kaugemale metsa minnes (Kr).

Sellise hirmuäratava eluka välimust kirjeldetakse kah väga mõjuvalt: nať on selline suur ja jäme, tal on suur pää nagu karul, suured maharipnevad kõrvad nagu suurel lontkõrvega koeral, inimese jalad, kuid käed nagu koerakäpad, silmi ja nina ei olevatki, võib-olla silmad on küll olemas, kuid näha pole neid vähemalt mitte (Kr). Mõnikord minnakse lõbusas ja poolteed tõgavas liialduses veel nii kaugele, et väidetakse lastele, nať olevat ilma päata, ilma silmeta ja kõrveta — selline kole ja jäle elukatõmp otsekui pakk (Kr, vrđl. L 141). Ka nähtavat teda lihtsalt musta huniku (Pr), kala (V) või hülge (Kr 225) näol; ta olevat otsekui hobune (V 185); tal olevat suur saba, millele ta laskvat istuda lapsi (Sn). Mõnikord nať on inimkujuline (Pr 91): selline suur hall, suured hambad nagu koeral (Pr); metsa-nať põõsais olevat vana naine, silmad kinni, nii et neid pole näha, jalad karvased ja kõverasse käändud kui karul, selline triibuline ilma käisteta ülijakk ümber otsekui hobusetekk (Kr). Sellise mitmekujulise eluka hädaohtlikkuse illustreerimiseks jutustatakse liivigi lastele järgmist kõigis Läänemeremais tuttavat, germaani maailmast põlvenevat, lugu. —

LAPSED EI MAHU HOBUSE SELGA (S. 30)¹⁾

5 varianti: 1 L 62, 2 L 141 — 3 Kr 225* — 4 Pr 91 — 5 V [185].

- I Kalameeste lapsed läind ikka liiaks mereranda (3).
- II A Kord lapsed mängind rannal (5) ~ supelnud meres (4).
- B Dävin-talu (L) peremehe Jaani lapsed mängind otse jõekaldal (1).

¹⁾ Vt. FFC 25, S. 58; Schroeder, Germanische Götter und Elben beim Estenvolke 5—6; Wuttke DVA³ 49, § 54. — Vrđl. ka S. 119 (vt. kuradi päätükki).

- C Lapsed istund seina veeres pakul ja paistelnud päikese käes (2).
- III A Kaldal magand valge hobune (nat'), kes tulnud jõest välja (1).
- B Laste manu tulnud näkk (nat') — nagu ilus väike hobune (5) ~ selline pikk, hülge moodu (3) ~ inimese kujul (4).
- IV a See kutsund lapsi omale selga (1, 3, 4, 5)
b ja luband viia nad üle jõe (1) ~ mõisasse (4).
- V a Lapsed ronindki talle selga (1).
b Kuid lapsi olnud nii palju, et ta olnud liiaks lühikene (3).
c Siis ta venind aina pikemaks ja järjest pikemaks (3, 4). Kellele pole jäänd seljas ruumi, selle jaoks ta keerutand sabab kõveraks ja öelnud, et laps istuks sinna (4).
- VI a Ühe lapse tarvis pole olnud ruumi (1, 2, 5)
b ja see laps öelnud, et tal tuleb istuda näkile (nat') näka pää pääle (1) ~ pää pääle (2).
- VII A Korraga kadund kõik ära — ei hobust, ei näkki (1): kui trehvab ütlemä kummituse õige nime, siis kummitus kaob ära (1, 5).
- B Kohe tulnud pakul istuvate laste manu näkk (nat') ja viind ära selle pisikese, kes nimetand teda (2).
- C a Näkk (nat') kadund kõigi lastega ja uputand need merre (3, 4, 5).
b Ainult üks, kõige suurem laps, see hüpand maha ja joosnud nuttes koju. Tõtatud küll kohe randa, kuid lapsed olnud juba uppund (4).
- VII a See juhtund justkui kuskil mujal, nagu İra pool kandis (3).
b Sest ajast pääle hirmutavad ja hoiatavad siin meie naised lapsi, et need ei läheks randa — näkk viivat merre (3, 5), et just päris veeres ta ei olevat, kuid ärgu mindagu sügavamale (3).

Ei ole vähematki kahtlust: liivi nat' sarnaneb Eestis laialt tuntud näkile, ainult selle vahega, et eesti näkk on kaugelt enam arenend ja palju mitmekülgsem oma liivi kaaslasest ¹⁾. Liivis öeldaksegi, se nat' olnuks nagu säält Saaremaa poolt tulnud, ta olevat tingimata kuradist ja nimelt kuradi vahetet laps (Ir 23 = S. 106). Mõiste ununedes segatakse ja vahetetakse teda praegu veel pahatihti ka muude veeolevustega — kalasavaliste mereneitsitega (Kl 36 = S. 25) ja isegi mereemaga (Kr), millest oli juttu juba eelpool. Äsja esitet loo mõjul on tekkind ka võrdlev kõnekään: venib nagu nat' (Ir, Pr).

¹⁾ Eisen, Näkiraamat.

Kuigi naṭ-mõiste vastab sisuliselt näki omale, siis ometi need sõnad häälikuliselt pole hästi ühendetavad¹⁾ ja sellepärast liivi sõna tuleb selgitada veel eraldi. — Meie leiamegi naṭ-sõnale liivis mitmeid muid lisatähendusi. Eestkätt SjWied (LWb) tõlgib teda järgmiselt: Schnecke, Muschel, auch eine Art Seehunde; naṭkouš 'Schneckenhaus'; mier naṭ 'Wasserjungfer' (küsimismärgiga). Ja tõesti, kogu lääneliivis naṭ tähendab tigu (L, Pz, Ii) ja ühtlasi ka teo- või konnakarpi (L): jõgedes olevat nimelt suured mustad naṭid = konnakarbid, meres aga pisikesed valged naṭid = merekarbikesed (karbilised); üldisemalt küll nimetatakse neid karbikesi lääneliivis kas naṭ-koda (L) või naṭ-kouš s. t. kauss (Pz, Ii) ja tehakse vahet: naṭ-kodad on suuremad, jõgedes (s. t. siis konnakarbid), kuna pisemad meres on hoopis kãvõd (L). Idaliivis sellevastu ei tunta mingisugust naṭ-koda ega -kaussi, vaid sääl öeldakse vastavalt mitmeti: ranakausid = rãnda-kõšõd (Pr), kaanikojad = pizar-kodad (V), muššõld (Pr = saksa Muscheln) või samuti kui lääneliiviski kõvõd (Ir, Kr, Pr, V — vt. sellest sõnast alamal); läti keeli öeldakse vastavalt gliemiž-vãki = „teokaaned“. Ometi naṭ ~ noṭ on tuttav idaliiviski, kuid hoopis ühe hülgeleigi nimena (Kr, Sn, Kl) niisama nagu ka eesti saartel natt ehk nott (vt. hülgenimetuste tabelist lhk. 192), kusjuures iseloomustuseks on veel tähtis pidada meeles, et lääneliivlased üldse hülgepüügiga ei tee suurt tegemist, vaid see ongi pääasjalikult just ainult idaliivlaste alaks.

Nii siis saame naṭ-sõna tähenduste kokkuvõttes järgmise huvitava kombinatsiooni: 1) lvL tigu (teo- ja konnakarp) + 2) lvI hülje > 3) lvÜ lastehirmutis, näkk. Kombinatsioon muutub veelgi huvitavamaks, kui tõmbame võrdluseks paar paralleelnäidet ka mujalt. — Liivile ja Eesti saartele ühise natt-nott-sõnaga hülge tähenduses tuleb rinnastada ka eesti nott puupaku tähenduses, mis ongi kantud piltlikult üle pakutaolisele hülgele (niisama nagu nimetatakse ka näit. mehe suguelundit piltlikult

¹⁾ Üldse peab mõnma, et samuti nagu sūr-al' nõnda ei vasta ka naṭ liivi keele häälikulisele arengule, vaid mõlemad sõnad tunduvad hilisemate lainena, sest muidu ootaks Kuramaa liivis pigem nii noṭ kui ka naṭ kujude asemel järgneva i mõjutet „Umlaut“-nähtust, mis annaks nõṭ ja nãṭ ning siis alles olnuks võimalik nãṭ < *nãkki, nagu võidaks kah oletada läti hääldamise mõjul muutust k̄ > t' (vrdl. Salatsi liivis laṭ = sm lakki 'kübar'). — Lätis naṭ näki ega lastehirmutisena ei esine, vaid sääl öeldakse harilikult bobul(i)s, bubulis.

notiks): rannanott, merenott 'die kleinste Art Seehunde' (Wied, EWb)¹⁾. Edasi, hüljete muutumisest üliloomulikeks olevusiks massiloomingus oli meil juttu juba eelpool suur-halli puhul (§ 72), — et ka aga teol on selleks teatud kalduvusi, näeme näit. veel vepsa keelest, kus edinō tähendab 1) tigu ja 2) kuradit, vrđl. sama sõna soomeski etana = 1) tigu, 2) halb inime, kelm²⁾, ja küllap lõpuks eestiski substantiiv tigu (ka pori ja muda tähenduses!), verb teotama ja adjektiiv tige (s. t. teotaoline) kuuluvad ühte koos liivi vastega ti'g söimusõna, halva inimese ja kuradi tähenduses (vt. ligemalt kuradi päätükis)³⁾; just niisama esineb läti Kuramaa murdeis nage ~ nagis '1) ein Frosch (vrđl. e. „konna“-karp!), 2) ein böser Geist, der Nachts Reisende irre führt' (Ulm), — teatav side läti na'g(i)s ja liivi na' vahel näib olevat (lt g > d'; vrđl. veel liati liivi kuju ma'š!), küsimus seisab ainult selles, kuidas kumb kumbagi on mõjutand, mis on läti poolt senini veel selgitamata. Teiseltpoolt ei saa jätta juhtimata tähelepanu ka järgmisele huvitavale sidemele: liivis, nagu eelpool noteeritud, tõlgitsetakse teo kõrval ka teo- ja konnakarbikesi sõnadega na' (lvL) ja kõ'v (lvÜ < kahva?), — eestis taas konnakarbikujulised vähjapüügi riistad on natt (-a ~ -i) ehk nott ja kahv ehk kaha (-v lõpul vokaliseerund?)⁴⁾. Eks tundu siingi sisemine sugulus mõlemas sõnas? — Ja lõppude lõpuks

¹⁾ Teiseltpoolt Wiedemann omistab natile ka killu, pinnu, tikukese tähenduse (Splitter), mis viib tema ühendusse sõnaga natukene, muredeti natikene.

²⁾ Vt. L. Kettuse artiklit vepsa mütoloogiast E. Kirj. 1925, lhk. 368.

³⁾ Vt. sel puhul veel Saareste esitet tähenduslikke paralleele, Eesti Keel II (1923) 11—12. Lutsis tigo esineb ainult söimusõnana, kuna teo tähendust ei teata; Räpinas lapsed panevad teo sõrmele ja loevad: „tsia tego, lamba mago, aja' sarvō' vällä!“ (P. Voolaine). — Kihnu saarel esinevad tigu: tiigud, siatigu ja ma't't: ma'id (viimane päevakoera tähenduses), kuna karbikesed rannal olevat kurōkarbid — arvatakse nimelt, et kured neid söövat (L).

⁴⁾ Vrđl. lisaks eesti natt: nata ~ nati 'Rotz' (Wied, EWb) s. t. tatt, merenatt (ibid. Alutaguses merelima tähenduses) ja natane 'schlūpfrig' (ibid.) s. t. libe — läänesoomes (J. Mägiste teatel) naatta 'Milchschimmel', karpān naatta 'gedörertes Fleisch', natta 'Schleim' (Renvall); siitki pole semasioloogiliselt raske jõuda tuletiseni natt libeda ja ilase teo tähenduses. Vt. sel puhul ka Saareste, Leksikaalseist vahekordadest 107—108. Täiesti lahus kirjeldet natist tuleb hoida taimenimi natt (vrđl. naat), näit. Saaremaal metsspinati tähenduses (Aegopodium podagraria — vt. Luce, Heilmittel der Ehsten, 92), mis põlvneb sakslasilt kuulnud sõnast Sarabonade.

näeme ka näkil teatud sidet konnakarbikeste ja igasugu pisi-
latega: soomes „näkiking“ = näkinkenkä tähendab just karbilisi
(= simpjukan kuori, vrdl. rootsi snäcka, mussla, Lönnr.)¹⁾; ees-
tis satub näkiga häälikuliselt ühte onomatopoeetiline nimetus puu-
näck 'Wandmotte, Totenuhr' (vrdl. kivi-näck 'Steinmetz' <
verbist näkkima), edasi soo-näck 'eine Art Ameise', näck 'auch
Schnecke im Ohr' (Wied, EWb; Saareste, Leksikaalseist vahekor-
dadest 78). Tundub liiviski väga tõenäolik, et võõrsilt kuulnud
näck-sõna on suland natisse ja viimistelnud omaltpoolt selle tähen-
dusliku arengu veehirmutiseks, kes uputab lapsi. — Nõndaviisi
siis kokkuvõttes seisame siin värvirikka semasioloogilise pildi ees,
kus mitmesugused erivarjundilised mõjutused ja ühtesattumised
on inspireerinud liivlaste keelelist loomingut väljendama tigu, teo-
ja konnakarpi, hüljet kui ka näkki ühise omapärase nimega nat.

POTERMANN

74. Praegu pääle Ilmasõda rannarahval (s. t. liivlasil) on
küll vähe suuri paate ja laevu, aga varemalt nad olnud üsna suu-
red laevamehed; nad ise ehitand omale hädad ja suured paadid või
laevad ja purjetand laialt mööda merd (Kr 104). — Igal laeval
olevat oma häävaim = juva gara ja samuti ka oma paha
vaim = äbjuva gara, kelle pärast pidavat kõneldama merel
isegi oma salakeelt, nn. merəkõnet = mjer-rök (V), nagu
üldse muudegi rahvaste meremehed harrastavad merel omapäras-
t eufemistlikku salakeelt. Seda laevahaldjat kutsutakse mõnikord
lihtsalt laevavaim = koig-gara (Sr, Kr, Pr, Kl), laevakummi-
tus = koig-spuok (Sr), merevaim = mjer-gara (L, Pr) — va-
nasti öeldud aina just nimelt merevaim, kuna hilisemal ajal tul-
nud selle asemel tarvitusele linnast kuulnud klabautõrmañ (Pr).
Praegu hüütaksegi sagedaimini laevahaldjat Baltimere laevureilt
lainatud saksakeelse nimega Klaba-ter-mann ~ Klaba-
ter-männchen (< nn. „Streckform“ kujust Klautermann
'Klettermann'), milline nimetus (paralleelkujuna ka Kalfater-
männchen) esineb kogu Põhja-Saksas²⁾ ja on saand liivis vasta-

¹⁾ Krohn, SRU 102: näkinkenkä, näkinkota, näkkilö < rootsi näckel.
Prof. Wiget'i teatel rootsi snäcka on laenatud keskkõrgesaksast ja tuletub
ürggermaani sõnakujust *snagjan 'ronija'.

²⁾ Grimm, DM¹ 470; Mogk, GM² 63, § 41; Wuttke, DVA³ 44, § 48;
Zeitschrift d. Vereins f. d. Volkskunde XXI 178—179; Am Urquell I 134 jj;
Schroeder, Beiträge zur germ. Sprach- u. Kulturgeschichte I.

valt kohalikule hääldamisele õige mitmesuguse kuju: klabautõrmań (Pr) ~ Klaboutõrmań (Kr 184) ~ klabätermań (L, Sn) ~ klabätõrmań (L) ~ klabottermań (Pr) ~ klapõtõrmań (Kl). Vanad inimesed polevat öelnud klabätõrmań, vaid lühemalt klobbõrmań (L)¹⁾ ja veelgi kodusemalt öeldakse siiaamaani kõige enam pottõrmań (Sr, Kr, Pr, Sn) ~ pottermań (Sr) ~ bottõrmań (Kr, V) ~ bottermań (Pr).

Ka läti meremeestel Klabaütermann on tuttav kalfätermań-kujul (Dondangeni lätlaste teatel), kuid sellest Lätis pole kogutud mingisuguseid andmeid. Niisama sõna esineb Eesti saartel: kotermāńn (Saaremaa, Muhu) ~ potermāńn (Sõrve) ~ putermāńn (Kihnu). Hiiumaalt ja mandrilt sõna esinemise kohta pole teateid, ja üldse andmeid sellest olevusest on pandud Eestiski väga vähe kirja²⁾.

Liivi rannikul potermanni kohta öeldakse üldiselt, et ta on laevavaim (Sr 49, Kr 184, Kl) või niihästi laeva = koig kui ka paadi = lõja („laev“-sõna vaste liivis) vaim (Kr 104) või üldse merevaim (L 90, Pr 190), kes elab laevade pääl (Pr 190). Mõnikord öeldakse ka, et potermann on kurat (Pr 39, vrđl. Kr 105: „kuradi bottõrmań“), ometi ta pole paha vaim, vaid avitaja: ta hoiab ja juhib laeva (Sr). Juba kui laeva tehakse, ta võtab kohe

¹⁾ Vrđl. Dinakantsche Geschichten in Gedichten und Rigasches Wörterbuch von N. Seemann v. Jesersky (Riga 1913), lhk. 134: klabbern 'klappern' etc.

²⁾ Sõna puudub täiesti Wiedemanni sõnaraamatus, Saareste (Ekl I 16) ei tunne teda ka veel Muhu saarel ja märgib tema kohta sisuliselt ainult ühe lause Kihnult: p. elutsede laevõs. Vähekesi enam tutvustab potermanni Eisen (EM I 77, Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhk. 20—21: Laevahaldjad), kuid temagi andmed põlvenevad pääasjalikult ainult ühelt isikult (A. Kuldsaar, Sõrve — vt. E 41—42).

Olgu mainitud lisaks, et Eestis laialt tuntud lastelaulus „Parmumatus“ (Parmu puhtõ) esineb kah vastav sõna: „Tere, tere, tetermann! — Jumalime, kottermann!“ (Kursi, H III 21, 291); niisama Andersoni lastelaulude kogus: tetermann — kotermann (Kursi, A 2390, 4), titermann — kutermann (Põltsamaa, A 2085, 5), titermann — kudermańn (Tori, A 6744, 2). — Kuni see laul ligemalt uurimata, peab jääma esialgu ometi lahtiseks, millises ühenduses need sõnad omavahel on (tõenäoliselt on lastelaulus tegemist küll lihtsalt sõnamoonutisega muis teisendeis alatasa esinevate „tedre — kogre“ kõrval).

Soomes klabaütermanni ei tunta, vaid sääl esineb laivanhaltia (näit. Krohn, SRU 92).

endale sinna koha (Sr). Igal laeval on oma potermann, kuid väidetakse ka, et igal laeval ei olevatki seda merevaimu (L 90). Mõnikord juhtub isegi seda, et potermanni ei peeta mitte üksi laevahaldjaks, vaid tema arvatakse asuvat ka kuival maal majades ¹⁾. —

MUST PENI JOOKSEB PÖÖNINGULE (S. 29)

Paarkümmend aastat tagasi Sañt-talus (Sr), kus 1923. a. suvel eland prof. Kettunen oma perekonnaga, sääl olnud potermann: iga öö ta lõhkund ja kolistand kette, nii et keegi pole saand magada. Kõik olnud hirmund ja ehmund. Va vana Spruoig Līž juhtund minema kord kööki ja näind musta peni joosvat mööda treppi pööningule ja kaduvat ära. Siis olnud sääl teenijatüdrukaks keegi Zet, kel olnud nii kole hirm, et tahtnud minna mujale magama, ent perenaine pole luband, vaid palund, et ta ei läheks, sest siis ta (s. t. perenaine) hukkuvat ise. — S. 99.

Küllap potermanni asetamine laevalt majja on ainult juhuslik ülekandmine: harilikult kuival maal Liivis kollitelevad ikka surnud, rahahaldjad või kurat, kuid ühise kolisteleamise motiivi tõttu potermanni nimi on siirdund merelt ka mandrile ²⁾.

Mõnelpool arvatakse, et potermanni ei nähta sugugi, vaid ainult kuulatakse (Sr, Kr, Kl), kuid teisel teda on nähtud kah küllalt: ta olevat mitmekujuline (L), üldiseimalt mees-terahvas (Sr 56, Sr 122, Kr 184), vahest väike poisikene (Sr 49), vahest nagu sama laeva tüürimehe nägu (Sr 56), ning temal on sinised püksid, punane kampsun ja must kübar (Kr 184).

Potermanni oluliseimaks tegevuseks on kolistelemine ja kloppimine laeval (Sr, Kr 104) nii öiti kui päeviti (Kl). Õhtul kui muud jätavad oma töö rahule, siis tema taas algab töötama (L 90). Kloppimisega ta annab inimesile õnnetusi ette teada (Pr 190). Kui laevaga kõik on hästi korras, siis ta ei tee midagi; kui aga on oodata tormi või mõnd muud õnnetust, siis ta aina hoigab, nutab, karjub ja klopib mööda laeva (Kr 184). Üldse

¹⁾ Vrdl. Eestis: „Sis peab olema veel igal majal oma vaim ehk hoidja, ka laevades“. — H III 28, 886 (5) < Jamburi.

²⁾ Esitet lugu iseendast on ju tüübiline eesti tondi (algupäraselt just majahaldja!) temp ja tuletab kohe meelde saksa Kobold-majavaimu kollitamisi. Huvitav on mainida siinjuures, et Belgias Kobold-sõnakuju asemel esineb Kabot ~ Kabotermannchen — Grimm, DM⁴ 415.

kui kuulatakse laeval mingit arusaamatut kolinat või kloppimist ja kopsimist, siis öeldakse ikka, et potermann taas klopib (V). Ja selline kloppimine ennustab ikka õnnetust, tormi, laeva kaldale paiskumist või hukkumist (Kl). Kui on oodata tuult, siis potermann tegevat tööd mis kolin, viskavat riistu ja kopsivat aina (Pr). Selle kohta olevat isegi üks meremeeste laul: „Kui laevavaim hakkab kloppima, siis tuleb halba ilma...“ (enamat ei mäleta — Pr)¹⁾. Kord jutustaja koos teiste laevameestega sõõnd lõunat ja kuulnud, nagu käiks keegi laeva eesninal; tüüri-mehe ennustand selle põhjal õnnetust; ja nõnda olnudki: laev joosnud kolmandal päeval Gotlandi randa kinni (Kl [25] = S. 29). Teine jutustaja pisikese plikana sõitnud tihti oma isaga laeval kaasa ja kartnud siis koledasti just seda merevaimu; mängides kajutis ta kuulatelnud aina ühe kõrvaga, kas juba ei hakka merevaim „klaperdama“ (klapärtöm), — siis tulevat tormi ja halba ilma; ja siis ta palund ikka oma isa sõita sellisesse kohta, kus on varju (Pr 190 = S. 29).

Nagu potermanni kuulmine niisama ka juba tema ainus nägemine ennustab tormi ja õnnetust. — Ühel laeval kokk kord keetnud koorega kartulaid; potermann olnud parajasti laeva mastil — selline väike poisikene, käind mööda laeva maste ja vandiköisi; kokk hakand pilduma teda kartulatega, siis ta kadund ära; potermann näitab end ikka tormi ja halva ilma tulekul, ja nii tulnudki siis kole maru (Sr 49 = S. 29).

Kloppimise ja kolisteleamise, töötamise ja kõndimise kõrval kuulatakse potermanni tihti ka inimkeeli kõnelevat. Siis ta hüüab, et seda ja seda on vaja teha või selles ja selles kursis vaja purjetada (Sr 50), juhatab tüürima merehädaliste manu (Sr 56 ja 122), kaebab, et ta ei jõua pidada enam masti (Sr 39 ja 50, Kr 104) või käseb tormi eel võtta purjed maha (Kr 184). Vastavalt meremeeste distsipliinile ta on ka õige vali ja karm nende vastu, kes ei kuulata ta sõna: annab pliuhti plaksu üle kõrva (Sr 56, Kr 184) ja ennustab õieti laeva hukkumist, mille eel ta ise lahkub laevalt (Kr 184). Niisama ta ei salli enda narritelu (Sr 49) või halvakspanu (Kr 184). Mõnikord kahe laeva

¹⁾ Läti keeli:

Viņš dzirdej' kuģa garu
par deķi klauvejam,
un tūda! tad ar varu
sāk vētra brašeties.

potermannid jutlevad omavahel ja kirjeldavad laevade seisukorda (Sr 123, vrdl. tulehaldjate kõnelusi § 43).

Vanalt kõdunend laevalt potermann lahku b ja läheb ära randa (L 90). Kui teda pole enam laeval, siis laev läheb hukka (L 90). Kui laev lahkub sadamast ja sõidab välja merele, siis keegi laeval ikka näeb, kas potermann läheb maha laevalt või ei lähe; kui ta ei lähe laevalt ära, siis laev jääb terveks ja jõuab õnnelikult sinna, kuhu kavatseb minna; ja kui potermann lähebki maha, kuid kui tal on kaasas mingi paun kainla all, siis see laev läheb küll hukka, ometi inimesed pääsevad veel eluga, sest potermannil oli midagi kaasas; läheb ta aga laevalt ära tüh-jalt ilma millegita, siis hukkuvad ka inimesed koos kõige lae-vaga (Pr, vrdl. Kr 184). Kui potermann läheb laevalt maha mööda kliiverpoomi, siis olevat väga halvasti; kui ta läheb nii-sama üle parda, siis meeskond võivat päästa ikkagi veel eluga (Sn, vrdl. Kr 184).

Eelpool kirjeldet potermanni toiminguid ja tegevust illust-reerib mitu „tõesti sündind lugu“ ¹⁾.

POTERMANNID JUTLEVAD OMAVAHEL (S. 29)

Kord kaks laeva olnud kõrvu ankrus. Ühel ööl vahimees laeva ninal kuulnud, kuis keegi nende laeva päras küsind: „Kuule, kuis teie laeva asjad seisavad? Meie laeval on kõik tugevad.“

— „Meie laeval ei ole tugevad: mast teki sees on mädand nii ära, et kui tuleb vähegi suurem tuul, siis ta kukub maha kõigi raadega!“ Nii vastatud teiselt laevalt.

Vahimees seisnud oma tunnid ära, ja teine tulnud tema asemele. Hommikul ta jutustand teise laeva kaptenile kuuldust. Kapten teind otsekohe masti ümbert valla ja vaadand, — mast olnud tõesti läbimäda. Siis kapten tellind uue masti, ja nii siis laev võind sõita välja.

Need jutlejad olnud potermannid. — Sr 123.

Huvitav paralleel samale loole esineb Eestis. —

¹⁾ Üldiselt samasugune on potermanni tegevus ja iseloom ka Eestis, nagu seda kirjeldab Kuldsaar Sõrvest. — Kottermann olla väga hoolas, käia laeval salamahti alatasa siin-seal, küll mastides, küll laevaruumis, panna uued plaga linnid sisse, kopsida siin-seal, kohendada purjesid ja pa-randada puha, kus viga. Enne laeva hukka minemist näidata end laeva ees otsas ja lahku da laevalt alles siis, kui see on hukka läinud. Nii sama ilmutada ta end ka siis, kui laevale mingi õnnetus tuleb. Ta on vahel in-i-mese, vahel suure kirju kulli näol. Kui teda laevas viha stada, siis viib ta laeva randa või teeb muud viga ja läheb ise teisele laevale (E 41).

KAKS POTTERMANNI

Mõne korra juhtub sedagi, et ühte laeva kaks haldijat asub. Nende vahel võib kergelt tüli tõusta. Tuntakse aga ka korde, mil mõlemad üsna rahulikult ühes laevas asunud. — Korra tahtnud üks vana purjelaev kaugele merele purjutada. Enne ärasõitmist läinud kõik laevamehed laevalt ära, ainult kokk jäänud laevale. Üksi olles kuulnud kokk öösel kotermannisid üheteisega juttu ajavat.

„Kas laev veel terve on?“ küsinud üks.

„Kõige suurem mast on alt üsna mädanenud!“ vastanud teine. „Laevamehed aga ei teagi seda. Teaksid nad seda, ei kipuks nad selle laevaga kusagile!“

Hommikul rääkinud kokk kuulnud lugu teistele. Mindud laeva masti alt vaatama. Tõesti ära mädanenud. Pikk sõit jäänud järele, laevale pandud uus mast päale. Seda viisi pääsnud laev kotermannide jutu läbi ära; muidu oleks ta pikal teekonnal vist hukka läinud. — Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhek. 21 < Sörve, Kuldaar, E 41 (NB! algtekstis ei ole kotermannid, vaid „Pottermannid“!).

POTERMANN EI TÖÖTA ENAM (S. 29)

Keegi tüürimees teadnud ja tundnud väga hästi, mis asjamees see potermann on. Kaua aastaid nad sõitnud juba selle laevaga ja alati potermann olnud nendega kaasas.

Kord nad läind ühte sadamasse, laadind enda tühjaks ja võtnud taas muud kaupa täis. Ja kui siis laev olnud valmis väljasõiduks, sel õhtul vana tüürimees läind alla laevaruumi kuulatema, kas potermann kah veel on laeval. Ta kuulatelnud läbi kõik kohad, kus potermann varemalt töötand, kuid kuskil ta pole kuulnud enam potermanni.

Siis tüürimees läind taas üles ja öelnud madruseile, et ei või sõita selle laevaga kaasa, sest potermann on läind ära randa. Ja siis on olnud nii: mõned on uskund teda ega ole läind kaasa, teised pole uskund ja sõitnud merele. Kui nad jõudnud välja merele, laev joosnud ühe veealuse kivi otsa ja vajund põhja kõige neeskonnaga. — L 90.

POTERMANN PÄÄSTAB MEREHÄDALISI (S. 29)

1) See juhtund Atlandi „meres“. Laev purjetand kapteni poolt antud kursis. Öösel keegi madrus olnud laeva tüüril. Sääl tulnud tema manu üks mees — nagu olnuks laeva tüürimehe nägu, aga see tüürija pole saand näha just hästi — ja öelnud, keergu ta laev vähe teise kurssi, juhatand ka täpselt ära, kuis tüürida. Tüürivalvur mõelnud: nagu olnuks tüürmann, kuid polnud kah. Ja ta pole keernud tüüri teise kurssi.

Natukese aja pärast see mees tulnud teist korda, andnud üle kõrva ja öelnud, miks ta pole teind seda. Tüürivalvur hakand karjuma, tulgu kapten välja, sest keegi tüürimehe moodi mees käsknvat purjetada sellises ja sellises sihis ja lõonvat üle kõrva, kui pole tüürind nõnda.

Kapten kutsund tüürimehe ja küsind, kas ta on käsknud purjetada teises kursis. — Ei olevat. Siis kapten öelnud: „Noh, kui sind on kästud nii purjetada, siis tüüri juhatet kursis!“

See olnud öösi. Teise päeva hommikul pruukosti järele nad silmand üht paati merehädalistega, kes nälgind juba seitsmendat päeva paadis. — Nii nad pääsnud potermanni läbi. — Sr 56.

2) Teine variant esitab sama lugu vähe teisiti. —

Tüüri man valvava madruse juurde tulnud kord keegi mees ja käsknud keerda laeva vähe põhjemale. Pääle lõunat kapten tulnud vaatama kompassit ja küsind mehelt, miks see tüürind põhjemale. Tüürija seletand, keegi mees käsknud nõnda. — „Noh, siis tüüri! saab näha, kuhu me jõuame.“ Vähe aja pärast nad näind üht paati täis merehädalisi, kellede laev hukkund. Potermann tahtnud neid päästa. — Sr 122¹⁾.

POTERMANN LASEB MASTI LANGEDA (S. 29)

3 varianti (lv I): 1 Sr 39, 2 Sr 50 — 3 Kr 104.

Päälkirjad: Potermann mastil (1) ~ Laevavaim mastil (2) ~ Potermann ei suuda pidada masti (3).

- I A Jutustaja noorim vend purjetand kolmemastilisel pargal. Ühel ööl olnud hirmus torm (1).
- B Kord üks vana laev vanade mastega purjetand merel. Olnud täiesti tuulevaga ilm ja laev pole liikund edasi põrmugi. Kõik palund natukesegi tuult. Järgmisel ööl tõusnud torm (2).
- C a Mingi suur laev purjetand merel. Laevamehed kuulnud juba palju kordi imelikku klõppimist suures laevaruumis, kuid pole saadud aru, kes klopib säääl õieti (3).
- b Korra ühel õhtul olnud priske tugev tuul. Tüürimees valvand tüüril, muu meeskond olnud vähe kaugemal tekil (3).
- II a Säääl hüüdnud mingi hääl (3) ülal laeva mastil (1, 2):
 aa „Nüüd sajab (s. t. kukub) maha, nüüd sajab maha! mina ei suuda pidada seda masti üleval, nüüd sajab maha!“ nii ta karjund ühtsoodu (1).
 ab „Ma lasen valla!“ (2).
 ac „Ma ei või pidada enam kinni, ma lasen valla!“ (3).
- b Kuid pole saadud aru, kes õieti on karjund (3).
- c Mast olnud laeval juba liiaks vana (2) ja teki sees mäda, kuid kapten pole teadnud seda (1).

¹⁾ Midagi sellesarnast jutustab Eisen „vesihaldijatest“ kõneldes (EÜSA III 86): „Tallinna ja Helsingi vahel kuulevad laevamehed hüüdmist, et nad „päalemaks“ (paremat kätt) purjutaksivad. Tüürimees ei pane hüüdmist tähele. Hüüdmist korratakse kolm korda merest. Tüürimees pöörab selle pääle laeva paremale poole ja nüüd leiavad laevamehed ühe hukka läinud laeva madrused, keda juure tulijad ära päästavad.“ Sama lugu vt. Eisen, Näkiraamat² 33.

- III a Kapten või tüürimees vastand alt: „Ära lase! pea!“ (2).
 b Laev purjetand üha edasi, sääl karjutud taas teist korda ülalt mastilt: „Ma lasen valla! ma ei suuda pidada kinni!“ (2, 3).
 c Kapten öelnud taas alt: „Pea! ära lase!“ (2).
 d Laev purjetand jällegi edasi ega ole olnud enam kuigi kaugel sadamast. Sääl hüütud mastilt uuesti: „Ma ei suuda enam pidada! ma lasen valla!“ (2).
- IV a Siis vastand talle keegi madrus (1) või kapten (2) või tüürimees (3):
 aa „Kui sa ei jõua pidada, las siis käia!“ (1).
 ab „Lase siis valla!“ (2).
 ac „Lase siis valla, kui sa ei jõua pidada!“ (3).
 b Nii kui ta öelnud need sõnad, kohe mast käind kõigi kõite ja purjedega üle parda (1—3).
 c Siis potermann öelnud veel nõndaviisi: „Noh, ma ju ütlesin, et ta läheb, see mast, et on vaja rehvida purjed kokku; ma rehvinuksin need purjed kõik üksigi kokku, kui aga kapten lubanuks“ (1).
 d Õnneks nad olnud juba sadama ligidal, nii et nad veel pääsnud, — muud laevad pukseerind nad sisse (2).
- V a Nüüd alles saadud aru, et laevavaim potermann olnud see, kes tahtnud pidada masti ülal, kuid pole suutnud, sest tuul olnud liig tugev (3).
 b Ülalt hüüdjä olnudki potermann (1, 3) ~ laevavaim (2, 3).

POTERMANN LAHKUB LAEVALT (S. 29)

Vanasti laevakaptenid olnud nii targad, et mõistnud hankida laevale ka sellise vaimu = gara juurde, keda kutsutud potermanniks¹⁾. Ühel laeval olnud korra noor kapten, kes pole midagi teadnud sellest potermannist. Ta läind välja merele, et purjetada Inglismaale. Põhjameres kapten joond vähe enam, et olnud päris purjus, ja heitnud magama kajutisse sohvale.

Öösi see potermann kloppind ja hüüdnud, tuldagu välja võtma purji ära, tulevat torm. Kuid kapten pole kuulnud midagi ja magand rahulikult edasi, aga va pootsmann teadnud, et selle laeva pääl on ka potermann.

¹⁾ Kaitsevaimu hankimine tuletab meelde fetiši tegemist. Veelgi selgemalt see motiiv väljendub Eestis: kui hakatakse tahuma uue laeva peelepuud, siis laevameister lööb kirvega kolm esimest laastu, pistab püksitaskusse ja teeb neist kotermanni, — „siis läheb uue laeva töö jõudsasti edasi ja kotermann jääb laevale peremeheks“ (Sõrve, E 41 > Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhk. 21). Selline võte juhib meid juba tulihännaga tegemise juurde.

Potermann hüüdnud teist korda kaptenile: „Kas tuled välja või mitte: torm tuleb, purjed ära!“ Kapten tulnud välja ja küsind tüürimehelt, et mis vigur see on, kes teda ajab. Tüürimees vastand, et see on potermann, laevavaim. Kapten öelnud: „Lollid! las aga purjetada: tuul on hää ja ilm on ilus.“ Läind ise tagasi kajutisse magama ja öelnud veel: „Mis potermann ka teab!“

Kuid potermann läind kajutisse, virutand sellise hoobi kaptenile üle kõrva, et see lennand asemelt maha, ja öelnud: „Mine tekile. Kohe on torm käes, ja krootmast saab murtud, ja kolme päeva pärast laev läheb hukka!“ Kapten läind tekile, — olnudki selline torm mis hirm ja krootmast murdund üle parda.

Kahe päevaga kolmanda päeva hommikuks laev olnud aetud tormiga Norra karide lähedale. Kõik olnud tekil väljas ja näind, kuis tulnud laevaruumist välja mees siniseis pükstes kampsuniga, must kübar pääs, kainlas olnud pisike valge paun. Ta hüüdnud: „Nüüd teie tobud võite minna hukka, mina enda päästan ära!“ Ta läind piki kliiverpoomi ja hüpand merre ühele kivile, tõstnud kübarat ja hüüdnud „urro!“ (huraa).

Samas tulnudki laine, mis visand laeva vastu kivi puruksjahuks. Ainult tüürimees ja kokk, need pääsnud, kõik teised hukkund koos laevaga. Tüürimees ja kokk jutustandki Riias seda lugu. See laev ise olnud Riias ja ta nimi olnud „Flâne-Fiš“. — Kr 184.

ÕNN. MURE. ILU. UNI. ÖÖ

75. Vanasti Jumal käind alatasa maa pääl ringi ja Mure käind ringi ja Önn nõndasama ning neid nähtud sagedasti; nüüdsel ajal pole ent kuulda neist midagi enam, kuna vanasti õnnelgi olnud oma emad, kes liikund väga palju mööda maad (Pr). Need $\bar{o} n n e e m a d$ = von-jemad (L, Ii, Ir, Kr, Pr, V, Kl Set) esinevad üsna tihti muinasjuttes tegelasina (Mt. 327 A, 403, 480, 501, 707, 709 — vt. S. 37 D) ja on saabund Liivi randa võõrsilt ühes nende juttega. Nad olnud harilikult ikka sellised vanad kerjused, kes palund öömaja ja suvatsend häile inimesile tänutäheks õnne, rikust, tarkust ja mida kõike, aga õnnetust neile, kes hüljand neid ära (Pr). Vanasti öeldudki aina, kui mõnel miski õnnestund eriti hästi, et õnneema andnud talle õnne (Pz). Kuid mitte alati õnneema pole tulnud kerjusena, vaid mõnikord ta olnud ilus lihav naine, keda keegi pole tundnud (L); ta olnud väga hästi riietat, roheline kuldtribuline seelik seljas (V), valge põll ees (L). Olgu esitet näitena sellisest muinasjuttude õnneemast üks kõigile tuttav lookene. —

VORST NINA KÜLGE! (Mt. (750) = S. 37 C)

Ilusais riideis jäme naine astund sisse ühe vaesemehe majja, soovind hädad öhtut perenaisele ja küsind, mida see endale tahaks. Vaesemehe naine tahtnud, et tal oleks leiba söömiseks ja liha nagu muilgi. Ning vaevalt ta öelnud need sõnad, sääl olnudki leib laual ja liha pliidil küpsmas mis särtsund. Siis tulnud tuppa mees ja küsind naiselt, kes see võõras on, — see olevat õnneema. Kus mees saand tulvihaseks, et naine küsind leiba ja liha, pidanuks paluma raha, ja vihahoos mees pahvatand naisele: „Et see vorst või liha jääks sul nina külgi rippu!“ — Kohe liha ripnendki naisel nina küljes. Ning õnneema öelnud: „Kolm õnne te olete küsind, ja kolm õnne ma teile olen andnud, — nüüd ma võin minna.“ — Liha aga jäänd naisel kogu eluks nina külge ripnema. — L 32¹⁾.

Liivi õnneema on kahvatu koopia läti õnne ja saatuse jumalatarist Laimast²⁾. Ja nagu Laima nii õnneema spetsiaalseks alaks on sündiva inimese saatuse määramine. Nõnda väidetakse Liivi rannikul: igal inimesel on oma „õnn“, kõigil pole ju üheti, vaid millise „õnne“ õnneema igale annab, selline siis iga elu on (Kr). Sarnase seletuse „õnn“ viitab üsna selgesti saatuse mõistele, mille väljenduseks liivis oma sõna puudub. Otse kõnekäänuliselt öeldakse, et lapsel on sündimisel kõik tema „õnn“ kaasas, „laud on kaetud“, nagu ta saab olema — rikas või vaene (Pr). Juba Alho (LK 47) teab liivi kolmest õnneemast, et inimõnn oleneb neist³⁾. Lapse sündimisel õnneema on alati juures ja määrab lapse tuleviku, ning nõnda ka lapsel elus puha juhtub, nagu õnneema on määrand (L, Kr, Pr). Muidugi ihatakse siis saada õnneema otsust teada, kuid see pole kaugeltki kerge: kui laps sünnib päale keskööd, siis peab kuulatelema hommikul kella kuue paigu, — sellel ajal õnneemad kõnelevad siis lapse tulevikust, aga seda kõnelust kuuleb ainult see, kes on sündind pühapäeval jumalateenistuse aegu; sünnib laps ent öhtupoole ööd, siis kuulateldagu punkt kell kaksteist südaööl (Kr). — Õnneema saatuse määramist illustreeritakse ka paari lookesega. Ühel naisel olnud kolm

¹⁾ Esitet kujul see naljand, tuntud harilikult nime all „Les quatre souhais St.-Martin“, viitab Johann Peter Hebel'i poolt literaarselt ümbertöötet algupärale. Vrdl. Lätis LP V 112. Vt. ka Dähnhardt, NS II 153.

²⁾ Sünteesi palju käsitletud Laimast annab Šm, LM 25—33; vt. ka Lautenbach, Черки I 144—155.

³⁾ Õnneemade kolm-arv on Liivis muidu arendamata ega mängi Lätiski sellist rolli nagu kreeka moirad või rooma tria fata — vt. Šm, LM 25—26 (Laima, Dēkla, Kārta).

last; siis õnneema öelnud, et üks neist sureb ära juba viie-kuue aasta vanuselt, ja nõnda see laps ka surnudki ära; teise kohta ta öelnud, et see saab rikkaks meheks ja siin ei ela, vaid läheb linna, — ning see laps olnudki sellise „handelmanni“ vaimuga ja ta saand „kantoriks“ ühes linnas; kolmanda lapse kohta õnneema kuulutand, et see saab maaharijaks; ema ise kuulnud õnneema kõnet ja pidand seda meeles, et näha, kas see läheb nii täide, — ning kõigi lastega juhtund just nõnda (Kr 178 = S. 37 A). — Ühe lapse sünni puhul teenijatüdruk kõrvaltoas kuulnud, kuis kaks õnneema kõnelnud, kui suureks see laps kasvab ja millisesse surma ta sureb, kõik öelnud nad ära; nõnda nad ennustand kolme lapse kohta: üks uppuvat kaevu, üks surevat nälga, kolmas hukkuvat taas merre; ning nõnda ka „akuraat“ puha juhtund (Kr 194 = S. 37 A)¹). — Kui see va Graba Mad'a (Ir) ema olnud veel raskejalgne, siis tulnud ühel õhtul kaks kerjusnaist ja palund öömaja, kuid ema pole andnud; siis naised minnes ära öelnud, et mis temast sünnib, sest muud siis ärgu ka saagu kui paljalt magav unekott; ning nõnda olnudki: mida suuremaks tütar kasvand, seda enam olnud und, söönd teine laua veeres ja ise magand; küllap naised olnud siis sellised õnneemad, kes käind ikka vanasti ringi; mis nemad kord öelnud omast suust, see ka läind täide (Pr 177 = S. 37 A + 35 — vt. § 77).

Ka pääle sündimist igal inimesel püsib hiljemgi elus oma õnneema alati kaasas ja käib varjuna ta kannul; vihastab või pahandab inimene teda kuidagiviisi, siis õnneema läheb tema mant ära; kui inimese käsi käib halvasti, siis on teada, et õnneema on lahkund ta juurest (Kr). — Selline seletus juhib meid ilmsesti inimesehaldjale²), kellega õnneema on nähtavasti identifitseerund (vrdl. teiselpool inimesehaldja sulamist surma mõistesse — § 83). Edasi õnneema „sugulased“ olevat tuuleema ja tee-ema (*V); ka karjahaldjana esineb „loomade õnneema“ (vt. § 50). Kuid kõige suurem sugulane ja otse õnneema teisik on siiski katoliku Maarja (just niisama nagu Lätiski), ühtlus kellega on hajutand sageli igasugu piirjooned mõlema vahel (vt. § 78).

Õnneema kõrval mainitakse õ n n e i s a = von-iza (Pr) ehk õ n n e t a a t i = von-tõti (Pr), kellel pole ometi mingit kindla- piirdelisemat kuju ega sisu, vaid kord see ühes õnneema ja las-

¹) Vrdl. LP V 58—59, VII 520 jj.

²) Vrdl. Eestiski Eisen, EM I 73.

tega segineb rehehaldjatega (Pr 236 ja 247 = S. 16 — vt. § 45), teinekord ta esineb hää abivaimuna külvamisel (Pr 111 = S. 13 B — vt. § 48) või lihtsalt võõra vanamehena mõnes katolikuilmelises legendis nagu järgnevas loos.

KERJUS TOOB ÕNNE MAJJA (Mt. 750* = S. 37 D)

Sant pole saand kogu külast oömaja, kuni peatund ühe vaese mehe kodus, kes võtnud teda vastu oma vaevase kostiga, andnud ainsa kitse piima ja võid. Võõras küsind, palju neil leiba veel on. — Olevat paariks päevaks. Võõras töötand saata siis midagi ka oma kodust. Kogu tuba olnud täis armsust. Hommikul pere-rahvas kostitand taas võõrast, üks kalur toond neile kalu (talle nagu keegi käsknud südames tuua need kalad). Ja lahkudes võõras töötand siis nõnda: tänasest päevast see tuba saab rikkaks kui loss täis armu, ja hommikul tuleb koju ka teie kaheksa aastat kadund poeg. Tema olevat nimelt jumalast saadetud õnne-
taat. — Ning nõnda see olnudki. Neil olnud küll väga vähe maad, aga nad saand enam vilja kui suured peremehed. — Pr [237], vrđl. FFC 25, Mt 750*.

Lõpuks õnneemal on veel oma lapsi (Pr, V). Väidetakse, et õnneema või tuuleema lasteks saavat kõik vanemateta vaeslapsed, keda nad leiavad ja oma juurde viivad (*V)¹). Õnneema lastest ei teata muud kui järgmist lugu (vrđl. ka Pr 236 — vt. § 45).

ÕNNEEMA TÜTRED (S. 37 C)

Siinsamas külas Kükš-talus eland kaks inimpõlve tagasi vanapiiga Võřta, kes käind küla karjas ja võtnud särke õmmelda. Ja nii siis see Võřta istund karjas, lehmad söönd Tarad-tagiz- („Taradetaguse“) soonestikis ja tema ise istund ülal kangrul. Õmmeldes ta torgand nõela sõrme ja olnud nüüd mures, et ei saa särki valmis. Sääł tulnud sumades läbi soonestu kaks pisi'test neitsikest, istund tema manu maha ja küsind: „Mis sa nii mures vaatad siin, Võřta?“ — öelnud selgesti ka tema nime. Siis ta kaevand, kuis on, et sõrm valutab, ei saa õmmelda. Pisikesed neitsid öelnud: „Too vaid nõel ja too vaid särk, meie õmbleme valmis.“ Tema andnudki, ning ah sa imet, kuis nad õmmelnud, kuis teind kirju, milliseid polnud veel nähtud. Ja särk saand nii ruttu valmis, et ei mõista mitte mõtelda kah. Tüdrukukesed öelnud: „Kui sa tuled hommeli karja, võta kaks särki kaasa. Aga mitte ühelegi ära ütle, et meie sind oleme aidand, sest teie külas on pahurad lapsed, — need tulevad meiega kaklema, ja siis me ei saa enam aidata sind.“ Nõnda siis Võřta õmmelnud

¹) Vrđl. šm, LPT I 111: Maarja võtab vaeslapsed oma manz.

sel suvel nii palju särke, et tal olnud talveleib käes. Ja lehmad söönd nii ühes paigas koos nagu mitte kunagi muul ajal. — Need olnudki siis õnneema lapsed. Ja surmani Võrta'l pole puudunud midagi, sest need neitsid käind teda iga suvi avitamas. Ja see polevat sugugi mingi muinasjutt, vaid päris selge tõsi. — Pr 238.

76. Õnneema kõrvalkujuna teotseb mureema = mu'r-jema (Pr, V — vrđl. Lätiski Laima kõrval Nelaima s. t. Õnnetus, Mure)¹⁾, kes pole vist muud midagi kui muinasjuttest tuttavaks saand Frau Sorge (V 206 = Mt. 720, V 207 = Mt. 327 A — vt. S. 36 D). Kõneldakse ka mureema tütrest (V 199). Mureema ise on pisikene madalavõitu naine, hallid riided seljas ja roheline kübar pääs (Pr 252), või taas selline rohelisis riideis vana pisitillukene hall naine, elab metsas, kõige enam aga jõgede veeres ja aitab iga hädalist, võtab kõigil mured ära (V). Häil inimesil mureema aitab kanda nende muret; kui hädas palutakse ja hüütakse, las mureema ise võtku oma pääle see mure, siis ta tõesti aitavat, ja inimesel süda jäävat kohe kergemaks; vana 90 aastane Upmañ Liž öelnud enne surma ikka: mina kah võin tunnistada, et minu ette mureema on hoolitsend küllalt (Pr). Ongi teatud liik inimesi, kelle ette mureema ekstra muretseb, nii et neil muresid polegi: need põlvenevad nimelt mererahvast, kes teatavasti ei kannata pisaraidki välja (*Pr — vt. § 61, 63). — Kord üks perenaine olnud teise man külas ja öelnud säääl, et vaja minna koju, tal olevat suur mure, sest mees olevat tal Riias, kes teab, kas tulebki tervena koju; siis teine perenaine öelnud: „Mina oma mure annan puha mureema kätte, mina ei pea ise mingit muret“; esimene perenaine taas vastand: „Sina oled isesorti inimene ja mina ise; mis teie murest teate! teil on ema, kes selle ette hoolitseb“; see teine olnud nimelt veerahva tõugu, kes saand siia kuivale maale mehele nagu mitmed mereneitsid; veerahval olevat ju sellised emad, kes pidavat muret, nii et endal pole midagi (Pr 156 = S. 36 A). — Selle loo põhjal väidetakse, et mureema elavatki meres (vrđl. eelpool: jõgede veeres!) mererahva man, mis on ka kaluri vaatevinklist üsna mõistetav: meri uputab ja hukutab, meri toobki kalurile kõige enam muret²⁾. — Lõpuks

¹⁾ Lāti kirjanikud (näit. Saulietis) tarvitavad ka nime bēdu mēte.

²⁾ Ka lāti dainades Laima asub tihti vees või upubki ise vette; mõnikord lauljaneid palub Laimat, et see paiskaks vette just Nelaima (mureema lāti vaste) või Launa diena-nimelise (= vene злыдни) — vt. šm, LM 32.

mureema erialaks on abielude sobitamine nagu õnneemal sünni ja saatuse asjad. —

MUREEMA AITAB OTSIDA KADUND MÕRSJAT (S. 36 C)

Kord olnud ühel poisil kolesuur mure oma pruudi pärast. See poiss läind mööda jõeäärt, näind sääl ühe pisikese putka ja astund sisse. Sees olnud üks vana rohelisis riideis ema. See ema küsind poisilt: „Mida sa otsid?“ — Poiss vastand, tal olevat nii suur mure, et ei tea, mis teha, tal pruut kadunud ära. Nüüd vana naine öelnud: „Oot, ma võin arstida. Säh kolm oksa,“ — üks olnud haavapuust, teine õunapuust, kolmas pedajast. Ja vana naine öelnud talle oksi andes: kui ta läheb edasi mööda jõeäärt ja kui haavapuust oks hüppab käest välja, siis tal jääb muret vähemaks; kui ta läheb kaugemale, siis hüppab käest õunapuu oks, ja muret jääb taas vähemaks; ning kui hüppab see pedajane oks, siis üldse muret enam ei jää, siis säälsamas ongi talu, kus elab ta mõrsja.

Nii see poiss läindki mööda jõeäärt. Sääl hüppand tal käest välja see pedajane (? haavapuust?) oks, ja poisil muret jäänd vähemaks. Ta jõudnud kaugemale, sääl taas õunapuu oks käest välja ja poisil muret üha vähem. Poiss läind mööda jõeäärt, kuni teine jõgi tulnud vastu. Ta mõelnud, kuis saada üle ja kuhu jääda. Ta vaadand ümberringi ja silmand sääl pisikese toa. Poiss mõelnud: „Vaja minna sisse, olgugi mul veel üks oks käes, — vast on siiski mu mõrsja.“ Poiss läind sisse vanna tuppa. Sääl olnud noor neid rohelisis riideis. Poiss andnud „hääd päeva“. Neid võtnud tervituse vastu ja öelnud: „Hästi on, et sa tulid sisse minu juurde. See oli minu ema, kes andis sulle need kolm oksa, ja mina olen mureema tütar, andja oli mureema ise. Sinu pruut elab säälpool seda harujõge. Ega sa ise üle ei saa, ma tulen kaasa ja viin su üle silla.“ Nad läindki siis kahekesi silla manu. Sääl neid öelnud: „Noh, mine aga nüüd üle silla. Pea hüppab sul pedajanegi oks käest välja, säälsamas edasi on talu; mine sinna sisse — sääl ongi su pruut.“

Nõnda see poiss läind. Ning nõnda see olnudki, kuis neid öelnud. Pedaja oks karand poisil käest ära. Saand vähe maad edasi, ta näind suure mõisa, läind sisse ja küsind, kas siin ei ela selline neid. Vastatud, et elab. Nii ta saand oma mõrsja kätte, ja nad elavad veel praegu. — V 199.

MUREEMA SÄEB MEHELE LESENAISE TÛTRED (S. 36 B)

Ühel naisel olnud kolm tütar. Vanimal olnud peig — sel-line vahva, rikas, kõigile meeldiv. Ning näed, see peig magatand tüdruku ära, tüdruk liig palju uskund teda. Pulmad lükatuks veel edasi, kuid ema märgand, et asi pole korras, — vaat vanasti see olnud ikka päris suur häbi. Siis ema palund jumalat ja mureema, et see kah aitaks muretseda selle ette. Ja öösel kui ema nutnud

ja palund, see tulnudki tema manu, öelnud: „Mis sa rumal mind kutsud asjata, kui pole vajagi. Aga tuleval aastal samal ajal sul on palju suurem mure, — vaat siis sa kutsu mind, siis on sul abi vaja. Sa tead ju isegi, et tütrele on peigmees, kes teda võtab. Täna õhtul peig on siin, — las mõrsja öelda, kuis asi on. Seda ma siis küll võin aidata, et ükski inimene ei aima seda, kuni pulmad on peetud, et keegi ei kõnele sest.“ — Ning nõnda olnudki: tulnud õhtul peig, nad hõigatud kohe maha, tehtud pulmad, nad eland hästi ja neil sündind noor poeg.

Teisel aastal aga samal ajal emal surnud mees ära. Noh nüüd olnud nuttu ja nüüd mureema tulnud, öelnud: „Mata oma mees, nüüd ma sind aitan, küll kõik läheb hästi. Tee matused ja minule pane kah taldrik suure laua otsa, mina tulen kah. Kuid seda sa ära ütle muile, kelle pärast sa paned taldriku, — ütle, et paned selle oma mehe jaoks, kes magab puusärgis (vt. § 88). Ja küll sul tuleb siis tütrele kosilasi küllalt peremeheks koju. Kolm tükki tuleb kohe üksteise järgi, kuid neile kolmele ära luba tütrele minna, neid kolme te tunnete kõiki, kuid siis tuleb neljas, — sellele tütar mingi, selle mina olen teile siis saatnud.“

Nõnda ka olnud. Tulnud neljas kosilane. Siis poiss ise jutustand, kuis see asi olnud. Ta pole teadnudki seda talu, see olnud kaugel ära. Ta magand öösel kodus, ärgand üles ja näind selgesti, kuis uksest tulnud sisse pisikene madalavõitu naine, hallid riided seljas ja roheline kübar pääs, selline nagu ta tädi, ja pannud talle käe pää pääle: „Tõuse üles, pane hobune ette ja sõida sinna-sinna külla kosja ning hakka peremeheks, — teid on viis poega, mis te puha kodus teete.“ Tema öelnud: „Mina sellist talu sugugi ei tea.“ Siis see naine vastand: „Sõida aga seda ja seda teed; säääl, kus sa lähed sest mäest üles, on paremat kätt suur värav, säääl üks neid karjatab lehmi ja näeb, et sa sõidad, — ta teeb värava valla ja seesama ongi su pruut. Aga noh, sa oled veel noor ja arg, võta taat kah kaasa.“ Nii ja naa, pärast seda naine läind jälle minema. Poiss arvand kogu aja, et see olnud tema tädi teisest talust. Ah jah, veel see naine hüüdnud: „Ära jää magama, anna kohe hobuseile süüa!“ Säääl siis isa küsind: „Mis sa nii vara hobuseile annad?“ — Nüüd poiss jutustand, mida tädi öelnud. Kõik tõusnud üles ja arutand — vaja siis ikka minna. Isa öelnud: „Poiss sa oled vahva, jooja sa pole, tööd sa puha mõistad, nina sul on ilus ja töömees sina oled kah, — eks siis muudkui läheme.“ Poiss arvand, oleks aga ainult see tüdruk ilus. Ema öelnud: „Kui ka pole väga ilus, — oleks aga hää!“ Nii nad siis sõõnd pruukosti ja sõitnud minema. Ja nõnda olnudki. Sõitnud mäest üles, säääl olnud tee veeres suur värav ja suur tore talu. Käännud hobused sisse, — tulnud ilus neitsi, teind värava valla, poiss aga endamisi mõelnud: „Või mind taevas, kui ma vaid sellise saaksin!“

Enne seda mureema (vaat, kas sel pole ka muretsemist!) olnud hommikul lesenaise man ütlemas, et täna talle tulevad sugu-

lased ja väid, võtku aga vastu. Noh, eks nad siis teadnud ka raasike oodata ja valmistada. Poiss isaga sõitnud tallu. Väga hää, selline armas naine tulnud vastu. Hobused võetud eest valla, pandud õunaaida sööma, ise mindud sisse. Poiss endamisi mõelnud, siin elavad tõesti hääd inimesed: kõik nurgad olnud nii valged, puhtad; antud süüa — lusikad nii valged; tulnud lehmad koju lõuna ajal, tüdrukud läind lüpsma — väga valged lüpsikud olnud. Poiss mõelnud: „Meie kodus pole nõnda valged. Need on paremad inimesed kui meie.“

Samal ajal selle vanima tütre mees tahtnud minna oma koju lõunale, sääl aga tekkind manu üks selline pisikene madalavõitu naine: „Ära söö! pane hobune ette, sõida oma ämma manu, — sääl on vähe sellist kõnelemist.“ Mees sõitnud kohe, ta kartnud, et kodused läind tülli. Sõitnud sinna — näind võorast vankrit, võoraid hobuseid söömas. Ämm olnud ka kohe vastus: „Oi kui hää, et sa sõitsid kah siia: Annile on tulnud kosilased.“ Väimees jutustand siis, kuis ta tahtnud minna lõunale, kuid tulnud väikene naine, keda ta pole tundnud... Nüüd perenaine saand aru, et see on see ema, kes käib ta pärast joostes ringi. Nad läind siis tuppa ja kõnelnud asja kokku. Poiss olnud armund kah juba niivõrd sesse tüdrukusse kohe, et pole tahtnud minna peaaegu enam kodugi, vaid jääda kohe sinna elama. Perenaine olnud väga rõõmus ja seletand, et temal on varandust küll, et pulmi teha. Poisi isa öelnud vastu, et temalgi on vara küll, eks toovad siis kokku. Nad magand sääl ööd; sõitnud teisel päeval koju, siis jälle tagasi, lasknud hõigata, teind pulmad ja eland väga rikkalikult.

Siis kui korraldet pulma, mureema tulnud vana perenaise manu ja öelnud: „Olen hoolitsend nüüd teie ette küllalt, — ärge unustage siis ka mind.“ — „No millist maksu sa siis tahad?“ küsind perenaine. Tema vastand: „Päris kõrva ma ei jäta teid küll edaspidigi, aga nüüd sa too kõige peenem suurrätt ja anna mulle, — mina taas tean, kellel endal ei ole ja kellele ma siis jälle annan.“ Perenaine andnud suurräti. — Säälsamas mitte kuigi kaugel üks vaene naine eland oma tütrega pisikeses hütis. Ema olnud kaua haige ja surnud ära. Pühapäeval peaks teda nüüd maetama, kuid tütrele pole sedagi, mis selga panna surnuaiale minekuks. Mureema viind siis suurräti sinna, öelnud, et see ja see perenaine saatnud, ja küsind, kas tüdrukul on ka midagi, mida võiks anda söögiks matjaile. Vastand, tal polevat praegu muud mitte midagi kui ainult üks kuiv koorukene, mida ta ise närib; kui ta saab matnud ema maha, eks ta siis minevat peremeeste manu teenima. Mureema rahustand, küll ta hoolitsevat, et midagi oleks, ärgu muresegu, — ta minevat tooma. Ja mureema läindki kohe selle perenaise manu tagasi, kus valmistet pulma ette, ja öelnud: „Nüüd sa küpseta korvitäis leiba ja keeda liha, pane võid üks karp ja lüpsikutäis õlut, teil õlu juba tehtud: vana Libõ't maetakse, saada sinna, ta tütrele pole midagi. Ja pühapäeva hommikul saada poiss kahe hobusega viima kirstu kalmistule.“ Perenaine teind puha

nii, nagu mureema õpetand. Pärast matust mureema taas tulnud õpetama: „Minge tooge nüüd see vaeslaps endale tüdrukuks, see vana Libõ tütar.“ Perenaine teind nõnda. Siis peetud tütre pulmi, ja pärast pulma mureema öelnud perenaisele nii: „Nüüd ma lähen mujale hoolitsema. Elage teie nüüd pidades meele mu sõnu. Kui teie kuulate mu õpetusi, siis läheb teil alati hästi.“ — Ja tõesti, nad elandki sääli talus „nii nagu kätt andes“. — Pr 252.

77. Õnneema ja selle parafraseeritud teisiku mureema järele tuntakse Liivis nimepidi isegi *iluema* = *knaš-jema* (*V), kes olevat tuuleema ja õnneema sugulane ning keda nähtud kord keldril koos õnneema ja uduemaga süüa palumas (*V — vt. § 34). Ta olevat vana naine väga ilusais siniseis rõivais (V). Ja see ongi puha, mida teatakse iluemast.

Und inimesile toovad *uneema* = *u'n-āma* (Kr, Pr) ja *u n e t a a t* = *u'n-tōti* (Pr). Kui lapsel pole und, siis ikka lauldakse, las armas uneema toogu lapsele magusat und (Kr). Kelle pääle uneema on pahane, sellele ta saadab sageli une selga ja läheb siis ise tagantjärgi pahandama: oot sa va une-Ma'da! sa oled va Taizōl-Jufi pruut! (Pr). Nõnda ta ükskord vanasti, paar või kolm inimpõlve tagasi, Ire-külas rielnud va Graba Ma'da akna taga; see Taizōl Jufi olnud selline pusa ja nosu, Graba Ma'da taas selline unekott, tukkuja, — sellepärast siis uneema sõimandki teda Taizōl-Jufi pruudiks (Pr 177 = S. 35 + 37 A — vt. § 75)¹).

Uneema kõrval mainitakse ka *ööema* = *ie-āma* (Pr), kes olevat selline pisikene hall naine halles rõivais ja tegevat ainult hääd (Pr). Kui jõuab kätte tema aeg (s. t. õhtu), siis ta tõstab üles oma loori ja siis vaja minna magama; kadund Rūs-talu perenaine ise kord öelnud õunaaias, et aeg käes heita magama, et näe, ööema tõstab juba oma loori; kui on aeg tõusta hommikul üles, siis ööema tõmbab oma loori taas kokku; iseäranis lastele öeldud alatasa, mingu need magama, sest ööema tõstnuvat juba oma loori üles (Pr)²).

¹) Läti dainades uneema esineb ainult paar korda (LD 2053 ja 6724) ilma tõsisema usundilise sisuta (näiteid vt. § 81). — Eestis on tuttav une-taat ehk uneuku (Eisen, EM I 73).

²) Ööema mainitakse ka ühes läti dainas:

Tasa laulan õhtul, et ei kuuleks ööema,
et ei kuuleks ööema, et ei segaks minu häält.

LD 437 (6. variant).

Vt. ka Austrums 1894 II 538. Ööemast Eestis vt. § 23.

MAARJA

78. Ristiusu importeeritud nimedest kogu Baltikumis üks kultiveeritumaid on Maarja ja seda kahel põhjusel: kõigepäält importeeritavas katoliku kirikus endas Madonna kultus oli paisund äärmuseni, kuna teiselt poolt „püha“ Maarja sobis suurepäraselt endiste paganusaja haldjate järeletulijaks ja kõigi nende haldjaemade uueks isikunimeks, sulatades siis nõndaviisi endasse ristiusu kui ka paganuse elemente ja kasvades kuradi ning puugi kõrval mingiks suurkujuks Baltikumi rahvaste uuemas (orjaaja) usundilises loomingu¹⁾.

Väga populaarne on M a a r j a nimi Liiviski ja esineb mitmes ühendis: Mōri (lvI) ~ Māri (lvL) ~ Māra (LF I li 32 — vrđl. lt Māra, eestiski mulgi jm. murdeis Maari); sageli teda nimetatakse üldse „ema“-tendentsi järele M a a r j a - e m a k s = Mōr(i)-jema (L, Sr, Pr, V), kellel teatakse olevat sõsargi (*Pr 259); „ema“ kõrva on tekkinud ka m a a r j a i s a = māri-iza (L), samuti m a a r j a n e i t s i d = māri-neitsōd (lvL) ~ mōri-neitsōd (lvI) ~ mōrō-nēšad (Kr) ja m a a r j a p o i s i d = māri-puošid (L) ning isegi kogu m a a r j a r a h v a s = māri-ro'uz (L)²⁾. Püha Maarja allikast vt. § 12, lhk. 23.

Ristiusu Maarja olevat taevataadi ema (V — vt § 21, vrđl. veneusuliste богородица) ja on seotud paljude kommete, keeldude ja käskude kui ka tähtpäevade pühitsemisega, esineb palveis, nõiasõnus, kõnekäänes jne. jne.³⁾, kuid jäägu selline võõrast algupära, kirikult ülevõetud Maarja siinkohal ligemalt puudutamata, — meid huvitab seekord pääasjalikult Maarja omapärastamine Baltikumis, see rahvaloomingu läbiseeditud, ümber töötet ja kohandet kompromiss-Maarja, kelle sisulise koosseisu määravad katoliku madonna kõrval veel haldjaemad — matroonid. Me teame ju, et kogu Baltikumis (ja mujalgi ristiusu mais)

¹⁾ Maarjast Lätis vt. šm, LM 28—31, 13 ja tema artiklit „Laima un Māra“ (MVM III 940—941); Lautenbach, Очерки I 109.

Maarjast Eestis vt. Eisen, EM II 69—84. Vrđl. ka Maarja suurt rolli Soomes — vt. K. Krohn, SRU 214—245.

²⁾ Võib-olla on mõjutand Maarja terminoloogiat ka vahe Ida ja Lääne usulahkes: kreeka-katoliku kirik kujuteleb Maarjat ju teatavasti emana, rooma-katoliku kirik sellevastu neitsina.

³⁾ Isegi niikaugele läheb asi, et painaja talli tulles tõgab vaevatavat looma: „Tere õhtut, lehm, kas sa püha Maarjat ka ootasid?“ (Sr 69 = S. 187).

Maarja on sageli lihtsalt interpolatsiooniks, uueks nimeks või niioelda ajakohasemaks sildiks vanale kaubale: kuna haldjad kiriklik tolliamet brakeeris tagakiusu ja põlastusega kolikambrisse, siis Maarja firma all nad olid täiesti vastuvõetavad ja püsisid aasta-sadu.

Sellise kompromiss-kujuna Maarja esineb väga mitmekesi-seis funktsioones ja satub kokku mitme haldjate grupiga. Nii samastetakse Maarjaema mõnikord maaemaga (Kr) ning nimete-takse muru ja rohtu Maarjaema pääks või juukseiks (Pr — vt. § 47); teinekord aetakse segi metsaema ja Maarjaema nimed (*Pr 144 — § 53). Maarjapoisid öeldakse asuvat rehes, kus nad peksvat vilja ja kütvat ahju (L — vrđl. § 45); maarjaneitseid sellevastu nähtud saunas, nad olnud väga ilusad, suurte pikkade juustega (L); ka nimetetakse maarjaneitseiks puukoid (V), kes on tuttav teiseks „püha neitsi“ nime all (vt. § 23); ainult laste-hirmutisena esinev maarjaaisa elutsevat ahju taga ja haaravat kinni sinna tükkivaid lapsi (L). Iseäranis palju kokkupuuteid on Maarjal õnne-, alias mureemaga (§ 75—76), kelle kõrval ka tema hoolitseb inimeste ette ja aitab hädalisi, kusjuures Maarjaema erialaks on sünnitajad (Pr 114) ja vaeslapsed (Pr 259); ta ise ütelnud, et rannas nutavad isatud ja metsas ematud vaeslapsed ning vajavad ta abi (Pr 132); vaeslaste häätegijana kujuteleb teda ka karjalaulukene:

Kõik karjalapsed on kodus, vaeslaps üksi pole kodus;
kõik lehmad on kodus, päitsik üksi pole kodus, —
vaeslaps ja päitsik on Maarjaema koplis.

LF I Kr 55.

Juba sünnitajate abilisena Maarja on tihedas kontaktis sau-naga, mis on olnud sünnitamispai-gaks nii eesti, läti kui ka liivi naisile. Teiseltpool oli eelpool juttu, kuis laupäeviti pärast vihtlemist jäetud sauna viht, seepi ja kapaga vett, et ka sauna-ema, resp. Maarjaema ja maarjaneitsid saaksid end pesta (vt. § 46). Suurte pühade õhtuil viidud sauna ka saia, liha, õlut nende Maarjaemade ja õnneemade jaoks, kes tulnud sinna end pesema (Pr); samuti jäetud jõulu, vanaaasta ja kolmekuninga öiti küünal lauale põlema, pandud saia, liha, võid lauale ning ooda-tud jumala ingleid ja maarjaneitseid ehk pühi neitseid külla; vanaaasta öö läbi põlend küünal, piibel olnud lahti ja tool laua-man, sest arvatud, et Maarjaema tuleb siis lugema (Kr). ühen-

duses Maarja saunas vihtlemisega olgu esitet ka üks Liivis väga armastet ja Lätiski laialt populaarne hällilaul:

Kus sa lähed, maarjaneitsi,

kuldne luud kainlas (~ kainla all)?

— A. See (ju) ei ole (sugugi) kuldne luud,

see on kõivu (= kase) alumine ~ haljas oks.

— B. Ma lähen Maarjal tuba ~ põrmandut puhastama,

Maarjal (~ talle) tulevad kuldsed külalised ~ (NB!) vaderid

(peente punaste riietega,

ilusate valgete mütsega).

Puhastan sauna, sauna esist,

las külalisil „lustigu“ (s. t. olgu lust) tulla.

SjWied, LGr 365; Set Ii; Set Ir; Ket Kr; LF I L 4, L 66,

L 128; Pz 7, Pz 9; Ii 16, Ii 32; Sr 3; Kl 3, Kl 10 —

vt. LD I, lhk. 874—875, № 1101 ja № 5012—5019.

Lõpuks Maarjaema on identifitseerund täielikult mere-
ema, millele vastavalt ka mereneitseid ja isegi kalasavalisi kut-
sutakse maarjaneitseiks ja mererahvast maarjarahvaks¹⁾; huvi-
tav on siinjuures, et selline nimemuutus on sooritet järjekindlasti
ainult Lääne-Liivis, kus maarjaneitsi on muutund isegi laste-
hirmutiseks nagu Eestis näkk, kellega hoiatetakse lapsi randa mi-
nemast, sest maarjaneitsi võtvat kinni ja viivat mere põhja oma
koju (L; vt. § 59—61, 63, 65, 66 ja 68; eriti vt. L 23 ja L 63 = S. 38
E = S. 32). Ida-Liivis sellevastu on püsind igalpool „mererahva“
terminoloogia, ja üksi juhuslikult öeldakse, et ka Maarjaema tuleb
mõnikord veest välja või peseb end vees (Sr); ainult üht sorti
libedat soomusita lestakala kutsutakse ka Ida-Liivis maarjalestaks
(Sr, Pr), sest Maarja oma lastega söönuvat seda kala (Pr 132).

Järgnegu nüüd üksikuid muistendeid Maarjast.

MAARJAEMA AITAB VAESLAST (S. 38 D)

Ükskord olnud Sulgmõ kangrul (Pr) karjas üks pisikene
tütarlaps, kellel pole olnud ema. Säälnud tema manu väikene
naine ja küsind: „Hää laps, kes sul kodus pääd ka otsib ja soeb?“
Laps vastand, et ei keegi. Siis see naine otsind lapsel täisid pääst
(ja neid olnud kolepalju!), kammind ta juukseid, sidund valge
rätiku tal pähe ja öelnud: „Nüüd sa hoia seda rätti, kuni ma

¹⁾ Maarja muutumist spetsiaalselt mereemaks on mõjutand kah ka-
tolikuaegne õpetus veest kui tähtsaimast elusünnitavast elemendist: üks siis
ühendetigi sünnitamismatroon Maarja kõigega, kus oli tegemist (elu) veega,
isegi pisaratega (vaeslaste hooldaja!) või piimaga (loomade kaitsja!), kuna
näit. põua aegu paluti Maarjalt vihma jne. (vrld. Brastiņš, Latviešu diev-
turības atjaunojums 12).

annan sulle taas uue.“ (Enne sel lapsel olnud pääs takune rätik, sinivalge-ruuduline.) Plika tulnud õhtul koju, ilus valge rätik pääs nagu lumi. Perenaine küsind, kust ta selle saand. Siis laps jutustand, mis tal metsas juhtund, ja inimesed arvand, et see olnud tõesti Maarjaema või jällegi ta sõsar. — Teise nädala laupäeval ta tulnud taas ja andnud seekord kollase pääräti, kuna valge võtnud tagasi, et pesta seda taas puhtaks. Inimesed küsind lapsekt, kas see naine pole olnud vast tema surnud ema nägu, kuid karjalaps vastand, polnuvat ema. Nõnda see naine hoolitsend kogu suve karjase ette ja sügisel see laps surnud ära. — Pr 259.

MAARJAEMA SÜNNITAMISEL (S. 38 B)

Kuolka-külas üks naine olnud saunas haige juba kolm päeva. Sääl öösel üks mees läind välja kusele ja näind ilmsi, et üks naine joosnud sauna, see naine olnud väga ilus inimene, isemoodi riided seljas. Mees vaadand ikka seda, kui keegi korraga nagu hüidnuks: „See on Maarjaema!“ Mees läind tuppa, äratand oma naise ja käsknud tõusta kohe üles ja minna sauna, nüüd sündivat silmapilk laps, Maarjaema läinuvat juba sauna. Naine küsind, kuis mees seda teab. See aga vastand: „Mine aina, küll ma tean, praegu ma muud ei ütle, tõtta aga minna.“ Kui naine saand sauna, sääl sündindki laps. Ja ka need naised, kes olnud sääl saunas, kuulnud, kuis üks läind poekili „klap“, nagu keegi tuleks sisse, pole ent nähtud kedagi. Pärast naised tulnud tuppa küsima, kuis mees seda teadnud. Siis ta jutustand kogu loo. — Pr 114.

MAARJAEMA VIHTLEB SAUNAS (S. 38 A)

1) Ühel laupäeva õhtul hämaras üks mees tulnud külast koju ja sattund tulema sauna mant mööda. Ta kuulnud, et saunas nagu inimesed sumistaksid juttu, ja arvand, et Üžkila poisid on tulnud Sikrõg-küla tüdrukute manu ja pugend natukeseks sauna varju, sest olnud veel vara. Mees läind kah kaema, kes sääl on. Nii kui ta avand sauna ukse, sääl ta näind, kuis üks suur jäme naine pesnud ennast. Mehel hakand nii hirm, et pole teadnud, mis teha. Joostes saunast välja ta löönd peaaegu nina puruks. — See naine olnud nimelt Maarjaema. — Sr 109.

2) Teinekord üks poiss Pitrõg-külast (ja nimelt rätsep Vilberg — Pr 162) läind laupäeva õhtul hilja pimedas Nittõl-talu (Pr) sauna vihtlema, sest neil endil sauna pole olnud. Ta kuulnud nagu vihtlemist saunas, läind ukse taha küsima, kes sääl on, ega ole saand mingit vastust. Ta arvand mõne mehe veel vihtlevat ja astund rahuga sisse, riidetund lahti ja hakand pesema. Sääl tulnud pimedast nurgast ja läind ukse poole üks naisterahvas, kirju suurrätt ümber, nii imeilus, millist poiss polnud enne näind; valge seelik olnud tõstetud tal vähe üles, nii et paistnud ka naise

imepeened jalad. Naine läind ukse manu ja kadund äkki ära, ilma et avanuks ust. Poiss ehmund koledasti ja joosnud joonelt Nittõl-talu tuppa kõnelema, mida ta näind. Kõik imestand ja arvand, et kes see siis muud võind olla kui Maarjaema ise, kelle jaoks jäetud ikka sauna vett ja puhä. — Pr 26 ja Pr [162].

3) Teise variatsiooni järele poiss süüdand saunas tule ja näind siis alasti naist pesemas, kes olnud Maarjaema; poiss joosnud välja kui kuul. — Pr [3.]¹⁾.

MEREEMA ANNAB KALURILE MAARJA JAOKS MAARJA-LESTI (S. 38 C)

Maarjaema olnud selline peen ilus inimene. Kord keegi vanamees püüdnud lesti koos oma naisega. Nad saand veel väga vähe, korjand võrgu tühjaks ja heitnud uuesti merre, et saada lisa. Sääl paat hakand jääma nagu raskemaks. Nad vaadand järele, — ja mõtelge, üks noor poisikene pidand paati kinni ja keskealine naine tõstnud pää paadi man veest üles ja pannud neil paati suure ilusa konnakarbikesist korvi täis maarjalesti, ütelnud veel ise, rutaku nad koju, Maarjaema tulevat nende manu külla täna õhtupoolikul, andku nad talle süüa ainult neid libedaid lesti — need olevat Maarjaema lestad, muid lesti ärgu andku, tema korjanuvat neid kogu päeva koos pojaga meres — nad olevat ka Maarjaemaga sugulased. See olnud vist üks mereema oma pojaga.

Vanamees naisega tahtnud valada ühte kokku need lestad, mis nad ise püüdnud ja mis neile antud, kuid see naine pole luband, sest need olevat kõige peenemad lestad, neid kutsutavat maarjalesteks. Seda korvi ta pole võtnud tagasi: nad saavat seliseid küllalt. Siis vanamees naisega sõudnud randa ja keetnud neid lesti. Sääl tulnudki selline ilus keskealine naine, enam noor kui vana, ja see olnudki Maarjaema, öelnud, ta olevat nüüd väsind, olevat palju ajelnud: metsas nutvat ematud vaeslapsed, rannal taas isatud, kõikide manu ta pidavat jõudma. Ja siis ta seletand kah: „Jah, need lestad on minu lestad, teise soomusega lesti ma ei söö, sest need on minu suu jaoks liiaks karedad.“ Nõndaviisi need lestad saandki nimeks maarjalestad. — Pr 132.

¹⁾ Olgu mainitud huvitavaks paralleeliks, et Eestis käivad õiti saunas vihtlemas maa-alused, nagu illustreerib seda järgmine lookene. — Pererahvas vihelnud hilja õhtul, jätnud viha ja kapa sauna, saun jäänd soojaks. Tüki aja pärast tüdruk läind pesu ja riiete järele, avand ukse ja ehmund: saunas vihelnud laval hulk suursugu naisi ja lapsi. Üks emand tulnud kohe tüdruku juurde ja öelnud: „Ää karda meid ühtigi, — meie oleme Moa-alused ja tulime siia teie sauna kooa vihtlema: meil on see kord kao ja jõe vesi külm, ja ei või lapsi sial pesta, selle pärast tulime teile võeraks. Tule, ma tahan sulle miskid assa (= asja) selle mälestuseks kinkida.“ Ta annud tüdruku väga ilusa kuldkee, ja tüdruk polnud toond sest ajast päälle enam ilmaški vihta ega veeriistu saunast ära, et maa-aluste emand saaks vihelda säääl oma lapsi. — H II 39, 296 (422) < Koeru.

LIIVI HALDJATE ÜLDNIMESTIK

Kus käsiti- telud	Mu- s- tendi nr.	Liivi haldja	Läti vaste	Eesti vaste	Liivi haldja saksakeelne tõlge
§ 21	S. 7	tou vō-tōti ~ -iza lapst pōrgiltōbōd — vt. § 33	debess tētiņš ~ tēvs bērni dauzās	taevataat ~ -isa lapsed vallatelevad	der Himmelsvater die Kinder sind unartig
§ 22		jumal-puogad	dieva dēli	—	die Gottessöhne
§ 23		pivad ~ svātōd neitsōd	svētas meitas	—	die heiligen Jungfern
§ 25		pāva puoga	saules dēls	pāeva poeg ~ poiss	der Sonnensohn
		pāva tidard (pl.)	saules meitas (pl.)	pāeva tütar	die Sonnentöchter
§ 28	S.1-4	piṭki (Piktulis) piṭkiz-izand piṭki-iza vana-iza Bōldar Jōn (vrđl. bořit)	pērkons (pērkona kēniņš) pērkona tēvs vec(ai)s tēvs	pikne, pikker pikseisand pikseisa vanaisa, vanem(b) (vrđl. müri-jüri)	der Donner der Donnerherr der Donnervater der Altvater der Polterjohann
§ 33	Mt. 480	piṭkiz puogad lu'm - jema neitsōd	pērkona dēli sniega māte meitas	pikse poiss lumeema (?)	die Donnerssöhne die Schneemutter die Schneemädchen
§ 34	S. 8	u'd - jema lapst	miglas māte	uduema, uduämm	die Nebelmutter die Nebelkinder
§ 36	S.6-7	tūl - jumal (vrđl. tūl-gara § 2, gais-jumald § 11) touvō-jemad tūl-jema ~ -āma	vēja māte	tuulejumal vrđl. marumemm tuuleema	der Windgott der Windgeist die Luftgötter die Sturmmütter die Windmutter

§ 39	S. 9	tūl-iza lapst, vrđl. § 21 tūl-puogad kīlma - tōti kīlma Jōn un Brants	bērnī (= vēji) vēja (mātes) dēli —	tuuleisa ~ -taat lapsed (=tuuled) poisid kūlmaisa, pakane kūlma Mats	der Windvater die Windkinder die Windessöhne der Kältefather der Kältejohann u. -franz
§ 40		tōla - tōti lapst	(vrđl. ziemeļa mā- mulīna)	—	der Wintervater die Winterkinder
§ 42	S. 10	lem - āma lem-toīi	—	—	die Wärmemutter der Wärmefather
§ 43	S. 11	tu'l - jema ~ -āma tu'l-vōjdaji	uguns māte	tuleema	die Feuermutter der Feuerhüter
§ 44	S. 15	je'l - sōrg je'l-vakt ko'd-jeng ko'd-gara kōra nd - jeng	vrđl. mājas kungs mājas dievi dieviņi gariņi	vrđl. majahoidjad, hoonehoidjad, majavarjajad, maja peremehed, kodu jumal, kodu- isa, majavaim	der Hausbeschützer der Hauswächter die Hausseele der Hausgeist die Gesindeseele
§ 45	S. 16	rī - iza rī-jema lapst rī ~ piedrōb sōrg rī a'blist (pl.) rī strōdnīkad (pl.) rī kitaji	—	—	der Riegenfather die Riegenmutter die Riegenkinder der Riegenbeschützer die Riegegehilfen
§ 46	S. 17	sōna - jema ~ -āma sōna-iza	pirts māte	(vrđl. rehetont)	die Riegenarbeiter der Riegenheizer
§ 47	S. 12	mō - jumald	(zemes ļaudis ~ sievas)	(vrđl. saunavaim, saunanaisuke) maajumalad	die Badstubenmutter der Badstubenvater die Erdgötter

Kus käsi- teldud	Muis- tendi- nr.	Liivi haldja	Läti vaste	Eesti vaste	Liivi haldja saksakeelne tõlge
		mō-jema ~ -āma Ma d'a mō-sorg jōuvgō-āma ~ -je- mand lapst su'llist jō'uvgō-ro'už kēnig	zemes māte smilšu māte	maaema —	die Erdmutter Magdalene der Erdbeschützer die Sandmutter ~ -herrin die Sandkinder die Sanddiener das Sandvolk der Sandkönig die Feldgötter (die Gartengötter) der Herr über die Felder
§ 48	S.12 C	nurm-iza linad-āma linad-kazatiji	(dārza māte)	nurmejūmal (aiaisa)	der Feldvater die Flachsmutter
§ 49	S.13 C	koŕa-iza ~ tōti koŕa-jema ~ -āma Trīn tidard luomōd vonjema	(lauka māte) linu māmiņa	nurmeisa ja -ema	die Flachswachsenlässt der Herdenvater die Herdenmutter die Herdentrine die Herdentöchter die Glücksmutter der Tiere
§ 50	S.14	piegil'-iza piegil'-jema polakōd	lopu māte (vrđl. govju Māra, Laima)	karjaisa —	der Nachthütungsvater die Nachthütungsmutter die Nachthütungsbur-
§ 51	S.14 C		pieguļas ~ pieguļ- nieku māte		der Nachthütungsbur-

§ 52	S.22	m õ t s a - jumald mõtsa-jēngōd mõtsa-ro'uz mõtsa-iza mõtsa-jema ~ -āma L o t puoga tidard lapst mõtsavel'id mõtsamied mõtsa-pois mõtsa-rišting mõtsaro'u kēnig	meža tēvs meža māte meža meitas meža vīri	metsajumal metsavaimud metsaisa metsmees	die Waldgötter die Waldseelen das Waldvolk der Waldvater die Waldmutter Lotte der Waldessohn die Waldestöchter die Waldkinder die Waldbrüder die Waldmänner der Waldknabe der Waldmensch der König des Wald- volks die Buschmutter der Buschvater die Laubmutter die „Georgsmutter“ die Beerenmutter die Beerenkinder die Sumpfmutter die Sumpfkinder der Wegvater die Wegmutter die Wegkinder
§ 54	(vt.S. 39)	p õ z õ - jema ~ -āma põzõ-tõti	krūmu māte	—	die Buschmutter
§ 55	S.20	l i e d õ d - jema j ū r i k š - āma	lapu māte —	(vrđl. urbe eit, vrđl. murueit)	die Laubmutter
§ 56	S.19	m õ r ā d - āma lapst	ogu māte	—	die „Georgsmutter“
§ 57	S.21	s u o - jema ~ -āma lapst	—	—	die Beerenmutter
§ 58	S.18	r j e k - iza rjek-jema lapst	— ceļa māte	—	die Beerenkinder
§ 59	S.23, 25	v j e d - ~ m j e r - ju- mald	—	vee- ~ merejumal	die Sumpfmutter die Sumpfkinder
					der Wegvater die Wegmutter die Wegkinder
					die Wasser- ~ Meer- götter

Kus käs- teldud	Muis- tendi nr.	Liivi haldja	Läti vaste	Eesti vaste	Liivi haldja saksakeelne tõlge
		vjed- ~ mjer-gara		vee ~ merevaim	der Wasser- ~ Meer- geist
		vjed- ~ mjer-ro'uz			das Wasser- ~ Meer- volk
		vjed- ~ mjer-iza ~ -tōti		meretaat	der Wasser- ~ Meer- vater
		vjed- ~ mjer-jema ~ -āma	ūdens ~ jūras māte	ve(t)e- ~ mereema	die Wasser- ~ Meer- mutter
		Liž ~ Griet			Lise ~ Grete
		vjed- ~ mjer-rišting		mereinimene	der Wasser- ~ Meer- mensch
		vjed-miez			der Wassermann
		mjer-kēnig		merekuningas	der Meerkönig
		Lim a n Dīna			Liman Dūna
		lapst			die Meerkinder
		mjer-puogad			die Meeressöhne
§ 63	S. 23- 27, S. 32	mjer-neitsōd Trīn, Griet	jūras meitas	mereneitsid	die Meerjungfern Trine, Grete
		mjer-jumprou			die Seejungfrau
	S. 24	Undīna			Undine
		(Veizavuot)			(Kühlbrunn)
§ 64	S. 26	nōr (a)	nāra	—	Nör
		mjer-nōra			die Meer-Nör
		nōr-jema, -iza			die Nör-mutter, -vater

		nōr-pois, -lapst nōr soda-vä'g nōr kovald			d. Nōr-knabe, -kinder das Nōr-heer die Weisen der Nōr
§ 62	S. 28 B	j o g u d vaktid jogud-kōvaji jo'ug-miez	(upes māte)	(vrđl. jōejumal)	die Flusswächter der Flussgräber der Flussmann
	S. 28 C	j ō r a - vakt' S ū r - A n t s tidar ī l' d ž a k o' u v - jema		(vrđl. jārvejumal)	der Seewächter der grosse Hans Tochter Ilse die Brunnenmutter
§ 68	S. 27	v ō r o u - lapst vōrou-rištīng	vāravš, vārava bērni	vaarao sōjavāgi ~inimesed~lapsed	die Kinder Pharaos der Pharaomensch
§ 72	S. 28 A	s ū r - a l'	—	(vrđl. suur-hall, vt. lhk. 192)	der grosse Graue
§ 73	S. 30	n a t' ~ not'(i) ~ matš mjer-nať mōtsa-nať nať-jema	—	vrđl. nākk	(der Nix) (der Meernix) (der Waldnix) (die Nixmutter)
§ 74	S. 29	p o t t ō r m a ņ koig-gara koig-spuok		potermann ~ k- laevavaim	der Klabautermann der Schiffsgesit das Schiffsgespenst
§ 75	S. 37	v o n - iza ~ -tōti von-jema ~ -āma lapst tidard	Laima	ōnn	der Glücksvater die Glücksmutter die Glückskinder die Glückstöchter
§ 76	S. 36	m u' r - jema	(Nelaima)	—	die Sorgenmutter
§ 77		k n a š - jema	—	—	die Schön(heits)mut- ter

Kus käsi- teldud	Muis- tendi nr.	Liivi haldja	Läti vaste	Eesti vaste	Liivi haldja saksakeelne tõlge
	S. 35	u'n - tōfi u'n-āma ie - āma	miega māte nakts māte	unetaat, uneuku (ööema vrdl. § 23)	der Schlafvater die Schlafmutter die Nachtmutter
§ 78	S. 38	Mōfi ~ Māra mōf(i)-jema mōf(i)-iza mōfi-puošōd mōfi-neitsōd, -nētša mōfi-ro'už	Māra Māras meitas	Maarja, Maari	Maria die Marienmutter der Marienvater die Marienknaben die Marienjungfern das Marienvolk
§ 90		jēngōd - iza ~ jeng- iza jēngōd-jema miriñōd virsnika ~ pēfi- miez	veļu tēvs veļu māte	—	der Seelenvater die Seelenmutter der Totenhäuptling

Lisaks esitetuile võiks mainida veel inimesehaldjat, kes on suland kord „õnne“ (vt. § 75), kord „surma“ (vt. § 83) mõistesse ja kelle olemasolu väljendab sellinegi fraas nagu „igal inimesel on kaasas oma vaim = gara „(Kr). Läti keelest tõlgitud jaanilaules esinevad ka jaaniisa (Kr) ehk jaanitaat (Ir), jaaniema (Kr) ja jaanilapsed (Ir), vt. § 17, lhk. 29. Vrdl. ka lastehirmutisena kujuteldavat mom - jema (Pr 121 = S. 33, vt. kummituste päätükki) ja hangede tuisutajat (Pr 219 = S. 39, vt. kummituste päätükki); pärmi hingestamisest vt. § 80; maa-aluseist haldjaist (S. 34) vt. pika-
pikulaste puhul.

LIIVI JA LÄTI HALDJATE OLEMUSEST

80. Tutvunend üksteise järele liivi eriliigiliste haldjatega, seisame lõpuks üle ootuste käiva resultaadi ees: liivi pisirahvakene on säilitand oma isoleeritud rannikul ligi viiskümne end erinimelist haldjate rühma. Mitmeid neist tuntakse küll ainult nimepidi, mitmeid on improviseeritud võib-olla enam-vähem juhuslikult üksikute keeleobjektide poolt, kuid siiski on ka rühmi, kelle kohta liivlased pakuvad enam materjali kui lätlased või eestlased oma suurtes vanavara kogudes. Sellejuures ei tohita ometi unustada, et liivi andmed põlvenevad ikkagi ainult paarilt 19. sajandi viimase ja 20. sajandi esimese veerandi inimpõlvelt, kes on imbund juba läbi uueaja vaimust ja kes pärandavad oma andmekesed teadusele enam muistse aja mälestusena kui just elava usuna, olgugi et nende ridade kirjutaja tähtsamad materjaliallikad — mõned eidekesed Lūž-, Koštrög- ja eriti just Pitrög-külades — olid siiski kindlasti veendund haldjate olemasolus, uskusid neisse igasugusesse „emadesse“ ja jutustasid oma muistendeid enamasti ikka tõesti sündind lugude pähe, mäletades isiklikult loo tegelasi või vähemalt seda, kellelt nad loo kuulnud. Liivi suurim vanavara jutustaja väitiski lihtsameelselt, et inimesed meie ajal läinuvat liiaks patuseiks ja sellepärast ei nähtavat ega kohatavat enam niipalju neid haldjaid, kes liikunuvat vanasti, kui pattu olnud vähem, alata inimeste seas ja aidanuvat neid häätahtlikult (Pr). Olgu nüüd patuga kuis tahte — igatahes haldjate mineviku maailm on jõudnud oma vaibumise viimsesse staadiumi: kujud on tuhmund, tegevus unund, püsind on sageli ainult paljad nimed, millel ei teata sisu; varsti ei mäleteta nimesidki enam. Kodu ligem ümborus, majad ja nurmed, on muutund tegelikus elus — päälegi kristlikus õhkkonnas — juba liiaks proosalikkeks, et säilitada luulekujulisi haldjaid, kes on paremini püsind vast ainult salapärase mas atmosfēris — metsas ja meres, — metsa- ja merehaldjad moodustavadki siis ilmekaima mälestise liivi muistsest loodususust.

Liivi haldjate üldise olemuse mõistmiseks on eestkätt isoleerimustavad juba igasugu nimetusedki, milledega väljendetakse haldja mõistet: hing (§ 5, 44), vaim = gara (§ 6, 44, 59, 74), jumal (§ 11, 47, 48, 52, 59), hoidja (§ 43), kaitsja = sörg (§ 44, 45, 47), vaht (§ 44, 62), abiline (§ 45), tööline = strōdnika (§ 45), (vilja-)vedaja (§ 48), (linade) kasvataja (§ 49), (jõgede) kaevaja (§ 62), (surnute) ülem ehk päälük (§ 90) ja üldse isand

(§ 21, 28, 48). Oluliseim liivi loodushaldjaile on nende täieline antropomorfiseerumine ehk inimesestumine: neid kujutellakse otse reaalsete inimestena, mida tõlgitsevad juba kas või sellisedki nimed nagu metsainimene (§ 52), mereinimene (§ 59) või metsamees (§ 52), jõemees (§ 62) jne. (vrđl. sellevastu põõsasma, § 54). Üksikud haldjarühmad moodustavad omaette „rahva“ (NB „rahvas“ liivi keeli tähendab üldse inimesi mitmuses!): igalpool olevat oma „rahvas“ — maa pääl oleme meie, meres vee all on mererahvas, metsas on metsarahvas, maa all ja taevas on kah omad rahvad (Pr), nimepidi mainitakse isegi liivarahvast (§ 47) ja maarjarahvast (§ 78); päris stereotüüpne on mere- ja metsahaldjate kujutelemine erilise „rahvana“ — need aga ongi ju Liivis kaks suurimat ja tähtsaimat haldjate gruppi¹⁾.

Haldjate elu sarnaneb igati inimeste elule: nemadki sünnivad, elavad vanaduseni ja surevad (Pr), nemadki kannatavad mõnikord elus kibedasti (§ 53, 61, 63), peavad pulmi (§ 25, 65) ja matavad oma surnuid kellahelina saatel (§ 61). Neil on täielik majapidamine oma hoonete, aidade, loomade ja muu varandusega (§ 36, 47, 50, 53, 57, 61, 65—67) ning kõigil neil on oma kindlad tööd ja toimingud. Otse silmatorkav on see täpsus ja reljeeflikkus, millega osatakse kirjeldada alatasa haldjate välimust, riidetust ja esinemist nii sõnas kui teos. Mitme haldja kohta on teada isegi nende pärisnimed: Mūra Jõn (§ 28), Külma Jõn ja Brants (§ 39), maaema Mađa (§ 47), Karja Trin (§ 50), Metsa Lot (§ 52), mereema Liž või Griet (§ 59), mereneitsid Trin ja

¹⁾ Loodushaldjate inimesestumisest U. Holmberg (WG 10—11) kirjutab järgmist: „Die vollständig menschenähnlichen naturgottheiten der finnisch-ugrischen völker gehören im allgemeinen einer verhältnismässig späteren zeit an und werden auch nur bei solchen stämmen angetroffen, die dem einfluss eines höher entwickelten volkes ausgesetzt gewesen sind. Für die vollkommen vermenschlichten naturgottheiten der lappen, finnen und esten, die hauptsächlich schutzgeister der landwirtschaft sind, haben Fritzner, Axel Olrik und Kaarle Krohn germanischen ursprung nachgewiesen; ebenso stellt sich der mordwinische menschenähnliche puđgine paz (donnergott) als eine litauische entlehnung heraus. Schon der scharfsinnige M. A. Castrén, der begründer der vergleichenden religionsforschung bei den finnischen stämmen, ist sich bewusst gewesen, dass diese gleich anderen naturvölkern ursprünglich die naturgegenstände an sich in ihrer sichtbaren gestalt verehrt haben... Nach Paasonen ist die anthropomorphisierung der naturgottheiten bei dem mordwinischen volke meistens unvollendet und auf halbem wege stehen geblieben.“

Griet (§ 66), merekuningas Liman Dina (! § 61), järvevaht Suur Ants ja selle tütar Ildža (§ 62)¹).

Samuti hästi tuntakse haldjate omavahelisi suhteid ja sotsiaalsed seisukorda, mis võrdub kah inimeste omale: haldjailgi teatakse olevat nii-ütelda ülemaid ja alamaid, oma kuningaid (§ 47, 52, 59, 61) ja lossiemandaid (§ 47, 59), sulaseid (§ 47), poisse ja tüdrukuid (§ 33, 45, 48, 52, 59, 78), isegi preestreid ja tarku (§ 61), sõjaväge (§ 61), vange ja vanglaid (§ 53). Kuid nähtavasti haldjad põlvenevad ometi veel tollest patriarkaalsest ajast, kus sotsiaalne elu polnud arenend, vaid kus kogu ühiselu tsentrumiks oli pääasjalikult perekond, ja sellepärast perekonna printsiip on ka tähtsaimaks aluseks liivi haldjate liigitelus ja annab neile tüübilise koloriidi oma „isade“, „emade“ ja „lastega“²). Laste, poegade ja tütarde, olemasolu peetakse iseendast-mõistetavaks, sest milline isama siis lasteta on! (Pr). Elu minevat haldjategi man oma rada: vanad surevad, noored kasvavad päale ja jätkavad vanade tööd (Pr). Haldjad on omavahel sageli ka sugulased nagu näit. uduema, tuuleema, tee-ema, õnneema ja iluema (*V), maaema ja mereema on õed (§ 47), metshaldjaid nimetatakse veljedeks (§ 52) jne.

Tihti kaovad üldse igasugu piirjooned üksikute haldjarühmade vahel, nii et jutustaja ei tea isegi, kellega õieti on tegu — kas see on nüüd tuuleisa või metsaisa, resp. metsamees (Pr 77 = S. 86), kas karjaema oma tütardega või metsaema (Pr 127 = § 50), kas Maarjaema või metsaema (Pr 144 = § 53), kas veevaim, metsamees, karjaisa või veeisa (Pr 113 = § 52). Samuti vahetatakse haldjaid sageli ära muude üliloomulikkude olevustega: tüübiline on näit. rehehaldjate ja puugi mõiste kokkusulamine (§ 45). Teinekord jällegi ei kõnelda teadlikult üldse mingist haldjast, kuid paljastatakse alateadlikult ometi haldjausundi kujunemise kõige olulisemaid psükoloogilisi idusid ja ideoloogiat: nii näit.

¹) Vrdl. eesti Tuule Kai (H IV 2, 571, № 62 < P. Jaagupi), Tuisu Tõnu (H II 67, 422, № 8 < Koeru), Sõniku Kai (H II 15, 92, № 11 < Kuusalu), Murde Kai (E. Kirj. 1921, lhk. 424 < Muhu), Viruse Kundra jne.

²) Just samasugune „perheellinen nelijako“ s. t. perekondlik neljajaoitus vanemaiks ja lasteks mõlemast soost valitseb tüübiliselt ka soomekarjala rahvalaulude haldjatemaailmas, nii et sääl moodustub haldjate „suuri sukukunta, heleä heimokunta, kaikki kansakunta“ (Krohn, SRU 84).

õlle tegemise aegu kogu talus pidand valitsema vaikus ja rahu; kord tehtud õlut Sikrõg-külas Sañt'-talus, pandud pärm = tiemies (s. t. „töömees“, vrdl. eL sepp, vepsa šepad, karj. šeppä) õllesse, et see säääl „elaks“ s. t. töötaks, aga ei tea kuidas, perepoeg tulnud valjusti kõneldes tuppa, ja siis perenaine rielnud, poeg karjubat nii kõvasti, et heidutavat „töömehe“ ära ja siis see ei „elavat“ enam (Pr 176 = S. 39). Eks peegelda selline käsitus pärmist kui elavast „töömehest“ selgesti seda ilmavaatelist baasi, millest on võrsund hingestet looduse elavad haldjad? Lätlased ongi jõudnud sammu kaugemale ja kõnelevad juba otsekohe „pärmimast“, s. t. pärmil inimestet haldjast, kelle nimi esineb dainades mitu korda.

Meil pole põhjust kahelda, et haldja mõiste iseendast on Liivis paganuse pärandus. Kuid me ei saa jätta tegemata siin teatud reservatsiooni, et sellisel kujul, nagu need haldjad esinevad tänapäev, nad on säilitand küll väga vähe oma paganlikust algupärast, vaid on tugevasti moderniseerund. Nende kultusest ja neile ohverdamisest mäletetakse kaunis vähe, enamasti nende nimed on kivistund rohkem poeetilise kui mütoloogilise varjundiga kõnekäänulisesse ütlusesse ja loodusloolisse terminoloogiasse või jällegi traditsiooni pühitsetud kombeisse, mida konservatiivse hingega rannarahvas on pärandand põlvest põlve edasi ja milledest peetakse kinni osalt veel praegugi respektist mineviku vastu. Sääljuures liivi haldjaile on andnud aegade kestes uue värvingu küll katoliku kirik oma legendide, Maarja ja pühimuste kaudu (eriti põllutöö ja karjahoiu haldjate puhul), küll germaani puuk, näkk, klabautermann jt., küll lätigi naabrid oma laulega Laimast, piksest, päikesest, jumala poegest jne., kõnelemata igasugu võõrsilt lainatud jutumotiivist, arvamisist, ebausust ja kombeist, mis on imbund lade lademelt liivlaste ellu ja hinge. Vastavalt neile mõjutustele kui ka ajale, kohale ja oludele on kujunendki liivi haldjate tänapäeva sisu ja ilme. Iseäranis tüübilised ses suhtes on kõiksugu muistendid haldjaist, mis põlvenevad igapäevasest elust lihtsa ja äärmiselt koduse sisuga. Nad baseeruvad ikka isiklikel mälestusil ja nad on ikka tõesti sündind lookesi siinsamas liivi rannikul paar inimpõlve tagasi. Mõnikord nad on isegi niivõrd subjektiivsed ja juhusliku ilmega, et neid võiks pidada pigem lihtsalt üheainsa indiviidi isikliku usundilise fantaasia väljenduseks, millele ei leidugi võib-olla vastukaja massis. Suuremal osal neist haldjajutttest näib olulisena läbipaistev pedagoogiline kolo-

riit: nad oleksid otsekui mõeldud või kavatsetud lihtsalt vanade kommete ja kogemuste illustratsiooniks, mis tehtud elavamaks ja meeldejäavamaks piltlikkude kujude abil. Nad oleksid määratud otsekui mingi ebauskliku keelu või käsu näitlikuks pildistamiseks ja elutarkuse kasvatamiseks lastele, kellele neid harilikult jutustetakse. Muistendite pedagoogiline eesmärk on tumestand sageli nende usundilise sisu ebamääraseks ja juhuslikuks. Kogu haldjate maailm on siirdund Liivis juba enam-vähem täielikult lastele kõneldavaks juturepertuaariks või hoiatavaks kasvatusabinõuks ning on sooritand sellega oma suure ajaloolise ringi: tekkind vanasti loodusinimeste teadvuses nende vaimliku lapseeas, haldjad on saand ajaga jällegi ainult lapseeale omaseiks, kuna täiskasvanuile nad on tänapäev tühi „tuuletaevas“ (vt. § 2), muistse aja mälestus, mida vast juba järgmised põlvned võivad lugeda veel üksi raamatute koltund lehtedelt...

81. Olgugi liivi haldjate ühiselu aluseks perekonna printsiip, kuid ometi ei saa jätta kriipsutamata alla, et nende perekonna atmosfääris on tõusnud silmapaistvaimale kohale mitte isad, vaid miskipärast just emad, kelledest kõneldakse kõige rohkem ja keda kirjeldetakse kõige reljeeflikumalt, kuna isad jäävad otsekui varju nende kõrval. Just nõndasama kubiseb mitmestkümnest „emast“ ka läti mütoloogia¹⁾, kuna lätlaste ligem sugurahvas leedu tunneb ainult paari „ema“ ja kolme-nelja „isa“, kellede nimed on ühised lätiga²⁾. Järelikult läti mütoloogia erineb selles nähtuses märgatavalt oma suguhõimust, ja läti emade tüüpi „tuleb pidada eriliseks läti mütoloogia iseäralduseks“³⁾, millele vaja otsida seletust kuskilt mujalt. Seda ongi

¹⁾ Loetelgem läti dainades esinevad „emad“: taeva, päikese, põuavälgu, lume, udu, tuule, looduse (!); vee, lainete, mere, jõe; metsa, põõsaste, lehtede, marjade, õite; maa, liiva, nurme, odra, lina; hobuste, põtrade, lindude, mõtuste, mesilaste, silkude; tee, õue, pühkmete, piima, pärmi, sõlgede, värvipaelte; turu, raha, öö, une, talve, sõja, au, kadeduse, õnnistuse, õnne, eluea, surma, katku, haua, surnute, kuradi, nõia, isegi Riia, Koiva, Liivimaa (Vidzeme) ja sellised tõlkimatud nagu joda mäte, jumja mäte.

²⁾ Lätile, leedule ja muinaspreisile ühised on jumala ja pikse nimed, lätile ja leedule ühised on Laima, Austra, jumala pojad, päikese tütre, maa-ema ja surnuteema, läti tuuleemale, nurmeemale, maaemale ja pärmiemale vastavad leedus samanimelised „isad“ (šm, LM 78 ja 85).

³⁾ šm, LM 85.

teind läti mütoloog prof. P. Šmit (LM 85—86), kes kirjutab järgmist¹⁾. —

Mainitud emade kultus läti mütoloogias on noor nähtus, mis pole kokkukõlas mitte üksi leedu ja preisi mütoloogiaga, vaid ka mitte muude indo-euroopa rahvaste müütiga. Vanade ajaloo teadete järele samane matroonide kultus on esinend veel muistseil gallialasil ja germaanlasil, kellede man nooremate uurijate arvamise järele see kultus tekkinuvat mingi Euroopa ürgrahva mõjul, kel olnud matriarkaalne perekonna korraldus. Ajalugu tunnistab, et selline matriarkaas on olnud muistseil piktel praegusel Inglismaal ja ibeerlasil Prantsuse-Hispaania rajal. Baskid, keda peetakse ibeerlaste järeltulijaks, on säilitand oma kombeis tänapäevani veel mälestusi muistsest matriarkaadist.

Kõige selle järele võime arvata, et ka lätlasil see emade ehk matroonide kultus on laenatud mingilt vööralt rahvalt, kuna muistseil baltlasil, kui indo-euroopa tõu harul, matriarkaati pole olnud. See vööras rahvas, kuipalju senini võime arvata, võib olla ainult mingi soome-ugri hõim. Töepooldest leiamegi eestlasil Tuule-ema, Mere-ema, Vee-ema ja Muru-eide. Arvestades sellega võime mõelda, et uurides põhjalikumalt järele eestlaste, liivlaste ja soomlaste usundit, leiaksime sääl ka enam emasid. Nii näiteks teadlased ei kahtle, et eestlastegi taevajumalal Ukul on olnud naiseks Maaema.

Nõnda kaugele arenend matroonide kultus lätlasil ei võind tekkida ristiusu aegu. Selle õitseaga tuleb otsida juba enne venelaste ja sakslaste sissetungimist Baltikumisse. Läti keel on eraldund leedu keelest kõige enam vist just soomeugri hõimude mõjul, ja ühes uute keeleliste omadustega on toodud meile ka matroonide kultus.

Nõnda siis Šmit jõuab järgmisele tulemusele: lätlased on laenand oma matroonid läänemeresoomlasilt, kellede perekonnale on baseerund arvatavasti matriarkaadi printsiibil; „emade“ laenamine on sooritet juba enne ristiusu tulekut, kuid ometi pärast läti-leedu hõimude eraldumist, mida on mõjutandki eriti läänemeresoomlaste pääletung. — Niisugusel korral olnuksid siis muidugi just liivlased suurimaiks vahetalitajaks lätlaste ja soome hõimude vahel, ning käesoleva uurimuse kaudu päevavalgele toodud arvurikkad liivi haldjaemad omandaksid mitte ainult otsustava mütoloogilise, vaid ka kaaluva kultuur-ajaloolise tähtsuse: aastasadade jooksul lätistund liivi rahvas on pärandand läti rahvale selle usundi iseäralduse mitte alles lätistumisprotsessi pää-

¹⁾ Vrdl. ka A. Švabe seletusi, Latviešu kulturas vēsture I 92.

perioodi — orjaaja — päevil, vaid juba enne, veel oma vabaduse ja võiduka pääletungi hiilgeaegel...

Ometi tuleb olla ettevaatlik otsuste langetamisel — ettevaatust on vaja ka šmiti seisukohtade omaksvõtmisel bona fide. — On ju küll vastuvaidlemata tõsiasi, et baltlaste ja läänemeresoomlaste (isegi veel mordvalaste) vastastikune kultuuriline läbikäimine eelajaloolisel ajal, mida kajastavad ilmekaimalt keelelised laenud; teiselt poolt haldjaemad (aga ka -isad!) on tõesti soomesugu rahvaile eriliselt omased¹⁾, — nõnda siis läti matroonide põlvnemine läänemeresoomlasilt on iseendast täiesti võimalik. Küsimus seisab aga selles, kuivõrd ehtsad need läti matroonid ise üldse ongi. Tõsi jah, läti mütoloogilisel terminoloogial on olemas oma kolmesajaaastane ajalugu: Lange, Stender, Einhorn jt. on atesteerinud juba ammu rea igasugu läti jumalusi ja nende seas ka „emasid“. Kuid šmit isegi peab tunnistama, et „Lange ajal mütoloogia ei olnud mingi teadus“, vaid enam vaba fantaasia, et neid vanade sõnaraamatute, grammatikate ja kroonikate andmeid ei saa usaldada kuigi palju ja et läti mütoloogia pääallikaks jäävad ikkagi ainult rahvalaulud, dainad²⁾. Käesolevas „emade“ probleemis veelgi just sellepärast ainult dainad, et läti vanavara proosa — jutud, muistendid ja isegi kombed — kõnelevad ekstra „emadest“ äärmiselt vähe. — Vaadelgem siis, kuidas on tekkind mitmekümneliikmeline kirju „emade“ koosseis läti dainadesse.

Läti ja eesti rahvalaulul on palju ühist nende arenemisloos. Nii siin kui sääl rahvalaulud olid ärkamisaja unistajaile püha igivana pärandus, mis pidi kajastama muistseid vabaduse päevi kui mitte otse ürgaega, pidi kajastama siis muidugi ka muistset paganuse usundit igasugu ülevate motiivide ja hülgavate nimedega. Aga nii siin kui sääl teaduslik uurimine on pidand lükkama ümber sellised meeltülendavad arvamised, mis levinesid äärmiselt populaarseiks tol ajal, kus olid nii hoos antiikilma idealiseerimine ühelt- ja rahvuslik romantika teiselt poolt. Julius ja Kaarle Krohni elutöö on näidand, kui vähe meie tuhandeid rahvalauluridadest on

¹⁾ Väikese ülevaate neist annab U. Holmbergi raamatukene „Jumaluskon alkuperä“; üksikasjalikumalt käsitellakse soomeugrilaste haldjateusku suures uurimustesarjas „Suomensuvun uskonnot“.

²⁾ šm, LM 5—7, 9—11, vt. ka „Sisu juhatajas“ teist päätükki. Usaldetavaimaid andmeid vanemast ajast pakub Paul Einhorn, kuid see kõneleb enamasti „jumalaist“ ja mainib ainult viit „ema“.

eesti-soome ühisvara, vaid pea puha põlveneb hilisemast erielu ajast ja on rännand hõimult hõimule. Väga vähe on ka läti-leedu ühiseid rahvalaule¹⁾, lätigi dainad põlvenevad hilisemast ajast, mida näitavad alatasa esinevad lainsõnad alasaksast, ristiusu terminoloogia ja ilmavaade kui ka dainades peegelduv kultuurajalooline miljöö, mida kirjeldab väga huvitavalt Šmit oma uurimuses „Läti rahvalaulude tekkimisest ja vanadusest“²⁾, jõudes lõppresultaadile, et praegune dainade repertuaar oma enamikus on tekkinud 13.—16. sajandil, katoliku ajal, enne raskeimat pärisorjust.

Asjaolu nii olles tuleb aga arvestada ka tolle hiiglasuure mõjuga, mis on olnud katoliku kirikul massiloomingus ja mis on vajutand oma pitsati kõigi Baltikumi rahvuste usundile. Lisagem veel juurde, et Kuramaal katoliku mõju on püsind teatavasti kauem kui Liivimaal ja et Latgalis see on täniseni domineeriv³⁾. Ja kas ei seletu siis katoliku ajal loodud rahvalaules matroonide silmatorkav esiletung ennem katoliku kiriku suurima pailapse madonna Maarja mõjuga kui mingisuguse oletetava vanaaja matriarkaadiga läänemeresoomlasil, millest laulude loomise ajal polnud enam jälgegi? Vähemalt liivi haldjate perekonnaelu ei õigusta meid kuidagi eelistama matriarkaadi printsiipi, vaid emade sagedasem ülekaal võrdlemisi isadega seletub siin lihtsalt Maarja ja muude katoliku pühimuste mõjuga: nägime ju eelpool tüübilist Maarja identifitseerumist õnneemaga, saunaemaga, mereemaga jne., ning üks ole karjaemal ilmsesti katoliku pühimuse nimi Trīn (Kadri)⁴⁾. — Just samasugune on seisukord ka läti dainades, kus esineb alatasa küll lihtsalt Maarja, küll „armas“ Maarja, küll „püha“ Maarja, sageli ent ka selliste iseloomustavate atribuutega kui näit. „lehmade“, „loomade“ Maarja jne.⁵⁾ või jällegi kitsede Kadri, lam-

1) Lautenbach, Очерки I.

2) RKr XIV 101—112 = ERKr II 3 jj.; vt. ka J. Leca Senlatviešu dievticība un dvēseles glītums sadzīve (Latviešu Etnografiskas Biedrības izdevums № 3, Rīga 1917).

3) „Hertsogite ajal 17. ja osalt 18. sajandilgi oli Poola katoliiklusel veel tugev jalaase Kuramaal“ (Alho, LK 50). Katoliku preestrite mõjust vt. ka alamärkust § 1.

4) Ema nime levinemist õigustab psükholoogiliselt ka lihtsalt ema kui kõige sünnitaja mõiste, millises mõttes ema-sõna on lätis väga sagedasti tarvitetav (vt. Ulm, ME sub mäte). Ja üks ole inimlikugi perekonna kodus elus ikka ema esikohal, eriti ühenduses lastega, — mis ime siis, et samasugusena kujutellakse ka haldjate kodust elu kõigi nende lastega.

5) Šm, LM 37.

maste Anna¹⁾ jne. Ning isegi piimaema, mis esineb ühes läti dainas (№ 29181), ei ole sisuliselt muud midagi kui ainult Maarja atribuut (vt. § 50). Või kas julgeme väita mingi paganuse lainete haldja, resp. matriarkaalse „ema“ olemasolu juba ainult selle põhjal, et lauldakse mere kolmest lainekest, üks on Grieta, teine Anna, kolmas armas Märgietīna, kes laseb sõudja rannale (LD 30777), kuna hoopis tõenäolikum on oletada siin lihtsalt katoliku pühimuste nimede kasutamist luulekõnes piltlikuma ja ülevama stiili taotlemiseks.

Läti „emade“ probleemi valgustamiseks võrreldgem ka eesti-soome rahvaluulet. Siin on kummaline vastolu: läti rahvaluule tunneb mitukümmend „ema“, eesti rahvaluule teab spetsiaalselt „emadest“ võrdlemisi väga vähe materjali (kui arvata välja mere-ema, veteema ja C^o)²⁾, kuna soome-karjala rahvaluule jällegi otse kubiseb igasugu „emandaist“, „emadest“ ja „eitest“³⁾. Vastolu on seda tähelepanevam, et eesti väheldased andmekesed matroonest ei esine sugugi rahvalaules, vaid pääasjalikult proosas (arvatud välja vast ainult Kraasna asunduse palvekesed ja mõningad nõiasõnad), kuna läti ja soome-karjala matroonide rikkus väljendub otse ümberpöörduvalt — enne kõike just rahvalaules, NB selles katoliku aja rahvalaulude repertuaaris, mille terminoloogia suurt rippuvust Maarjast ja muist katoliku pühimustest on veenvalt paljastand Kaarle Krohn oma põhjalikus uurimuses „Suomalaisten runojen uskonto“ (lhk. 201—245) ja mida võisime konstateerida eelpool ka läti dainade kohta (vrdl. lisaks läti jaanilaule!).

Küsimus muutub veelgi selgemaks, kui asume analüseerima läti dainade emasid endid. Mis nad siis õieti on? — Juba Kaarle Krohn oma uurimuse kokkuvõttes soome rahvalaules esinevate mütoloogiliste mõistete algupära kohta jõuab otsusele, et päälle katoliku mõju suur osa personifitseeritud loodusemi ja muid loodushaldjaid on „puhtasti luulelisi meelekujusid, millel ei ole mingisugust usundilist tähendust“⁴⁾. Tahes-tahtmata peab väitma sedasama ka läti matroonide kohta: paljudel juhuseil nad on liht-

¹⁾ Šm, LM 45.

²⁾ Vt. sel puhul Holmberg, WG 178—179, vrdl. ka lhk. 13.

³⁾ Vrdl. sellekõrval teistsugust väljendusviisi: vetehinen — vene водной, metsähinen — vene лѣшій, peltohinen — vene полеви́къ jne.

⁴⁾ Krohn, SRU 359.

salt kristliku lauljaneiu lüürilises meeleolus väljendet luulepilte daina värsitehnilises atmosfääris, need on puhtpiltlikke figuure, metaforeetilisi kujusid, lihtsalt stiilivõtteid reljeeflikuma mulje ja ülevama mõju saavutamiseks ilma tõsisema usundilise sisuta, mida vaevalt kunagi varemgi on olnud, — nad kuuluvad enam poeetika kui mütoloogia valdkonda. Illustreerigem seda mõne näitega eestkätt just tuuleemast, keda käsitletakse dainades enam kui ühtki muud „ema“ ja kelle usundilise ehtsuse vastu peaksime tundma siis järelikult suurimat usaldust. —

Riputa, emakene, hällikene
mäkesele tuulekese kätte:
kui sa ise ei peaks saama,
las siis kiigutelgu tuuleema.

LD 1705.

Kes hundile, kes karule
metsas riputas hällikest?
— Männioksad, kuuseoksad,
tuuleema kiiguteli.

LD 2067.

Ai nugisakene, oravakene,
kes sull' riputas hällikese?
— Mänd ja kuusk, need riputasid,
tuuleema kiiguteli.

LD 2044.

Viilju vaalju peoleokene,
kes sull' riputas hällikese?
— Mänd ja kuusk, need riputasid,
tuuleema kiiguteli.

LD 2124 (samuti vrld. LD 2122 ja 2123).

Tark küll oli peoleokene:
kase otsa sidus hällikese,
las kiigutelgu, heljutelgu
tuuleema manu tulles.

LD 2060.

Tihasekene, vingikene, kus küll sinu lapsukesed?
— Säälpool Väinajõe tamme oksal.
Kes neid hällitab, kes neid kiigutab?
— Tuuleema hällitab, tuuleema kiigutab.

LD 2092 (samuti vrld. LD 2091 ja 2093).

Či, či, tihasekene, kus sinu lapsukesed?
— Säälpool Väinajõe tamme oksal.

Kes neid hällitab, kes neid kiigutab?
Tuuleema hällitab, tuuleema kiigutab.
Juk, juk, juk, juk!

LD 2195.

Či, či, linnuke, kes sind hällitas, kes kiigutas?
— Tuuleema hällitas, tuuleema kiigutas.
LFK, Bdz 24 (12) jt. jt. jt.

Värise, värise, haavaleht,
kes küll sind väristas?
— Tuuleema väristas,
sinu all seistes.

LD 2759.

Tuuleema suurusteli
tammel latva murda.
— Tammekene, tark mees,
maani aga kumardus.

LD 2801.

Tuuleema koputeli meie maja ukse ees.
Mida, tuulekene, otsid meie maja ukse ees?
— Tahad varastada lapsel und, segada ta silmi.
LD 2809.

Mine magama, tuuleema,
ära kolistele maja ustel:
minu vana emakene
majas magab söömaund.

LD 27438 ¹⁾.

Mine magama, tuuleema,
pehme kuuse ladvakesele.
Kas sul pää ei valuta
ööd ja päeva puhudes?

LD 2866.

Tuiska, tuiska, tuuleema,
puhka aga õhtul:
juba sa puhusid kogu päeva,
kõiki metsi (alias: puid) painutelles.

LD 2867.

Keersin kokku suure-suure linakoonla,
viisin, andsin tuuleemale:
tuul mul ketras, keeruteli,
kudas valmis teemantpõllekese.

LD 7022.

¹⁾ Vrdl. LD 27440, kus kõnetellakse samuti surnuteema!

Painuta, painuta, tuuleema,
männikest salu veerel. —
Nii las painutab paha päev (s. t. õnnetus)
minu kasvupõlve laimajat.

LD 8894.

Tüdrukutega ma magasin
valgete õite salukeses,
vesi mürskas, kivi norskas,
tuuleema torupillitas.

LD 12490.

Mina magan magusat und
merehaua äärekesel;
laulab kivi, nutab vesi,
tuuleema huilgab.

LD 30737, 1.

Ai, suur tuuleema,
jätta rahu õhtul:
mõnigi hää hingekene
vee pääl on hõljumas.

LD 30693.

Mine magama, tuuleema,
pehme kuuse ladvakesele:
merele mu vellekesed
läind on õhtuseks.

LD 30730.

Istu maha, tuuleema,
pehme kuuse ladvakesele,
kuni minu vellekesed
lähevad üle Väinajõe.

LD 30825.

Šmitil võib olla tõesti õigus, et Lätis dainad on usaldetavamaks mütoloogia allikaks, kuid otsustades selliste näidete põhjal peame küll möönma, et seegi allik, vähemalt matroonide suhtes, pole kuigi palju pakkuv. Tuletagem lisaks meelde eelpool esitet näiteid lumeemast (vt. § 33), uduemast (§ 34), talveemast (§ 40), linaemast (§ 49), õiteemast (§ 55), marjadeemast (§ 56), teeemast (§ 58), ööemast (§ 77), — mütoloogiliselt need dainad kõik on õige kahvatud, kui mitte öelda, et otse ilma igasugu usundilise ilmeta. Või kas tõesti julgeksime teab kui tõsiseks ja tähtsaks pidada uneema olemasolu mütoloogilise mõistena ainult kahe dainakese põhjal, kus üksi esinebki tema nimi:

Äiu, äiu, lapsukene,
kes sind hommikul kiigutab?
— Uneemakene kiigutab
minu väikest inglimest.

LD 2053.

Magama läks uneema,
magama mind kutsus ka.
— Maga ise, uneema,
mähi kokku oma linakest.

LD 6724.

Või kas tõesti järgnevas laulus esinev stiil ja toon väljendab sügavat respekti ja aukartust tõsiselt mõeldava mütoloogilise olevuse vastu, kelle olemasolust pole üldse muid teateid päale selle laulu:

Odraema oma tütre
annab humala pojale (s. t. naiseks),
ise kibedasti nuttis,
kehkenpüksile tüdart tuues.

LD 19725.

Iseloomustav ongi, et sama laulu teisendis ei mainita odraema, vaid öeldakse lihtsalt, et o d e r andis oma tütre humalale, sümboliseerides sellega luulekeeles õlle valmistamist. Just nii-sama lauldakse harilikult:

Nõnda ütles peoleokene,
mööda nõlva hüpeldes:
„Puhu, tuul, ära murra ent oksa,—
mul on lapsed hälli sees.“

LD 2095.

Selle laulu teises variandis aga esineb kord ütlejana metsaema, — ega sellepärast siis ometi võida veel tulla järeldama, et see daina on igivana, et ta kajastab paganusaja ettekujutust oma lapsi kiigutavast metsaemast, kelle mõiste oleks asendand hiljem kristlikul ajal süütu linnukene peoleo! Ennem juba võidaks oletada tõsisemat mütoloogilist sisu järgmises laulus, kus viidatakse tänuohvrile:

Põsasteema, metsaema (1. teisendis: lehtedeema),
hoidke minu lambakesi, —
kui ma lähen võõrsile (al. mehele),
panen põõsa manu anni.

LD 29087.

Kuid tjah, — sellegi laulu kolmas variant sõnastab emade asemel lihtsalt „põõsad, põõsad, metsad, metsad“, ja jääb teatud määraní küsitavaks, kas tohime hinnata neid metsa, põõsa ja lehtede emasid siingi puhtmütoloogiliste mõistetena, või siiski viimaks enam lihtsalt poeetilisina, luulepildi elustamisvõttena. Ja ega järgmisedki näited esitele meile emasid niivõrd mütoloogiliste kui enam poeetiliste figurena:

Rõõmustele, metsaema:
tugevad mehed sõitsid metsa —
teravad kirved, rautet vankrid,
raudakapja sálukesed.

LD 30565.

Kiiguta mind, ema, väikest,
ei sa suurt mind enam kiiguta, —
kiigutab mind mereema
tammepuises paadikeses.

LD 3371, 3.

Tee, taat, saarepuust paat,
koa, emakene, purjekene, —
mina noolin mere pääle,
laineteema rüppe.

LD 30865.

Jõeema, mereema,
hoia minu vellekesi,
tuuleema, lükka tasa
valgeid purjekesi.

LD 30890.

Mereema (4. variandis: vee-ema) minult küsis,
mida teevad vanad kalurid.
— Vörke koavad, aere voolivad,
seda teevad vanad kalamehed.

LD 30774.

Mereema minult küsis,
mida kalurite tütrede tegid.
— Peenelt ketrasid valgeid linu,
silkele nad lõnga tegid.

LD 30775.

Viimasegi daina teises ja kolmandas variandis küsivad lau-
likult mereema asemel sedasama ka lihtsalt silgukalad ise, ja siit

samm edasi jõuamegi silguema mõistele, kellel ei ole küll enam midagi tegu mütoloogilise haldjaema mõistega.

Lõi end surnuks silkudeema
paadikesse hüpates.
Kõik silkude lapsed nutavad taga
seda vana emakest.

LD 30822.

Ning nõnda figureerivad läti dainades veel karuamad, põdra-
emad jt., kel ei ole mingisugust usundilist sisu. Samas vaimus
kõnelevad ka liivlased hülgeemast ja õpetavad näit., et esimest
korda silgule minnes visatagu merre tagasi suurim silk, — see
olevat silkudeisa, kelle hukkumisel silgupüük ei õnnestuvat (L).

Usaldus läti matroonide ehtsuse vastu kaob aga veelgi vähe-
maks, kui siirdume nende esinemisstatistikale. — Kuna läti usun-
dile nii olulised ja omased nimed nagu Jumal (Dievs), Päikene
(Saule), Kuu (Mēnesis), Pikne (Pērkons), Laima jt. kõigi oma
poegade, tütarde, tüdrukute ja sulastega esinevad dainades täitsa
stereotüüpselt sadu kordi, siis esinevad mitmestkümnest matroo-
nist ainult mõned harvad üle kümne korra ja nimelt surnuteema,
tuuleema, mereema, metsaema, kuradiema (!) ja pärmiema, isegi
liivi rannikul nii populaarne ja hästi mäletetav maaema esineb
läti üle 200.000 dainas ainult seitsmes numbris ja suurem osa
emasid esineb ainult juhuslikult üks või kaks korda mõnes daina-
variandikeses, ilma et nad korduksid muis variantes, ilma et nad
oleksid kivistund või fikseerund teatud laulu, ilma et neid kannaks
mingi sisuline motiiv, mille najal nad võinuksid püsida põlvest
põlve. Ja lõppude lõpuks — needki üksikesinemised on äärmiselt
kahtlast laadi ega tundu rahvapäraseina, vaid mitmed läti „ema-
dest“ on fabritseeritud lihtsalt ärkamisaja ilutsevas romantikas.
On ju teada, kuis Allunans oma artiklite ja Auseklis oma luule-
tusiga löid läti pseudoolümpi — viimase luuletused otse kubisevad
igasugu fantaseeritud jumalaist ja „emadest“, nõndasama ka ta
kaasaja ja järgnevate põlvede laulikud dekoreerivad nendega sa-
geli oma isamaalisi värsikesi. Mis ime siis, et sellised pseudo-
mütoloogilised nimed rahvapärastusid lõpuks niivõrd, et pääsesid
suures mineviku idealiseerimise tuhinas otsaga rahva enda poolt
üleskirjutet dainadessegi. Šmit (LM 86) mainib mitme matrooni
nime, keda ta peab falsifikatsiooniks, ühe matrooni, ja nimelt
nurmeema, autorit ta tunneb isegi nimepidi (LM 35, — see on

laulik A. Pumpurs)¹⁾. Ja juba dainade väljaandja, „isakene“ Baron ise teeb kaheldes küsimismärgi üldtuttavas lindude pulma kirjeldavas laulus (LD 2686, 3. var.) esineva „loodusema“ (dabas mäte) taha, andes mõista, et ta seda ema ehtsaks ega rahvaomaseks ei pea. — Nõnda oleks põhjust väita poolteed paradoksaalselt vastukaaluks šmitile, et mitte enne venelaste ja sakslaste ristiusu Baltikumis tungimist polnud läti matroonide õitseage, vaid pigem küll alles 19. aastasajal rahvusliku ärkamise ja minevikus ilutsemise hooajal, kus puistati ohtrasti sädelevat sõnatuld ja luulelisi meelekujutusraake.

Kokkuvõttes jõuame siis läti matroonide küsimuses prof. Šmiti seisukohast tugevasti erinevale tulemusele: läti dainades esinevad „emad“ oma enamikus on kas lihtsalt ilukeele piltlikke figuure ilma sügavama mütoloogilise tähenduseta, osalt isegi alles 19. sajandi rahvusliku tuhina kunstlikke sünnitusi, või aga katoliku pühimuste ja eestkätt just Maarja mõjutet kujusid; võimalik sellekõrval on ka ajajooksul üha enam lätistund liivi rahva haldjate maailma kaudne seginemine ja sulamine läti usundisse, kuid see iseendast ei õigusta veel oletada mingit matriarkaadi printsiipi läänemeresoomlaste perekonnaelus, mida võidakse tõestada vast alles muude kaaluvamate andmete põhjal²⁾. Arusaamatusist hoidumiseks olgu rõhutat kohe, et selline tulemus puudutab ainult praeguses dainade repertuaaris esinevate matroonide enamikku, kaugeltki mitte läti haldjate probleemi kogu tema ulatuses, kusjuures pole põhjust kahelda, et ka üksikud matroonid, nagu näit. surnuteema, tuuleema, vee-ema resp. mereema, metsaema, maa-ema ja mõningad muud on täiesti ehtsad, rahvaomased ja põlvenevad paganusajast — just niisama nagu — jah — vastavad leedu ja muudegi naaberrahvaste loodushaldjad.

¹⁾ Aga ega laulikugi loodud „ema“ pole põrmugi pahem kui ehtsate rahvalaulude quasi „ehtsad“ emad. Esitagem huvipärast see laulukene:

Mulle endale õnneema mõrsjakese kasvatas,
nurmeema, metsaema talle veimevakakese tegid.

LD 7729.

²⁾ Matriarkaadi printsiipi meie esivanemate perekonnaelus näib pooldavat A. Kruusberg (Esiisade enneajalooline õigus), kuid sellevastu V. Voionmaa „Suomen karjalaisen heimon historia“ (eriti pt. I ja V) näitab veenvalt, et läänemeresoomlasil matriarkaadist ei ole juttugi, vaid valitseb täielikult patriarkaat.

P. S. — Vahepää on ilmund Šmit'i mütoloogia teine trükk, kus autor isegi on löönd nähtavasti kahtlema oma otsuses ja püüab natukene pehmendada esimeses trükis kategooriliselt väljendat seisukohta: „Kuid Soome mütoloogia uurijad arvavad, et ka eestlaste man need „emad“ osutuvad võrdlemisi nooreks nähtuseks. Nõnda siis matroonide kultuse algust tuleb meil otsida Liivimaa ürgasukate mant. Võime oletada, et Kristuse aegu Liivimaa suurema osa, kui mitte kogu Liivimaad, asustasid need aboriiginid. Alles hilisemate aastasade jooksul nemad (s. t. ürgsed elanikud) on suland vähehaaval eestlasisse, liivlasisse ja lätlasisse. Sellisel teel oleks nüüd küll kergesti seletetav see noor nähtus lätlaste ja eestlaste mütoloogias“ (Šm, LM² 87). — Kuid kogu „aboriiginite“ asjasse segamine tundub ometi otsituna ja vist kah üsna asjatuna, nagu püüti eelpool näidata läti matroonide olemuse selgitamisel: olgu kuidas on, aga läti matroonid üksi ei paku meile küllaldaselt usaldetavat baasi kogu selle kaunis kahtlase matriarkaadi-probleemi asetamiseks eelajalooliste läänemeresoomlaste või kes teab milliste Baltikumi esiasukate salapärasele foonile.

REFERAT¹⁾

DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

I. QUELLEN

Die den livischen Volksglauben irgendwie berührende Literatur und die handschriftlichen Sammlungen livischer Volksüberlieferungen (p. 9). Der Inhalt des LF-Archivs (= Livish Folklore) von O. Loorits 1920—1926 (p. 7). Verzeichnis der wichtigsten Gewährsmänner (p. 6 u. 8).

II. ALLGEMEINES ÜBER DEN LIVISCHEN VOLKSGLAUBEN

GLAUBE UND ABERGLAUBE (p. 10)

1. Das Christentum bei den Liven.
2. Livische Ausdrücke für „Aberglauben“: aus dem Lettischen sind die Bezeichnungen lieka-usk und mōñ-usk entlehnt; sonst sagt man noch „Glaube der alten Zeit“, „Blockglaube“, „leerer Glaube“ oder „Windglaube“.
3. Wie grosse Lebenskraft der Aberglaube bei den heutigen Liven noch immer besitzt, sieht man daraus, dass die dortigen Betbrüder im Winter 1920 in den Himmel fahren wollten, sich zu diesem Zweck bei einem „heiligen“ Manne versammelten und beteten, wobei sie diesem Heiligen auch allerlei Lebensmittel brachten.

¹⁾ Von den Sagen sind hier nur diejenigen etwas näher referiert, deren Inhalt in den „Livischen Märchen- und Sagenvarianten“ (FFC 66) nicht speziell wiedergegeben ist; sonst wird hier nur auf die Typennummern dieses Verzeichnisses verwiesen.

SEELE UND GEIST (p. 13)

4. Die Ideologie des Animatismus und Animismus.

5. Der livische Ausdruck für „Seele“ ist jeng (vgl. estn. hing, finnisch henki), was speziell die Seele des Toten, resp. den Toten selbst, bisweilen auch den Dämon bedeutet.

6. Speziell als Bezeichnung für „Geist“ ist dem Lettischen „gara“ (< let. gars) entnommen, ein in der Kirchensprache sehr gewöhnlicher Begriff, der auch im Livischen weite Bedeutungsfunktionen ausübt (vgl. „vaim“ im Estnischen).

7. Saarimaa identifiziert mit „gara“ und erwähnt im Namenverzeichnis der livischen „mythologischen Wesen“ auch die uralte finnisch-ugrische Bezeichnung für den Dampf in der Badstube (liv. läul, estn. leil) in der Bedeutung 'Seele' (in solchen Sätzen, wie „von ihm ist der Dampf entwichen“, „in ihm ist kein Dampf mehr da“). In Wirklichkeit handelt es sich hier nicht um eine in der Vorstellung der finnisch-ugrischen Völker existierende dampfartige Seele, sondern um eine in neuerer Zeit aus dem Lettischen übersetzte Redensart, die bei den Liven keinen mythologischen Inhalt besitzt.

VON DEN GÖTTERN ZU GOTT (p. 18)

8. Den ersten Ursprung des Dämonenglaubens der finnisch-ugrischen Völker sucht man einerseits im Totenkultus (K. Krohn), anderseits zum Teil auch in der allgemein menschlichen Neigung, die Natur zu beleben und einzelne Naturerscheinungen zu beseeelen (U. Holmberg).

9. Die Liven haben scheinbar nie mit Eigennamen bezeichnete Götter besessen, sondern nur Dämonen appellativer Art. Das Herauslesen von Götternamen aus den alten Chroniken (Thor, Piktulis) beruht auf Missverständnissen.

10. Dagegen haben die Liven freilich Götter-, resp. Dämonenwesen gekannt (Or. Liv. II 8 und X 14).

11. In der jetzigen livischen Sprache bedeutet „Gott“ (liv. jumal) die christliche Dreieinigkeit, im Plural aber scheint dieses Wort die Gesamtheit der Dämonen zu bezeichnen.

12. Auch im Singular kann das Wort „Gott“ heidnische Dämonen und katholische Heilige bezeichnen, wie dies aus ver-

schiedenen aus dem Lettischen übersetzten Volksliedern zu ersehen ist, insbesondere aus denjenigen, die vom Johannistag handeln.

OPFERN UND „SCHMÜCKEN“ (p. 24)

13. Die alten Liven haben, wie es scheint, Priester und Weissager resp. Weise besessen (Or. Liv. I 10), aus denen sich die heutigen Zauberer und Ärzte entwickelt haben, während das Opfer jetzt von der daran interessierten Person selbst vollzogen wird.

14. Es gibt heutzutage drei Opferarten: 1) die christlichen Opfer und Gaben, wie auch gewisse Speisen, die mit der Kirche, den Heiligen und ihren Festtagen in Beziehung stehen; 2) die Totenopfer im Zusammenhang mit Beerdigungen und der „Seelenzeit“ (30 IX — 10 XI); 3) die den Naturdämonen dargebrachten Opfer. Während die heidnischen Liven auch Menschen und Tiere geopfert haben, haben sich bis heute hauptsächlich nur Opfer von unbeseelten Gegenständen erhalten.

15. Das Opfer und das Opfern wird durch das aus dem Lettischen entlehnte Substantivum *zied* und Verbum *ziedõ* bezeichnet, welche ursprünglich 'Blüte' und 'blühen' bedeuten.

16. Das Opfern heisst auch „Schmücken“ (liv. *puskantõmi*). Am Ostermorgen werden die Dächer, Roggenfelder und Boote geschmückt, und man geht an einen Strandhügel „die Vögel wecken“, wobei gesungen wird:

Čičo(r)-Vögelein :: (~ Grosse Vögel, kleine Vögel),
jetzt ist es Zeit zu erwachen.
Bären, Wölfe in einen anderen Wald,
Gute Tiere (~ Hirsche, Hasen) in unseren Wald!
Magere Butten in andere Gewässer,
fette Butten in unsere Gewässer!
Gute Jünglinge in unser Dorf,
schlechte Jünglinge in ein anderes Dorf!
Die schönen Jungfrauen in unser Dorf,
die hässlichen in ein anderes Dorf!

17. Der wichtigste Feier- und Schmucktag des Jahres ist jedoch der Johannistag, dessen Feier bei den Letten bis in die Heidenzeit hinaufreichen soll.

HEILIGTÜMER (p. 30)

18. Die wenigen Nachrichten der heutigen Liven über den unmittelbaren Naturdienst ihrer Vorfahren sind aller Wahrscheinlichkeit nach literarischen Ursprungs und am livischen Strande durch lettische Schul- und Volksbücher bekannt geworden.

19. Was heilige Stätten, Haine und Wälder anbetrifft, so haben sich nur Erinnerungen an nichtkirchliche Totenäcker erhalten. Heutzutage kennt man keine speziellen Opferstätten, sondern die Stätte wechselt entsprechend dem Opferempfänger und den übrigen jedesmaligen Opferbedingungen.

20. Ausser einem gewissen Opferstein kennt man im allgemeinen nur eine heilige Linde bei Angermünde, unter der man in Kriegszeiten gebetet und die Lindenblätter ins Wasser geworfen habe, die dann, gegen die Strömung schwimmend, als Zeichen dienten, dass das Gebet von Gott erhört worden sei (S. 241).

III. NATUR UND DÄMONEN

DER HIMMELSVATER (p. 35)

21. Der Himmelsvater der Heidenzeit existiert nur noch dem Namen nach und wird teilweise mit dem Donner, dem Wind- oder Wetterdämon, am häufigsten aber mit dem christlichen Gott identifiziert, was sogar soweit geht, dass man Maria für des Himmelsvaters Mutter und die Engel für seine Kinder hält.

GOTTES SÖHNE UND DIE HEILIGEN JUNGFERN (p. 37)

22. Die „Gottessöhne“ sind aus der lettischen Mythologie entlehnt und durch einige Volkslieder bekannt geworden.

23. Ebenfalls frisch aus dem Lettischen entlehnt sind die „heiligen Jungfern“, welcher Ausdruck unter anderem auch 'die Wandmotte, die Totenuhr' bezeichnet (vgl. estn. „öö-ema“, „maa-alused“ etc.).

SONNE. NORDLICHT. REGENBOGEN (p. 41)

24. Man darf auf die Sonne, den Mond und den Regenbogen nicht mit dem Finger zeigen. Die aufgehende Sonne tanzt und springt am Ostermorgen. In den aus dem Lettischen übersetzten Volksliedern erscheint die Sonne vor allem als Wohltäterin der Waisen und Bedrückten.

25. In den aus dem Lettischen übersetzten Volksliedern kommt auch die Sonnentochter vor, während in einer Sage (S. 25) der Sonnensohn erwähnt wird.

26. Das Nordlicht wird im Livischen verschieden bezeichnet: „der Engelweg“, „die Röte am Nordhimmel“, „Nordhelle“, „Nordschein oder -licht“, am häufigsten sagt man aber: „die Adler (liv. ērgil'd) brennen.“

27. Der Regenbogen führt im westlivischen Dialekt die Benennung „Donnerstrom“ und im ostlivischen „Donnerbogen“. Der Regenbogen „trinkt“ oder „nimmt“ das Wasser vom Boden herauf, worauf es dann von oben wieder herabregnet. Zuweilen zieht er auch Fische und sogar einen Fischer samt seinem Boote hinauf (S. 5).

DER DONNER (p. 49)

28. Die gewöhnliche Bezeichnung des Donners bei den Liven ist pitki (estn. pikne). SjWied notiert aus Salis auch die Benennung „Altvater“, während in den Aufzeichnungen Setälä's der Name „Polterjohann“ vorkommt.

29. Sich auf den Donner beziehende Terminologie und Redewendungen.

30. In einem Rätsel wird der Donner der himmlische Schmied genannt. Vom Gewitter sagt man, der Himmelsvater oder Gott zanke. Der Donner hat neun Söhne. Er ist der schlimmste Feind und Verfolger der bösen Geister, Teufel und Zauberer; selbst durch bloße Nennung seines Namens kann man sie alle verscheuchen (S. 1—4 und 94, vgl. auch S. 88, 114 und 122).

31. Vorsichtsmassregeln gegen das Einschlagen des Blitzes. Wenn das erste Gewitter im Frühling vom Meere her aufzieht, erhält man im Sommer auf dem Meere reiche Beute; wenn das Gewitter vom Lande her aufzieht, kann man auf reiche Korn-

ernste hoffen. Während des ersten Gewitters schlägt man mit dem Kopf und den Füßen dreimal gegen einen Stein, damit dieselben im Laufe des Sommers gesund und kräftig bleiben.

32. Der Donnerkeil („Donnerstein“ oder „-kugel“) steigt nach neun oder hundert Jahren aus der Tiefe wieder an die Erdoberfläche empor. Mit ihm heilt man Zahnweh und Überbein.

SCHNEE UND REGEN, NEBEL UND WOLKEN (p. 56)

33. Die Schneemutter der Liven stammt einfach aus dem Märchen „Die Spinnerinnen am Brunnen“ (Aa 480). Während starker Stürme und Schneegestöber sagt man, die Toten mahlen Schnee, die Junggesellen hobeln im Himmel Schnee und die alten Jungfern urinieren Regen, der Altvater und die Altmutter mahlen Mehl. Bei andauerndem Regen sagt man, der Regensack sei auf, der Sack sei durchlöchert, der Himmelsvater oder der Altvater sei nicht zu Hause und die Kinder seien nun ausgelassen (S. 7).

34. Den Nebel erzeugt die Nebelmutter mit ihren Kindern, deren Köpfe man im Nebel sieht. Nach der Art, wie der Nebel steigt, prophezeit man die Witterung. Ist die Nebelmutter ärgerlich, so gibt sie keinen Nebel und Tau — dann kann man die Diebe nach deren Spuren nicht finden. Ein Mann hat am Strande die Nebelmutter mit grauem Körper in grauer Kleidung gesehen (S. 8).

35. Die Wolken werden entsprechend ihrer Form Wölfe, Pferde etc. genannt, ohne dass dies auf tieferer mythologischer Grundlage beruhte. Grüne süßartige Pilze (*Tremella Nostoc*) werden „Wolkenstücke“ genannt und dienen zur Heilung von Krankheiten.

DER WIND (p. 60)

36. Die Windmutter beklagt sich, sie habe nie Zeit zum Sitzen, denn ihre Kinder (die Winde) zerzausten ihre Haare; ihr Kopf sieht sowieso schon wie ein Sumpfhügel aus (S. 6). Die Sturmmütter laufen eilig mit wallenden Haaren. Unter den Windessöhnen versteht man die Winde. Wenn der Wind das Korn zerstreut, sagt man, fremde Kinder trieben im Korn Unarten. Der Windvater und die Windmutter begaben

sich einmal auf eine Hochzeit und liessen die Kinder allein zu Hause; die Kinder öffneten die „Windmühle“, es erhob sich ein starker Sturm (S. 7, US. 13). Die Winde heissen auch die Pferde des Himmelsvaters.

37. Die mit dem Winde und der Windmutter verbundene Terminologie, insbesondere der Hexenbesen an Bäumen und „der Windmutter Nest“ (ein Auswuchs auf Bäumen), in welchem sie schläft.

38. Während des Sturmes opfert man der Windmutter auf dem Meere irgendeinen Gegenstand. Während der Windstille ruft man den Wind hervor durch Pfeifen, durch Werfen eines Flohs ins Meer, durch Kratzen am Mastbaum. Das „Windmachen“ besteht darin, dass man eine Schüssel mit Brei auf einen Pfosten stellt und den Löffel dahin richtet, von wo man sich den Wind wünscht. Auch beim Windigen des Getreides ruft man den Wind durch Pfeifen herbei. Aus frisch gedroschenem Korn macht man für die Windmutter einen Opferbrei.

FROST UND WINTER, WÄRME UND FEUER (p. 65)

39. Neben dem Frostvater (S. 9) kennt man noch den Frostfranz und den Frostjohann, welche Brüder sind. Johann ist von kleinerem Wuchs und langsamer, mit ihm kann man sich noch irgendwie vertragen; kommt aber der lange und böse Franz, dann ist es eine Not, — so erklärt man es den Kindern.

40. Der Wintervater existiert nur für die Kinderwelt. Wer Schuhwerk und Pelz in Ordnung hat, dem tut er nichts, die faulen Kinder aber müssen frieren.

41. Bekannt ist ferner die gegenseitige Prahlerei der Wärme und des Frostes, gewöhnlich mit einem gewissen Datum verbunden: Antonius (17 I) und Sebastian (20 I) oder Antonius und Lichtmess (2 II) prahlen gegenseitig (US. 14).

42. Der Wärmevater und die Wärmemutter bringen Wärme (S. 10). Ist die Wärmemutter mit der Wärmedecke angekommen, so können die Kinder hinausgehen um zu spielen.

43. Zum Schutz gegen Feuerschaden bringt man Opfer dar, macht über der Asche und den Kohlen das Zeichen des Kreuzes, spritzt mit dem Schöpflöffel dreimal Suppe auf den Kesselhaken usw. Wenn das Feuer nicht brennt, so heisst es, dass ein schwarzes Schwein sich im Ofen befinde; im Falle eines

Feuerschadens sagt man wiederum, der rote Hahn sei auf dem Dache. Das Feuer der schlechten Hausfrau, welche für dasselbe gar nicht sorgt, will „ins Dach“ gehen, während das Feuer der guten Hausfrau es zurückhält (S. 11).

HAUS, RIEGE, BADSTUBE (p. 71)

44. Den Bau eines neuen Hauses beginnt man nicht am Mittwoch oder Freitag, oder bei schlechtem Winde. Unter das Fundament legt man Geld, Zucker und Branntwein, damit der Schützer oder Wächter des Hauses esse und trinke und das Haus bewache. Wenn das Haus fertig ist, stellt man für den Hüter des Hauses auf den Dachboden Weissbrot, Branntwein und Bier. Der Hausgeist, für den man nicht sorgt, lässt das Haus verwittern und während des Gewitters niederbrennen (S. 15).

45. Beim Windigen des Getreides wirft man drei Handvoll Körner über die Schwelle hinaus für die „Dresch-“ oder „Riegen-gehilfen“ oder den „Riegenhüter“. Von jeder Gattung Getreide stellt man ein Säckchen hinter den Riegenofen; man stellt auch auf einen Pfosten in der Nähe der Riege Brot aus frischem Korn und frisches Bier, damit der Riegenvater und die Riegenmutter mit ihren Kindern nachts das Korn reinigen. Ein Wirt hörte einmal in der Riege dreschen und ging hin um nachzusehen; nachher erschien ihm im Traume der graubärtige Riegenbeschützer und beklagte sich darüber, dass man ihn seinen Weizen nicht dreschen lasse, obwohl er die Riege vor Feuerschaden behütet habe (S. 16¹). Ein sterbender Vater hatte seinen Sohn den Riegendämonen opfern gelehrt; nachher heiratete der und seine Frau ging einmal in der Nacht nachzusehen, wer da in der Riege dresche; die Drescher drohten die Frau zu töten, wenn sie noch einmal spionieren komme, und erklärten, dass sie des Glücksvaters Kinder seien (S. 16²). Einem Wirte heizte der Riegenvater den Riegenofen und verrichtete alle nötigen Arbeiten; sein Nachbar glaubte es nicht, ging hin und versuchte des ersteren Riege anzuzünden, doch statt dessen brannte seine eigene Riege nieder; nachher glaubte er dem Andern und erbat sich auch jene „Gehilfen“; der Riegenvater schickte seinen ältesten Sohn in des Nachbars neue Riege, doch kehrte der Sohn am Weihnachtsabend wieder zurück, weil man ihm kein Essen gegeben habe und der Nachbar selbst und seine Frau sich

beständig zankten (S 16³). Die livischen Riegedämonen sind von der Drachen- oder Schatzträgerevorstellung stark beeinflusst worden, während andererseits manchmal auch Tote zu Riegedämonen geworden sind: aus der Tochter des Kapitäns eines in der Nähe einer Riege untergegangenen Schiffes ist die Riegemutter entstanden, die sich darüber ärgert, dass die Mädchen mit ihrem Tanzen ihre Nachtruhe stören (S. 16⁴).

46. Die Badstube wird für heilig und rein gehalten; „der Dampf der Badstube ist des Armen Arzt“, sagt auch das Sprichwort. Trotzdem erscheinen in der Badstube oft Teufel, Gespenster und Werwölfe, um dort spinnende Mädchen zu ängstigen (S. 103, 162, 172 und 173). Eine uralte Sitte ist es, dass man nach dem Quästen ein Stück Seife, einen Badequast und ein Gefäß voll reines Wasser in der Badstube zurücklässt und zum Abschied sagt, jetzt möge die Badstubenmutter oder die Marienmutter oder die Marienjungfern sich waschen kommen. Von der Badstubenmutter weiss man nur ein paar Sagen (S. 17), während sonst die katholische Maria an ihre Stelle getreten ist.

ERDE, SAND, FELD, FLACHS (p. 81)

47. Neben den Himmelsvater setzt man oft die Erdmutter. Feiert ein Waisenmädchen Hochzeit, so sagt man, der Himmelsvater werde schon für sie sorgen, die Erdmutter ihre Aussteuer anfertigen. Dem Toten ruft man in die Gruft nach, die Erdmutter möge ihn schützen, die Sandmutter decken. Beim Speisekochen spritzt man den Schaum nicht auf die Erde, sonst verbrennt man der Erdmutter die Augen. Heisses Wasser giesst man nicht aufs Gras, sonst verbrennt man der Marienmutter den Kopf. Schneidet man die Erde mit dem Messer, so sticht man der Erdmutter ins Herz. Schlägt man die Erde mit der Peitsche oder mit der Rute usw., so schlägt man die Erdmutter auf den Rücken, so dass es ihr weh tut und sie weint. Rupft man unnützerweise das Gras aus, so zerrauft man der Erdmutter das Haar. Gewisse Kräuter nennt man der Erdmutter (Sumpfmutter, Sandmutter) Haare (Eriophorum oder auch Equisetum). Auf Beeten, wo die kleine grünhaarige „Erdmutter“ sich aufhält, gedeiht das Gemüse gut, sonst werden die Wurzeln von den Raupen gefressen (S. 12 A). Hat die Erdmutter volle Backen und lange Haare, so gibt es eine reiche Ernte (S. 12 B).

48. Die Erinnerungen an ehemalige Felddämonen sind ziemlich verschwommen. In alten Zeiten hat man am Feldrand Opfer niedergelegt, besonders an grossen Feiertagen. Im allgemeinen sind an die Stelle der Felddämonen katholische Heilige und mit diesen verknüpfte Bräuche und Legenden getreten (S. 13).

49. Unter der Schar der Felddämonen tritt besonders die Flachsmutter hervor, für die man beim Flachssäen Branntwein als Spende ausgiesst. Ein Weib hat gesehen, wie die Flachsmutter um das Flachsfeld herumgegangen ist, das Haar hell wie Flachs und lang bis zur Erde reichend (S. 13 C).

VIEHHÜTEN UND „NACHTHÜTUNG“ (p. 91)

50. Die Herdendämonen sind neben den katholischen Heiligen in Vergessenheit geraten. Man hat in früheren Zeiten im Frühling beim ersten Hinaustreiben der Herde die Herdenmutter gebeten, sie möge die Herde bis zum Herbst beschützen. Oft verwechselt man die Herden- und die Walddämonen (S. 14).

51. Die Wölfe haben einmal im Walde einen Knaben zerrissen, aus dem der „Nachthütungsvater“ geworden ist, der mit seinen Söhnen die Pferde vor den Wölfen beschützt (S. 14 C).

WALD, GEBÜSCH, LAUB, BEEREN, SUMPF (p. 91)

52. Der Begriff „Walddämonen“ ist ein ziemlich weiter und die Walddämonen werden oft mit anderen mythologischen Wesen verwechselt, so dass es manchmal vorkommt, dass es dem Erzähler selbst nicht recht klar ist, um wen es sich eigentlich handelt.

53. Damit die Bäume und das Gras wüchsen, wurde früher dem Waldgotte geopfert. Wenn man im Walde gespeist hatte, liess man etwas von der Speise auf einem Erdhügel nach. Die Waldmutter herrscht über die Waldtiere und zählt die Vögel (S. 22¹); sie hilft guten Menschen, besonders den Hirten und Waisenkindern; sie verheiratet der Wirtin Tochter und heilt deren Faulheit, lässt ihre eigene Tochter der jungen Frau die Kühe hüten und zur Melkzeit nach Hause führen (S. 22²); sie hilft auf der Wiese vor einem aufziehenden Regen einem Weibe beim Einbringen des Heues (S. 22³); sie weist die Verirrten auf den richtigen Weg. Während eines heftigen Sturmes bleibt die Waldmutter mit den Haaren an einem Baumast hängen (S. 22⁴). Die

Waldmutter trägt eine Schürze aus Tannenästen, einen Hut aus Eichenblättern und Kleider aus verschiedenen Blumen (S. 22¹). Die Waldleute sind immer lang und dünn, mit grünen Haaren; oft hat man solch einen Mann im Sumpfe mit einem grünen Hut auf dem Kopf und einer Peitsche in der Hand umherspringen sehen; einst hat er mit der Peitsche an einer Stelle geknallt, wo Kühe ertrinken sollten (S. 22⁷). Die Waldleute wohnen in hohlen Bäumen. Einst hat ein ausgelassener Junge in einem hohlen Baum Feuer angemacht und durch den Rauch einen der Söhne der Waldmutter erstickt (S. 22⁸ + US. 20). Die Waldleute besitzen eigene blaue Kühe, welche sie in der Nacht weiden (S. 22³). Sogar ihre Gefängnisse haben die Waldleute in hohlen Bäumen; einst hat ein Mann auf Bitten einer weinenden Frau solch einen Baum gefällt, die Gefangenen befreit und als Lohn dafür ein Wunderpferd erhalten (S. 22⁶).

54. Die Gebüschmutter existiert nur als Wauwau. Ein Widder hat sich einmal an einem Wachholderbusche den Kopf gerieben, da ist aus dem Busch auf ihn ein grosser grauer Vogel losgefahren, der sehr darüber ärgerlich gewesen ist, dass man ihn nicht schlafen lasse (S. 39¹).

55. Die Laubmutter erinnert bald an die Waldmutter (S. 20 A), bald an die Herdenmutter; ihr Parallelname ist Georgsmutter, denn am Georgitage wird die Herde das erste Mal hinausgetrieben (S. 20 B).

56. Die Beerenmutter sorgt für die Beerenblüten (S. 19). Geht man Beeren pflücken, so erhält sie eine Gabe, und bei der Rückkehr wirft man drei Beeren über die linke Schulter in den Wald zurück. Ein alter Baumstumpf voller Beeren ist der Beerenmutter Kopf oder Krone und darf nicht angerührt werden.

57. Wenn die Beerensammler einen Sumpf betreten, legen sie rotes Garn an den Sumpfrand. Die langen dünnen Halme im Sumpf sind der Sumpfmutter Haare. Ist ein Erdhügel im Sumpf dicht mit Moosbeeren bedeckt, so sagt man, die Haare der Sumpfmutter seien voller Läuse (S. 21).

WEG (p. 109)

58. Die Wegdämonen weisen an Kreuzwegen die Wanderer auf den richtigen Weg (S. 18).

MEER, FLUSS, SEE, BRUNNEN (p. 111)

59. Unter den Wasserdämonen sind am bekanntesten die Meerdämonen, welche überhaupt die grösste Gruppe in der livischen Dämonenwelt bilden. Im Westlivischen nennt man die Meerdämonen oft Marienleute. Das Lebermeer kennt man nur dem Namen nach.

60. Beim Anfertigen eines neuen Bootes und überhaupt bei Meerfahrten giesst man für die Meermutter Branntwein ins Wasser; Branntwein und Weissbrot wird ihr auch am Ostermorgen dargebracht. Wenn man im Frühling das erste Mal zum Fischen hinausfährt, betet man zum Meervater und zur Meermutter und bringt ihnen Opfer dar. Bei der Rückkehr vom Fischen wirft man eine Handvoll Fische ins Meer zurück. Während des Sturmes ist das Opfern allgemein üblich. Geht man im Frühling das erste Mal baden, so wirft man ein Stück rotes Garn u. dgl. ins Meer, was gegen Hautkrankheiten schützen soll. An Stellen, wo man fremd ist, spuckt man beim Baden dreimal ins Wasser.

61. Die Meerleute leben ganz wie wir: sie feiern Hochzeiten, besuchen die Kirche, beerdigen ihre Toten unter Glockengeläute, bewohnen eigene Schlösser und Häuser, sind recht freundlich, wunderschön und vertragen das Weinen und die Trübsal der Menschen nicht. Die Schiffsanker zerstören ihnen zuweilen die Tore, Apfelbäume usw., doch sie rächen sich dafür nicht (S. 23 ⁴). Einst haben junge Fischer beim Fischen über die Meerleute gelacht, da hat sich der Meervater geärgert und schlechte Zeiten prophezeit (S. 23 ⁶). Ein anderes Mal hat man die Krönung des Meerkönigs gesehen (S. 23 ⁷). Ein Fischer ist einmal nicht mit den andern aufs Meer hinausgefahren, sondern hat ihnen nur seinen Hut mitgegeben; die Meermutter ist aus dem Wasser emporgestiegen, hat den Hut jenes ihr besonders lieben Fischers erkannt und den Fischfang gesegnet (S. 23 ¹). Das Erblicken von Meerdämonen verkündet Sturm: man hat sie zuweilen paarweise schaukeln und gaukeln sehen (S. 27 ¹⁵), ein anderes Mal hat man einen Meermenschen mit glänzenden Schuppen erblickt (S. 27 ¹⁴); auf dem Meere darf davon nicht erzählt werden, was man da sieht (S. 26 ⁸). Oft verwandeln sich Ertrunkene in Meerdämonen: die Kapitänstöchter von einem untergegangenen Schiffe leben in einem Meerdämonenschlosse, welches

später beim Bauen des Leuchtturms von Domesnäs zerstört wird (S. 23⁸); der ertrunkene Sohn führt seinen bettelnden Vater unters Wasser in das Schloss der Meerleute (S. 23³); ebenso führt auch die tote Mutter ihre Kinder unters Wasser, um dort zu wohnen (S. 23¹²). Zuweilen heiraten die Wasserjungfrauen irdische Männer, gebären Kinder und führen sie später unters Wasser, wenn ihr Mann sich schlecht aufführt (S. 23²). Einige solche Geschichten enthalten recht zufällige und fremde Motive und haben einen starken literarischen Beigeschmack.

62. Die Flüsse und Seen haben ebenfalls ihre Wächter (S. 28 B und C). Mit dem „Flussmanne“ schreckt man die Kinder.

SEEJUNGFERN (p. 131)

63. Die wichtigsten Motive in den hierher gehörigen Sagen sind die folgenden: das Baden der Seejungfern oder ihr Schweben in den Fluten und Tanzen im Wasser, was Sturm, Ertrinken oder überhaupt Unglück vorauskündet; die von ihnen geweideten blauen Seekühe; die wunderbare Schönheit der Seejungfern, insbesondere ihre langen blonden Haare; einerseits sind sie schüchtern und fliehen vor sich nähernden Menschen, anderseits verlocken sie die Männer sich zu ertränken, was sie besonders durch ihren entzückenden Gesang erreichen, — kurz, es sind dieselben Motive, die auch in andern baltischen Ländern vorkommen und deren germanischer Ursprung schon von mehreren Forschern festgestellt worden ist. Einst hat sich ein Fischer geweigert, auf Verlangen der Seejungfer ins Wasser zu springen, und die Seejungfer hat seine Netze mit Schlamm gefüllt (S. 26³). Ein anderes Mal hat die Seejungfer vor Sonnenaufgang den Jüngling zu bewegen gesucht sie zu küssen (S. 32⁴ + 38 E¹), oder sie hat dreimal nach ihm gerufen, bis der Jüngling ins Wasser gesprungen ist (S. 26⁵). Man hat im offenen Meere weit vom Strande eine Frau mit ihrem Kinde von einem Boote aufs Schiff genommen, doch das Schiff hat zu sinken begonnen und die Frau musste ins Meer zurückgetrieben werden (S. 26²⁴). Auch das Feenmärchen „Undine“ von F. H. de la Motte Fouqué ist in entstellter Gestalt den Liven bekannt (S. 24). Im allgemeinen sind die Seejungfern bei den Liven nur ganz wenig lokalisiert und akklimatisiert — die Zentralfigur in der livischen und auch in der lettischen Wassermythologie bleibt immer die Meermutter.

64. Prof. L. Kettunen hat die Benennung der livischen Seejungfer nōra mit dem Stamme narva in Beziehung gebracht und setzt hier eine uralte estnisch-livische Benennung der Wasserdämonen voraus, doch wahrscheinlicher stammt das livische nōra ~ nōr ~ nār ~ nuor (oft auch mit einem mouillierten r, was keineswegs zum Stamme narva stimmt) aus dem Lettischen nāra, was eine halb künstliche Bildung aus dem 19. Jahrhundert zu sein scheint (s. Jura Allunana Raksti II 319—322; Ausekļa Raksti 10 und 127; Kažoku Davis, „Nāra“; Fr. Mälbergis, „Sēris un Nāra“) und etymologisch mit dem Verbum nirt 'tauchen' zu verbinden ist (vgl. nira 'die Taucherente, die schwarze Seeschwalbe', s. auch LD 13234).

DIE HOCHZEIT DER MEERDÄMONEN (p. 143)

65. Zwei Fischer begeben sich bei stillem Wetter für die Nacht aufs Meer, werfen die Netze ins Wasser, lassen den Anker fallen und schlafen im Boote ein. Im Schlafe hören sie, wie jemand sie bittet den Anker irgendwo anders auszuwerfen: unterm Wasser sei gerade Hochzeit, doch der Anker befinde sich auf der Schwelle und versperre den Hochzeitsleuten den Eingang. Die (oder der) Fischer bringen den Anker an eine andere Stelle und finden an demselben gegen Morgen als Hochzeitsgeschenk ein merkwürdiges Handtuch befestigt. Zu diesem Ankermotiv gesellen sich in einer anderen Redaktion noch die Motive der Musik und des Hinabsteigens auf den Meeresgrund: ein Fischer ist Musikant und spielt auf dem Meere, während sein Kamerad schläft; aus dem Meere steigt eine Frauengestalt (die Meermutter) empor und bittet den Fischer den Anker zu entfernen und sich unters Wasser zu begeben, um auf der Hochzeit ihrer Tochter Musik zu machen. Weiter wird die Furcht des Fischers vor dem Ertrinken beschrieben, ferner wie ihm die Augen beim Hinabsteigen verhüllt werden, der Festzug, das Schloss, die Hochzeit und überhaupt die Welt unter dem Wasser, deren Anblick den Fischer anfangs vollständig verwirrt. Die Meermutter erzählt dem Fischer von ihrer Absicht, das hiesige Meer samt ihrem Schlosse zu verlassen: als Folge davon verkündet sie für die Zukunft Stürme und schlechte Zeiten. Die Braut verteilt die Brautgeschenke und schenkt dem Fischer ein wunderschönes Handtuch. Der Fischer wird später wieder ins

Boot zurückgebracht. Der Aufenthalt unter dem Wasser stellt sich entweder als sehr lang heraus (mehrere Tage, zehn Jahre), oder umgekehrt — der schlummernde Kamerad hat nicht einmal seine Pfeife voll Tabak zu Ende rauchen können. Am Morgen machen die Fischer einen reichen Fang und beobachten das Scheiden der Meermutter. Das Handtuch dient dem Fischer als Beweis für die Tatsächlichkeit seiner Erlebnisse. In keiner der livischen Varianten kommt das Hauptmotiv der Sadko-Sage vor — das Entstehen des Sturmes durch den Tanz des Wasserdämons und das absichtliche Zerreißen der Saiten durch den Spielmann.

DIE BLAUEN SEEKÜHE UND DIE SEEPFERDE (p. 163)

66. Im Meere gibt es blaue Kühe, die an den Strand kommen um hier zu weiden. Sie sind fett und geben viel Milch. Mehrere solche Kühe hat man eingefangen, und sie sind auch auf dem festen Lande geblieben; von ihnen stammt die kurländische Rasse der sog. blauen Kühe her (US. 64). Die Seekühe werden von Seejungfern gehütet. Wenn die Kühe von den Menschen fortgeführt werden, weint die Seejungfer (S. 32⁹) oder rächt sich, indem sie die Wiesen am Strande mit Sand verschüttet (S. 32⁸). Einst hat eine Wirtin den Wunsch geäußert, ihre alte blaue Kuh solle geschlachtet werden, — diese ist dann aber zusammen mit ihrer Nachkommenschaft aus dem Stalle ins Meer verschwunden (S. 32⁶). Ein anderes Mal sind dem hütenden Waisenmädchen die Kühe verloren gegangen, sie hat am Strande geweint und die Meermutter hat ihr dann ebensoviele blaue Kühe geschenkt (S. 32^{15,16}). Am beliebtesten ist die Sage von zwei Seejungfern, die am Strande ihre Kühe gehütet und vor den Menschen ins Meer getrieben haben, wobei eine Kuh aus Versehen am Strande bei den Menschen zurückgeblieben ist und in Kurland Nachkommenschaft gehabt hat.

Ein paar lettische Sagen über die Seekühe stammen vom livischen Strande. Über die Seekühe in Estland berichten Russwurm, Holzmayer, Wiedemann und Eisen. Das Seekühemotiv im Baltikum und in Finnland ist wahrscheinlich aus der germanischen Mythologie entlehnt, doch verbindet Eisen die estnischen Seekühe wohl ohne Grund speziell mit Gefions Stieren und Nerthus' Kühen.

67. Ausser den Kühen befinden sich im Meere auch Pferde, die manchmal geradezu nilpferdähnlich beschrieben werden und mit deren Namen man die Kinder schreckt. Einmal haben Knaben im Meere zwei blaue Pferde gesehen (S. 31¹). Wenn die Seepferde geschlagen werden, überfallen sie wütend den Beleidiger und jagen ihm nach (S. 31²). Einst haben Leute, die von Ösel nach Kurland Pferde transportierten, im Meere ein unbekanntes Pferd gesehen, doch haben sie es nicht fangen können (S. 31³). Ein anderes Mal ist bei den Seepferden auch ein Hüter gewesen, der die Burschen gewarnt hat, seine Pferde anzurühren, und nachher mit den Pferden ins Meer geritten ist (S. 31⁴).

FISCHSCHWÄNZIGE; KINDER PHARAOS (p. 180)

68. Aus dem im Roten Meere umgekommenen Heere Pharaos sind die „Kinder Pharaos“ entstanden, die zum „Meervolke“ gehören. Zuweilen heissen auch die Seehunde und die Zigeuner „Kinder Pharaos“. Diese Kinder Pharaos fragen auf dem Meere die Seeleute, wann der jüngste Tag komme, und weinen: „vā-rou!“ Wenn man sie sieht, bedeutet dies Sturm. Sie haben den Oberkörper eines Menschen und den Unterkörper eines Fisches. Ausser den Kindern Pharaos werden auch Seejungfern oft als fischschwänzige Wesen geschildert (Sirenen!). Zuweilen hat man solch eine Fischschwänzige eingefangen und für Geld dem Volke gezeigt, doch hat sie so lange „vā-rou“ geweint, bis man sie wieder ins Meer gelassen hat (S. 27). Einst hat ein Kapitän eine sehr schöne fischschwänzige Jungfrau gefangen, doch hat er sie auf Bitten des Steuermanns freigelassen, und als sie ihren Gesang begonnen, sogar selbst versucht ihr ins Wasser zu folgen (S. 27⁸).

69. Auch die Letten kennen fischschwänzige Kinder Pharaos. Diese fragen, wann Riga fertig werde, locken die Menschen in ihr in Riga befindliches Haus, töten sie und schicken ihre Knochen nach Dorpat (offenbar an die Universität).

70. In Estland ist man der Meinung, dass Pharaos Heer zu Seehunden, zu „Fischen Pharaos“, zu Seeungeheuern, zu fischschwänzigen „Meermenschen“, zu Kindern (oder zum Volke) Pharaos und sogar zu Nixen geworden sei. Durch ihr Erscheinen künden sie Sturm, schlechtes Wetter und Seeunglück an. Sie erheben sich mit dem Oberkörper aus dem Wasser, heulen Pharaos

Namen und fragen klagend, wann Pharao endlich kommen werde sie aus der Gefangenschaft zu befreien; sie fragen die Menschen nach dem jüngsten Tage, denn sie erwarten die „günstige Zeit“ und das Gerichtsurteil über Pharao und sich selbst. Die Frauen sind sehr schön mit langen, zuweilen blauen Haaren. Man hat sie auch manchmal eingefangen, doch im Trocknen können sie nicht existieren. Auch die Zigeuner stammen vom Heere Pharaos. Das Nordlicht wird das Licht des fischschwänzigen Volkes Pharaos genannt.

DER GROSSE GRAUE. NAT' (p. 191)

71. Wie die in südlichen Ländern tatsächlich vorkommenden Krokodile, Flusspferde usw. die menschliche Phantasie zur Erfindung von übernatürlichen Meerungeheuern angeregt haben, so hat an der Ostsee der Seehund die Aufmerksamkeit der Strandbewohner auf sich gelenkt und erhält manchmal ebenfalls eine mythologische Rolle. Dazu tragen noch sprachlich die euphemistischen Benennungen des Seehundes und der einzelnen Seehundsgattungen bei, wie z. B. der Schwarze, der Bunte, der grosse Graue usw. (s. die Tabelle auf p. 192).

72. Die Seehundsbenennung *sür-al'* (der grosse Graue) ist in übertragenem Sinne auch zu einem Schimpfwort für einen grossen, faulen, dummen Menschen oder einen Vielfrass geworden. Auch die Kinder schreckt man mit diesem Namen und erklärt ihnen, im Meere lebe ein solches grässliches Ungeheuer, das die Kinder ins Meer schleppe. Einst hat der grosse Graue des Fischers Sohn unters Wasser ziehen wollen, doch hat er auf Bitten des Vaters den Sohn noch für acht Jahre auf der Erde gelassen und ist dann von neuem erschienen ihn abzuholen (S. 28 A¹). Ein anderes Mal wird der grosse Graue als Riese geschildert, der aus dem See aufs Land übersiedelt und schrecklich viel frisst (S. 28 A²).

73. Am häufigsten schreckt man im Livischen die Kinder mit dem Namen des *nať*, der im Meere, in Seen, Flüssen, Brunnen und anderen Gewässern und sogar im Walde wohnen soll. Sein Äusseres wird den Kindern recht abscheulich geschildert. Inhaltlich entspricht *nať* dem estnischen Nixbegriffe *näkk* (S. 31), obgleich die Vorstellung vom *nať* nicht so stark entwickelt ist. Sprachlich bedeutet *nať* im Westlivischen die Schnecke und das

Schneckenhäuschen oder die Strandmuschel, im Ostlivischen aber eine gewisse Art Seehunde. Es gibt auch im Estnischen entsprechende Wörter natt und nott 'Rotz, Qualle, Splitter, Seehund, Klotz, Zipfel, der hängende Fleischauswuchs über dem Schnabel des Puters, Suppe aus Mehl und Salzlake', Wied, EWb (vgl. finnisch natta ~ naatta 'Milchsimmel, gedörrtes Fleisch, Schleim', Renvall; vgl. anderseits auch lettisch nage ~ nāgis 'ein Frosch, ein böser Geist, der Nachts Reisende irre führt', Ulm). Im Livischen scheint nat' eine verhältnismässig junge Entlehnung vorzustellen, die hier einen mythologischen Inhalt erhalten hat, wobei diese Entwicklung vielleicht durch das lautliche Zusammenfallen mit dem schwedischen näck (und snägga < *snagjan?) gefördert worden ist.

DER KLABAUTERMANN (p. 202)

74. Der Klabautermann ist der Schiffsgeist, der auf jedem Schiffe wohnt. Ihn sieht man selten, desto häufiger aber hört man sein Poltern und Klopfen, was Sturm und Unglück verkündet. Sogar wenn man auf dem Lande nachts im Hause Klopfen hört, so meint man, dass das der Klabautermann sei (S. 29⁶). Ausser dem Klopfen hört man vom Klabautermann auch menschliches Reden. Dann ruft er, dies und jenes sei zu tun oder in dieser und jener Richtung müsse man segeln. Er weist die Richtung, in der man zu den Seenot Leidenden steuern solle (S. 29⁵⁷), beklagt sich, dass er den Mast nicht mehr halten könne (S. 29²⁴⁹), oder heisst vor dem Sturme die Segel abnehmen (S. 29¹⁰). Er liebt es nicht, wenn man ihn neckt; einst hat der Schiffskoch auf dem Maste einen Knaben gesehen; er hat nach ihm mit Kartoffeln geworfen, nachher ist aber ein schrecklicher Sturm ausgebrochen (S. 29³). Wer ihm nicht gehorcht, der erhält eine Ohrfeige, wobei er den Untergang des Schiffes voraussagt und selbst vom Schiffe weggeht (S. 29¹⁰). Zuweilen unterhalten sich die Klabautermänner zweier Schiffe und beschreiben den Zustand, in dem sich diese befinden (S. 29⁸). Das alte modernde Schiff verlässt der Klabautermann, was stets von jemandem gesehen wird, und geht an den Strand; dann weiss man, dass das Schiff untergehen wird. Vor der Abfahrt des Schiffes horcht man, ob der Klabautermann noch arbeite; ist dies nicht der Fall, so wird das Schiff untergehn (S. 29¹).

GLÜCK. SORGE. SCHÖNHEIT. SCHLAF. NACHT (p. 210)

75. Der Ursprung der livischen Glücksmutter ist einerseits in den Märgen, anderseits in der lettischen Laima zu suchen. Bei der Geburt des Kindes bestimmen die Glücksmütter sein Schicksal (S. 37 A); ihre Unterhaltung hört nur derjenige, der am Sonntage während des Gottesdienstes geboren ist. Zuweilen erinnert die Glücksmutter an einen Menschengen (Genius), da sie beim Menschen weilt und ihm wie sein Schatten folgt; wenn es dem Menschen schlecht geht, so hat ihn die Glücksmutter verlassen. Die Doppelgängerin der Glücksmutter ist die katholische Jungfrau Maria. Man kennt auch einen Glücksvater (Mt. 750*), und auch der Glücksmutter Töchter sind bekannt (S. 37 C).

76. Durch die Märgen kennt man neben der Glücksmutter auch Frau Sorge samt ihren Töchtern. Die Sorgenmutter nimmt den Menschen ihre Sorgen ab; besonders sorgt sie für diejenigen, die von dem Meervolke stammen und das Weinen nicht vertragen können (S. 36 A). Die Spezialität der Sorgenmutter ist das Stiften von Ehen (S. 36 B und C).

77. Dem Namen nach kennt man noch die Schönmutter, die Schlafmutter (S. 35), den Schlafvater und die Nachtmutter. Wem die Schlafmutter nicht hold ist, dem schickt sie zu viel Schlaf (S. 35). Kommt der Abend, so breitet die Nachtmutter ihren Schleier aus; ist es Zeit zu erwachen, so zieht sie ihn wieder zurück.

MARIA (p. 219)

78. In der christlichen Maria finden sich viele Züge der heidnischen Matronen wieder. Die Marienmutter wird zuweilen mit der Erdmutter identifiziert, und man nennt den Rasen oder das Gras den Kopf der Marienmutter oder ihre Haare. Zuweilen werden auch die Namen der Waldmutter und der Marienmutter verwechselt. Die „Marienknaben“ leben in der Riege, sie dreschen das Korn und heizen den Ofen. Die Marienjungen dagegen sieht man in der Badstube; auch die Wandmotte oder Totenuhr kennt man unter dem Namen Marienjunge. Der Marienvater lebt hinter dem Ofen und greift nach den sich dorthin drängenden Kindern. Besonders viel Ähnlichkeit hat die Marienmutter mit der Glücks-, alias Sorgenmutter, neben denen auch sie für die Men-

schen sorgt und den in Not Befindlichen hilft, wobei die Fürsorge der Marienmutter besonders den Gebärenden (S. 38 B) und den Waisenkindern (S. 38 D) zugute kommt. Sehr populär ist das Motiv des Sichquästens der Marienmutter in der Badstube (S. 38 A). Endlich ist die Marienmutter auch ganz mit der Meermutter identifiziert worden, und im Westlivischen dominiert in der Terminologie der Meerdämonen durchaus Maria mit ihren Jungfern.

TABELLE DER LIVISCHEN DÄMONENBENENNUNGEN

(p. 224)

79. Die livische Dämonenterminologie mit ihren Entsprechungen bei den Letten und Esten und mit einer deutschen Übersetzung.

VOM WESEN DER LIVISCHEN UND LETTISCHEN

DÄMONEN (p. 231)

80. Die livischen Dämonen sind im allgemeinen vollständig anthropomorphisiert und ihr Leben gleicht demjenigen der Menschen: sie werden geboren, sterben, heiraten usw.; sie haben eine vollständige Wirtschaft mit eigenen Gebäuden, Gärten, Tieren und übrigen Gut; sie haben Vorgesetzte und Untertanen, Könige und Schlossherrinnen, Knechte und Mägde, sogar Priester und Heer, Gefangene und Gefängnisse. Die Hauptgrundlage bei der Gruppierung der Dämonen bleibt jedoch die Familie mit ihrer Verteilung in Väter, Mütter, Söhne und Töchter. Von ihrem heidnischen Ursprung haben die Dämonen sehr wenig behalten, sondern zeigen vielmehr starken katholischen Einfluss. Mehrere Sagen sind recht subjektiven und zufälligen Charakters. Oft haben sie eine starke pädagogische Färbung, als ob sie zur anschaulichen Illustration irgendeiner abergläubischen Sitte, eines Befehls oder Verbots dienten, oder aber den Kindern, denen sie auch gewöhnlich erzählt werden, Lebensweisheit beibringen sollten.

81. Auch in den lettischen Dainas figurieren einige Dutzende von Dämonenmüttern oder Matronen, während die Litauer nur ein paar „Mütter“ und drei bis vier „Väter“ kennen, die mit den lettischen gemeinsame Benennungen haben. Daher ist prof. Šmits der Meinung, dass die Letten ihre Matronen schon vor Einführung des Christentums bei den Ostseefinnen entlehnt

haben, und dass bei den Ostseefinnen (oder wenigstens bei den Urbewohnern des Baltikums) im Familienleben das Matriarchatsprinzip vorgeherrscht habe. Doch erstens stammen die lettischen Dainas selbst in ihrer Mehrzahl aus christlicher Zeit und spiegeln starken katholischen Einfluss wieder, — so hat also wohl auch die katholische Maria die Popularität speziell der Matronen beeinflussen können. Zweitens können die Matronen der „Dainas“ als mehr poetische denn mythologische Gestalten angesehen werden, die von christlichen Volkssängerinnen geschaffen worden sind, um ihren lyrischen Stimmungsbildern mehr Kraft und Lebendigkeit zu verleihen. Drittens sind die Matronen der Dainas recht zufällig und kommen oft nur in einer einzelnen Liedvariante vor, während die typischen Gestalten der lettischen Mythologie — Gott, Sonne, Donner, Laima u. a. — viele Dutzende und sogar Hunderte von Malen begegnen. Viertens sind mehrere Matronen erst im 19. Jahrhundert in der Zeit der nationalen Romantik erfunden worden und vollständig pseudomythologisch. Fünftens könnte man ja an sich freilich auch mit dem livischen Einfluss auf die lettische Matronenwelt rechnen, jedenfalls aber berechtigen uns die Matronen der lettischen Dainas allein noch nicht dazu, eine einstige Herrschaft des Matriarchatsprinzips bei den Ostseefinnen vorauszusetzen.

ÕIENDUSI JA TÄIENDUSI

2. lhk.,	9. rida	alt	J. A. Sjögren
3. "	18. "	"	Wallin avaldab pääleselle
6. "	3. "	"	S ä n a g-külas
8. "	12. "	ülevalt	Maŕt Lepste
11. "	18. "	alt	Samuti tuleb pidada ekslikuks Setälä (Yhteis-suomalainen Äännehistoria 380) esitet sõna-kuju m ā n usk, sest liivi kõnekeeles esineb ainult muljeeritud n (Kettunen).
14. "	22. "	"	Sr 73 = S. 158.
16. "	11. "	"	reministsents
16. "	9. "	"	muud midagi
22. "	1. "	"	ME, Wb I 485/6
25. "	12. "	ülevalt	viitab inimohvri praktiseerimisele tol ajal (vrđl. Or. Liv. X 5, kus kõneldakse kahe risti-usku ülelāind liivlase ohverdamisest).
36. "	2. "	"	touvō-tāti (lvL)
37./8. "			Siin esitet laulu on küsiteldud samalt keele-objektilt paar korda, kusjuures hiljem lisatud sõnad või koguni read on asetet klambreisse.
39. "	5. "	"	surnutehaldja
40. "	12. "	"	Muhus esinevat m o a l j a d < maa haldjad (? — A. Saareste Emakeele Seltsi koosolekul 3. X. 1926).
40. "	12. "	alt	(rīšu māte vērpi s. t. risuema ketraib)
46. "	18. "	"	ērgiļ'd (lvI, ka SjWied, LWb)
47. "	2. "	ülevalt	Liivi ütlusele „kotkad põlevad“ võiks rinnas-tada soome „revontulet palavat“ s. t. rebase-tuled põlevad. Teiseltpoolt on võimalik, et liivi ērgiļ'd on ühenduses soome sõnaga härkile, mis tõlgitseb midagi sakilist (vrđl. „virma-lisi“!), millisel korral „kotka“ ideoloogia oleks lihtsalt rahvaetümoloogilist laadi; vrđl. sel pu-hul ka kotka algupärast tähendust 'konks', millest on arenend 'konksuninaline lind' (Ket-tunen).
47. lhk.,	11. rida	ülevalt	pitkiz kōr
48. "	2. "	"	vikerkaar on (taeva- ?) ema vōō
49. "	15./16. "	"	soome pitkäinen

49. lhk.	8. rida	alt	vanem(b)at
50. „	4./3. „	„	vadjas grõmu (< vene grom)
56. „	13. „	ülevalt	mõnikord öeldakse ka k u u l = lēd' (NB! mitte „leht“, vaid liivi lēd' on samuti kui läti luode ja eesti loot, lööd lainatud keskalasaksast: lōt 'Kugel', vrdl. sm. luoti) (Kettunen).
56. „	2. „	alt	EM I 182—183
59. „	3. „	„	(Sitzungsberichte d. GEG 1874, lhk. 23).
62. „	17. „	„	tül-āma jōtaz
63. „	9. „	„	siis ta ei kuse enam (L) ¹).
63. „	1. „	„	Muidu Eestis tuttavaim nimetus on t u u l e - h a g u ~ -haga 'Windbaum; Wolkenstreifen, welche bezeichnen, von woher der Wind wehen wird; Hexenbesen an Bäumen', Wied, EWb.
65. „	6. „	ülevalt	siis tuuleema tuleb puhuma
67. „	18. „	alt	lem (lvŭ)
67. „	15. „	„	külmetab üle öö
68. „	14. „	ülevalt	lem-āma
69. „	13. „	„	tu'l-vōjdaji
73. „	18. „	„	siis veel lastest
74. „	7. „	„	uudseleiba
80. „	12. „	„	hoolitseb hää sauna, leili ja
80. „	3. „	alt	LD I, lhk. 875
81. „	9. „	ülevalt	< Pr).
81. „	7. „	alt	kõneldagi enam
87. „	2. „	„	vrđl. Rantasalo
97. „	3. „	„	juhatab eksinuid õigele teele (Kr),
99. „	2. „	„	Sitzungsberichte d. GEG
107. „	12. „	ülevalt	mōrad-āma
109. „	8. „	alt	kes olevat selline suur pikk mees (Pr)
112. „	12. „	„	Lima·n
115. „	15./16. „	ülevalt	liivlased palund esimesel õhtul
119. „	16. ja 17. „	„	Klambresse, asetet sõnad (paletid!) ja (auraha!) ei ole mitte keeleobjekti poolt öeldud.
186. „	12./11 „	alt	antropoloogide ja anatoomikute uurimised
197. „	4. „	ülevalt	õ'gi (lvŭ < *hakkainen) ¹)